

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ
ТА ГРАМАТИКИ

II

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ ТА ГРАМАТИКИ

Частина II

За редакцією
Ірини Кононенко, Ірини Митнік, Світлани Романюк

Варшава – Івано-Франківськ
2015

Рецензенти

професор Анатолій Мойсієнко,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
доктор габілітований Якуб Садовський,
Папський університет Івана Павла II у Кракові

Публікацію видано коштом
кафедри україністики та факультету прикладної лінгвістики
Варшавського університету
Фонду Варшавського університету

Редактори Оксана Борис, Ірина Кононенко, Александра Самадова

Комп'ютерна верстка Адріан Шатковський

ISBN 978-83-941574-0-1

Друк і оформлення

Sowa Sp. z o.o.

ul. Raszyńska 13

05-500 Piaseczno

У колі мови, літератури і культури W kręgu języka, literatury i kultury

Видавничка серія
кафедри україністики Варшавського університету та
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

за редакцією
Ірини Кононенко, Ірини Митнік

Том VIII

У серії вийшли друком:

Lidia Stefaniwska, *Mission Impossible: MUR i odrodzenie ukraińskiego życia literackiego w obozach dla uchodźców na terytorium Niemiec (1945–1948)*, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2013

Kobieta we współczesnej kulturze ukraińskiej, pod red. Katarzyny Jakubowskiej-Krawczyk, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2013

Тенденції розвитку української лексики та граматики, ч. 1, за ред. Ірини Кононенко, Ірини Митнік, Світлани Романюк, Варшава – Івано-Франківськ 2014

Метаморфози у сучасній українській літературі, за ред. Пауліни Олеховської, Марти Замбжицької та Катажини Якубовської-Кравчик, Варшава – Івано-Франківськ 2014

Lidia Stefaniwska, *Mission Impossible. MUR i odrodzenie ukraińskiego życia literackiego w niemieckich obozach dla uchodźców na terytorium Niemiec (1945–1948)*, cz. II. *Antologia tekstów źródłowych*, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2014

Тарас Шевченко: погляд з третього тисячоліття, за ред. Степана Хороба, Івано-Франківськ-Варшава 2014

Marta Zambrzycka, *Sacrum i profanum w prozie Walerija Szewczuka*, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	13
I. ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ	
Любов СТРУГАНЕЦЬ Моделювання лексико-семантичних процесів за допомогою комп'ютерного програмування.....	14
Лариса КИСЛЮК Вплив авторитетних українських видань на формування сучасного обличчя української літературної мови.....	26
Світлана РОМАНЮК Українська політична метафора: типи і функції.....	38
Марія ПОЛОВИНКІНА Кольоролексеми в українській та польській поезії кінця XIX – початку XX ст.	50
Анатолій ПОПОВСЬКИЙ Лексико-семантичні функції слова <i>перекотиполе</i> в українській мові.....	59
Василь ҐРЕЩУК, Валентина ҐРЕЩУК Семантика географічної номенклатури у словнику <i>Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові</i>	72
Зоряна ВАСИЛЬКО Лінгвокультурні конотації лексеми „змій” (на матеріалі української фраземіки, казок та паремій).....	89
Лариса МАРЧИЛО З історії дієслова <i>яти</i>	108
Ірина ЛИТОВЧЕНКО Антонімія у військовій лексиці української мови.....	119
Петро ЛУНЬО Структурне моделювання термінів конституційного права України.....	126
Ірена МИТНІК Говір мешканців Холмщини. Ч. 1: словник весільної лексики	146

Любов ОСТАШ, Роман ОСТАШ Лексика села Стриганці як об'єкт лексикографічного опрацювання.
Д. 3 (доживати – духувати) 162

Ольга МАДЯР До проблеми українсько-словацької інтерференції (на матеріалі студентських робіт)..... 188

II. СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОЇ АНТРОПОНІМІКИ Й ТОПОНІМІКИ

Адріана ЧУЧВАРА Особливості взаємодії мови і статі, або про нові аспекти аналізу неофіційного іменника 'школяра' 199

Леся ДУДА Формування іменника львів'ян першої половини ХХ ст.: соціальний статус батьків та імена новонароджених дітей (на матеріалі україномовних метричних книг про народження)..... 210

Людмила КРАВЧЕНКО Лексична база позивних українських бійців – учасників озброєного конфлікту на сході України в 2014 р. 224

Любов ОСТАШ, Роман ОСТАШ Українські особові імена середини XVII ст. як об'єкт лексикографії. 21 (Ф/Ө)..... 238

Святослав ВЕРБИЧ Давньослов'янські антропоніми крізь призму топонімії Верхньо-Середньої Наддністрянщини..... 267

Віктор ШУЛЬГАЧ Творення прикметників від назв поселень на -ичі (на матеріалі ойконімів Волинської області) 279

Зоряна КУПЧИНСЬКА Архаїчні ойконіми на *-ьл України: ареал і хронологія 289

Олена СЛОБОДЗЯНИК Староукраїнські географічні апелятиви і їхні паралелі у словнику Стефана Рудницького 307

III. ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЇ ТА СИНТАКСИСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лариса КОЛІБАБА Актуалізація відмінкових форм як одна з новітніх тенденцій розвитку граматичного ладу української літературної мови кінця ХХ – початку ХХІ ст. 315

Валентина ФУРСА Граматичне освоєння іншомовних невідмінюваних іменників в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст.	331
Ірина ДУДКО Розвиток ономасіологічних досліджень у граматиці ХХ ст.	342
Марія ЛИЧУК Синтаксично нечленовані словосполучення як компонент реченнєвої структури	361
Анатолій ЗАГНІТКО Функційна типологійність у синтаксисі: внутрішньореченнєвий валентний простір	372
Ірина КОНОНЕНКО Порядок слів у простих реченнях української та польської мов	391
Олександр МЕЖОВ Центр і периферія семантичної сфери носія ознаки	409
Наталія КОСТУСЯК Модальна парадигма висловлень із предикатами якості у сучасній українській літературній мові	420
Олексій ВОРОБЕЦЬ Предикат у контексті семантики поширювачів речення	437
Віталій КОНОНЕНКО Тенденції оновлення українського художнього ідіолекту: модерні прозові тексти	451
Людмила ШИТИК Різнорангова синхронна перехідність синтаксичних одиниць	466
Святослав ШЕВЕЛЬ Директивні висловлювання в епістолярії Лесі Українки	474
Про авторів	482

CONTENTS

INTRODUCTION	13
I. UKRAINIAN LANGUAGE VOCABULARY: SYNCHRONIC AND DIACHRONIC PERSPECTIVES	
Lyubov STRUHANETS Modeling of lexical-semantic processes with the help of computer programming.....	14
Larysa KYSLYUK The influence of authoritative mass media on the formation of the modern image of literary Ukrainian.....	26
Svitlana ROMANIUK Ukrainian political metaphor: types and functions.....	38
Mariya POLOVYNKINA Color terms in Ukrainian and Polish poetry of the late 19th to early 20th centuries	50
Anatolii POPOVSKYI Lexical and semantic functions of the word tumbleweed in the Ukrainian language.....	59
Vasyl GRESHCHUK, Valentyna GRESHCHUK Semantics of geographic nomenclature in the dictionary Gutsul Dialectal Vocabulary of Ukrainian Belletristic Language	72
Zoriyana VASYLKO Linguocultural connotations of the lexeme snake (based on material from Ukrainian set expressions, tales and proverbs)	89
Larysa MARCHYLO The history of the verb яти	108
Iryna LYTOVCHENKO Antonymy in Ukrainian military vocabulary.....	119
Petro LUNIO Structural modeling of Ukrainian constitutional law terms.....	126
Irena MYTNIK Dialect of residents in the Kholm territory. Part 1: glossary of wedding vocabulary	146

Lyubov OSTASH, Roman OSTASH Lexis of Stryhantsi village as the object of lexicographical processing.
Д/Д. 3 (доживáти – дюхувáти) 162

Olga MADIYAR The problem of Ukrainian-Slovak interference (based on material from the student's thesis papers) 188

II. UKRAINIAN ANTHROPONYMIC AND TOPONYMIC STUDIES

Adriana CHUCHVARA Distinctive features of language and sex interaction or new aspects of analysing non-official schoolchildren's names 199

Lesiya DUDA Proper name formation among Lviv residents in the first half of the 20th century: parents' social status and the names of the newborn (based on Ukrainian-language metric birth books) 210

Lyudmyla KRAVCHENKO Lexical basis of call signs (nom de guerres) used by Ukrainian combatants – participants in military conflict of 2014 in the East of Ukraine 224

Lyubov OSTASH, Roman OSTASH Ukrainian personal names in the middle of the 17th century as a subject of lexicography. 21 (Ф/Θ) 238

Sviatoslav VERBYCH Old Slavic anthroponyms through the prism of toponymy in the Upper and Middle Dniester river basin 267

Viktor SHULGACH Adjectival derivation in settlement names with the -ичі-suffix (based on material from Volyn' district oikonyms) 279

Zoriyana KUPCHYNSKA Archaic place names ending in *-ьн in Ukraine: area and chronology 289

Olena SLOBODZIYANYK Old Ukrainian geographical appellatives and their parallels in Stephan Rudnytsky's dictionary 307

III. MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC PROBLEMS IN UKRAINIAN LANGUAGE

Larysa KOLIBABA Updating case forms as one of the latest tendencies in the development of the grammatical system of the Ukrainian literary language at the end of the 20th – beginning of the 21st centuries	315
Valentyna FURSA Grammatical borrowing of indeclinable foreign nouns into the Ukrainian language at the end of the 20 th and beginning of the 21 st centuries	331
Iryna DUDKO The development of onomasiological studies in the grammar of the 20th century	342
Mariya LYCHUK Syntactically undivided phrases as a component of a sentence-related structure.....	361
Anatolii ZAHNITKO Functional typological specificity in syntax: the internal valent domain of a sentence	372
Iryna KONONENKO Word order in Ukrainian and Polish simple sentences.....	391
Oleksandr MEZHOV The center and periphery of semantic spheres of carrier attributes	409
Natalia KOSTUSYAK Modal paradigm of expressions with quality of predicates in the modern Ukrainian literary language	420
Oleksii VOROBETS The predicate in the context of extenders' semantics in the sentence.....	437
Vitalii KONONENKO Trends in the updating of the Ukrainian artistic idiolect: modern prose texts	451
Lyudmyla SHYTYK Synchronic transitivity of syntactic units of different classes	466
Sviyatoslav SHEVEL Directive propositions in Lesya Ukrainka's epistolary	474
Information about authors	482

ВСТУП

Друга частина колективної монографії – це продовження досліджень, що стосуються актуальних проблем українського мовознавства, передусім у галузі лексики та граматики. Ця публікація виходить друком у польсько-українській видавничій серії *У колі мови, літератури та культури* (*W kręgu języka, literatury i kultury*), заснованій кафедрою україністики Варшавського університету та Прикарпатським національним університетом ім. В. Стефаника.

У томі зібрано дослідження відомих науковців – як українських, так і польських, а також мовознавців-початківців. Праці відбивають широкий спектр питань розвитку української мови в синхронії та діяхронії. Метою видання стало визначення напрямків розвитку лексики та граматики; окремі розвідки присвячені функційній семантиці лексичних одиниць, термінології, новим тенденціям у лексикографії, морфології, семантичному синтаксисі, контрастивній лінгвістиці. У цій частині зібрано також студії над топонімією й антропонімією, представлено аналіз історичних та сучасних змін в українській мові, вказано на перспективи лінгвістичних досліджень.

Маємо надію, що опрацювання слугуватиме важливим джерелом інформації для науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто цікавиться українською мовою, її взаємозв'язками з іншими мовами.

МОДЕЛЮВАННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ЗА ДОПОМОГОЮ КОМП'ЮТЕРНОГО ПРОГРАМУВАННЯ

Кожна мова – живий організм, існування якого забезпечується діалектичною єдністю статичності і динаміки у процесі функціонування. Розвиток мови – це збереження, еволюція мовних явищ, процесів попередніх часових зрізів, вихід з ужитку окремих мовних елементів, а також активна поява нових. Мова змінюється, реагуючи на всі зрушення у суспільстві та в мовній свідомості її носіїв. У сфері лексики динамічні процеси особливо виразні. Цілком закономірно, що вивчення специфіки розвитку словникового складу в різні історичні періоди залишається одним із найактуальніших напрямів лінгвістичних досліджень. Так, лексико-семантичні процеси в українській літературній мові кінця ХХ – початку ХХІ століття студювали В. Жайворонок, О. Муромцева, Л. Мацько, С. Єрмоленко, О. Тараненко, К. Ленець, Н. Клименко, О. Стишов, Т. Коць, Д. Мазурик, І. Холявко, І. Кочан, М. Навальна та ін. Хоча науковий доробок українських мовознавців, у якому висвітлено особливості трансформації лексико-семантичної системи, вагомий, усе ж відсутні чіткі класифікації, типові моделі основних змін у словниковому складі літературної мови.

Таку ситуацію можна пояснити цілою низкою причин. По-перше, зміни у лексико-семантичній системі настільки різноманітні, що їх важко підпорядкувати певній класифікації. По-друге, одні і ті ж процеси названо мовознавцями неоднаково (інколи існує досить великий перелік номінацій). По-третє, врахування системних зв'язків між лексичними одиницями (внутрішньослівних, парадигматичних, асоціативно-дериваційних) ускладнює типологію. По-четверте, поєднання лексико-семантичних процесів зі стилістичними додає нових труднощів лінгвістам. Наведений перелік причин далеко

не повний. Актуальність моделювання основних типів змін у словниковому складі літературної мови має першорядне значення для створення комп'ютерних програм різного типу, які відобразать стан і статус лексичних норм літературної мови. Тому мета нашої розвідки – представити особливості моделювання динаміки словникового складу літературної мови за допомогою інформаційних технологій.

Кілька років тому нами створено й уже апробовано персональну автоматизовану інформаційну систему „Lexika”. Ця комп'ютерна програма моделює словниковий склад української літературної мови ХХ – початку ХХІ століття в синхронії та діахронії. Усі об'єкти інформаційної системи „Lexika” поділено на два типи: тематичні і допоміжні. Тематичні об'єкти маніфестують зміст дослідження (вихідні, проміжні та результативні матеріали). Допоміжні об'єкти є носіями програмного забезпечення інформаційної оболонки.

У створених базах даних кожне слово супроводжується різноплановими характеристиками, що стосуються його змістової, формальної та функціональної сторін. До вихідних матеріалів дослідження належать основні бази даних.

<Слово> – розташований в алфавітному порядку реєстр слів (лексем, кодифікованих різними словниками, і некодифікованих лексичних одиниць).

<Част. мови> – частиномовна належність слова.

<Грам. х-ка> – граматична характеристика слова (рід, число, незмінне слово, збірне слово та ін.).

<Форма> – інформація про будову слова (складне слово, складноскорочене слово, аббревіатура, похідне від аббревіатури).

<Семантика> – інформація про семантичну структуру слова (однозначне чи багатозначне), реєструється кількість значень слова.

<Стил. позн.> – стилістична позначка. Це ремарка, яка подається до лексеми у словнику та вказує на сферу функціонування слова.

<Х-р позн.> – характер стилістичної позначки. Пояснюється, чого стосується стилістична ремарка: усього слова чи певного значення. Окрема позиція передбачає комбінацію різних позначок.

<Варіанти> – інформація про наявність варіантів слова (фонетичних, лексичних, морфологічних).

<Іншомовність> – база даних про мову-джерело запозичення лексеми.

<Тематика> – структуровані дані про те, яку сферу мовної картини світу репрезентує лексема. Для кожного слова передбачено три кодових назви, які відображають різний ступінь потрібного для дослідника узагальнення. Наприклад: побут – харчування – фрукти, побут – житло – меблі.

<Лексика> – інформація про належність слова до певних груп лексики.

<Глосарій> – база даних із цифровими відповідниками до прізвищ українських письменників, у мовотворчості яких вживається певна лексема. Така інформація дає змогу простежити часову відповідність реального функціонування слова у мовному житті соціуму і його кодифікацію в лексикографічних працях.

<Модель> – це сформульовані типи кодифікації лексичних норм у словниках.

<Процеси> – відомості про те, для яких процесів, тенденцій, що відбуваються у літературній мові, чинників мовного розвитку, шляхів лексичного збагачення є ілюстрацією певне слово.

<Банк даних> – різноманітна, непередбачена дослідником інформація, яка виникає у процесі аналізу різних лексикографічних праць, груп лексики, семантичної структури слів та ін.

<Перша фіксація> – код словника (із вибраного для аналізу списку лексикографічних праць), у якому вперше кодифіковано лексему.

<Коди словників> – шифри тих основних словників, до реєстрів яких входить лексема.

Щоб охопити загальним реєстром (відповідними кодами) усі одиниці бази даних <Слово>, у базі даних <Коди словників> для диференціації лексики, яка не кодифікована новими словниками, запроваджено детальнішу градацію: 01 – некодифікована лексика (неологізми), 02 – слова, що вийшли з ужитку, 03 – ненормативна лексика та ін.

<Додаткова інформація> – текстова база даних, яка містить відомості, введені з різною метою: 1) характеристики лексем, не передбачені іншими базами даних, 2) інформацію, що вимагає текстового оформлення, 3) факти, які можна представити у формі „Звіт” (роздрукований на принтері текст). Для певних слів наводяться контексти їх уживання, цікаві факти про походження предметів та ін.

Усі відомості баз даних вихідних матеріалів дослідження (окрім текстового об'єкта <Додаткова інформація>) представлено цифровими кодами. Для їх розміщення використовується реляційна (таблична) модель, яка дає змогу наочно відобразити усі зібрані мовні факти (рис. 1).

Проміжні матеріали дослідження – це похідні реєстри, одержані у результаті опрацювання основних баз даних. Передбачено виконання кількох типів операцій: „розставити слова за алфавітом”, „автоматизований пошук заданого слова”, „зробити вибірку слів за певним символом”, „порахувати вибірку”, „зробити вибірку слів за кількома символами”, „порівняти реєстри заданих словників”, „зробити вибірку лексем із заданим фрагментом слова”. Опрацювання вихідних інформаційних даних здійснюється способом макромодельювання, способом мікромоделювання, перенесенням відібраного переліку слів у текстовий файл.

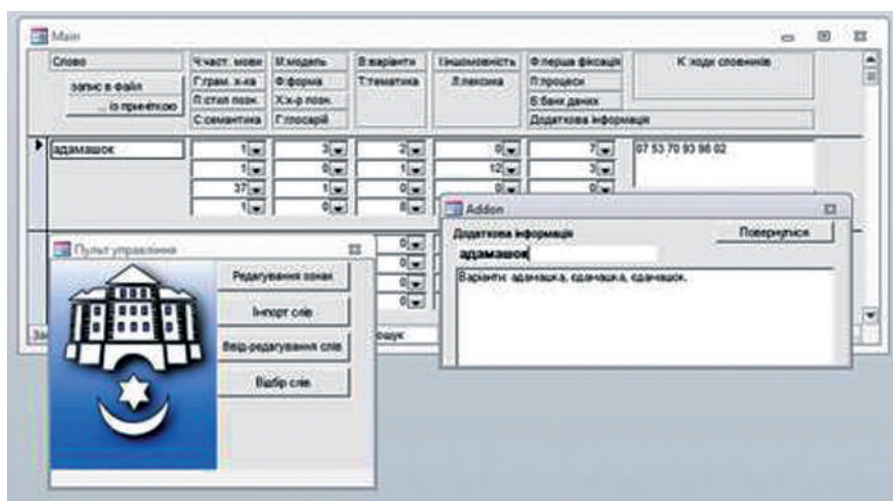

Рис. 1. Екранна форма баз даних для слова *адамашок*

Під словниковим складом літературної мови розуміємо не механічну множину слів, властивих мові на відповідному етапі її функціонування, а упорядковану за певними закономірностями лексико-семантичну систему. Її розвиток відбувається такими основними способами, як: 1) поповнення новими лексичними одиницями, 2) вихід з уживання окремих лексем, що з певних причин виявилися застарілими, 3) семантична трансформація і 4) стилістична транспозиція наявних слів.

До найважливіших способів поповнення (або ж оновлення) лексики належать: творення неологізмів на базі власних мовних ресурсів, запозичення слів і зворотів з інших мов та залучення лексичних елементів із периферійних ділянок мовної системи.

Для створення баз даних з лексикографічною історією слів суттєвою є перша фіксація лексеми у словнику. Поетапність оновлення лексичного складу, набуття офіційного статусу словом у літературній мові демонструє зіставлення реєстрів кодифікаційних праць за допомогою комп'ютерних технологій.

Порівнявши реєстри академічних орфографічних словників української мови кінця ХХ – початку ХХІ століття, виявили, що зростає кількість лексем з компонентом *бліц*–: в ОСі-1999¹ кодифіковано лексеми *бліцопитування*, *бліцтурнір* (із написанням разом), а ОС-2006² уже фіксує слова *бліцвізит*, *бліц-вікторина*, *бліц-інтерв'ю*. Перший том 20-томного СУМа³ додає до цього переліку лексему *бліц-операція*, відображаючи послідовну орфографію цієї словотвірної моделі (*бліц-візит*, *бліц-вікторина*, *бліц-інтерв'ю*, *бліц-операція*, *бліц-опитування*, *бліц-турнір*).

Спостерігаємо функціональне навантаження лексеми *блог* „веб-сайт, головний зміст якого – записи, зображення та мультимедіа злободенної тематики, що регулярно додаються”⁴. В ОСі-1999 слово ще не кодифіковане, а ОС-2006 уже фіксує цю лексичну одиницю. Перший том 20-томного СУМа презентує похідні утворення: *блогер*, *блогерський*, *блогосфера*, *блогосферний*. У базі даних <Перша фіксація> комп'ютерної програми зазначаємо код словника (із вибраного для аналізу списку лексикографічних праць), у якому вперше кодифіковано лексему.

Процес неологізації надзвичайно багатогранний. Неологізми розрізняють за факторами, які спричинили їх утворення. Перший фактор, позамовний і найбільш сильний, – це поява у житті нових явищ і нових понять. Другий чинник – інтралінгвальний, який детермінує оновлення уже наявних назв під впливом вимог

1 ОС–1999 – *Орфографічний словник української мови*, уклад.: С. Головащук, М. Пещак, В. Русанівський, О. Тараненко, вид. 2, випр. і доп., Київ 1999.

2 ОС–2006 – *Український орфографічний словник*, за ред. В. Русанівського, вид. 6-е, переробл. і доп., Київ 2006.

3 СУМ–2010 – *Словник української мови*, т. I–XX, гол. наук. ред. В. Русанівський, т. I, Київ 2010.

4 *Ibidem*, с. 558.

до більшої точності, економності чи виразності (*компакт* замість *компакт-диск* та ін.).

Окрім зазначених аспектів, неологізми мають ще один важливий параметр для характеристики – спосіб утворення. Процес словотворення настільки багатогранний, що до цього часу в українському мовознавстві не вироблено однотипної класифікації процесів словотворення. Навіть на позначення одного і того ж способу існує чимало термінів. Тому уведення до комп'ютерних баз даних інформації про спосіб утворення слова – справа вкрай проблематична.

Розглянемо такий параметр, як можливість / неможливість кодифікації неологізму. Наприклад, у мові ЗМІ частотна група неологізмів на позначення осіб за різними видами діяльності, уподобаннями, рисами характеру, поведінки: *фронтмен* „лідер музичного гурту, до поведінки якого на сцені і в повсякденному житті привертають найбільше уваги прихильники та ЗМІ”, *толкініст* „прихильник творчості Толкіна”, а також *нечитальники*, *майонезометальники*, *маршрутники*, *орденопросці* та ін., внутрішня форма слова яких досить прозора. Перелічених лексем немає у реєстрах аналізованих нами академічних словників. Низка okazіоналізмів до загальнономовних словників ніколи і не потрапить. До інновацій належать іменники на позначення осіб жіночої статі, утворені від повних або усічених основ іменників (що означають осіб чоловічої статі), за допомогою суфікса *-к-*: *блогерка*, *режисеруванка*. Такі лексеми також відсутні у сучасних лексикографічних працях. Тому у нашій інформаційній системі їх віднесено до розряду некодифікованої лексики.

Список кодифікованих і некодифікованих лексем, перелік одиниць із заданим фрагментом слова формуємо способом макромодельовання. У цьому ж режимі відбувається порівняння реєстрів окремих лексикографічних праць. У режимі мікромоделювання цифровими кодами можна задати параметри вибірки. Наприклад, коли ставимо завдання виокремити з реєстру ОСа-2006 підгрупу лексики за такими параметрами: <Част. мови> – іменник (код 1), <Тематика> – харчування (код 2), <Іншомовність> – французька мова (код 76), – програмними засобами буде сформовано список слів: *антрекот*, *бульйон*, *десерт*, *ескалоп*, *лангет*, *майонез* та ін.

Водночас із поповненням літературної мови новотворами і запозиченими словами відбувається зворотний процес у національній мові – архаїзація лексичних одиниць.

Із названих баз даних процес архаїзації передусім відображає база даних <Процеси> (процесу архаїзації призначено код 03). Також у базі даних <Модель> сформульовано тип кодифікації лексичної одиниці: код 03 – це вихід слова чи лексико-семантичного варіанта з ужитку.

Характеризуючи хронологічно марковану лексику, російський мовознавець Е. Кузнецова виділяє ознаки архаїзмів і їх типи⁵. Перша з ознак – ступінь архаїзації. Згідно з нею розмежовують слова, які відносяться сьогодні до пасивного складу мови, і слова, цілком застарілі. До першого типу належать лексеми, що мало або зовсім не вживаються, проте їх значення широко відоме усім освіченим мовцям (таким лексичним одиницям у базі даних <Процеси> присвоєно код 31). В українській мові до цієї групи архаїзованих одиниць відносяться номени *війт*, *жандарм*, *жовтеня*, *держплан* та ін.

Повні архаїзми невживані і незрозумілі без тлумачення слівників, які відображають давніші періоди розвитку мови (таким лексичним одиницям у базі даних <Процеси> присвоєно код 32). Наприклад, „Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.” репрезентує чимало невідомих нашим сучасникам номенів, як-от: *габати* „...1. (кого, чим і без додатка) напастувати, турбувати (кого), вимагати силоміць (що від кого)... 2. (кого) позивати до суду...”⁶, *посощина* „поземельна подать від сохи – одиниці вимірювання землі...”⁷ та ін.

Друга ознака, що характеризує архаїзацію, – причини, які її зумовлюють. У такому лінгвістичному ракурсі розмежовують історизми (або матеріальні архаїзми) і власне архаїзми. У базі даних <Лексика> історизмам присвоєно код 12, архаїзмам – код 13.

Традиційно історизмами називаються слова, уживані для позначення предметів, явищ і понять, які вийшли з ужитку, припинили своє існування у зв'язку з соціально-побутовими і суспільно-політичними змінами. Отож, причини архаїзації цих слів екстралінгвальні. Наприклад, на сучасному етапі розвитку української мови до історизмів належать слова – назви видів зброї: *ганджар*

5 Э. Кузнецова, *Лексикология русского языка*, Москва 1989, с. 159.

6 ССМ – *Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.*, за ред. Л. Гумецької, І. Керницького, т. I-II, Київ 1977–1978, с. 236.

7 *Ibidem*, с. 204.

„широкій татарській кинжалъ”⁸, *булдимка* „заст. вид старовинної рушници”⁹.

Зазначимо, що при аналізі архаїзмів об’єктом вивчення виступає не саме лише застаріле слово. Виникає корелятивна пара: архаїзм – трансномінатив. Трансномінатив – це нове слово, яке служить для найменування уже наявних реалій, наприклад: *літавець* – *метеор* (сучасна норма), *манькут* – *лівша*, *складничок* – *портмоне*. І архаїзми, і трансномінативи фіксує база даних <Слово>.

Власне архаїзми поділяються на кілька груп. Ці групи також представлено у базах даних <Лексика>.

1. Власне лексичні архаїзми (код 14) – застарілі слова, витіснені з уживання лексичними одиницями з іншим коренем: *гайник* (архаїзм) – *лісник* (сучасна норма), *далекогляд* – *телескоп*, *дзіґерай* – *нежить*, *дмухач* – *вітер*, *жиця* – *ложка*.
2. Лексико-словотвірні архаїзми (код 15) – застарілі слова, що відрізняються від сучасних словотвірними елементами: *дариця* (архаїзм) – *дарунок* (сучасна норма), *демократній* – *демократичний*, *діленина* – *поділ*, *красюк* – *красень*, *урядок* – *порядок*.
3. Лексико-морфологічні архаїзми (код 16) – застарілі слова, що відрізняються від сьогоденних відповідників граматичною формою: *дара* (ж. р.) (архаїзм) – *дар* (ч. р.) (сучасна норма), *папіра* (ж. р.) – *папір* (ч. р.), *цукерок* (ч. р.) – *цукерка* (ж. р.), *анекдота* (ж. р.) – *анекдот* (ч. р.), *пакта* (мн.) – *пакт* (одн., ч. р.).
4. Лексико-фонетичні архаїзми (код 17) – застарілі слова, що різняться від сучасних фонетичним вираженням (однією чи кількома фонемами): *дерво* (архаїзм) – *дерево* (сучасна норма), *енерал* – *генерал*, *жас* – *жах*, *пашкет* – *паштет*, *юлиця* – *вулиця*, *цвітень* – *квітень*.
5. Семантичні архаїзми (код 18) – це окремі значення слів, що втратили свою актуальність, самі ж слова функціонують з іншим семантичним наповненням. Наприклад, архаїзувалося значення „поцілунок” (подається в одинадцятитомному СУМі з ремаркою *заст.*) слова *безе*, що вживається сьогодні зі значенням „легке тістечко із збитих та запечених яєчних білків із цукром”¹⁰.

8 СГ – *Словарь української мови*, за ред. Б. Грінченка, Т. I-IV, Київ 1996, т. I, с. 270.

9 СУМ – *Словник української мови*, гол. ред. І. Білодід, т. I-XI, Київ 1970–1980, т. I, с. 253.

10 СУМ – *Словник української мови*, т. I, с. 127.

Під час порівняльного аналізу СГ та лексикографічних праць кінця ХХ – початку ХХІ століття виявлено комбіновані архаїзми (код 18), що поєднують ознаки різних класів, а саме: *єдинець* (архаїзм) – *одинак* (сучасна норма), *єдинчук* – *одинак* та ін. Такі номени характеризуємо як лексико-фонетико-словотвірні архаїзми.

Процесу заміни старої назви новою передуює ситуація абсолютної синонімії, яка вирішується на користь одного з синонімів, а другий архаїзується і поступово виходить з ужитку. Зокрема, у СГ зафіксовані синонімічні пари *сльота* і *сльога*; *стежка* і *чапаш* „= Стежка”¹¹, *хрусталь* „= Хрущ”¹² і *хрущ*. У сучасній українській мові із них залишилися нормативними лексеми *сльота*, *стежка*, *хрущ*. Надлишковість у парадигматиці мовної системи була представлена широким діапазоном варіантних реалізацій, як-от у СГ: *ковдра*, *ковдря*, *кодря*; *пожега*, *пожежа*, *пожога*. Варіантність репрезентує база даних <Варіанти>.

Порівняння реєстрів словників різних періодів розвитку мови засвідчує постійне вилучення із нормативних списків значної кількості застарілих номенів. Загалом елімінанти – лексеми, які вийшли з ужитку (архаїзми та історизми) і яких немає у сучасних кодифікаційних джерелах, виразно маніфестують процес лексичних втрат в українській літературній мові. До елімінантів належать номени багатьох тематичних множин. Усе їхнє розмаїття дає змогу представити базу даних <Тематика> комп'ютерної програми. Для кожного слова передбачено три кодових назви, які відображають різний ступінь потрібного для дослідника узагальнення. Назвемо окремі тематичні множини цієї бази даних: лексеми на позначення певних приміщень, одягу, його частин, головних уборів, тканин, взуття, продуктів харчування *та ін.*

Припинили функціонування в українській літературній мові і не фіксуються сучасними кодифікаційними реєстрами слова різної частиномовної належності. Наприклад, іменники (*гайдабура*, *давучка*, *джурга*, *дивація*, *літавиця*); прикметники (*жиклий*, *леґавий*, *укий*, *унимливий*, *фафравий*); дієслова (*вибанітувати*, *виктувати*, *деменути*, *демнати*, *діскуватися*, *жакувати*); займенники (*даеден*, *дацо*); прислівники (*даві*, *десбіч*, *діправди*, *довадно*, *живко*, *удармицю*); прийменники (*діля*, *дле*); сполучники (*лем*, *оже*, *дак*). Таку інформацію відображає база даних <Част. мови>.

11 СГ – *Словарь української мови*, т. IV, с. 444.

12 *Ibidem*, с. 416.

У режимі мікромоделювання у комп'ютерній програмі „Lexika” здійснюємо вибірки за спеціально розробленою методикою. Наприклад, на вимогу користувача відібрати з реєстру СГ слова за введеними ознаками: <Част. мови> – іменник (код 01), <Модель> – слово вийшло з ужитку (код 03), <Тематика> – одяг (код 06) – програмою буде видано такий перелік: *брусла, бруслик, брусля, бунда, журабки, даха, делія, сардак, сердак* та ін.

Словники тлумачного типу відображають семантичну структуру лексичної одиниці на певному етапі розвитку літературної мови і слугують базою для формулювання нових значень, для уточнення чи перебудови семантичної структури слів у подальшій кодифікаційній практиці. Загальномовні словники умовно розглядаємо як хронологічні (чи синхронні) зрізи стану лексико-семантичної системи у певний проміжок часу. Зіставляючи семантичну структуру слів на кількох лексикографічних зрізах, моделюємо динаміку лексичних норм, описуємо історію окремих лінгвальних явищ, еволюцію мовних фактів (чи, навпаки, їх регрес).

За нашими спостереженнями, семантична структура більшості лексичних одиниць української мови нестійка. На основі баз даних <Семантика>, <Модель>, <Процеси> комп'ютерної програми виокремлюємо п'ять основних типів змін семантичної структури слова, таких як: 1) семантичні зміни у словах, кількість значень яких залишається однаковою; 2) розширення семантичної структури слова; 3) звуження семантичної структури слова; 4) процеси утворення і зникнення омонімії; 5) комплексні якісні модифікації значення слова. Наприклад, слово *грудень* з архісеомою „назва місяця” зберегло родове значення, а змінило видове. У СГ маніфестоване зі значенням „ноябрь”¹³. У словниковій дефініції зауважено, що воно „употребляется въ этомъ значеніи издавна”. Уживання лексеми підтверджується цитатою із „Повісті минулих літ”. З аналогічним семантичним наповненням слово зафіксоване і в інших лексикографічних працях, таких як „Словарь російсько-український” М. Уманця та А. Спілки, „Русско-малороссийский словарь” Е. Тимченка; у календарях „Рідного Краю” на 1907 рік, „Просвіти” на 1908 рік. Лише наприкінці словникової статті СГ вказано, що у галицьких календарях *грудень* – це „декабрь”. У ХХ столітті утвердилося узвичаєне для наших сучасників значення „назва двадцятого місяця календарного року”.

13 СГ – *Словарь української мови*, т. I, с. 332.

Основні зміни стилістичного статусу слів української літературної мови відбуваються за такими напрямками, а саме: 1) нейтралізація стилістичного забарвлення слова чи лексико-семантичного варіанта, 2) розвиток стилістичного забарвлення слова чи лексико-семантичного варіанта і 3) перерозподіл між різними групами стилістично забарвленої лексики. Упродовж двох останніх десятиліть стилістична транспозиція словникового складу вирізняється своїм динамізмом. Активно проходять процеси термінологізації і детермінологізації лексики, зміни соціальних конотацій, переорієнтації номінацій, актуалізації і пасивізації лексико-семантичних засобів та ін. При опрацюванні лексикографічних даних, на основі яких проводили спостереження за зміною стилістичних характеристик словникового складу, були задіяні такі бази даних, представлені цифровими кодами: <Стилістична позначка> (ремарка до лексеми у словнику, яка вказує на сферу функціонування слова), <Характер позначки> (пояснення, чого стосується стилістична ремарка: усього слова чи певного значення; окрема позиція передбачає комбінацію різних позначок), <Процеси> (відомості про те, для яких процесів, тенденцій у сучасній українській літературній мові, чинників мовного розвитку, шляхів лексичного збагачення є ілюстрацією певне слово) та ін.

На основі створених баз даних можна моделювати різні співвідношення реєстрів лексем за параметрами, заданими користувачем. Вихідні, проміжні та результативні матеріали дослідження комплексно відображають особливості становлення, розвитку і стилістичної диференціації лексичних норм сучасної української літературної мови ХХ – початку ХХІ століття. Розроблена методика студіювання динаміки лексичних норм у діахронії та синхронії на основі лінгво-інформаційного підходу дає змогу системно проаналізувати лексико-семантичні процеси у різних літературних мовах.

ЛІТЕРАТУРА

ОС–1999 – *Орфографічний словник української мови*, уклад.: Головащук С., Пещак М., Русанівський В., Тараненко О., вид. друге, випр. і доп., Київ 1999.

ОС–2006 – *Український орфографічний словник*, за ред. Русанівського В., 6-е вид., переробл. і доп., Київ 2006.

СГ – *Словарь української мови*, за ред. Грінченка Б., т. I-IV, Київ 1996.

ССМ – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, за ред. Гумецької Л., Керницького І., т. I-II, Київ 1977–1978.

СУМ – *Словник української мови*, гол. ред. Білодід І., т. I-XI, Київ 1970–1980.

СУМ–2010 – *Словник української мови*, т. I-XX, гол. наук. ред. Русанівський В., т. I, Київ 2010.

Кузнецова Э., *Лексикология русского языка*, Москва 1989.

Modeling of lexical-semantic processes with the help of computer programming

The article is devoted to the problem of combining traditional linguistic research and information technologies. The peculiarities of using the automation system “Lexika”, created by the author for the investigation of the dynamics of lexical norms, are studied. The main data banks of the information system are analyzed. Parameters of lexical units are represented based on material from dictionaries of the Ukrainian language of the 20th / beginning of the 21st centuries. The most important lexical-semantic processes of neologization and archivization are characterized. Trends of transforming the semantic structure of words and stylistic transpositions of lexemes in the Ukrainian literary language are investigated.

Key words: lexical-semantic processes, modeling of language dynamics, dictionaries of the Ukrainian language, author’s computer program, main data banks.

ВПЛИВ АВТОРИТЕТНИХ УКРАЇНСЬКИХ ВИДАНЬ НА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ОБЛИЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Динамічні процеси в українському суспільстві останніх десятиліть спричинюють лінгводинаміку та динаміку норми української мови. Серед основних критеріїв норми літературної мови М. Пилинський називав критерій живої мовної практики¹, відзначаючи, що редакційно-видавнича практика, зокрема практика окремих авторитетних видань великою мірою визначала рівень виробленості літературної норми ще в 1970-х роках². На зламі тисячоліть дослідники називають одним із головних критеріїв кодифікації мовну практику ЗМІ³.

Сучасна мовна практика – узуальна та індивідуальна (окремі видання чи відомі авторитетні особи: письменники, журналісти, громадські діячі) – засвідчує оновлення лексики, які впливають на систему мови на всіх її рівнях та на мовну норму. Співвідношення системної та практичної, узуальної й індивідуальної норми потребує уважного вивчення для вироблення критеріїв норми з урахуванням динаміки змін у сучасній українській мові. Динаміка індивідуальної норми, зокрема словотвірної, на матеріалі окремого видання з виразним мовним обличчям виявляється у взаємопов'язаних процесах появи нових одиниць і витіснення інших, конкурування номінацій, зміни семантики, форми, функціонування вже відомих одиниць, зокрема лексичних і словотвірних.

1 М. Пилинський, *Мовна норма і стиль*, Київ 1976, с. 114.

2 *Ibidem*, с. 131.

3 С. Єрмоленко, *Сучасні проблеми дослідження літературної мови* [в:] *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*, Київ 2001, с. 7–8.

Аналіз мови авторитетного часопису аналітичної есеїстики, публіцистики та рецензій „Критика”, заснованого 1997 року групою українських інтелектуалів за ініціативи літературознавця та історика культури, професора Гарвардського університету Г. Грабовича, видається цікавим із погляду як авторського складу (автори статей – знані в Україні й світі письменники, критики, науковці, політики, громадські діячі, а відтак опубліковані статті мають високий інтелектуальний та культурний рівень), так і з погляду мовної політики редакційної колегії (орієнтування на Проект українського правопису 1999 р.).

У процесах словотвірної номінації важливим є, передусім, аналіз словотворчих ресурсів, залучених до творення нових похідних одиниць. Іншою невід’ємною стороною аналізу є врахування тенденцій мовного розвитку, зокрема сучасної української публіцистики. Саме під таким кутом зору й розглянемо новотвори, виявлені у текстах „Критики” за 2003–2007 роки та текстів, виставлених на сайті „Критика” за 2013–2014 роки.

Передусім коротко окреслимо авторський склад аналізованих матеріалів. Визначальним критерієм є високофаховість з тої проблематики, якій присвячено статтю. Автори – відомі журналісти, політологи, публіцисти, літератори, історики, літературознавці, мистецтвознавці тощо, які працюють як в Україні, так і поза її межами. Тексти, здебільшого, написані українською мовою в оригіналі; але якщо текст перекладено, то редакція вказує прізвище перекладача (в таких статтях розглянуто українську проблематику, скажімо, стан демократії в „*постпомаранчевій Україні*”⁴, тому такі статті навіть більше відображають мовну політику і смаки видання, аніж оригінальні, а отже їх також залучено до аналізу.

Особливості виявлених новотворів зумовлено як тематикою актуальних для сучасного українського суспільства проблем, так і жанровим спрямуванням друкованих матеріалів: аналітичні статті, огляди, рецензії, критичні коментарі тощо. Тому за функціонально-стильовими характеристиками тексти „Критики” перебувають між публіцистичними та науковими текстами в галузі гуманітарних наук з усіма різнохарактерними лексико-словотвірними особливостями: наявністю термінологічної лексики, зокрема іншомовного походження, складних слів (комполітів та юкстаполітів), гібридного словотворення та ін.

4 *Критика*, Київ, січень-лютий 2006, с. 16.

Вибір тем для матеріалів у часописі, безперечно, впливає на активізацію певних тематичних груп лексики, а, відповідно, й на активність певних слів у функції твірних основ. Застосовуючи основоцентричний підхід до аналізу, назвемо серед питомих лексем, які виступають твірними основами, важливі для суспільства: *держава, Україна, влада, мислити, будувати, творити*. Таким чином, уже наявні досить потужні словотвірні гнізда поповнюються новотворами: *антисамодержавний, держава-член, державотворення, держкерування, держуправління, наддержава, націоналіст-державник; антиукраїнофіл-малоросіянин, антиукраїнофільський, проукраїнський, проукраїнськість, українськіший; владець, владоможець* (пор. із літературним *можновладець*); *промислений, самоосмислення; націєбудівник; націєтворення і націотворення*. Наприклад: *Але Україна присутня там і прямо, і опосередковано, особливо у прикінцевій частині, де Гартон Еш намагається спрогнозувати перспективи світу в найближчі двадцять років, коли внаслідок очікуваного піднесення Китаю й Індії до рангу нових наддержав⁵; По-перше, це те, що „лібералізм”, або „проукраїнськість” Бончковського⁶; Отож **владоможці** перебувають у безпеці, доки буде збережено таку систему контролю інформації та думок⁷; Засилля інерційних державних ЗМІ та владні перешкоди **націотворенню** загальмували порівняно з сусідніми пострадянськими державами формування національного інформаційного простору⁸*. Такий підхід дозволяє унаочнити пришвидшення темпів оновлення лексики через аналіз складу словотвірних гнізд. Активність виявляють основи –**демократ-**, –**е(є)вро-**, які опинились на вістрі найболочіших проблем українського суспільства: *антидемократичний, демократизація, недемократичний, демократизований; анти-євроінтеграційний (антиєвроінтеграційний), євровибір, євроінтеграція, Євромайдан, Євромітинг, європейськість, Євроволуція, євроскептик, євроскептичний; Євромайдан, євросоюзний, євроромантик*. Хвиля таких похідних, виявлених, зокрема, у публікації Я. Грицака „Знову про можливий розкол України” з рубрики „Критичні рішення”, очевидно, охоплює усі регіони України, оскільки ця публікація є дискусією імпровізованої фокусної групи експертів (істориків, політологів і соціологів)

5 *Критика*, Київ, січень-лютий 2005, с. 11.

6 *Критика*, Київ, січень-лютий 2006, с. 3.

7 *Ibidem*, с. 16.

8 *Ibidem*, с. 17.

з Харкова, Дніпропетровська, Донецька й Одеси, які тестують тезу, винесену в заголовок статті. У відповідях експертів на п'ять запропонованих питань, які надійшли авторові 10 грудня 2013 року, видно, як актуалізація певної теми у суспільстві породжує адекватну відповідь мовної системи, зокрема номінації словотвірними засобами: *Проте в цих вікових категоріях є (теж) креативні прибічники **евровибору***⁹; *Але якщо це так, то ми мали би бути свідками **анти-евроінтеграційних** мітингів комуністів*¹⁰; *Можливо, комуністи не роблять **антиевроінтеграційних** мітингів з кількох причин*¹¹; *Чи це означає, що молодь підтримує **Евромітинг**, але не квапиться щось робити, тобто її підтримка є пасивною?*¹²; *Навпаки, по всьому континенту зростають **евроскептичні** настрої*¹³; *Думаю, що два чинники вплинули – розчарування в Януковичі та **європейськість** бізнесу Ахметова*¹⁴; *Наприклад, на донецькому **Евромайдані** під час Київського Віче 8 грудня переважали літні люди... Певною мірою збільшенню прибічників **євроінтеграції** сприяла шалена агітаційна кампанія, яку проводила влада протягом вересня – початку листопада*¹⁵; *В донецьких вишах (національному і технічному університетах, університеті управління), про які знаю, певен, що панує саме **євроінтеграційна** ідея, втім, дуже пасивно*¹⁶; *На Сході та Півдні немає масової симпатії до **Евромайдану**, але й немає масової ворожості*¹⁷. На сайті часопису „Критика” є також матеріали інших авторів, присвячені цій темі, зокрема запис перекладу розмови головного редактора порталу Krytyka.com О. Коцюби з експертом з міжнародного права В. Бурк-Вайтом „Про сценарій розвитку протестів” від 12.12.2013: *Відповідаючи на запитання про порівнюваність подій **Євромайдану** із подіями на Болотній площі у Москві, фахівець вказав на декілька обставин, що роблять їх слабкопорівнюваними*¹⁸, а також стаття кореспондентки Спільнобачення Б. Бабич „За лаштунками Євромайдану” у рубриці „Критичні рішення”:

9 *Критика*, <http://krytyka.com/ua/>, [27.01.2014]

10 *Ibidem.*

11 *Ibidem.*

12 *Ibidem.*

13 *Ibidem.*

14 *Ibidem.*

15 *Ibidem.*

16 *Ibidem.*

17 *Ibidem.*

18 *Ibidem.*

Тобто тут не зібралися **євроромантики**, це люди тверезо мислячі, які чітко розуміють, що зараз в нас іде цивілізаційний вибір України: або ми йдемо до Євросоюзу, або ми йдемо до Митного союзу¹⁹. Тут можемо спостерігати, що не всі авторські матеріали витримано за вимогою правописної політики „Критики”, однак написання *Європа* відповідає реальній вимові й написанню в сучасній мовній практиці України.

Як і більшість ЗМІ, видання містить матеріали, які аналізують радянський період, і відповідно, деривати позначають ставлення до реалій радянської дійсності, ідеологічних спрямувань, а отже, містять оцінний компонент: *антикомуніст, антикомуністичний, декомунізація, посткомуністичний, антисоветизація, десоветизація, досоветський, пізньосоветський, постсоветський, советизм, необільшовицький, неорадянський, пострадянський, пострадянськість, протототалітаризм, постколоніальний, антиколоніальний, імперіологія, катебістський*. Оцінність тут виражено як написанням твірної основи, так і використанням формантів **анти-, де-, -ізаці(я), -изм**, де номінативні засоби словотвору використано уже з оцінно-експресивною метою: „**Советизм**” як проблема²⁰; *Найшкідливіший спадок советського періоду – це необільшовицька політична культура, що пережила ССРСР*²¹. У часописі, за спостереженнями авторки, частіше використано твірну основу –**совет-**, а не –**радян-**, однак, важко визначити, з одного боку: 1) чи це відповідає редакційній політиці передавати запозичені слова, зокрема, власні назви з російської, як і з інших мов, транслітеруванням, чи бажанням підкреслити негативний заряд, який несе основа –**совет-**; а з іншого боку: 2) чи збережено авторське написання, оскільки в різних статтях збережено послідовне написання однієї з названих основ, пор. у числі 9–10 за грудень 2013 року в статті С. Погоні „Демократія без соціальної модернізації?": *Модернізація в постсоветському та пост'югославському контексті призвела до жорстоких етнічних конфліктів*²², і назву статті М. Мінакова „Рамки **пострадянської** демодернізації” у цьому ж числі часопису²³.

19 *Ibidem*.

20 *Критика*, Київ, січень-лютий 2006, с. 12.

21 *Ibidem*, с. 13.

22 *Критика*, <http://krytyka.com/ua/>, [27.01.2014].

23 *Ibidem*.

Характерним є для „Критики”, як і загалом для сучасних ЗМІ, використання як твірних основ – онімів, передусім прізвищ відомих політиків, переважно з оцінною метою: *лукашенківець, лукашенківщина, лукашизм, Кучманістан, кучмолізство*, пор.: *Слідом за Довлатовим можу сказати : „Після **лукашенківців** мене найбільш нудить від антилукашенківців”²⁴; Коли ми десять років жили в Україні пострадянській, не без підстав прозваній **Кучманістаном**, то постійно чули від нашого тодішнього керівництва й передусім від нашого злочинного президента, що „в Європі нас ніхто не чекає”²⁵. Як правило, такі похідні називають їхніх послідовників чи прихильників, абстрактні дії та процеси, пов’язані з особою, яку позначає твірна одиниця. Для них характерна оцінна конотація стосовно осіб та явищ (найчастіше з негативним відтінком) або так званий прагматичний ореол. Дослідники динаміки в номінаційних процесах відмічають, що „перебудова соціальних взаємин у суспільстві, зміна шкали оцінок, переоцінка цінностей стали тими чинниками, що зумовили зростання емоційно забарвленої та оцінної лексики в словниковому складі мови, а також активізацію словотворчих засобів, здатних оформляти цю оцінність – основ, суфіксів, префіксів. До неї належать назви абстрактних дій, процесів, ознак, а також найменування осіб”²⁶.*

Багато статей часопису присвячено аналізу суспільно-політичного становища в Україні й у світі. Тут ресурсами для твірних основ на позначення подій та явищ сучасності є іншомовні лексеми: *вестернізація, євростандарт*; абрєвіатури: *антиєєпівський, антинатівський*. Серед похідних, утворених різними способами, трапляються гібриди, де поєднано питомі й іншомовні елементи: *антизахідництво, дебілорусизація, євродурість, піврепресії, суверенництво, табування*. Пор.: *У парламенті 16 вересня з несподівано різкими **антиєєпівськими** заявами виступили керівники груп і фракцій „більшості”²⁷; Виглядає, що пошуки статусу великої держави та глибоке **антизахідництво**, що випливають із „почуття образи через уявне приниження з боку Заходу”, який нібито відмовляє Росії у бажаному визнанні рівного статусу, діють як замітники чіткого самовизначення та (емоційної) бази*

24 *Критика*, Київ, листопад-грудень 2004, с. 15.

25 *Критика*, Київ, січень-лютий 2006, с. 19.

26 Н. Клименко, Є. Карпіловська, Л. Кислюк, *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*, Київ 2008, с. 155.

27 *Критика*, Київ, жовтень 2003, с. 3.

для формулювання політики²⁸; Задля цього Євросоюз має позбутися своєї виразної „евродурості” і розширюватися далі на південь та схід²⁹.

Наявні також новотвори, які позначають нові в українській мові поняття та явища. Як правило, твірними стають неозапозичення, які дуже швидкими темпами адаптуються на всіх рівнях системи мови, зокрема й на словотвірному, утворюючи нові словотвірні гнізда. Такі похідні як: *PR-кампанія, Прокурор, PR-акція, високопiарний, бізнес-проект, брендовий, доком'ютерний, інтернетовий, інтернет-версія, глобалізація, здизайнерувати, медійний, медія-кілер, медіяпортал, найкреативніший, онлайнвий, пейджинговий, пролобійований, тинейджер-бунтар* утворено від неозапозичень з англійської мови, які за період незалежності виявили словотвірну потужність на українському мовному ґрунті: *Вона знову забезпечує роботою тих самих російських політтехнологів, щоби вони провадили чорні PR-кампанії проти нового уряду й „запустили” на парламентських виборах у березні 2006 року низку партій³⁰; В українських виборах 2002 року політтехнологи створили троянських коней – екологічні, жіночі й молодіжні „брендові” партії³¹; Білорусомовні та білорусофільські російськомовні (радіо „Свобода”, газета „Наша Ніва”, інтернетовий сайт забороненої газети „Пагоня”) до нової програми „Німецької хвилі” через її російську мову поставилися критично³²; Крім того, у червні 2005 року він призначив Юрія Азаренка, горезвісного „медія-кілера”, спеціаліста з чорного піяру й висміювання опозиції, заступником голови державного теле- та радіомовлення³³; У двох наступних розділах ідеться про історію інтернету в КНР, державну телекомунікаційну політику й регулювання діяльності електронних ЗМІ, охарактеризовано аудиторію, ресурси та найбільші медіяпортали³⁴; Скажімо, за текстом пролобійованого Спiлкою указу, у традиційних осередках народного мистецтва... постановлено створити „навчально-показові майстерні”*

28 Критика, <http://krytyka.com/ua/>, [27.01.2014]

29 Критика, Київ, січень-лютий 2005, с. 13.

30 Критика, Київ, січень-лютий 2006, с. 16.

31 *Ibidem*, с. 13.

32 *Ibidem*, с. 16.

33 *Ibidem*, с. 15.

34 Критика, Київ, квітень 2007, с. 5.

місцеві музеї, дитячі колегіюми, школи народної майстерності, творчі майстерні народних майстрів³⁵.

Використовуючи формантоцентричний підхід до аналізу похідних, серед найактивніших суфіксів у похідних іменниках назвемо **-ість** (азіатськість, закоріненість, західняцькість, європейськість, інтеркультурність, інішність, польськість, пострадянськість, сингулярність, устійненість, фрагментаризованість), **-изаці(я) / -ізаці(я)** (вестернізація, гармонізація, глобалізація, демодернізація, культуралізація, легітимізація, лібералізація, маргіналізація, пріоритизація, проблематизація, центрація), **-ств(о) / -тв(о)** (донощицтво, підписанство, суверенництво, зокрема в композитах: кучмолізство, чинолюбство), **-нн(я)** (зліквідування, зріднення, ідеалізування, інішування, кшталтування, міністрування, оприявлення, переможення, табуювання, толерування, узападничення), **-изм / -ізм / -їзм** (абсурдизм, автобіографізм, європеїзм, лукашизм). Кількісний приріст лексики на позначення абстрактних понять (іменників-назв опредметненої дії, назв ознак та станів), зокрема й із названими суфіксами, дослідники вважають аргументом на підтвердження пришвидшення процесу інтелектуалізації сучасної української мови³⁶. Безперечно, видання, яке позиціонує себе як інтелектуальний український часопис, виконує функцію інтелектуалізатора мови та, водночас виявляє яскраві тенденції націоналізації в розвитку сучасної української мови. Підтвердженням цього є не лише орієнтування на Проєкт українського правопису 1999 р., а й активне використання словотвірних моделей, які в тридцятих роках ХХ століття названо „націоналістичними”, „шкідницькими”, і які тепер повертаються до активного вжитку. Зокрема, йдеться про особливості сучасного дієслівного словотворення, до яких зараховуємо префіксальне видове творення дієслів, зокрема, тих, що означають різні види інтелектуальної діяльності людини й утворені від іменників чи прикметників іншомовного походження: *заакцентувувати, зартикулювати, здемонізувати, zdeфініювати, зідентифікувати, зінтерпретувати, сконтекстуалізувати, реінтерпретувати*. Пор.: Російські політехнологи хотіли **здемонізувати** Віктора Ющенка, зобразити його крайнім русофобом і неофашистом³⁷; ...існує небезпека, що „послання” нових традиціоналістів **зінтерпретують**

35 *Критика*, Київ, березень 2007, с. 10.

36 Н. Клименко, Є. Карпіловська, Л. Кислюк, *op. cit.*, с. 151.

37 *Критика*, Київ, січень-лютий 2006, с. 15.

як відкидання плюралізму та мультикультурності³⁸. Це явище донедавна дослідники вважали нехарактерним для двовидових дієслів іншомовного походження³⁹. Проте категорія двовидових дієслів активно руйнувалася уже в 1920-і–1930-і роки за рахунок як суфіксальних дієслів недоконаного, так і префіксальних дієслів доконаного виду, про що свідчать і тексти, і словники цього періоду.

Для новотворів назв осіб використано різні за походженням, частиномовною належністю та активністю твірні основи та суфікси: *власець, дієвонець, загиджувач, міліціант, нацист, продукувальник, травестатор*.

Активність серед префіксів у похідних іменниках та прикметниках виявляють іншомовні **анти-** (*анти-Ельцин, антикомуніст, антилукашенківець, антиполітика, анти-Прімаков; антиєєпівський, антиколоніальний, антинатовський, антипутінський, антиукраїнофільський*), **де-** (*дебілорусизація, декомунізація, деконструкція, декультуризація, демодернізація, денационалізація, десоветизація, дестабілізація, деконструювання*), **до-** (*доелектронний, доком'ютерний, досоветський*), **про-** (*пролюб'юваний, промислений, проукраїнський; проукраїнськість*), **пост-** (*постгеродотівський, посткомуністичний, постпомаранчевий; пострадянський, пострадянськість, построзвиток, постсоветський, пост'югославський, постсучасність*), **ре-** (*реінтерпретація, реконцептуалізація*).

У композитних прикметниках у препозиції активність виявляють основи **ново-**: *новевропейський, новоліберальний, новопосталий*, часом її іншомовний варіант **нео-**: *необільшовицький, необуржуазний, нерадянський, неотрадиціоналістичний*; **високо-**: *високопарний*; **довкола-**: *довкола теоретичний*, **квазі-**: *квазінаціональний*; в іменниках – аброоснови **політ-**: *політтехнолог, політтехнологія, держ-*: *держкерування, держуправління*; **євро-/євро-**: *євровибір, євродурість, євроінтеграція, Євромайдан, Євромітинг, Єврореволюція, євроскептик, євроскептичний, євростандарт; Євромайдан, євроромантик*; у композитах-дієіменниках – основа **само-**: *самозайнятість, самозруйнування, самооголення, самоорганізація, самоосмислення*; **авто-**: *автонаголошуваність*.

38 *Ibidem*, с. 30.

39 І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови*, Київ 2004, с. 232.

Наявність юкстапозитів серед складних іменників: *державачлен, країна-сателіт, стаття-звернення, інтерв'ю-зустріч, націонал-комуніст, націонал-демократ*, загалом мало властива для ЗМІ, є особливістю текстів „Критики” як часопису аналітичних публікацій.

Помітне конкурування як серед твірних основ, так і серед словотворчих формантів 1) за семантичними відтінками, 2) за стилістичним вживанням, 3) за походженням компонента.

Скажімо, конкурування основ у похідних *досовєтський, пізньосовєтський, постсовєтський* та *неорадянський, пострадянський* можна розглядати як зумовлене свідомо різним прагматичним та стилістичним навантаженням основи, зокрема, як свідомий вибір авторів, де традицію транслітерувати запозичення з російської мови підпорядковано прагматиці – вираженні негативної оцінки об'єкта, підкресленню його чужорідності, пор.: *Постсовєтські комуністичні партії теж уже не ті, за кого себе видають*⁴⁰; *Чи Білорусь долучиться до групи центральноєвропейських держав, чи залишиться неорадянським островом, чи станеться щось третє, чого досі ніде не було, і вона перетвориться на демократичну, але проросійську державу?*⁴¹.

Конкурування між питомими та іншомовними компонентами зумовлене також взаємодією тенденцій націоналізації та інтернаціоналізації у мовному розвитку, що призводить до утворення гібридів унаслідок засвоєння запозичень та поєднанням їх із питомими елементами, пор.: *післяреволюційний* та *постпомаранчевий, псевдоєротичний* та *квазінаціональний, полікультурний* та *багатокультурний*.

Отже, на матеріалі часопису „Критика” виявлено характеристики мовного портрету одного видання, спільні з іншими ЗМІ (деривати з оцінною конотацією на позначення явищ сучасного суспільно-політичного життя в Україні та світі, стилістично-нейтральні похідні на позначення нових предметів та явищ, утворені від неозапозичень) та індивідуальні особливості (переважання серед новотворів похідної лексики на позначення абстрактних понять: іменників-назв опредметненої дії, назв ознак та станів), які ілюструють пришвидшення процесу інтелектуалізації сучасної української мови. Видання демонструє також яскраві тенденції

40 *Критика*, Київ, січень-лютий 2006, с. 14.

41 *Ibidem*, с. 6.

націоналізації в розвитку сучасної української мови, які виявляються в поверненні до активного вжитку українських словотвірних моделей, заборонених у 1920–1930-х роках. Такі особливості індивідуальної мовної практики поважного друкованого видання, яким є часопис „Критика”, мають певний вплив і на загальні процеси розвитку української мови.

ДЖЕРЕЛА

Критика, <http://krytyka.com/ua/>, [27.01.2014].

Критика, Київ, квітень 2007.

Критика, Київ, березень 2007.

Критика, Київ, січень-лютий 2006.

Критика, Київ, січень-лютий 2005.

Критика, Київ, листопад-грудень 2004.

Критика, Київ, жовтень 2003.

ЛІТЕРАТУРА

Вихованець І., Городенська К., *Теоретична морфологія української мови*, Київ 2004.

Єрмоленко С., *Сучасні проблеми дослідження літературної мови* [в:] *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*, Київ 2001, с. 3–12.

Клименко Н., Карпіловська Є., Кислюк Л., *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*, Київ 2008.

Пилинський М., *Мовна норма і стиль*, Київ 1976.

The influence of authoritative mass media on the formation of the modern image of literary Ukrainian

This paper presents a study of the peculiarities of word formative nomination and the dynamics of word formative norms based on material from the “Krytyka” magazine. Idiolect and usage are considered in their interaction and interference via new units and competition between the nominations. The published texts devoted to the analysis of the actual issues contain both Ukrainian and loan resources.

The base-oriented approach to the analysis of the derivative lexicon is intended to reveal the most active words and word formative bases responsible for the new words. Most of them concern the soviet era and present challenges for Ukraine.

The formant-oriented approach outlines the most active word formative models, formants and ways of word formation. This study reveals the peculiarities of the individual lingual practice of a certain edition and their impact on the general linguistic processes within the Ukrainian language.

Key words: word formative nomination, word formative norm, word formative resources, new words (new coinages).

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА МЕТАФОРА: ТИПИ І ФУНКЦІЇ

Сприйняття метафори тісно пов'язане з належністю до певної етнокультури, а метафора зокрема й „мова в цілому так чи інакше відбиває етнокультурні стереотипи, породжені національною специфікою людського світосприйняття”¹. За словами В. Жайворонок, „світ постає перед людиною через її суб'єктивне сприйняття. Тобто кожний індивід вбирає в себе картину (карту) довкілля, яка весь час перевіряється через його спілкування з іншими, і тоді можемо говорити про більш-менш об'єктивну модель (картину) світу, як продукт загальнолюдського чи етнічного сприймання чи переосмислення”². Отож, не лише сприймання, але й переосмислення, а можливо, першочергово, переосмислення метафори тісно пов'язане не тільки з нашими індивідуальними якостями, а з етнонаціональною належністю, бо „варто говорити як про загальнолюдську концептуалізацію реальності, тобто загальнолюдський поняттєвий універсум, так і про національну її концептуалізацію, що включає специфічні для тієї чи тієї культури аспекти світосприймання”³. В. Жайворонок пише про те, що мова відбиває менталітет етносу як національну специфіку людського світобачення, учений також підкреслює, що „на мовних формах так чи так позначаються особливості психічного складу та поведінки, зумовлені національною належністю та етнічною спільністю”⁴. Доповнимо, що особливо яскраво це проявляється в художніх засобах мови, які, як відомо, спричиняють чимало клопотів перекладачам, що мають труднощі не стільки з перекладом форми, скільки зі збереженням значення конструкції,

1 В. Жайворонок, *Українська етнолінгвістика. Нариси*, Київ 2007, с. 15.

2 *Ibidem*.

3 *Ibidem*.

4 *Ibidem*, с. 24–26.

закладеним у неї змістом (напр., проблематичність перекладу фразеологізмів, порівнянь, метафор).

У свою чергу, О. Тараненко зазначає, що національну специфіку національної мови складають семантичні конотації, які створюють асоціативно-образне, символічне, культурно-історичне тло слова⁵. Аналіз згаданих понять, які складають метафоричність мовлення, встановлення їхніх функцій у політичному дискурсі – це завдання, які ми визначили як головні у пропонованій розвідці. Дефініюємо та проаналізуємо ці поняття детальніше.

Метафору кваліфікують як „сприйняття одного предмета через інший і в цьому сенсі є [метафора – С. Р.] одним із способів репрезентації знання в мовній формі. Метафора належить не до окремих ізольованих об'єктів а до складних розумових просторів (області чуттєвого досвіду)”⁶. За визначенням О. Тараненка, **метафора** – це „семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта на позначення на інший на основі певної подібності між цими об'єктами при відображенні в свідомості мовця”⁷.

Останнім часом набув поширення когнітивний підхід у розумінні метафори, згідно з ним „метафора – це передусім вербалізований прийом мислення про світ. Сучасна наука ставить розвиток інтелектуальних навиків, творчості й образного мислення в пряму залежність від рівня метафоричного мислення”⁸. В основі метафори, як і інших художніх засобів, наприклад, епітетів, гіпербол, паралелізмів і ін. часто лежить порівняння⁹: *вечір золотий – вечір як золото, по-вовчи дивиться – дивиться, як вовк*. Наприклад, *У цій ситуації санкції проти режиму Путіна – це те ж саме, що боротися мухобійкою проти літаків* (В. Балоба, ForUm); *Росія стала поводитися як справжній гангстер* (А. Яценюк).

За ономасіологічного підходу, який є одним із кількох, які дозволяють вивчати метафору, вона розглядається як „один із загальних принципів номінації: напр., при мовному відображенні кроків

5 О. Тараненко, *Конотація* [в:] *Українська мова. Енциклопедія*, за ред. В. Русанівського і ін., Київ 2000, с. 248.

6 О. Степанова, *Метафора в когнітивному аспекті* [в:] „Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова”, вип. 5, Київ 2009, с. 85.

7 О. Тараненко, *Метафора* [в:] *Українська мова. Енциклопедія...*, с. 307.

8 О. Степанова, *op. cit.*, с. 85.

9 Л. Мацько, *Порівняння* [в:] *Українська мова. Енциклопедія...*, с. 470.

пізнання та етапів практичного освоєння людиною навколишньої дійсності”¹⁰. Саме таке розуміння матиме вплив на з’ясування нами функції метафори у політичному дискурсі. Ми спиратимемося також на лінгвофілософський та етнолінгвістичний підходи, адже опис метафори за врахування таких чинників є відображенням світобачення українців. Вивчення політичної метафори видається особливо важливим для з’ясування природи і функцій метафор у публічному мовленні.

Стилістична роль метафори є надзвичайно важливою, вона подекуди має безпосередній вплив на те, до якого стилю можна віднести той чи той текст, визначає його функційне призначення, не кажучи вже про художню наповненість окремого комунікату. За стилістичною характеристикою метафори поділяють на **індивідуально-авторські** та **загальномовні**. Загальномовні метафори, відповідно до їхньої виразності, прийнято поділяти на ті, „образність яких відчувається мовцями, і звичні, або стерті”, на розмовні і книжні, напр., риторично-поетичні. Крім того, метафори варто розрізняти за функційними характеристиками.

Спробуємо встановити й описати їхні **функції** у політичному дискурсі на підставі зібраного матеріалу, підтвердивши прикладами вживання.

У політичному дискурсі найцікавішими видають оцінні метафори, адже вони вказують на те, як певна дія, подія, явище чи особа сприймаються мовцем. Тут яскраво вираженою є межа *хороший / поганий*, а „класифікація моделей метафорної оцінної лексики може бути проведена під кутом „хороше – погане”, коли певний набір опозицій, закріплених у людському досвіді для орієнтації в світі конкретно-фізичних явищ, переноситься з виробленням оцінних конотацій у світ абстрактних, психічно-моральних і соціальних явищ”¹¹.

Якщо встановлення значення метафори у політичному дискурсі не становить надскладного завдання, то питання їхніх функцій, а передусім, запланованих і реалізованих із певною метою, може бути дискусійним. За О. Тараненком, „метафора виконує дві основні функції: номінативно-пізнавальну – *морський котик, механізм ціноутворення, тверда валюта, суспільство розвивається* (звичайно при позначенні понять, які ще не мають найменування) і номінативно-характеризувальну (естетико – або

10 О. Тараненко, *Метафора...*, с. 307.

11 *Ibidem*, с. 308.

експресивно-стилістичну, зокрема оцінну, – при вторинній номінації) – він *орел, вишневі губи, підкрався вечір*¹². Проте, думаємо, що не помилимося, якщо зазначимо, що в політичному дискурсі метафора активніше виконує другу зі згаданих функцій, при цьому експресивність метафори і висловлювання загалом переважає над номінацією.

Автори, що обрали предметом своїх досліджень метафору, напр., М. Johnson, G. Lakoff, Н. Аругюнова, Х. Дацишин, О. Чадюк, О. Степанова та ін., розглядають, насамперед, питання її становлення, походження, враховуючи передусім когнітивний аспект її трактування. З'являється також нова термінологія, наприклад, Ю. Бойко називає метафору 'лінгвокогнітивним феноменом'¹³, а Ю. Макарець вживає термін 'свіжа метафора'¹⁴. Ці та інші дослідження вказують на актуальність вивчення метафори загалом, й у сфері медіа-та політичного дискурсу, зокрема. Щодо згаданих сфер уживання, тут також засвідчуємо чималу кількість робіт. Наприклад, О. Чадюк розглядає метафору у сфері сучасної української політичної комунікації і аналізує концепти, фрейми, метафоричні моделі та стереотипи, що є підґрунтям певних політичних переконань, у своїй роботі дослідник простежує зв'язок концептів та метафор із маніпуляцією масовою свідомістю¹⁵. Дослідниця метафори в українському політичному дискурсі Х. Дацишин, мабуть, найповніше описує політичний вимір метафори, оскільки присвячує цій проблематиці низку своїх статей, кандидатську дисертацію й монографію, що стала підсумком довготривалої роботи. Авторка розглядає метафору в трьох аспектах – комунікативному, когнітивному та структурно-морфологічному і, підсумовуючи зреалізовані завдання, пише: „на комунікативному рівні окремі метафори проаналізовано як конструктивні та деструктивні компоненти дискурсу, на когнітивному рівні виокремлено основні семантичні типи метафори, які дозволяють зробити висновки про нові тенденції у формуванні мовної картини

12 *Ibidem*, с. 309.

13 Ю. Бойко, *Метафора як лінгвокогнітивний феномен та її роль в функціонуванні політичного дискурсу*, <http://gnpu.edu.ua/files/naukovi%20chitanny/filologia/boiko9.htm>, [15.04.2015].

14 Ю. Макарець, *Функціонально-семантичне співвідношення метафори й метафоричних перифразів* [в:] „Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова”, вип. 8, Київ 2011, с. 350.

15 О. Чадюк, *Метафора у сфері сучасної української політичної комунікації 2005 року, автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 2005.

світу, на структурно-морфологічному рівні виявлено вплив морфологічної належності сигніфіката метафоричного компонента тексту на стійкість оцінки політичного явища чи особистості. З'ясовано особливості політичної метафори як окремого типу транспонованих висловів, проаналізовано її роль в індивідуальному мовленні журналістів”¹⁶.

Проблематиці політичної метафори присвячене також дослідження А. Баранова та Ю. Караулова¹⁷, проте воно зосереджене головню на осі *війна-згода*. На цю працю також покликається О. Андрейченко, яка порушила проблему метафори у жанрі політичної дискусії, і тим самим дослідила один із аспектів політичного дискурсу загалом. Авторка пише, що політичні метафори „образно характеризують опонентів, їхні погляди, дії”¹⁸. На думку О. Андрейченко, „чільне місце у політичних дискусіях посідає метафора війни. Згідно з уявленням сучасної когнітивної семантики метафоричне моделювання – це засіб пізнання й оцінки певного фрагмента об'єктивної дійсності за допомогою сценаріїв, фреймів, слотів, які належать до іншої поняттєвої сфери. Щоразу, інтерпретуючи, сприймаючи метафору, адресат звертається до певного перетину поняттєвих сфер, з якими пов'язані усталені асоціації. Тобто метафорична модель характеризується прагматичною потенцією, закріпленою в національній свідомості оцінкою”¹⁹.

Український політичний дискурс останніх років характеризується динамічністю і змінністю, які пов'язані зі змінами влади на різних рівнях, появою й активізацією нових опозиційних сил і партій, або відродженням чи занепадом ‘старих’, але передусім – відходом від соціалістично-комуністичної новомови з її усталеними зразками й прикладами формулювання думки й оформлення повідомлень. Політичне мовлення до 1991 року – це типові конструкції-кліше, що утворювали ‘ширвжиткову крилатологію’ (термін В. Жайворонка), яка на думку цього дослідника, й за нашими спостереженнями, „не витримала випробування часом, оскільки

16 Х. Дацишин., *Метафора в українському політичному дискурсі (за матеріалами сучасної періодики)*: автореф. дис. ... канд. філол. наук, Львів 2005.

17 А. Баранов, Ю. Караулов, *Метафори общественного диалога: война или согласие?* [в:] „Знание – сила”, № 10, 1991, с. 60–63.

18 О. Андрейченко, *Метафори війни у жанрі політичної дискусії* [в:] „Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова”, вип. 2, Київ 2006, с. 197.

19 *Ibidem*.

не спиралася на реалії життя або йшла врозріз із ними”²⁰. Цю згадану новомову²¹ складали й різноманітні метафори, які на сьогодні також утратили своє значення й актуальність. Зміну нових політичних реалій, до того ж нестабільних і постійно змінних позначають нові одиниці – лексичні, фразеологічні, метафоричні. Саме тому їхнє дослідження видається актуальним і перспективним, адже фіксує утворення, різноманітність і функціонування цих одиниць і наповнення ними сучасної української мови. Особливо цікавими видаються такі метафори, які передають новий політичний контекст і стають зрозумілими лише за умови знань про нього, як-от наприклад: *Шановні громадяни України, проблема тушок – це не проблема політичної сили, яка породила цих тушок, а це проблема країни, проблема безвідповідальності і проблема зміни вибору, адже люди голосували за одні партії, в результаті підкупів, в результаті шантажу, тиску в парламенті створюється інша більшість, ніж за ту, на яку сподівались громадяни України* (О. Ляшко, 12.12.2012). Проблема ‘тушок’, тобто осіб, що змінили політичну партію, за якою вони обиралися до парламенту, на опозиційну, стала особливо актуальною під час сьомого скликання (2012–2016 рр.). Це поняття набуло поширення після того, як батько та син Табалови, що пройшли до ВР від партії „Батьківщина” не увійшли до складу цієї фракції у ВР, тим самим порушивши присягу депутата, згідно якої вони повинні скласти мандат²². Наступний приклад – свідчення залежностей у політиці, особливо за часів президенства Віктора Януковича, коли посади були чітко поділені і особливо

20 В. Жайворонок, *op. cit.*, с. 41.

21 Термін, уведений Дж. Оруелом у романі 1984, пер. з англ. В. Данмер, Львів 2013. Є. Карпіловська пропонує замінити термін ‘новомова’ терміном ‘мова нового мислення’. Глумачить це потребою називати так мову українських медій, що інформують про події в Україні – незалежній державі. Дослідниця вважає новомову негативно зарядженим терміном, бо він підкреслює “належність такої мови апарату примусу, обмеження суспільного життя, суспільної думки” (див.: Є. Карпіловська, *Образ держави у мові відкритого суспільства: новомова чи мова нового мислення* [в:] *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність. Зб. наук. доповідей на Міжнар. наук. читаннях, присвяч. 70-річчю чл.-кор. НАН України, проф. Н. Ф. Клименко*, Київ 2009, с. 127–128). У цьому дослідженні цей аспект залишаємо поза нашою увагою, він вимагає детальнішого опрацювання.

22 Дет. див.: С. Романюк, *Свої-інші-чужі в українському медіа-дискурсі. Висвітлення проблеми зрадників і ‘тушок’* [w:] *Slavia Orientalis*, t. 64, nr 1, Warszawa 2015, s. 125–138.

контрольованими. Тоді ж і з'явилося поняття 'сім'я' – організованого на всіх рівнях законодавчої, виконавчої та судової влади, а також силових структур, у площині бізнесу й податків, митних зборів тощо пов'язаних осіб, що контролювали бізнес-інтереси колишнього президента та його близького оточення. Тому метафора **кишеньковий спікер** є зрозумілою саме з урахуванням вище сказаного: *Я хочу ще раз звернутися, що на сьогоднішній день – це **кишеньковий спікер**, як партії влади, так і партії Президента, Банкової, зручний для Президента та Адміністрації. (Оплески) Володимире Васильовичу, ми поки що не маємо особистих претензій до вас. Ми проти керованого спікера* (В. Кличко, 13.12.2012). Ця метафора з'являється пізніше в іншому контексті з таким же значенням: *Тих, хто хоче таким чином створити собі **кишенькову армію**, очікує фіаско* (І. Мірошніченко, ForUm).

Загалом, аналізуючи метафоричність мовлення політиків, вдалося зафіксувати більшу кількість прикладів із негативною, або змішаною оцінкою, метафор із позитивним значенням ми відмітили порівняно небагато. Окремо відзначимо зростання у політичному дискурсі ролі мілітарних і подібних метафор, які відображають суспільне напруження у країні, як-от: *Час приймати рішення. Епоха **умиротворення агресора** закінчилася* (Ю. Тимошенко, ForUm); *Крім експорту нафти і газу, Росія почала **експортувати тероризм** в Україну* (А. Яценюк, ForUm); *Кличко – хороший спортсмен, але недалекий політик. Я запрошую його приїхати до Харкова і позмагатися. Але Харків – це не ринг. Ми **дамо відсіч*** (Г. Кернес, ForUm); *Партія регіонів повинна готуватися до майбутніх **виборчих баталій**, де має здобути перемогу, адже сьогодні у всіх такий настрій, що наступні вибори обов'язково повинні бути за нами* (О. Бондаренко, ForUm).

Спортивні метафори мають схоже значення, що й описані вище, вони також часто відображають суспільні й політичні негаразди: *Кличко – хороший спортсмен, але недалекий політик. Я запрошую його приїхати до Харкова і позмагатися. Але **Харків – це не ринг***. (Г. Кернес, ForUm); *Конкурувати з Кличком, моїм другом, в таких умовах означатиме **бої без правил*** (Ю. Луценко, ForUm); *Чому він **стартонув** у цей період – це треба поставити запитання йому* (О. Єфремов, ForUm).

Добре відомими і поширеними є метафори, в яких використано геологічну термінологію: *Я думаю, що вся ця бодяга, яку я називаю кримінальне провадження, **зросла з надр міліції***.

Я думаю, що ці листи, зшиті брудними нитками, – це **надра правоохоронних органів**, а конкретно міліції (Г. Кернес, ForUm); біологічну й хімічну: Я насилу **переварюю** все, що відбувається (Л. Миримський, ForUm); Це – **фашизм у чистому, дистильованому вигляді** (Ю. Тимошенко, ForUm); економічну Він зрадив вас – і не тим, що залишив капітанський місток і боягузливо втік з країни, а тим, що вашу **віру** в нього, вашу **надію** і навіть **любов конвертував** у казкову розкіш „Межигір’я” (А. Яценюк, ForUm).

У складі метафор важливу роль відведено оцінним словам – передусім, дієсловом і менше – іменникам, як наприклад: Хочу швидко прочитати цю **макулатуру** і піти до суду. Це буде тест на здатність суддів **не згвалтувати** остаточно свою мантію (Ю. Тимошенко, ForUm); Країна живе зовсім не тими гаслами, якими намагаються **зомбувати** людей на Майдані (М. Азаров, ForUm); Ми бачимо сьогодні ситуацію на південному сході України, що там серйозно займаються російські структури разом із п’ятою колоною, яка є в Україні, щоб обстановку в цих регіонах **накрутити** до свавілля (Л. Кучма, ForUm); Я не думаю, що у Президента є бажання **втягувати** країну у вибори (О. Єфремов, ForUm); Те, що вона створила з економікою, і те, що ми зараз змушені **розхльобувати** – це найжахливіше, що вона зробила для українського народу (М. Азаров, <http://www.pravda.com.ua/news/2011/01/18/5801051/>); Будь-які спроби **вихолостити** зміни, уникнути відповідальності, а, тим більше, зберегти корупційні **лазівки** будуть жорстко каратися – в тому числі, відповідними кадровими рішеннями (В. Янукович, <http://tyzhden.ua/News/73397>); Ми будемо створювати „гарячу лінію” для людей, для підприємців, і хто попадеться під ці **ножиці** (війни з корупцією – С. Р.), я їм не заздрю (В. Янукович, ForUm); Зараз заходить в уряд – це **політичне самогубство**. Але **на вагах** або **доля всієї країни**, або доля кількох політиків (А. Яценюк, ForUm). Повністю погоджуємося з твердженням О. Чорної, яка підкреслює, що семантика дієслівної метафори відповідає особливостям політичного дискурсу, оскільки дієслово позначає дію і процес, а також динамічні ознаки, пов’язані зі змінами властивостей, а саме такою динамічною та змінною є сучасна політична реальність²³.

Характерним для політичного дискурсу є вживання метафор, які б максимально виявляли ті проблеми, які, з погляду політика,

23 *Ibidem*, с. 141.

є важливими для виборця. Наголошування на них, увиразнення – це та ціль, яку переслідує кожен політик, адже у такий спосіб він показує те, що відрізняє його від опонентів. Йдеться про вживання таких і подібних конструкцій: *Будь-які відділення – це дуже **болюча тема**. Люди помиляються, що **прийде Росія** і дасть якісь блага* (С. Тарута, ForUm). Часто тема є *пекучою, хвилюючою, свіжою й ін.*, а *прийти* може *Європа, Америка* тощо. Інші приклади, як-от *Ніби забиратимуть частину зарплат і пенсій нібито на потреби Майдану – це **чиста брехня*** (А. Яценюк, ForUm), *Хочу наголосити – коли від влади йде мова, що це якийсь бізнес-конфлікт, що це господарські стосунки, то це **чиста брехня*** (А. Корнацький, <http://tvi.ua/>) досить поширені, такі формулювання політики свідомо обирають, оскільки важко заперечити настільки переконливе пояснення про неправдивість і недостовірність інформації. Прикметник *чисто* з'являється і в інших словосполученнях і є чи не найулюбленішим і найуживанішим політиками компонентом, оскільки виступає у таких метафорах, як *чиста політика, чиста пропаганда, чиста маячня, чиста випадковість, чиста провокація: Є **чиста політика**, яка почалася до виборчої кампанії минулого року і зараз триває, щоби перед наступними виборами до ВР залякати народ, зламати мене...* (А. Корнацький, <http://tvi.ua/>); *На сьогоднішній день це **чиста політика*** (П. Розенко, <http://eramedia.com.ua/article/199492>).

Отож, роль метафор у політичному надзвичайно важлива: йдеться насамперед про влучне називання відомих і нових політичних фактів, явищ, подій, однопартійців, опонентів тощо. Опис їхньої різноманітності вимагатиме ґрунтовнішого дослідження, наша розвідка стала вивченням лише одного з аспектів українського політичного дискурсу, який засвідчує повноту і багатство різноманітних засобів, що його складають.

ДЖЕРЕЛА

Сайт ForUm – <http://ua.for-ua.com/analytics> (2014–2010).

Сайт „Тиждень” – <http://tyzhden.ua/> (2013).

Сайт інтернет-газети „Українська правда” – <http://www.pravda.com.ua> (2011, 2014)

Сайт телеканалу Тві – <http://tvi.ua> (2014)

Сайт <http://eramedia.com.ua/> (2014)

Стенограми пленарних засідань Верховної Ради України – <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/STENOGR/> (2011–2013).

ЛІТЕРАТУРА

Андрейченко О., *Метафори війни у жанрі політичної дискусії* [в:] „Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова”, вип. 2, Київ 2006, с. 197–201.

Арутюнова Н., *Языковая метафора (синтаксис и лексика)* [в:] ред. Н. Арутюнова, *Язык и мир человека*, 2-е изд, испр., Москва, 1999, с. 346–385.

Баранов А., Караулов Ю., *Метафори общественного диалога: война или согласие?* [в:] „Знание – сила”, № 10, 1991, с. 60–63.

Бойко Ю., *Метафора як лінгвокогнітивний феномен та її роль в функціонуванні політичного дискурсу*, <http://gnpu.edu.ua/files/naukovi%20chitanny/filologia/boiko9.htm>, [22.05.2014].

Дацишин Х., *Метафора в українському політичному дискурсі (за матеріалами сучасної періодики)*, автореф. дис. ... канд. філол. наук, Львів 2005.

Жайворонок В., *Українська етнолінгвістика. Нариси*, Київ 2007.

Карпіловська Є., *Образ держави у мові відкритого суспільства: новомова чи мова нового мислення* [в:] *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність. Зб. наук. доповідей на Міжнар. наук. читаннях, присвяч. 70-річчю чл.-кор. НАН України, проф. Н. Ф. Клименко*, Київ 2009, с. 127–138.

Макарець Ю., *Функціонально-семантичне співвідношення метафори й метафоричних перифразів* [в:] „Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова”, вип. 8, Київ 2001, с. 348–353.

Мацько Л., *Порівняння* [в:] *Українська мова. Енциклопедія*, за ред. В. Русанівського і ін., Київ 2000, с. 469–470.

Романюк С., *Свої-інші-чужі в українському медіа-дискурсі. Висвітлення проблеми зрадників і 'тушок'* [w:] *Slavia Orientalis*, t. 64, nr 1, Warszawa 2015, s. 125–138.

Степанова О., *Метафора у сфері сучасної терміносистеми* [в:] „Актуальні проблеми сучасної філології: мовознавчі студії”, 2008, вип. 15.

Степанова О., *Метафора в когнітивному аспекті* [в:] „Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова”, вип. 5, Київ 2009, с. 84–87.

Тараненко О., *Конотація* [в:] *Українська мова. Енциклопедія*, за ред. В. Русанівського і ін., Київ 2000, с. 248.

Тараненко О., *Метафора* [в:] *Українська мова. Енциклопедія*, за ред. В. Русанівського і ін., Київ 2000, с. 307–309.

Чадюк О., *Метафора у сфері сучасної української політичної комунікації*: автореф. дис. ... канд. філол. наук, Київ, 2005.

Grzegorzczkova R., *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa 2001.

Lakoff George, Johnson Mark, *Metafory w naszym życiu*, tłum. T. P. Krzeszowski, Warszawa 1988.

Ukrainian political metaphor: types and functions

The article deals with the functions of metaphor in Ukrainian political discourse. It is based not only on linguistic philosophy and ethno-linguistic approaches, but also on the cognitive theory of metaphor. We must include such factors which are related to the worldview of Ukrainians to describe the metaphor. It is especially important to describe the metaphors which are used by modern Ukrainian politicians to know why they use them. We try to clarify the nature, types and functions of metaphors in political speeches and to do this based on different examples of utterances. The most interesting are evaluation metaphors, which indicate how actions, events, things or persons are perceived by the speaker. They contain a concrete good/bad delimitation.

In general, the analysis of metaphoric political speeches give us a lot of examples with negative or hybrid evaluations, while there are fewer

examples with positive evaluations. This may be related to aggressive policies, so typical of the modern Ukrainian political scene.

Therefore, our research may give an answer to the question: what is the role of the metaphor in political discourse? We can conclude that first of all the speaker wants to say something well known in a new way, they want to accurately name specific facts, events, party members, opponents as well as other things. For a detailed description a more profound investigation is required; this article can present only one aspect of Ukrainian political discourse, which shows the fullness and richness of the diverse tools which compose it.

Key words: political discourse, metaphor, political speech, evaluation, function.

КОЛЬОРОЛЕКСЕМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ПОЕЗІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Тема кольористики є досить популярною у наш час – у сучасній психології, медицині, рекламі, дизайні тощо. Серед українських лінгвістів цією темою займалися такі фахівці, як М. Шевчук-Черногородова¹, І. Герасименко², І. Ковальська³ та ін., серед польських – Р. Токарський⁴, Д. Будняк⁵, Е. Теодорович-Хеллман⁶, А. Заремба⁷ та ін. При цьому варто зазначити, що колорема у польській та українській поезії кінця ХІХ – початку ХХ ст. досліджено недостатньо. Семантика кольору надзвичайно глибока й символічна, вона залишає можливість неоднозначних прочитань, особливо в ліричних творах. Ось чому лексеми, що позначають колір, представляють значний інтерес для науки.

- 1 М. Шевчук-Черногородова, *Лінгвокультурологічна специфіка стійких словосполучень з компонентами кольоропозначення в російській, англійській та французькій мовах, автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Донецьк 2011.
- 2 І. Герасименко, *Семантика русских цветообозначений*, Горловка 2010.
- 3 І. Ковальська, *Кольористика як перекладознавча проблема, автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 2001.
- 4 R. Tokarski, *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin 1995.
- 5 D. Budniak, *Studium konfrontatywne łączliwości leksykalnej rosyjskich i polskich leksemów oznaczających kolor*, Opole 1987.
- 6 E. Teodorowicz-Hellman, *Nazwy odcieni barw w języku szwedzkim i ich porównanie w języku polskim [w]: Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*, red. R. Grzegorzycowa, Z. Zaroń, Warszawa 1997, s. 103–112.
- 7 A. Zareba, *Nazwy barw w dialektach i historii języka polskiego*, Wrocław 1954.

Нами було проведено дослідження, для якого обрано поезії представників „Молодої Польщі” – Казімежа Пшерви-Тетмаєра⁸, Яна Каспровича⁹ та Леопольда Стаффа¹⁰, а також ліричні твори українських поетів цього ж періоду – Богдана Лепкого¹¹, Лесі Українки¹² та Олександра Олеся¹³.

У ході роботи було проаналізовано 480 віршів (по 80 творів кожного з авторів). Усього в них виявлено 758 колорем: 188 – у К. Пшерви-Тетмаєра, 167 – у Я. Каспровича, 135 – у Л. Стаффа, 77 – у Б. Лепкого, 132 – у Лесі Українки, 59 – у Олександра Олеся. Загалом найбільше кольоропозначень містять поезії К. Пшерви-Тетмаєра, а найменше – Олександра Олеся.

Порівняльний аналіз польських поезій здійснювався за такими показниками – назвами кольорів: *czerwony* (разом з відтінками: *purpurowy, wiśniowy, koralowy, pąsowy, szkarłatny*), *pomarańczowy (rudy, rdzawy)*, *żółty, zielony (seledynowy)*, *niebieski (błękitny, siny, modry)*, *fioletowy (liliowy)*, *różowy, brązowy (gniady, piwny, brunatny)*, *złoty (złocisty)*, *srebrny (srebrzysty)*, *biały (siwy)*, *szary (siwy, bury)*, *czarny*. Паралельно з назвами кольорів *złoty* та *srebrny* К. Тетмаєр, Я. Каспрович і Л. Стафф вживають форми *złocisty* та *srebrzysty*. Слід зазначити, що, хоча *złoty* і *złocisty*, як і *srebrny* і *srebrzysty*, не є повними еквівалентами, адже суфікс *-isty/-ysty* вказує на неповний вияв ознаки, все ж вони є досить близькими за значенням, до того ж, мають спільний корінь, тому вважаємо їх одним показником. Детальніше з результатами дослідження можна ознайомитися за наведеною нижче таблицею:

Назва кольору	Частотність уживання в поезіях		
	К. Тетмаєр	Я. Каспрович	Л. Стафф
<i>czerwony</i>	14 (7,6%)	18 (10,8%)	7 (5,2%)
<i>pomarańczowy</i>	2 (1%)	2 (1,2%)	2 (1,5%)

8 К. Przerwa-Tetmajer, *Poezje*, Warszawa 1966.

9 J. Kasproicz, *Wybór poezji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.

10 L. Staff, *Poezje zebrane*, t. 1, Warszawa 1967.

11 Б. Лепкий, *Твори у двох томах*, т. 1, Київ 1997.

12 Леся Українка, *Твори в двох томах*, т. 1, Київ 1986.

13 О. Олесь, *Коли нема пророка на землі: поетичні та драматичні твори*, Київ 2007.

Назва кольору	Частотність уживання в поезіях		
	К. Тетмаєр	Я. Каспрович	Л. Стафф
żółty	3 (1,6%)	10 (6%)	7 (5,2%)
zielony	14 (7,4%)	15 (9%)	5 (3,7%)
niebieski	28 (14,9%)	20 (12%)	14 (10,4%)
fioletowy	1 (0,5%)	2 (1,2%)	2 (1,5%)
różowy	4 (2,1%)	3 (1,8%)	3 (2,2%)
brązowy	1 (0,5%)	3 (1,8%)	3 (2,2%)
złoty	25 (13,3%)	23 (13,8%)	31 (23%)
srebrny	13 (7%)	11 (6,6%)	8 (6%)
biały	43 (22,9%)	19 (11,4%)	28 (20,7%)
szary	10 (5,3%)	10 (6%)	11 (8,1%)
czarny	16 (8,5%)	24 (14,4%)	8 (6%)
Всього	188	167	135
Середня частотність	2,3	2	1,7

Аналіз кольоролексем в українських поезіях проводився за такими групами: чорний, білий (сивий), сірий (сивий), червоний (пурпуровий, багрянний), помаранчевий (оранжевий, рудий), жовтий, зелений, блакитний (голубий), синій, фіолетовий, рожевий, коричневий (смаглявий), срібний (сріблястий, сріблистий), золотий (золотистий). З детальними результатами квантитативного дослідження можна ознайомитися за таблицею:

Кольори	Частотність уживання в поезіях		
	Богдан Лепкий	Леся Українка	Олександр Олесь
чорний	6 (7,8 %)	10 (7,6 %)	9 (15,2 %)
білий	18 (23,4 %)	28 (21,2 %)	10 (16,9 %)
сірий	14 (18,2 %)	8 (6 %)	7 (11,9 %)
червоний	4 (5,2 %)	7 (5,3 %)	1 (1,7 %)
помаранчевий	0	0	1 (1,7 %)

Кольори	Частотність уживання в поезіях		
	Богдан Лепкий	Леся Українка	Олександр Олесь
жовтий	2 (2,6 %)	2 (1,5 %)	1 (1,7 %)
зелений	5 (6,5 %)	20 (15,1 %)	0
блакитний	2 (2,6 %)	8 (6 %)	8 (13,5 %)
синій	15 (19,5 %)	11 (8,3 %)	5 (8,5 %)
фіолетовий	1 (1,3 %)	0	0
рожевий	0	8 (6 %)	2 (3,4 %)
коричневий	0	1 (0,7 %)	0
срібний	8 (10,4 %)	15 (11,4 %)	5 (8,5 %)
золотий	2 (2,6 %)	14 (10,6 %)	10 (16,9 %)
Всього	77	132	59
Середня частотність	0,94	1,63	0,73

Загалом можна сказати, що Богдан Лепкий, Леся Українка та Олександр Олесь найбільше використовують у своїх поезіях назв білого кольору – подібну тенденцію ми спостерігали й у польських поетів. Досить популярними є також срібний і синій кольори. Згідно з результатами аналізу, як польські, так і українські поети найменше використовують назв помаранчевого, фіолетового і коричневого кольорів. Досліджувані українські поети вживають колорема дещо рідше, ніж польські, крім того, вони використовують менше назв відтінків.

У досліджених поезіях кількість кольорів, ужитих у прямому значенні, досить велика. Ось деякі приклади: *szare dymy* (К. Przerwa-Tetmajer, *Na Aniol Pański*), *czarny włos* (J. Kasprowicz, *W chalupie*), *bielona chata* (L. Staff, *Południe*); *cipi* хмару (Б. Лепкий, *Глуха і зимна осінь*), проліски *білі* (Леся Українка, *В магазині квіток*), *червоні прапори* (Олександр Олесь, *Воля! Воля?! Сниться, може?*) тощо. Проте, досить часто колорема вживаються й у метафоричному та асоціативному значенні: *złote słońce* (К. Przerwa-Tetmajer, *Magdalena i Chrystus*, J. Kasprowicz, *Nasturcje*), *czarna dusza* (J. Kasprowicz, *Dies irae*), *biała dusza moja* (L. Staff, *Nienazwany*) та ін.

Білий колір найчастіше вживається у значенні „святий, чистий, радісний” або при описі гарних жінок: *biale sukienki aniołów* (J. Kasprowicz, *Sierotka*), *biały Chrystus* (К. Przerwa-Tetmajer,

Magdalena i Chrystus, J. Kasprówicz, *Sierotka*), *kształt bóstwa biały* (L. Staff, *Smutek twórcy*), *biała kasztelanka* (K. Przerwa-Tetmajer, *Ballada o Janosiku i Szalamonównie Jadwidze*), *białe piersi kobiet* (K. Przerwa-Tetmajer, *Danae Tycjana*), *białe stopy Ewy* (J. Kasprówicz, *Dies Irae*); (тут також слід згадати застарілу польську назву жінки – **białogłowa**).

Біла барва у європейському світі асоціюється із чистотою, світлом і позитивом¹⁴. Підтвердження знаходимо у творах проаналізованих нами поетів: **біленькі-білі** *незабутні мрії* (Б. Лепкий, *Терцина*); *лелія біла* – *квітка чистої та любові надії* (Леся Українка, *На давній мотив*).

У проаналізованих поезіях чорний колір, ужитий у переносному значенні, має суто негативні конотації: **czarne** *ramiona krzyżów* (J. Kasprówicz, *Święty Boże, święty mocny*), **czarna** *zmowa ze złem* (K. Przerwa-Tetmajer, *Śmierć Janosika*), **czarna** *żałoba* (L. Staff, *Deszcz jesienny*), *wieniec z czarnych ziół* (J. Kasprówicz, *Święty Boże, święty mocny*).

Найчастіше серед досліджуваних поетів у подібних значеннях уживає даний колір Олександр Олесь: *дні, як чорні ночі* (*Зима пройшла, весна минає*), **чорний** *смуток* (*Гуси чи лебеді в небі плывуть...*), **чорна** *туга* (*Затопила чорна туга...*), **чорний** *демон* (*Гори сплять, повиті млою...*), *дума чорна* (*10 літ*). Подібні приклади є і у Богдана Лепкого: *розпука чорна*, *ніби море* (*Не раз обгорнуть безталанну душу...*) та ін. У поезіях Лесі Українки **чорний** часом має не тільки песимістично-депресивну конотацію, а й елементи більш традиційного значення, пов'язаного із темрявою, ніччю: *передсвітня чорна година* (*Завітання*).

Блакитний та синій кольори використовуються, перш за все, для змалювання спокою, гармонії, а також глибини, простору, сутінок: **blękitne** *zadumanie* (K. Przerwa-Tetmajer, *W lesie*), **wieczności blękitne** *widziadło* (J. Kasprówicz, *Przynoszę ci kilka pieśni...*), **blękitna** *głęb* (K. Przerwa-Tetmajer, *Melodia mgieł nocnych*), **blękitny** *cień* (L. Staff, *Południe*), **sina** *mgła* (J. Kasprówicz, *Przynoszę ci kilka pieśni...*).

Синій колір традиційно асоціюється зі спокоєм і сумом. Це підтверджують знайдений нами приклад: *вечірня спокійна година*, **синя-синя**, *задумана дуже* (Б. Лепкий, *Намалюй мені, друже, картину...*). Блакитний колір, навпаки, має набагато позитивнішу

14 Х. Керлот, *Словарь символов*, Москва 1994.

конотацію, оскільки є світлішим за синій: **блакитна** весняна мрія (Леся Українка, *La*); **тінь легка, блакитна, прозора і невиразна, як мрія** (Леся Українка, *Завітання*).

Лексеми на позначення зеленого кольору найчастіше вживаються у прямому значенні. Чи не єдине використання цього кольору у переносному значенні знаходимо у Л. Стаффа: *wątła zieleń duszy* (*Modlitwa*).

Досить оригінально використовує у своїх творах Леся Українка прикметник **зелений** – як показало дослідження, вона вживає його у переносному значенні у двох з проаналізованих віршів (*Сосна, Давня весна*) чотири рази, при чому застосовує одне й те ж словосполучення – **зелений шум**. На перший погляд, воно звучить абсурдно, проте, якщо заглибитися у зміст цих віршів, стає зрозумілим, що у такий спосіб авторка змальовувала шум дерев, укритих зеленим листям.

Червоний колір має стійку асоціацію із кров'ю, що використовується досить широко: **krwawy pąs** *dziękuj róży* (J. Kasprówicz, *Krzak dzikiej róży*) **krewny** *w tych morzach, w tych czerwonych rzekach* (J. Kasprówicz, *Dies irae*), **błyszczą ognie krwawe czerwono** (K. Przerwa-Tetmejer, *Nad polem pustem*), **krwawa róża** (L. Staff, *Hora tańcząca*), **róże od mych bólów krwawsze** (L. Staff, *Przyjaciółce*).

Як показали наші дослідження, червоний колір часом може передаватися у поезіях в описовий спосіб, тобто іншими словами за допомогою певної метафоризації. Так, при змалюванні червоної троянди Богдан Лепкий вживає словосполучення **роза пламеніє** (*В городі духа*), що, на нашу думку, звучить досить оригінально й поетично. Ці ж квіти зображує Леся Українка у вірші *На давній мотив: червоні рожі – кохання квітка і розкоші*. Як бачимо, авторка тут сама подає пояснення цього символу, адже одне з асоціативних значень даного кольору – любов, пристрасть, глибокі почуття.

Червона барва у поезіях зрідка вживається на позначення світла: наприклад, **червоний промінь місяця** (Леся Українка, *В небі місяць зіходить смутний...*), **багрянці зорі** (Леся Українка, *Співець*).

Лексеми із семантикою сірого кольору у проаналізованих поезіях досить часто вживаються для підкреслення нудьги, буденності, одноманітності й суму. Особливо часто у такий спосіб використовує ці кольоропозначення Богдан Лепкий: **сумне осіннє сіре** *популярне* (*Спогад*), **смутки сірі** (*Не раз обгорнуть безталанну душу...*),

сіра днина нудна (Дивний сум), життя буденне, **брудно-сіре** (Життя буденне), **сірі** думи (Весна).

У проаналізованих поезіях виявлено авторські неологізми – кольоролексеми, вигадані самими поетами для надання віршам більшої оригінальності та поетичності, проте їх кількість дуже невелика. У К. Пшерви-Тетмаєра – це такі сполучення, як **srebrnotęczowy sznur** (*Widok ze Świnicy do doliny Wierchcichej*), **oblękitnione gory** (*Dla rytmu. II*), *duś* **oblękitniona** *tych marzeń tęsknotą* (*Dla rytmu. V*), **białowieśne dziedziny** (*Jak Janosik tańczył z cesarzową*), у Я. Каспровича – **srebrnolity pas** (*Krzak dzięki róży*), *grzmot* **złotopióry** (*Dies irae*); у Б. Лепкого – **сріблусто-склуста** *стежка* (про місячну доріжку на поверхні моря; *Гірський став*), у Лесі Українки – *пісні соловейкові* **дзвінко-сріблусті** (*La*) та *дорога* **блакитно-перлуста** (про слід від корабля на морській поверхні; *Подорож до моря. VI*).

Загалом найбільш уживаними у проаналізованих творах є лексеми на позначення білого, золотого (золотистого) та блакитного (синього) кольорів. Рідко трапляються кольоронайменування із семантикою рожевого, помаранчевого, фіолетового та коричневого. Ця тенденція простежується як у ліриці польських, так і українських авторів.

Отже, група кольоропозначень є невід’ємною частиною мовної системи. Лексеми із семантикою кольору як у польській, так і в українській мовах характеризуються широкою полісемантичністю. Наявність значної бази кольоропозначень у цих двох мовах свідчить про високий ступінь їхнього розвитку та великий лексемний потенціал. За допомогою колористичної ознаки поети надають лексемам вторинної, асоціативної семантики, яка значно розширює та поглиблює зміст твору. Семантичні поля колором глибокі та часом суперечливі, тому при їх дослідженні слід звертати увагу на контекст, епоху написання, біографію автора тощо.

ЛІТЕРАТУРА

- Герасименко И., *Семантика русских цветообозначений*, Горловка 2010.
- Керлот Х., *Словарь символов*, Москва 1994.
- Ковальська І., *Кольористика як перекладознавча проблема, автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 2001.
- Лепкий Б., *Твори у двох томах*, т. 1, Київ 1997.
- Олесь О., *Коли нема пророка на землі: поетичні та драматичні твори*, Київ 2007.
- Українка Леся, *Твори в двох томах*, т. 1, Київ 1986.
- Шевчук-Черногородова М., *Лінгвокультурологічна специфіка стійких словосполучень з компонентами кольоропозначення в російській, англійській та французькій мовах, автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Донецьк 2011.
- Budniak D., *Studium konfrontatywne łączliwości leksykalnej rosyjskich i polskich leksemów oznaczających kolor*, Opole 1987.
- Kasprowicz J., *Wybór poezji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- Przerwa–Tetmajer K., *Poezje*, Warszawa 1966.
- Staff L., *Poezje zebrane*, t. 1, Warszawa 1967.
- Teodorowicz–Hellman E., *Nazwy odcieni barw w języku szwedzkim i ich porównanie w języku polskim [w:] Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*, red. R. Grzegorzycykowa, Z. Zaroń, Warszawa 1997, s. 103–112.
- Tokarski R., *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin 1995.
- Zaręba A., *Nazwy barw w dialektach i historii języka polskiego*, Wrocław 1954.

Color terms in Ukrainian and Polish poetry of the late 19th to early 20th centuries

This article focuses on the problems of color in Polish and Ukrainian poetry at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries: poems by Kazimierz Przerwa-Tetmajer, Jan Kasprowicz, Leopold Staff, Bohdan Lepkyi, Lesia Ukrainka and Olexander Oles are analyzed. The rich base for this study is the language of literary works, including poetry, full

of diverse stylistic figures and means of artistic expression containing color terms. The semantics of color is extremely deep and symbolic, and it leaves open the possibility of ambiguous readings, particularly in lyrical works. That is why the lexemes representing color are very interesting for modern linguistic science. This article describes the features of color term usage by Polish and Ukrainian poets at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries and also shows the results of a quantitative analysis, in which 480 poems were studied.

Key words: color terms, semantics, Polish and Ukrainian poetry, quantitative analysis.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ФУНКЦІЇ СЛОВА *ПЕРЕКОТИПОЛЕ* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Із понад 450 тисяч рослин на земній планеті, що набули в живому мовленні своєрідних назв, удостоїлися завдяки своїм цілющим властивостям численних міфів, переказів, легенд, повір'їв, особливе місце посідає наше степове *перекотиполе*. Назви рослин становлять важливу й своєрідну тематичну групу лексики, в цілому ще мало досліджену в українському мовознавстві. Аналіз таких назв, зокрема глибоке й системне дослідження їх семантичної функції та семантичних моделей словотворення, є актуальним завданням сучасної лексикології. У цьому плані, на жаль, ще мало зроблено українськими лінгвістами. Так, наприклад, Т. Шевчук у праці „Не раз барвінком зацвіте”¹ досліджує лексико-семантичні функції слова *барвінок*, Ю. Кобів в статті „Про українські назви рослин”² порушує питання вивчення назв рослинного світу, а М. Фещенко³ привертає увагу дослідників до вивчення міфів та легенд, пов'язаних із рослинами.

Походження таких назв, як народних, так і літературних, надзвичайно різноманітне. Значна кількість ботанічних найменувань має досить прозору семантичну природу, пов'язану зі значенням метафоризації, образно-художній смисл якої розкривається в контексті різножанрових творів.

Метою дослідження є виявлення функціонального потенціалу лексичних та семантичних можливостей слова *перекотиполе* як художнього засобу відтворення дійсності.

- 1 Т. Шевчук, *Не раз барвінком розцвіте* [в:] „Культура слова”, вип. 36, Київ 1989, с. 55–58.
- 2 Ю. Кобів, *Про українські назви рослин* [в:] „Дзвін”, № 8, 1990, с. 143–145.
- 3 М. Фещенко, *З легенд про назви рослин* [в:] „Українська мова і література в школі”, № 3, 1973, с. 76–81.

Як відомо, похідні назви рослин мотивуються формою кореня, стебла, листків, подібністю їх до різних предметів, способом розмноження. З огляду на це слово *перекотиполе* в лексикографічних працях характеризується так:

Перекотиполе – степова або пустельна рослина, яка після досягання плодів відривається від кореня і перекочується по землі вітром⁴.

Перекотиполе, я, с. Трав'яниста або напівчагарникова степова чи пустельна рослина, яка після досягання плодів обламується біля основи і перекочується на далекі відстані, розносячи своє насіння. *По долині, по роздоллі Із степу перекотиполе Рудим ягнятком біжить*⁵; *Осіній вітер свистів на рівнині, гнав аж до обр'ю круглі куці перекотиполя*⁶.

Аналогічно тлумачеться воно і в Словнику синонімів української мови, але синонімічний ряд його значно збагатився за рахунок народних назв, як-от: *покотиполе, перекачун, качун; підчїс, лециця, спаржа, заячий холодок, шпараги*⁷. А в „Словнику українських синонімів” О. Вусика *перекотиполе* ввійшло до синонімічного ряду зі значенням „легковажний”⁸.

До цих визначень варто додати формулювання одного з провідних дослідників української ботанічної номенклатури І. Сабадаша: „*Перекотиполе* – власне українське утворення, мотивоване способом переміщення зрілої рослини”. Він долучає й наявні в українських говорах цьому слову такі відповідники, як „*перекатитель*”, „*перекатичник*”, „*котун // качун*”⁹. У літературній мові *перекотиполе* є сталою формою, хоч у творчій практиці деяких майстрів слова трапляється „*котиполе*”, „*покотиполе*”, „*приплетач*”, „*приблуда*”, „*курай*”, наприклад: *І повідходять хмари з неба вбік, І місяця прозоре котиполе Піймає в себе фантастичний блік Від сонця, що давно за видноколом, – І небо вже не згаситься ніколи, І сьятиме бубном золотим – І звуком золотим, крицевим болем*

4 КТСУМ, с. 196.

5 Т. Шевченко, *Твори в п'яти томах*, т. 2, Київ 1984, с. 233.

6 О. Донченко, *Твори в шести томах*, т. 3, Київ 1956, с. 157.

7 *Словник синонімів української мови: у двох томах*, т. 2, Київ 2000, с. 157.

8 О. Вусик, *Словник українських синонімів*, Дніпропетровськ 2000, с. 185–185.

9 І. Сабадош, *Формування української ботанічної номенклатури*, Ужгород 1996, с. 139–46.

Дніпра озветься плесо...¹⁰. „Що з того, що я бурлакую, гірко працюючи? Що я маю з того?.. Свята голизна, та й годі!.. У других хоч родина є, втіха якась у житті, а сирота – мов **покотиполе**, що вітер жене по степу, відірвавши від корінця...”¹¹. „- Он скільки орд переплило через Дике Поле, а де вони? Розвіялись, мов порох, бо осінку не мали: **приплетачі, перекотиполе**”¹². „Народи з цих країв – мов **кураї** – котились, як тумани на світанні”¹³.

Це слово вживається в прямому й переносному значенні. У першому воно виступає як назва рослини: **Перекотиполе** У полі котилось, **Перекотиполе** Так Богу молилось: „Спини мене, Боже, У якійсь долині, Бо болить у ребрах, ломить мене в спині...”¹⁴. „Осінній вітер здіймав куряву і гнав **перекотиполе** по жовтій стерні”¹⁵, „...Котрий раз піде шукать щастя, Та й серце поколе... Чи ти бачив, як мається **Перекотиполе**”¹⁶. „Старшина мінер Стурчак спершу присів...розхилив куц **заячого холодку** і щось довго та прискіпливо вивчав”¹⁷, а в другому – акумулює глибоко змістовні й багатопланові художні засоби його реалізації, як от: „Вітер в гаї нагинає Лозу і тополю, Лома дуба, котить полем **Перекотиполе**. Так і доля: того лама, Того нагинає; Мене котить, а де спинить – І сама не знає – Уякому краю мене захивають, Де я прихилюся, навіки засну”¹⁸. А славетні наші Вернадський, Іван Семенович Козловський, Довженко, Попович-космонавт? Не стали ж вони **перекотиподем** епохи, не порвали духовного зв'язку з своїм пешокоренем, тисячі й тисячі синів та дочок України, які працюють нині на морях, на далекій Півночі, на цілині чи на БАМі, в листах додому засвідчують, що вони є, не відщурались, не зреклись рідного слова, не відступились рідного кореня¹⁹. У повісті Р. Федорова легко зауважити намір публіцистики, особливо в монологах, репліках і листах учителя історії Василя Доброчина,

10 С. Тельнюк, *Сузір'я любові*, Київ 1987, с. 12.

11 М. Коцюбинський, *Твори в семи томах*, т. 1, Київ 1973, с. 158.

12 С. Добровольський, *Очаківський розмир*, Київ 1965, с. 33.

13 І. Іов, *Степове* [в:] „Літературна Україна”, 10 квітня 1997, с. 4.

14 О. Кобець, *Сходить сонце*, Нью-Йорк 1961, с. 123–124.

15 Є. Щербаківська, *Перекотиполе* [в:] *Розвага*, вид. 2-е, Київ 1905, с. 547.

16 О. Афанасьєв-Чужбинський, *Українські поети романтики*, Київ 1987, с. 243.

17 В. Логвиненко, *Давні роки*, Одеса 1961, с. 46.

18 Т. Шевченко, *ор. cit.*, т. 1, с. 131.

19 О. Гончар, *Лист Віталію Коротичу* [в:] *Віталій Коваль. Ніч без Олесь Гончара. Есе, етюди, документи*, Київ 2005, с. 209.

який проповідує „синівське почуття рідної землі” і заперечує немудру життєвську філософію „**перекотиполя**”²⁰. Закінчили семирічку, Женько пішов причіплювачем у тракторну бригаду, Мишко – помічником обліковця. Непосидючий Женько не зміг довго всидіти на причіплених до трактора плугах, його покотило **перекотиполем** по всіх сільських професіях: спробував вагу ковальського молота, пускав снопи у барабан молотарки, вимахував вилами, зі зрубаними навкіс зубами, на лобогрійці, знову вернувся в тракторну бригаду, скінчив короткі курси трактористів при МТС, сів на Фордзона, й навіть став бригадиром тракторної бригади, поступив у партію, але на бригадирстві не втримався, й завмином теж, довелося йти з косою в рілничу бригаду²¹. „10.06.54. Дискусії – приватна власність чи колектив...”.

Якийсь Маркс чи Толстой пустив, що „власність це – крадіжка” і от цілі генерації отруєні цим „сумнівом”, що вироста на проблему і догмат. А за нею що ж як не – підтяти рослину, відтяти людину від природи, землі, всесвіту, зробити її соціалістичним **перекотиполем**²². Життя цього чоловіка не зладилось з пелюшок. Батька чи не мав, чи не знав, матері з самого народження дитина була, як кажуть, до лампочки. Найбільшу перевагу надавала вона оковитій та сумнівним кавалерам. Тож практично виріс Олег в одній із шкіл-інтернатів, звідки й ступив на самотійну життєву стежу. Та й покотився по ній, наче те **перекотиполе**²³.

Здебільшого ця ботанічна назва активно використовується майже в усіх літературних жанрах як порівняння: Як горе, мов терен, всю душу поколе, Коли одцуралось тебе вже усе, І ти, як сухеє **перекотиполе**, Не знаєш, куди тебе вітер несе²⁴. Тільки й бачив я рідний край, поки ріс, а там, як оддали у службу, так і пішов, не по своїй волі блукати по світу, як те **перекотиполе**, що вітер носить по степах²⁵. Котилися німці (фашисти) **перекотиполем**, Котились заброди шляхами всіма²⁶. „Наше коріння

20 В. Панченко, *Меч Шербицького проти „Меча Арєя”* [в:] „Літературна Україна”, 8 квітня Київ 2004, с. 7.

21 Ю. Мушкетик, *Шевіотовий піджак* (оповідання) [в:] № 3, Київ 2004, с. 9.

22 Є. Маланюк, *Нотатки (1936–1968)*, Київ 2008, с. 116.

23 В. Ястреба, *Вбивця мимоволі* [в:] „Іменем закону”, № 8, 1999, с. 7.

24 О. Афанасьєв-Чужбинський, *ор. cit.*, с. 245.

25 О. Стороженко, *Твори в двох томах*, т. 1, Київ 1957, с. 57.

26 І. Нехода, *Хто сіє вітер*, Київ 1959, с. 302.

не дасть вітрам історії погнати нас **перекотиполем**²⁷. „Ми не **народ-перекотиполе**, а народ із давньою історією”²⁸. *Козацький храм. Такий він... весь в мажорі. Стоїть, піднісши свої дев'ять глав. Мальовані під куполами зорі. Священні книги в золоті оправ. Мов злетна куля **перекотиполя**, повз храм цей сонце – та й на небокрай. Руїну не одну наслала доля. Він вистояв. Він був і є. І край...*²⁹. *Та майже половина заробленого йшло на аліменти В. Берзінїї (сплачував до 1941 року): матері, яка навіть відкидала саму можливість оселитися в Києві (хоч скільки вмовляв) та безупинно мандрувала степами Донеччини, як **перекотиполе**, поки не зустріла свій смертний час у чужих людей у Лисичанську*³⁰.

Проте в роки незалежної України це образне слово набуло активного вжитку не тільки в творах письменників, а й в публічних виступах політиків, культурних громадських діячів, просвітян, пов'язаних з болючим питанням – функціонуванням української мови – найдорожчого скарбу народу, про який С. Плачинда сказав своє вагоме слово: „Скарбе мій єдиний, з тобою я найбагатший і найдужчий в світі, без тебе – **перекотиполе**, що його вітер несе у сіру безвість, у млу небуття. Твердине моя, і захисток, і гордість, і розрада в годину смутку... Ти є Правда, Добро і Краса народу нашого. Тож такою і будь вічно, мово рідна”³¹. „Наше коріння не дасть вітрам історії погнати нас **перекотиполем**”³². „Ми не **народ-перекотиполе**, а народ із давньою історією”³³. П. Кравецький, ветеран шахтарської праці в статті „Ми нація чи орда?” з приводу цього пише: „Куди скочуємося, людоньки! – ей, ви там, „наверху”! Ви що, отих нікчем збираєтесь привести до Європи? Не смішіть людей, панове-товариші! Вже вів Кучма нас у Європу, а привів, пробачте, в ... Невже нам там і місце? І чи надовго? Нещодавно вичитав таку сенсаційну для орди новину. Коли чотирирічного хлопчика з Перемешля (Польща) спитали, ким він хотів бути, як виросте,

27 Укр. радіо, 23.01.2005.

28 З виступу Віктора Савченка „150 років від дня народження Д. Яворницького”. Дніпропетровське обласне радіо, 7.11.2005.

29 Н. Нікуліна, *Знамення калини*, Дніпропетровськ 2000, с. 30.

30 В. Сосюра, *Не ту завісу піднято* [в:] „Літературна Україна”, 3 листопада 2005, с. 7.

31 С. Плачинда, *Мова рідна!* [в:] *Найдорожчий скарб*, Київ 1990, с. 283.

32 З промови Президента України Віктора Ющенка, Українське радіо, Київ, 2005.

33 Виступ В. Савченка „До 150-річчя від дня народження Д. Яворницького” [в:] Дніпропетровське обласне радіо, 7 листопада 2005.

той, не роздумуючи, відповів – поляком!!! А тепер задумаймося, чи багато діточок із Донеччини хотіли б бути українцями? Дуже сумніваюся. Чому? А тому, що вбито гени. Ще 20–30 років тому за бажання бути не хохлом, а українцем можна було б одержати ярлик „буржуазного націоналіста” з усіма витікаючими наслідками (аж до кулі в потилицю). Та й хто зробить з Івасиків і Марічок патріотів? Батьки, які нині співають гімн всесвітніх волоцюг-бомжів – мой адрес – не дом і не уліца?... Дитсадок чи школа, де ще нині популярні Володя Ульянов і Павлік Морозов? Вчителька, яка входить до „Руського блоку” або „Народної опозиції” мадам Вітренко? Отак і росте **перекотиполе**, кочова орда, байдужа до всього, окрім ковбаси і „пійла”³⁴. До такого невтішного висновку прийшов автор вищенаведеного тексту в 2006 році. А що ж змінилося? Чи відбулися зміни у владній структурі керівних органів щодо повнокровного функціонування державної мови відповідно до вимог Конституції України у нинішньому, 2014 році? І це риторичне питання, на жаль, лишається відкритим і до цього часу.

Таким же болючим залишається питання правди про трагічні сторінки історії українського народу, національної ідентичності, державотворчих процесів, моралі у текстовій тканині яких узагальнюючим і образно оцінним словом виступає **перекотиполе**, як наприклад: „Притча про недогляд комуністів у 1932–1933 роках” В. Міняйла: „Але найтрагічніша сторінка імперської історії – це оскраженілий російсько-комуністичний терор щодо українства, яке не сприймало віковичного відчуження селянства від приватного володіння землею, себто общини. Отож на меті комуністичних терористів було винищення українського селянства і заселення родючих українських земель „етнічним” **перекотиполем**. Найдієвішу частину українства було винищено.

- А чому ж не всіх українців? – східно розтяг губи борець за щастя російського народу.
- Бо люд український навіть у безвиході знаходить способів для виживання”³⁵.

34 П. Кравецький, *Ми нація чи орда?* [в:] „За українську Україну”, № 32, 22–28 серпня 2006, Львів, с. 7.

35 В. Міняйло, *Притчі на всі випадки життя* [в:] „Літературна Україна”, 27 березня 2008, с. 5.

Або спогади мешканця села Бірки на Львівщині Івана Кучера про тяжкі дні голодомору 1932–1933 рр.: *„Злочини можна прощати, але свідомо забувати, та ще українцям – смертельний гріх... Не дорікайте що відхилився від теми. Та чи ще випадє нагода викласти біль душі? Адже я сам п'ятирічним спізнав „неперевершений” смак **курайця**, замітника хліба, спеченого із зерна буряна **курая** (інша назва – **перекотиполе**)”*³⁶; чи стаття І. Незалежного „Наслідки русифікації та дещо з байки”: *„В цьому несприятливому та збуреному колі проімперських гравітацій опинилася і значна частина етнічних українців, змінивши свій „генетичний код”, трансформувалася у **людей-перекотиполе**, без національних підвалин, родових ознак з комплексами національної меншовартості. З'явилися різноманітні клони малоросів, хохлів, яничар. Та і як встояти пересічному „маленькому українцеві” перед величезним руйнівним тиском імперської машини, що владарює в економічному, інформаційному, просвітницькому просторі, як у себе вдома, не зустрічаючи жодного опору з боку формально державницької влади”*³⁷

І як підсумок до вищесказаного подаємо думку рядового просвітянина з м. Павлограда на Дніпропетровщині Миколи Заремби: *„У нас же, в Україні, складається таке враження: все робиться для того, аби збудувати державу без українців. Усе наше, рідне принижується, молоді нав'язується думка, що воно менш вартісне. А „доброзичливіці” нам нашіптують, пояснюючи навалу російської книжки, російської пісні, мовляв, вони кращі. Годі пояснювати, що українське аж ніяк не поступається. „П'ятій колоні” дуже вигідно, аби у нашій державі росли безбаченки, **перекотиполе**, якому байдуже, куди котитися. У цьому вся наша трагедія. І не лише духовна, а й економічна. Бо ці два поняття взаємопов'язані”*³⁸.

Більше того, такі судження спостерігаються в багатьох поетичних алегоріях кінця ХІХ – початку ХХІ ст. Алегорична мова криє в собі хвилюючий заряд експресії, динаміки, боротьби, філософських роздумів над соціально гострими викликами реального життя. Так

36 І. Кучер, *Спогади про голодомор 1932–33 рр.* [в:] „Січеславський край”, 30 березня 1995, Дніпропетровськ, с. 3.

37 І. Незалежний, *Наслідки русифікації та дещо з байки* [в] „Мета”, ч. 385, січень-лютий 2003, с. 3.

38 М. Заремба, *Лист з м. Павлограда* [в:] „Січеславський край”, № 23, 1996, Дніпропетровськ, с. 2.

у поезії Наталки Нікуліної досить майстерно змальовано образно навальний рух „темних коліс перекотиполя” і можливі наслідки при байдужому ставленні сучасників до таких суспільних явищ:

*Що воно сниться, тяжке і віще? –
Темні колеса **перекотиполя**
назустріч котяться, з ніг збивають.
Якесь важке уві сні тяжкому,
Незвично навальне **перекотиполе**.
Ні роду, ні племені, ані жалю...
Промчить – і насіння свого не насіє
у рани твої та в твої печалі,
йому однаково, де зростати:
немає пам'яті в **перекотиполя**,
єдиний пан над ним – вітер.
О, стережися: й не схаменешся –
а вже простір твого сумління
засіяний тільки **перекотиполем**...³⁹.*

Цю ж проблему порушує в поезії „Янгол у снігах” і Роман Лубківський:

*Щось там біліє, щось видніє,
Щось десь кудись торує шлях, –
То мов тьмяніє, то ясніє, –
Напевно, янгол у снігах.
Кому несе святі глаголи?
Господню вість несе – кому?
Безрідне **перекотиполе**
Перетинає шлях йому.⁴⁰*

Проте чи не найцікавішим явищем, пов'язаним із цим глибоко змістовним словом, є його словотвірні варіанти в поетичній ліриці, виражені такими словосполученнями, як-от: *перекоти горе*, *перекоти щастя*, *перекоти світ*, *перекоти літо*, *перекоти відчай*,

39 Н. Нікуліна, *op. cit.*, с. 74.

40 Р. Лубківський, *Янгол у снігах* [в:] „Слово Просвіти”, 29–31 грудня Київ 2005, с. 11.

перекоти біль; перекоти душа, перекоти серце, перекоти лихо, перекоти зло, зафіксованими в творах Юлії Ілліної, Світлани Любомир (С. Графської) та Віктора Коржа.

***Перекотиполе,
Перекоти горе,
Перекоти щастя,
Перекоти світ.***

*Що ж ти зупинився,
Мій коханий, здрастуй!
Скільки ми не бачились
Перекотиліт!*

*Скільки ж нам судилося
Ще отак стрічатися,
Марить, сподіватися,
Спомин берегти, –
**Перекотиполем,
Перекоти болем,
Перекоти відчаєм
Самоти**⁴¹.*

* * *

*Таки їдете?!
Я,
Можливо,
Вас прощу
і може
навіть
зрозумію,
та єство
моє –
ніколи!...
**Перекоти душі.
Перекоти серце.
Перекотиполе.**⁴²*

41 Ю. Ілліна, *Перекотиполе...* [в:] *Так ніхто не кохав: Любовна лірика луганських поетів*, Луганськ 2000, с. 64.

42 С. Любомир, *Веретено вересня*. Поезії, Дніпропетровськ 2004, с. 17.

* * *

*Їхали додому... Думали про все...
Думали, що лихо мимо пронесе...
Доле наша, доле, **перекотиполе,**
Перекоти лихо, перекоти зло...⁴³.*

Набула певного поширення ця мовна одиниця і в українському антропоніміконі як *о ф і ц і й н а н а з в а* мешканців переважно Степової України: *Перекотиполе* (с. Грушівка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.), *Перекотиполе В. М.* (с. Володимирівка Петрівського р-ну Кіровоградської обл.), *Перекотиполе І. Ф.* (с. Іванівка Богуславського р-ну Київської обл.), *Перекотиполе М. В.* (с. Жовте П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.) чи як псевдоніми: *Перекати-Поле* (Бердяєв Сергій), *Перекоти-Поле* (Гаценко Олександр), *Перекотиполе* (Грінченко Борис, Павловський Мефодій)⁴⁴. Якщо в офіційних прізвищах успадкувалися прізвишккові назви, які давали людям, що часто переїздили з місця на інше місце (порівн. ще *Заброда, Приблуда, Пришедько, Приходько* та ін.), то в псевдонімах приховувався свободолюбивий характер, невловимість, прагнення сіяти добре і вічне для людства демократичної інтелігенції України.

Майстри художнього слова, враховуючи образно-оцінний потенціал цієї лексеми, використовують її для назви своїх творів (Г. Квітка-Основяненко „*Перекотиполе*” – оповідання; А. Чехов „*Перекати-Поле*” – путевой набросок; Є. Щербаківська „*Перекотиполе*” – оповідання; Ю. Ілліна „*Перекотиполе...*” – поезія; О. Кобець „*Перекотиполе*” – вірш; Д. Стецько „*Перекотиполе і гордий митець*” – стаття; О. Мамчич „*Перекотиболе*” – добірка творів). Ця ж номінація притаманна й сучасним зарубіжним творам, як-от: Лейла Мичем „*Перекоти-поле*”.

Отже, як бачимо, це слово в процесі історичного розвитку української літературної мови значно розширило свій словниковий склад з невичерпних джерел народного мовлення і збагатилося семантичним розмаїттям, породженим суспільними чинниками нашого

43 В. Корж, *Пісня „Нічка чарівничка”* [в:] *Світ звичайних фантазій*, Дніпропетровськ 1987, с. 47.

44 О. Дей, *Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.)*, Київ 1969, с. 303.

бурхливого євромайданного сьогодення. На ньому акцентується авторське узагальнення думки як у прямому, так і в переносному (метафора, алегорія) значенні позитивних чи негативних явищ у житті збуреного антидержавниками українського суспільства, про що яскраво свідчить поезія Валерія Вергуна:

Над роздоллям – хмари: час грози, ламкий і грізний...

Привид *вітру-перекотиполя* тінь сумна...
 Україна – від Полісся і до моря – різна,
 та не безнадійна, як Вітренко й Бузина!
 Ми іще живі! І наші запорозькі коні –
 наш космічний вимір, осяйний, як день при дні...
 Ні, панове, Січ – не спалена, і Честь – законні:
 будьмо українцями у Слові і в борні.
 Ми із роду мужніх – і Шухевича, і Стуса...
 Пам'ятаймо: втрата Волі й Гідности – ганьба...
 В душах багатьох сьогодні – проросійська туга,
 І як наслідок – безликих покручів юрба...
 Україна – від Полісся і до моря – різна,
 та не безнадійна, як Вітренко й Бузина.
 Україна – степ козацький і руда залізна,
 З якості якої – струни кобзи й шабля Богуна!⁴⁵

45 В. Вергун, *Незламність* [в:] „Українське слово”, № 3, 16–22 січня 2008, с. 7.

ЛІТЕРАТУРА

- Афанасьєв-Чужбинський О., *Українські поети романтики*, Київ 1987.
- Вергун В., *Незламність* [в:] „Українське слово”, № 3, 2008.
- Вусик О., *Словник українських синонімів*, Дніпропетровськ 2000.
- Гончар О., *Лист Віталію Коротичу* [в:] *Віталій Коваль. Ніч без Олеся Гончара. Есе, етюди, документи*, Київ 2005.
- Дей О., *Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.)*, Київ 1969.
- Добровольський С., *Очаківський розмир*, Київ 1965.
- Донченко О., *Твори в шести томах*, т. 3, Київ 1956.
- Заремба М., *Лист з м. Павлограда* [в:] „Січеславський край”, № 23, Дніпропетровськ 1996.
- Ілліна Ю., *Перекотиполе...* [в:] *Так ніхто не кохав: Любовна лірика луганських поетів*, Луганськ 2000.
- Іов І., *Степове* [в:] „Літературна Україна”, 10 квітня 1997.
- Кобець О., *Сходить сонце*, Нью-Йорк 1961.
- Кобів Ю., *Про українські назви рослин* [в:] „Дзвін”, № 8, 1990, с. 143–145.
- Корж В., *Пісня „Нічка чарівничка”* [в:] *Світ звичайних фантазій*, Дніпропетровськ 1987.
- Коцюбинський М., *Твори в семи томах*, т. 1, Київ 1973.
- Кравецький П., *Ми нація чи орда?* [в:] „За українську Україну”, № 32, Львів 2006.
- Кучер І., *Спогади про голодомор 1932–33 рр.* [в:] „Січеславський край”, Дніпропетровськ 30 березня 1995.
- Логвиненко В., *Давні роки*, Одеса 1961.
- Лубківський Р., *Янгол у снігах* [в:] „Слово Просвіти”, Київ 29–31 грудня 2005.
- Маланюк Є., *Нотатки (1936–1968)*, Київ 2008.
- Міняйло В., *Притчі на всі випадки життя* [в:] „Літературна Україна”, 27 березня 2008.
- Мушкетик Ю., *Шевіотовий піджак* (оповідання) [в:] № 3, Київ 2004.
- Незалежний І., *Наслідки русифікації та децю з байки* [в:] „Мета”, ч. 385, січень-лютий 2003.

- Нехода І., *Хто сіє вітер*, Київ 1959.
- Нікуліна Н., *Знамення калини*, Дніпропетровськ 2000.
- Панченко В., *Меч Щербицького проти „Меча Арея”* [в:] „Літературна Україна”, Київ 8 квітня 2004.
- Плачинда С., *Мова рідна!* [в:] *Найдорожчий скарб*, Київ 1990.
- Сабадош І., *Формування української ботанічної номенклатури*, Ужгород 1996.
- Словник синонімів української мови: у двох томах*, Київ 2000.
- Сосюра В., *Не ту завісу піднято* [в:] „Літературна Україна”, 3 листопада 2005.
- Стороженко О., *Твори в двох томах*, Київ 1957.
- Тельнюк С., *Сузір'я любові*, Київ 1987.
- Фещенко М., *З легенд про назви рослин* [в:] „Українська мова і література в школі”, № 3, 1973, с. 76–81.
- Шевченко Т., *Твори в п'яти томах*, Київ 1984.
- Шевчук Т., *Не раз барвінком розцвіте* [в:] „Культура слова”, вип. 36, Київ 1989, с. 55–58.
- Щербаківська Є., *Перекоотиполе* [в:] *Розвага*, вид. 2-е, Київ 1905, с. 547–549.
- Ястреба В., *Вбивця мимоволі* [в:] „Іменем закону”, № 8, 1999.

Lexical and semantic functions of the word “tumbleweed” in the Ukrainian language

The lexical and semantic potential of the word “tumbleweed” as used in different genres of artistic works, periodicals and scientific literature, is reflected in this article. Its synonymous, phraseological, and derivative possibilities are investigated. Specific features of this linguistic unit in forming Ukrainian anthroponomical units and in entitling artistic and journalistic works are ascertained. In addition, the original properties of metaphor, allegory, comparison and social and political direction in the days of sovereignty in Ukraine are considered. They were activated as a result of painful public subjects and originated by state creative processes.

Key word: tumbleweed, motive, text, essence, metaphor, allegory, comparison, anthroponomy, pseudonym.

СЕМАНТИКА ГЕОГРАФІЧНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ У СЛОВНИКУ *ГУЦУЛЬСЬКА ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ МОВІ*

У словнику *Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові* (далі *Словник*), який укладають у Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника¹, лексикографічно опрацьовується гуцульська діалектна лексика й фразеологія, освоєна українською художньою мовою. Лексична картотека та частина *Словника* фіксують серед іншого гуцульську географічну номенклатуру.

Сучасні дослідження апелятивної лексики на позначення географічних об'єктів окремих регіонів у її межах зазвичай виділяють три тематичні групи найменувань: 1) назви географічних об'єктів суші; 2) назви географічних водних об'єктів; 3) назви географічних об'єктів, укритих рослинністю². Найменування кожної із зазначених груп географічної номенклатури лексикографічно опрацьовано у відповідних словникових статтях. Словникова стаття, що репрезентує апелятивний географічний номен, містить його семантичну характеристику, що ґрунтується на усіх контекстах вживання географічної назви, та відомості про затребуваність цього номена

1 Про концепцію і принципи укладання цього словника див.: В. Грещук, *Словник „Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові” (концепція, принципи укладання)* [в:] *Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики*, за ред. А. Загнітка, Донецьк 2010, с. 272–286; *Словник „Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові” (пробний зошит)* [в:] „Вісник Прикарпатського університету, Філологія”, вип. 32–33, 2012, с. 145–165.

2 Н. Сіденко, *Географічна апелятивна лексика східностепових говірок Центральної Донеччини. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Донецьк 2003; О. Данилюк, *Географічна термінологія Волині, автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 2000.

у художній мові, яка визначається в ілюстративній частині статті наведенням екземпліфікацій із художніх текстів кожного з авторів, що його вжили, наприклад *грунь, грунь* :

ГРУНЬ, ГРУНЬ 1. Вершина гори; гірське пасмо. *З верхів: гру-
нями, плями та стежечками спливали гуцулки й гуцули вдо-
лини до церкви, писаними в цвитучій червонно білий мак гурмами
та довгими редами, ек би то вівці – писані ботей з полонин у село
по розлученнях сходили (П. Шекерик-Доників, Дідо Иванчік, 73);
І хлопці всі встають. Ідуть гуртом плями, / Прощають мовчки
знов смерековий поріг. / А матірня сльоза пливе, пливе слідами –
/ На **грунях**, на верхах біліє перший сніг (О. Бабій, Гуцульський
курінь, 37); Гей, що ж за краса Красноіяля. Розляглося село над
річками, над їх зеленими беріжками, **грунями** обвилося, лісами
закосичилося, царинками усміхнулося (Р. Єндик, Регіт Агідника,
9); То знов каскадою сміху розсипалися, того сміху яким дівчата
легінчика на музиках карають за те, що дутка білого у цимбали
веречи не хоче, щоб “данець” йшов далше, того сміху щиро сер-
дешного в якому „віккання” легінчиків вчувається, що голосним
гомоном відбите о **груні** стихає поволі по зарінках (М. Капій,
Країна блакитних орхідей, 28); Іде Довбуш **грунями**, верхами
і вийшов на Грегіт (Г. Смольський, Олекса Довбуш, 24); А Гриць
оце, на **груні**, співає їй весільних пісень... (М. Остромира, Над
бистрим Черемошем, 172); З протилежної сторони вже надходив
місяць, щоб як вірний ватаг, коли гзди нема вдома, сокотити
гздівство. Засвітив від останнього соняшного промінчика свою
округлу ліхтарню, виглянув несміло з-поза **груні** і чекав терпе-
ливо, щоб ліхтарня добре розгорілася, бо світила ще дуже блідо
(Р. Яримович, Чигун, 68); Третя днина відпочити / За **грунем**
лягає (М. Близнюк, Олекса Довбуш, 16); Доц періщив!.. А до того
ж / Чорнокрилий Людострах / Вкрив туманом звори світлі /
Та **груні**, як сад, розквітлі / І джерела осяйні (В. Григорак, Скарби
Довбуша, 8); Птаха з **груня** на **грунь** перелітала, а ворони
на дзвіницю сіли і закріякали (Марко Черемшина, Верховина, т.1,
212); І хоч яка пригноблена вона була, той вид снігу верхами **гру-
нів**, повище лісів, там, де **груні** спливаються із небозводом, викли-
кав у її душі давню радість і втіху (А. Крушельницький, Рубають
ліс, 348); На **груні**, приклавши руку до сивих брів, стоїть дід
Степан, а над ним тріпоче крильцями і співом ранній жайворонок
(М. Стельмах, Над Черемошем, 190); Одного разу він покинув свої
корови і подряпавсь на самий **грунь** (верх) (М. Коцюбинський, Тіні*

забутих предків, 180); А коли ранки та вечори починали завивати **груні** у молочні перемітки, а з верхів сходила осінь, підмальовуючи у різні кольори листи на деревах, тоді скочувалися з полонин долів (О. Дучимінська, Трембітали трембіти, 115); Наче коні, дні за днями / Проминали за **груні**, / Виріс Довбуш під вітрами, / Ще не знав, що для борні (В. Григорак, Скарби Довбуша, 7); **Грунь** – гора, на вершині якої розкинулося поле вліво та вправо, а хребет голий; на кичері купка дерев росте – китиця, тобто закосичена гора (С. Пушик, Карпатське літо, 254); Сонце на горі чоло схилило / Та й заховалось в темному лісі. / Ген димлять гори, в тумані схили, / І впливає з-за **груня** місяць (Ю. Боршош-Кум'ятський, Малюнок, 77); А встану... Де дівся той сон? / Розтанули сині гори!.. / Ні плаїв, ні **грунів**, ні сосон!.. / Тільки степ та простори (Д. Загул, Отчизно дорога, 616); Хмари сунули вже юрмою, погашили всі зорі і опускались усе нижче й нижче, чіпляючись уже по **грунях** верхів смерек (М. Качковський, Довбушева пісня, 244); Трах-тах-тах! – / По **грунях**, по лісах / Сміється білозубо блискавиця (В. Зубар, Карпатський грім, 20); Чи на **грунь** каміння зносиш, / Купчиш хмари на чолі, / Чи у долів ласки просиш / І плазуєш по землі?.. (О. Олесь, На зелених горах, 225); Засоромилися горді **груні**, / І круті плаї запаленіли, – / Парубоцька втома їх вразила... (М. Влад, З добрим ранком, 17); – Тату, тату, – підбігла до господаря дворічна Світланка, – а ти завтра візьмеш мене в **грунь**? Я дуже хочу верхом на конику їхати (П. Федюк, Звір з людським серцем, 53); Ви нам сили і радості зичте, / Як ночами – мигтіння вогнів, / Тому душі поранені кличте / До бескидів своїх і **грунів** (О. Стрілець, Обпалена троянда, 144); Підказував фарби їй місяць на **грунях**, / Далекі й високі тривожні зірки, / І сонця веселка, і вмитії вруна, / В ясній полонині крилаті чічки (М. Пилятюк, Писанка співає, 21); Аж ось одного дня по кичерах, по **грунях**, / Як вихор, рознеслась недобра новина: / Наїхали в село озброєні румуни. / Чого потрібно їм? Чого? Невже війна? (М. Марфієвич, Галата, 56); Добре знав Золоторіг / Всі **груні** і скали, / І ні разу вівці з ним / В лісі не зблукали (Д. Павличко, Золоторогий олень, 390); Хто, здавалося б, наважився їти такої ночі в горах, крізь ліси, через високі **груні** спускаючись в глибокі урвища і видираючись із них стежками над безоднями? (С. Склярєнко, Карпати, кн. 1, 197); Заголубіло високе небо з краю в край, сполоснуті в десяти водах **груні** запарували прозорими, рожаїстими туманами, помолоділо чепурилися перед небесними люстрами, причісували леготом зелені коси, веселково ряхтіли коралами роси (Б. Загорулько, Чорногора, кн. 1, 88); Єлена

взяла хлопчика, побігла до сусідки й попросила поглядіти, а сама не пішла селом, а видряпалася відразу на **грунь** і побігла наздоганяти чоловіка (Г. Хоткевич, Довбуш, 68); Але як гадюкою закрутились вздовж Прута блискучі залізні прутьї колії, як поміж зелені **груні** загуркотіли машини, – з того часу всяка напасть почала лізти на гори (М. Козоріс, Чорногора говорить, 76); Ми пішли косити за **грунь**. А нам навстріч несли трембіти чоловіки з присілка – хтось помер (В. Герасим'юк, Ранкова пастораль, 95); Вона слалася подвір'ям до перелазу, спускалася на берег потоку і, перескочивши його, здиралася поміж смереками на крутий **грунь** (В. Сичевський, Вернись, Ружено, 140); Стежка то скрадалася в смеречині, то вихоплювалася на отави і бігла почерез **грунь** (В. Шкурган, Не пошкодуйте чесу, 171); Я з свого кріса воробцеві в око вцілю. – Як він, дурний, у тебе під носом сидітиме. А я своєю „туркинею” й за милю його дістану. – **Коли рак на сьому груні свисне!** (Б. Загорулько, Чорногора, кн. 1, 298); За селом, по **грунях** – буйні трави. Сіна на зиму можна багато взяти (М. Яновський, Співанка-доля, 355);

2. Невеликий пагорб, непокритий лісом. Дедикові хати, ста-точьні збудованя, були побудовані у занодзі миж **грунями** й лісами над бистро шумнючюв річков (П. Шекерик-Доників, Дідо Иванчік. 8); Тут мій атол / на ньому моя садиба / не палата / престіл на **груні** / звідки видно / галери що плинуть до сонця (В. Вовк, Тут мій атол, 393); Хто б не їхав дорогою, зараз питає: „А чия це така гарна вілла на **груні?**” (М. Остромира, Над бистрим Черемошем, 21); Але той ревізор не з добра наймив собі на найближчій **груні** хату, не з добра вечерами на гармонії грає (Марко Черемшина, На Купала, на Івана, т.1, 225); Воно простягалася аж попід лісисті схили гір, виплеснуло свої осідки на **груні** та кичери (В. Сичевський, Вернись, Ружено, 147); Вони залишили на полонинах овець, залишили в борознах плуги, а на зрубачах сокири й сунули валами на **грунь**, де тулилася Цимбалістові хижа (Р. Федорів, Жбан вина, 102); А он його **грунь**, а на йому темною плямою розсілася Миколова хата (М. Козоріс, Чорногора говорить, 310); Пахоці гір несуться з вітром геть / Аж до небес прозорих, синіх, / По **грунях** й збіччях порозкидані хатки (Ю. Боршош-Кум'ятський, Шовкова косиця, 64); Несуться вони хвилястим крутіжем геть-геть понад гори, верхи, **груні**, скали, все далі й далі десь там в далеку й широку світову далечинь, і зни-кають нехотячи, пошепки, тихо-тихонько (Д. Харов'юк, Смерть

Сороканюковго Юри, 541); Таким способом він посилав бурю й град на кам'янисті **груні**, де ніщо не пасеться (В. Гжицький, *Опришки*, 26); // у порівн. Під натиском отого вітру буйні водні хвилі — як розколисане узгір'я, як вигнуті хребти **грунів** (Д. Харов'юк, *Смерть Сороканюковго Юри*, 547);

3. Пасовище. В той день вони довго гуляли над озером, сиділи на теплих дошках Чорної гаті, згадували, як разом пасли чужих телят по **грунях** над Синегір'ям, як пекли картоплю, як приносив Іванко для неї всякі ласощі і неодмінно казав: „Відагадаєш загадку, дам тобі ягідку” (В. Сичевський, *Чаклунка синього виру*, 12).

У цій статті зупинимося на семантиці гуцульських географічних апелютивів на позначення рельєфу суші та його лексикографічному опрацюванні в Словнику.

Використання у текстах географічних апелютивних номенів, діалектних у своїй основі, художньо вмотивоване: мальовничі гірські краєвиди у творах на гуцульську тематику є важливим засобом літературного текстотворення. Гуцульські діалектні слова на позначення географічних об'єктів у літературному тексті виконують важливі експресивну та номінативно-пізнавальну функції і забезпечують художню переконливість та етнографічну достовірність зображуваного.

З огляду на гірський рельєф Гуцульщини найповніше у художній мові і відповідно у *Словнику* заманіфестовано назви географічних об'єктів суші підвищеного рельєфу. Крім номенів *гора*, *горб*, які не можуть бути об'єктом лексикографічного опрацювання у зазначеному *Словнику* через їхню літературнонормативну стандартність, на позначення 'значного підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень' як засвідчують матеріали *Словника*, українська художня мова абсорбувала з гуцульського діалектного лексикону слова *кичера*, *китиця*, *магура*, *малява* та ін. Не завжди контекст використання цих назв гори дає змогу встановити семантичні нюанси кожної з них. Допомогти з'ясувати семантику таких слів могли б лінгвістичні студії про зазначені діалектні слова, якщо вони є, пояснення семантики мовних одиниць авторами тексту, передовсім тих, хто є уродженцями Гуцульщини, носіями гуцульських говірок. Так, у поясненнях незрозумілих слів до видання творів Марка Черемшини виділені ті, які належали самому автору, або ті, “що подавалися в першодруку і за традицією вважаються також авторськими”³. Номен *кичера* пояснено як ‘гостра гора’, *магура*

3 Марко Черемшина, *Твори: в 2-х т.*, т. 1, Київ 1974, с. 319.

– ‘мала гора’, а *малява* – ‘стіжковата гора’. З іншого боку, спеціальні лінгвістичні дослідження подають іншу семантику цих слів. Щодо *кичери*, то тут більшість лінгвістів сходяться на тому, що це назва гори з незалісненим верхом, пор.: ‘гора, вкрита лісом, крім вершини’⁴; ‘гора, стрімка гора, поросла лісом (крім вершини)’⁵; ‘гора у верху гладка, а в долині заліснена’⁶; ‘гора з незалісненим хребтом’⁷; ‘безлісний верх’⁸; ‘гора, заросла знизу лісом, і з голим верхом’⁹. Проте є й такі семантичні характеристики апелятива *кичера*: ‘гора з круглим лісовим верхом’¹⁰, *кичери* ‘гори’, *кечіра* ‘невисока гора, не поросла лісом’¹¹, *кичера* (*кічера*, *течера*) ‘гірська вершина, гора, покрита лісом’¹².

У зазначеному *Словнику* з огляду на його концепцію визначальним для семантичної характеристики діалектизмів є все-таки контекст, в якому вжито слово. Якщо він безпосередньо або опосередковано не фіксує певні диференціальні ознаки лексико-семантичної структури діалектизму, хоча діалектні словники їх відзначають, семантична характеристика лексикографічного опрацювання у нашій праці ґрунтується на контекстуальній семантиці, оскільки *Словник* має дати відповідь на питання, який сегмент гуцульського діалектного лексикону і наскільки повно освоїла художня мова. Спеціальні дослідження, як зазначалося, визначаючи лексичне значення гуцулізму *кичера* (*кечера*, *кечіра*, *кечіра*, *кичеря*, *кичера*, *кичира*, *кичіра*, *кічера*), зазвичай вказують на сему ‘незаліснений верх’, однак лише окремі контексти дають підставу у семантичній характеристиці її зазначити, пор.: *На кичері лисій, виходячи з тіні, / Збирались опришки, відважні легіні, / Стискали міцніше в руках топіріці – / Вітали їх вільні, стрімкі вітерці* (В. Зубар,

- 4 Т. Марусенко, *Матеріали к словарю украинских географических апелятивов* [в:] *Полесьє*, Москва 1968, с. 231.
- 5 *Гуцульські говірки: короткий словник*, за ред. Я. Закревської, Львів 1997, с. 94.
- 6 В. Шухевич, *Гуцульщина*, ч. 1, Верховина 1997, с. 99.
- 7 J. Janów, *Słownik huculski*, opracował i przygotował do druku J. Rieger, Kraków 2001, s. 112.
- 8 М. Ломацький, *Заворожений світ: По цей бік Чорногори*, Мюнхен–Нью-Йорк 1965, ч. 1, с. 228.
- 9 J. Rudnicki, *Nazwy geograficzne Wojkowszczyzny*, Lwów 1939, s. 24.
- 10 Б. Кобилянський, *Лексико-семантичні паралелі балкано-карпатизмів* [в:] „Мовознавство”, № 6, 1981, с. 47.
- 11 Д. Савчук, *Словник українських говірок Карпатського регіону: пояснення та походження слів*, Київ-Косів 2012, с. 52.
- 12 *Ibidem*, с. 53.

Гнів Черемоша). Означення *лиса* щодо *кичери* виразно актуалізує сему 'незаліснений верх'. Ця сема в окремих контекстах може бути виявлена лише опосередковано, пор.: *Жінка блукала по кам'яній гриві кичери, виминаючи кропиву* (Р. Федорів, *Жбан вина*). Кам'яна грива *кичери*, зрозуміло, засвідчує незалісненість верха гори. Більшість контекстів діалектизму *кичера* чи його фонетичних варіантів вказують на те, що в художній мові його значення переважно збігається із літературним словом *гора*, в семантиці якого така ознака ніяк не відбита, пор.: *А довгими зимовими вечорами, коли сонце о другій вже закотиться за кичеру і лиш ранок востаннє ловить бліді снопочки холодних променів, сідала Маруся в кухні – бо там – найтепліше – і, вишиваючи, слухала довгих, безконечних оповідань баби Гафійки* (Г. Хоткевич, *Камінна душа*); *Він рвучко звернув на стежку, що вела на гору, і хоч стомився після далекої подорожі, а вгору важко було йти, все ж намагався швидше видертись, вишов на одну кичеру, збіг у долинку за нею, піднявся на другу кичеру, пройшов лісом і опинився на прилуці* (С. Склярєнко, *Карпати*) і т. д. У *Словнику* вказані особливості вияву семантики гуцулізму *кичера* зафіксовані різними лексико-семантичними варіантами у його лексико-семантичній структурі.

Лексикографічне опрацювання семантики гуцульських діалектних слів в українських белетристичних текстах у *Словнику* засвідчує, що художня мова освоює й такі лексичні значення гуцульських діалектизмів, яких не фіксують навіть спеціальні діалектологічні дослідження. Так, лексико-семантична структура гуцульської діалектної лексеми *кичера* у *Словнику* містить лексико-семантичний варіант 'вершина гори', який не подають ні діалектні словники, ні наукові розвідки. Таке значення *кичери* екземпліфіковано уривком із художнього тексту, автором якого є уродженець Гуцульщини, носій і прекрасний знавець гуцульських говірок П. Шекерик-Доників, тому воно не може викликати жодних сумнівів: *Над річков долин та над кітловинами Білого й Чорного Черемоша, від Скунови по Круглу, Деречок, Буковинські Кичіри, Писаний Камінь, Ігрець, Бубни та по Костричу лежела фалдистим помостом сірава густа мреч, укриваючі широчезнов рівнев, ек озеро, всі долини й кітловини, виповнеючі їх собов поміжи гори аж по самі береги сино темно виднопруга так, шо лиш дес-ни-дес визирили з сірої мраки шпилі гір – кичири, отек би ніби голови заклєтих королів, шо то цілим своїм тулубом аж по самісеньку шию*

купалиси в сухім сиватим мори мраки (П. Шекерик-Доників, Дідо Иванчік).

Українська художня мова, як засвідчують матеріали Словника, освоїла опозицію найменування гори в гуцульських говірках за ознакою 'заліснений верх' – 'незаліснений верх'. Кичері у значенні 'гора, поросла лісом, крім вершини' протистойть діалектизм *китиця* 'гора, вершина якої покрита лісом': *Грунь – гора, на вершині якої розкинулося поле вліво та вправо, а хребет голий; на кичері купка дерев росте – китиця, тобто закосичена гора* (С. Пушик, *Карпатське літо*); *На китиці отара овець, а на кичері – нікого* (А. Хлистова, *Олекса Довбуш*); *Ще сонце не сходило, як до вйтового двору рушили з гірських оседків мішанники. Ближчі вже дісталися до його брами, коли інші ще тільки спускалися з кичер, китиць, розчолин, женучи живі чорно-білі потоки, щоб і собі влити їх у велике озеро, яке хвилювалось на майдані перед вйтовою господою* (В. Гжицький, *Опришки*).

Із назв гір *Словник* фіксує також *магура*. У спеціальній літературі значення апелятива *магура* подається як 'висока гора', 'висока окрема гора'¹³, 'висока гора'¹⁴, 'висока відокремлена гора'¹⁵, 'висока стрімка гора'¹⁶. У *Словнику* діалектизм *магура* ілюстровано екземпліфікацією із оповідання Марка Черемшини *Верховина*: *Та лиш їмості то сказали, а з-поміж соснових лісів із магури вихилилася на дорогу і заглядає горда, висока палата, вся закосичена квітками та біло-червоними хоругвами, як тота дівка, що йде до шлюбу*. Наведений контекст вказує на те, що йдеться, швидше за все, не про високу гору, а, навпаки, – невисоку, адже не будуть будувати віллу для дирекції лісників на високій горі.

Рідкісним номеном *малява* репрезентована у *Словнику* округла гора, яка нагадує стіг. Контекст цього слова, а воно вживається єдиний раз в оповіданні того ж Марка Черемшини *Верховина*, недостатній, щоб виявити особливості його семантики: *Та помалу-помалу обі їмості роз'яснилися, розлебеділися, розспівалися попід кичерами, попід малявами*. В цьому випадку авторське пояснення

13 Т. Марусенко, *op. cit.*, с. 236.

14 S. Hrabec, *Nazwy geograficzne Huculszczyzny*, Kraków 1950, s. 42.

15 J. Rudnicki, *op. cit.*, s. 25.

16 О. Горбач, *Історія мови. Діалектологія. Лексикографія: Зібрані статті VIII*, Мюнхен 1997, с. 184.

значення *маляви* як 'стіжковата гора'¹⁷ для укладачів *Словника* стало більш переконливим, ніж етимологічні студії про однозвучний оронім, який пов'язують з суфіксальним утворенням на **-ав(а)** від румунського апелятива *mal* 'берег, узбережжя, побережжя'¹⁸, або з давнім субстантивом **malava* – формою жін. р. до *malavъ(ь)* 'малий'¹⁹.

До аналізованої групи гуцульських діалектних географічних апелятивів належить і лексема *грунь* (*грунь*), словникова стаття якої наведена як зразок лексикографічного опрацювання реєстрових слів у *Словнику*. Словникова стаття засвідчила, що українська художня мова освоїла увесь семантичний обсяг діалектизму *грунь* (*грунь*). Його лексико-семантична структура включає усі лексико-семантичні варіанти цього слова, зазначені в спеціальних діалектологічних студіях, пор. 'хребет гори'²⁰, 'вершина гори; гірський хребет; пагорб'²¹; 'невисока гора з м'якими контурами, горбок'²²; 'узгір'я, пагорб; хребет, вершина гори; заросла гора'²³; 'незаліснена мала гора, голий верх хребта, горбок'²⁴; 'вершина гори; гірське пасмо; невеликий пагорб, непокритий лісом; пасовище'²⁵; 'пасовище в горах'²⁶.

Ще однією лексемою, пов'язаною з підвищеним рельєфом суші, в гуцульських говірках є *голиця*, що теж абсорбована мовою художньої літератури. Так носії гуцульських говірок називають голі, незаліснені горби, гори. З таким значенням цей діалектизм подано у *Словнику*: *Голиця* 'голі, без рослинності горби': *Жиди з міста позабиралися сидіти попід ліс, то під голицю* (горби в нас такі). *Хати позамикані – місто пустісіньке* (М. Павлик, Юрко Куликів).

17 Марко Черемшина, *op. cit.*, с. 326.

18 М. Габора, *Топонімія Галицької Гуцульщини: Етимологічний словник-довідник*, Івано-Франківськ 2011, с. 331.

19 С. Вербич, *Карпатська оронімія як об'єкт етимологічного аналізу* [в:] *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі*, за ред. П.Гриценка, Київ 2008, с. 48.

20 В. Шухевич, *Гуцульщина*, ч. 5, Верховина 2000, с. 284.

21 Т. Марусенко, *op. cit.*, с. 225.

22 Б. Лящук, *Із карпатської географічної термінології* [в:] *Питання географії українських Карпат: Географічний збірник*, Львів 1969, с. 165.

23 S. Hrabec, *op. cit.*, s. 37.

24 О. Горбач, *op. cit.*, с. 156.

25 *Гуцульські говірки...*, с. 55.

26 Т. Ястремська, *Традиційне гуцульське пастухування*, Львів 2008, с. 290.

Семантику гуцульського географічного апелятива *горгани* (*горгани*) у лінгвістичній літературі охарактеризовано як 'вершина гори; гора'²⁷; 'каміння на горі, кам'яниста гора; висока гора'²⁸; 'гірська верховина'²⁹. *Словник* фіксує два значення множинної форми *горгани*: 1) 'довгасті хребти гір' – *Сонечко викупалося у ріці й сіло собі на горганах на смеречині, та й заглядало їмостям у личко попід парасольки, та й скоботало їх на голих грудях, та й ручках голих* (Марко Черемшина); 2) 'кам'янистий виступ' – *Оскільки дерева було обмаль, більшість будинків будували з сірих плит кам'яних виступів, які в деяких місцях називаються горгани* (Т. Прохасько, *Непрості*). Вказане друге значення у фаховій літературі не відзначено.

Іншу групу апелятивної географічної номенклатури рельєфу суші становлять слова, що позначають різного роду западини, ями, заглиблені місця тощо. *Словник* подає низку таких гуцульських діалектних слів, освоєних українською художньою мовою. У гуцульських говірках поширене слово *бердо*, значення якого у науковій літературі визначено як 'пропасть'³⁰; 'прірва, урвище; стрімкий схил гори; каменисте дно річки'³¹; 'прірва; скалисте урвище'³²; 'глибока безодня (прірва)'³³; 'стрімке узбіччя гори; провалля'³⁴; 'круча; стрімкий бік гори; прірва'³⁵. Отже, лексико-семантичну структуру діалектизму *бердо* становлять лексико-семантичні варіанти 'глибоке урвище, прірва, безодня', 'стрімкий схил гори, стрімке узбіччя', і 'каменисте дно річки'. Українська художня мова, як засвідчують матеріали *Словника*, добре абсорбувала перший із них: *Дорога ледова, копели не куті, а то лиш сюда та туда, носит на попереки санчитами, а вершник б'є раз по відбійницях, то по скалі. Спудив си господар та потег коні на бік, а смерека ек вгараздила у відбійницю, перештрикла та зависла над бердою* (Р. Яримович, *Розповідь цугаря*); *З берди повіяло вільгістю, та надвечірня сирість не знімала напеченого серпневим сонцем жару* (П. Федюк,

27 Т. Марусенко, *op. cit.*, с. 224.

28 S. Hrabec, *op. cit.*, s. 37.

29 Є. Желеховский, *Малоруско-німецький словар*, т.1, Львів 1880, с. 169.

30 В. Шухевич, *Гуцульщина*, ч. 5, *op. cit.*, с. 281; J. Janów, *op. cit.*, s. 9.

31 *Гуцульські говірки...*, *op. cit.*, с. 23.

32 H. Gaşiorowski, *Przewodnik po Beskidach wschodnich*, Lwów-Warszawa 1932, s. 183.

33 Т. Марусенко, *op. cit.*, с. 216.

34 S. Hrabec, *op. cit.*, s. 32.

35 Б. Кобилянський, *op. cit.*, с. 47.

Звір з людським серцем). Значення ‘стрімкий схил гори, стрімке узбіччя’ засвідчено у Словнику лише одним контекстом, який зумовив його певну модифікацію й уточнення ‘стрімкий схил високого берега потоку’: *Дітвора вганяє по царинці, врешті збігається коло робітників, стягає звідусюди гичку з баришки, суччя з сусіднього берда в поточині, кладе ватру* (А. Крушельницький, *Рубають ліс*). Словник фіксує у діалектизмі *бердо* і значення ‘каменисте дно річки’: *Потік Людовець тече між Зеленим і Явірником – межа. Він впадає в Черемош там, де берди – пороги* (С.Пушик, *Карпатське літо*).

Семантично спорідненим із *бердо* є гуцулізм *ізвір* (*звір*). Лінгвістичні студії над ним подають такі семантичні характеристики цього слова: ‘глибокий яр, потік’³⁶; ‘джерело річки, її біг глибокими гірськими ярами’³⁷; ‘міжгір’я, ущелина, вузька долина між горами (перев. з джерелом); гірське джерело, потік; непрохідне місце, провалля’³⁸. *Словник* засвідчує діалектизм *ізвір* (*ізвора*, *звір*) передовсім як номен міжгір’я, ущелини, урвища, вузької долини між горами, непрохідного місця: *Вниз западалися боки гори у глибокі чорні ізвори, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекався тільки бурий ведмідь, страшний ворог маржини – “вуйко”* (М.Коцюбинський, *Тіні забутих предків*); *Серце рвалося туди, до тих таємних гір, полонин далеких, незвіданих скель та ізворів, повних таємниць гірських озер і всякого іншого дива чарівної Чорногори* (Г. Хоткевич, *Довбуш*); *З глибокого ізвора долітав до мене вічний шум потоків* (П. Шекерик-Доників, *Дідо Иванчик*). Поодинокими прикладами репрезентоване у Словнику інше значення географічного апелятива *ізвір*, але вже на позначення гідрорельєфу – ‘гірський потік’: *А з полонини Стайки летить скажений Подернуватий потік. Полонина Скорушний теж посилає воду до Черемошу, але чомусь Сушаркою назвали цей звір* (С. Пушик, *Карпатське літо*); *Потік-звір там, а тут – біла вільшина і дорога вниз, а відтак знову вгору* (С. Пушик, *Карпатське літо*).

Гуцульський діалектний географічний апелятив *гавра* (*гавра*, *гавора*) має різні значення. У науковій літературі виділяють такі: ‘велика яма природного чи штучного походження; вирва, берлога;

36 J. Janów, *op. cit.*, s. 83, 286.

37 Б. Кобилянський, *op. cit.*, с. 47.

38 *Гуцульські говірки...*, с. 81; S. Hrabec, *op. cit.*, s. 53.

діра, душло³⁹; ‘барліг’⁴⁰; ‘ведмеже леговище’⁴¹; ‘діра’⁴². Словникова стаття *гавра* (*гавра, гавора*) фіксує в українській художній мові всі значення, які засвідчено в фахових дослідженнях, зокрема 1) ‘леговище ведмеда; барліг’: *Ведмідь вийшов з гаври та блукав марний та голодний по полонинах* (Р. Яримович, *Лови на Готура*); 2) ‘велика яма природного чи штучного походження; вирва, берлога’: *Опришок виклав лезво в якійсь гаврі, затягнув ї тудя і положив на шкірах у повній тьмі* (Г. Хоткевич, *Камінна душа*); 3) ‘діра’: *образн. Такий великий, камінний цес мур, що очі його не завтякають обідріти. Сам камінь і глина, самі роззявлені гаврі, саме руде залізо* (Марко Черемшина, *Писанки*).

Предметом лексикографічного опрацювання у *Словнику* став гуцульський географічний апелятив *кітловина* ‘улоговина’: *Он розступилися гори, кітловину зробили а в кітловині тій велике озеро* (Г. Хоткевич, *Довбуш*); *Хата лежала в незалісненій кітловині* (Р. Яримович, *Джуфкало*); *На розлогих полонинах, коло заметий в кітловинах, сині бриндуші гет допізна по Юрію, здрібна покліпуючі від подиху вітру, плакали над зсизаючов зимов* (П. Шекерик-Доників, *Дідо Иванчік*). Характерно, що цього слова не подають діалектні словники, немає відомостей про нього й у діалектологічних працях.

На позначення урвища, провалля, стрімкого берега в гуцульських говірках вживається слово *стромина*⁴³, яке з таким значенням увійшло до *Словника* і екземпліфіковано прикладами: *Направо – стромина з замком воеводи* (Ю. Федькович, *Довбуш*); *Облаз був довгий; з одного боку убочи, стромини, а по другім бистрий, гірський потічок* (Д. Харов’юк, *Полагна*); *Пропало, як камінь у стромину* (А. Крушельницький, *Рубають ліс*). Щоправда для зазначеної лексичної одиниці в гуцульському говорі, поряд із вказаним значенням, виділяють ще ‘круті, стрімкі гори’⁴⁴, але воно не абсорбоване українською художньою мовою.

Ще однією лексичною одиницею на позначення рельєфу суші, що характеризується заглибленням, у гуцульських говірках є *вертеп*. Дослідники так визначають семантику цього діалектизму:

39 *Гуцульські говірки...*, с. 50.

40 S. Hrabec, *op. cit.*, s. 143.

41 J. Janów, *op. cit.*, s. 62; М. Ломацький, *op. cit.*, 227.

42 О. Горбач, *op. cit.*, с. 155.

43 *Гуцульські говірки...*, с. 178.

44 J. Janów, *op. cit.*, s. 220.

‘ущелина, яр, видолинок, яруга’⁴⁵; ‘печера; яр; пропасть, обрив; глибокий яр; яма; непрохідні скали; крута дорога’⁴⁶; *вертепи* ‘провалля, безвісті’⁴⁷. У *Словнику* на основі наявних контекстів із цим словом подано значення ‘яруга, заросла лісами, глухе, непрохідне місце; печера’: *Куди він уже не ходив лісами, яких вертепів не бачив; цілу Чорногору зійшов, але такого, як та глуш, куди його водить нечиста сила, – пек їй, щезла б, – не бачив на своєму віку* (А. Крушельницький, *Рубають ліс*); *Є вертепи, берди, можна натрапити на “вісячі болота”, як їх називають природознавці* (С. Пушик, *Карпатське літо*); *А Калина було – варить для них та випікає пахущі присмаки з всілякої дичини, котру опришки без великого труду набували в безлюдних лісах та вертепах* (І. Березовський, *Худан*).

У *Словнику* опрацьовано й географічний апелятив *герло*, який не фіксується діалектними словниками, немає відомостей про нього й у фаховій літературі. Його значення – ‘прірва, глибока довга западина’: *Всі перелякані грізним покликом, зривали з хребтів білі перини й кидали ними вниз в найглибші герла, бо стидалися, що спізнались* (М. Козоріс, *Чорногора говорить*); *Загомоніло, заклекотіло, понесло тисячною абомовнею, по всіх верхах, лісах, по полонинах та гірських герлах* (М. Козоріс, *Чорногора говорить*).

Окремими лексемами в гуцульських говірках заманіфестовано назви географічних об’єктів суші, порослої лісом. Тут передовсім виділяються слова *дебра*, *джемора* і *сигла*. Семантику гуцульського діалектного апелятиву *дебра* в науковій літературі трактовано як ‘стрімке, заросле кущами узбіччя понад гірські потоки, звори; непрохідний ліс у горах’⁴⁸; ‘бездоріжжя, пропасті’⁴⁹. З таким же значенням цей діалектизм потрапив до мови української художньої літератури: *Птаху у піддашу, а маржинку і коні у дебрах я спрятав, лиш бербеничка бринзи, та й око горівки, та й капшук тютюну в потайнику постивають* (Марко Черемшина, *Козак*); *Що то ще тепер? А бувало то ховати би ся, як заяцеві від стрільців у лісах та дебрах – за нашої пам’яті до воська ловили* (М. Павлик, *Вихора*); *Данило сідає осторонь від них на широкім*

45 J. Janów, *op. cit.*, s. 256.

46 Т. Марусенко, *op. cit.*, с. 219.

47 О. Горбач, *op. cit.*, с. 146.

48 *Гуцульські говірки...*, с. 56.

49 J. Janów, *op. cit.*, s. 40.

камені, що повис над роззявленою **дебрею** (К. Малицька, *Малий гуцулик*).

Джемора – це ‘темна гущавина; заросле чагарником місце’; ‘молодий густий ліс’⁵⁰; ‘густі кущі, гущавина’⁵¹; ‘гущавина’⁵². У *Словнику* семантична характеристика *джемори* (*джемора*) ‘густі зарості, гущавина’ принципово не відрізняється від інших тлумачень значення цього слова. Таке визначення семантики діалектизму зумовлене художніми текстами, в яких воно зафіксовано: *Не сподобалося Софії у безлюдній глушині високогір’я. Вона відверто призналася: – Я в цих пуцах, в цих джеморах не витримаю* (М. Яновський, *Гірське серце*); *Звичайно він пасе у джеморах, у гущавині з невисоких кущів, де видно й він не може відблукатися* (Г. Хоткевич, *Довбуш*).

Українська художня мова освоїла й гуцульське діалектне слово *сигла* у значенні ‘густий, непрохідний ліс’: *У дзвінецькій сиглі у густі дебри стали, аби припічнути й попасоватиси* (Г. Хоткевич, *Довбуш*); *А може й знала, бо ек инак суда потрафити, у такі ліси далекі, у сигли та згари* (О. Манчук, *Лісова дівка*). Діалектні словники, наукові розвідки, крім вказаного значення *сигли*, відзначають ще такі: ‘високе рівне дерево’⁵³; ‘висока і тонка смерека’⁵⁴; ‘молодий, але високий ліс’⁵⁵. Вказані значення в художніх текстах не засвідчено. Зрозуміло, не подає їх і *Словник*.

У гірській Гуцульщині рівнинного рельєфу суші фактично немає. З певною натяжкою до нього можна віднести хіба що гірські пасовища та сіножаті, які зазвичай розміщені на пологих, близьких до рівнинних, місцевостях. Гуцульський географічний апелятив *полонина* ‘високогірне пасовище’ настільки освоєний мовою української художньої літератури, що він уже увійшов до лексику української літературної мови. Тлумачення семантики *полонини* у *Словнику* не розходиться з діалектологічними й літературно-нормативними поясненнями, ілюстративний матеріал обширний: *Зайде десь у полонину, в пусту зимарку, та й живе собі там, нічю заходить додому, набере там чого їсти та й знов іде, аби вороги не бачили* (І. Франко, *Гуцульський король*); *Ек пишли оперед*

50 *Гуцульські говірки...*, с. 58.

51 J. Janów, *op. cit.*, s. 52.

52 В. Шухевич, *op. cit.*, ч. 5, с. 284.

53 *Гуцульські говірки...*, с. 169.

54 J. Janów, *op. cit.*, s. 225.

55 S. Hrabec, *op. cit.*, s. 49.

міров на **полонину** пасти вівці два вивчері разом із мішенниками, то мішенники їх просили, аби ни завели вівці вни дес на зиму, бо вівця від зими відразу губит молоко (П. Шекерик-Доників, Дідо Иванчік) та ін.

Гуцульський географічний апелятив *царинка*, як зазначено в науковій літературі, має значення 'обгороджений шматок поля або сіножаті', 'невелика галявина в лісі', 'город; більший кусок поля'⁵⁶; 'обгороджена сіножать'⁵⁷; 'поле, лука з травою, пасовище; огорожена сіножать'⁵⁸. У *Словнику* діалектизм *царинка* тлумачиться як 'обгороджений шматок поля або сіножаті' та 'лука, пасовище': *Газдівські собаки будилися, і скомліли, і вили, а вівці на сусідніх царинках бліли* (Марко Черемшина, *Грушка*); *Найбірше ходив я до діда царинками понад річків. На царинках игравси вітер чічками* (П. Шекерик-Доників. *Дідо Иванчік*); *Позасідало то усі лавиці, усі плоти, усі царинки – де лиш хто міг приміститиси, тай честуютси* (О. Манчук, *Храм*).

Таким чином, у *Словнику* досить повно засвідчені гуцульські географічні апелятиви на позначення рельєфу суші. Семантична характеристика лексикографічно опрацьованих діалектизмів у зіставленні з лексико-семантичними структурами цих слів у діалектологічних словниках і спеціальній науковій літературі дає змогу виявити, якою мірою і наскільки повно українська художня мова абсорбувала семантику гуцульської географічної номенклатури. У більшості випадків словникові статті досліджуваних діалектизмів повністю покривають семантичний простір цієї лексичної одиниці, окреслений для неї у діалектологічних словниках і наукових студіях, хоча і не завжди. Водночас *Словник* доповнює лексико-семантичні структури низки опрацьованих слів лексико-семантичними варіантами, виявленими лише у мові художньої літератури, та подає окремі гуцульські діалектні слова, про які взагалі немає відомостей у діалектологічних дослідженнях.

56 *Гуцульські говірки...*, с. 205.

57 О. Горбач, *op.cit.*, с. 229; В. Шухевич, *op.cit.*, ч.1, с. 295.

58 J. Janów, *op.cit.*, s. 23.

ЛІТЕРАТУРА

- Вербич С., *Карпатська оронімія як об'єкт етимологічного аналізу* [в:] *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі*, за ред. П. Гриценка, Київ 2008.
- Габорак М., *Топонімія Галицької Гуцульщини: Етимологічний словник-довідник*, Івано-Франківськ 2011.
- Горбач О., *Історія мови. Діалектологія. Лексикографія: Зібрані статті VIII*, Мюнхен 1997.
- Грещук В., *Словник „Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові” (концепція, принципи укладання)* [в:] *Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики*, за ред. А. Загнітка, Донецьк 2010, с. 272–286; *Словник „Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові” (пробний зошит)* [в:] *Вісник Прикарпатського університету, Філологія*, вип. 32–33, 2012.
- Гуцульські говірки: короткий словник*, за ред. Я. Закревської, Львів 1997.
- Данилюк О., *Географічна термінологія Волині, автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 2000.
- Желеховский С., *Малорусско-німецький словар*, т.1, Львів 1880.
- Кобилянський Б., *Лексико-семантичні паралелі балкано-карпатизмів* [в:] *Мовознавство*, № 6, 1981.
- Ломацький М., *Заворожений світ: По цей бік Чорногори*, ч. 1, Мюнхен–Нью-Йорк 1965.
- Лящук Б., *Із карпатської географічної термінології* [в:] *Питання географії українських Карпат: Географічний збірник*, Львів 1969.
- Марусенко Т., *Матеріали к словарю украинских географических апелятивов* [в:] *Полесьє*, Москва 1968.
- Савчук Д., *Словник українських говірок Карпатського регіону: пояснення та походження слів*, Київ-Косів 2012.
- Сіденко Н., *Географічна апелятивна лексика східностепових говірок Центральної Донеччини, автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Донецьк 2003.
- Черемшина Марко, *Твори: в 2-х т.*, т.1, Київ 1974.
- Шухевич В., *Гуцульщина*, ч. 1, Верховина 1997.
- Шухевич В., *Гуцульщина*, ч. 5, Верховина 2000.
- Ястремська Т., *Традиційне гуцульське пастухування*, Львів 2008.

Gąsiorowski H., *Przewodnik po Beskidach wschodnich*, Lwów–Warszawa 1932.

Hrabec S., *Nazwy geograficzne Huculszczyzny*, Kraków 1950.

Janów J., *Słownik huculski*, opracował i przygotował do druku Janusz Rieger, Kraków 2001.

Rudnicki J., *Nazwy geograficzne Bojkowszczyzny*, Lwów 1939.

Semantics of geographic nomenclature in the dictionary „Gutsul Dialectal Vocabulary of Ukrainian Belletristic Language”

The article analyzes semantics of geographic nomenclature in the dictionary “Gutsul Dialectal Vocabulary of Ukrainian Belletristic Language” compiled in Precarpathian Vasyl Stefanyk national university. We regard geographic appellatives denoting land topography. Lexicographic article of gutsul dialectal word denoting geographical objects in Dictionary contains descriptive interpretation based on all contextual use of appellative geographic name, illustrative material, which helps to reveal semantics of lexical unit and attests prevalence of dialectism in belletristic texts. Semantics of lexemes denoting geographical land objects discovered in Dictionary is analyzed in comparison to the one recorded in scientific studies and dialectal dictionaries. We determined degree and fullness of familiarization of Ukrainian belletristic language with gutsul dialectal vocabulary in the field of appellative geographic nomenclature, common and different in semantics of analyzed dialectisms in scientific literature and in Dictionary, those names about which no information is present in dialectology are worked up in Dictionary.

Key words: dictionary, lexicographic work up, geographic appellative vocabulary, dialectism, belletristic language, lexico-semantic structure, lexico-semantic variant, gutsul, heightened relief, land relief.

ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ КОНОТАЦІЇ ЛЕКСЕМИ „ЗМІЙ” (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕМІКИ, КАЗОК ТА ПАРЕМІЙ)

Фаунономени неодноразово ставали предметом вивчення українських лінгвістів. Окрема лексика і групи цих назв описані у розвідках Г. Булашева, А. Коваль, В. Кононенка, А. Івченка, В. Карпової, Т. Космеди, О. Потебні, В. Ужченко та ін. Однак лінгвістичне вивчення назв плазунів в українській науці, зокрема фразеологічний та паремійний матеріал, який є тою сферою мовної діяльності, „де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету”¹, а також конотативні значення аналізованих найменувань, на нашу думку, залишилися поза межами перелічених студій і є малодослідженими.

Запропонована розвідка присвячена визначенню лінгвокультурних конотацій лексеми *змій* через відтворення внутрішньої форми українських фразем, казок та паремій з компонентом *змій*.

Відомо, що у більшості випадків в основі переосмислення первісно вільної словосполуки лежить певний образ, значуща ознака чи дія, зміст якої проектується на новоутворений фразеологізм, а семантика фразеологізмів базується на етимологічному елементі змісту, який є нічим іншим, як залишковим уявленням про будь-який факт, явище, подію². Таким чином можна встановити, як елемент народної концептосфери через паремії, легенди, повір'я, перекази та казки ставали елементами мовної картини світу українців, формуючи національний світогляд.

Лексичне гніздо: *змій* — загальноживана міжстильова назва; у розмовному стилі на позначення і самця, і самки вживають

1 В. Жайворонок, *Українська етнолінгвістика*, Київ 2007, с. 330.

2 Л. Авксентьев, *Сучасна українська мова. Фразеологія*, Харків 1988, с. 35.

ще слово змія. У фольклорних джерелах засвідчено також назву зміючка.

Іменник чоловічого роду *змії* зафіксований з такими значеннями: 1. *рідко*. Те саме, що **змія** 1. 2. Казкова істота з крилами і зміїним тулубом, наділена незвичайною силою; дракон. 3. *заст.* Біблійний образ диявола, що спокусив людину в раю. 4. *перен.* Про підступну, хитру людину. // Про злого, сильного і підступного ворога. // Уживається як лайливе слово. 5. Дитяча іграшка: легкий каркас, обтягнутий папером або тканиною, з довгою ниткою для запускання в повітря. ** **Зелений змії** – горілка³.

Проте до найуживаніших лексем на позначення плазунів належить іменник жіночого роду *змія*. Іменник-домінанта *змія* в сучасній українській мові функціонує з такими основними значеннями: 1. Плазун із видовженим тілом, укритим лускою. 2. *рідко*. Те саме, що **змії** 2. 3. *перен.* Про злу, підступну людину. // Про хитрого, лютого ворога. 4. *рідко*. Дитяча іграшка; змії (у 5 знач.). 5. Екваторіальне сузір'я⁴. Наприклад: *Тоді змія йому каже: — Чом ти того діда й ту пшеницю не розірвав⁵, Та сама не побігла змія, а послала свого чоловіка⁶, Приходить додому та й розказує змії⁷, Я тут прикована, і як тільки що так, що нема половини ночі, то до мене прилітає змії із трьома головами, А до мене, так, як сама глупа північ, прилітає змії з шістьма головами, А до мене, — каже третя, — саме як із половини ночі зверне, прилітає з дванадцятьма головами змії. Рідше вживається номен зміїха: *Аж там заковані три зміїхи⁸.**

У словнику синонімів української мови синонімне гніздо з домінантою *змії* налічує небагато лексем, зокрема *змія*, *гадюка*; (*казковий*) *дракон*; (*у Біблії*) *диявол*; (*хто*) *демон*, *підступна істота*, **пор.** СУПОСТАТ⁹.

Хоч на медичній емблемі *змія* – символ мудрості, порівняння зі змією не належить до приємних, бо серед ознак змії ми насамперед

3 ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови, уклад. і голов. ред. В. Бусел, Київ 2009, с. 467.

4 *Ibidem*, с. 467.

5 Українські народні казки, упоряд. М. Возняк, Київ 1946–1947, с. 55.

6 *Ibidem*, с. 54.

7 *Ibidem*, с. 56.

8 *Ibidem*, с. 58.

9 ПССУМ – Практичний словник синонімів української мови, Київ 2000, с. 146.

виділяємо не її мудрість, а її підступність і злість. Відбилися ці якості змії і на їхній назві. Якщо рибу наші предки боялися називати своїм іменем, щоб не налякати здобич, то змії вони просто боялися. Викликати ненароком змію було дуже страшно, тому й почали їх звати іншим, описовим іменем. Так поступово „справжнє” ім'я змії забувалося, поки й забулося зовсім (є підстави вважати, що воно було близьке до грецького слова *ехидна* – „змія”)¹⁰.

Лексема *змія* означало буквально „та, що повзає по землі”. Спосіб його творення можна простежити на матеріалі старослов'янської мови, в якій „земля” звалася *земь*, а прикметник *земьи* означав „земляний”. Слово з коренем *зем* – назва змії в багатьох слов'янських мовах. Так прижилася ця назва. Слово *ехидна* теж є в українській мові, але пряме його значення „звірок, що живе в Австралії”, а також „отруйна австралійська змія”, тобто ця назва не родового поняття, а видового. У переносному значенні слово *ехидна* зближується зі словом *змія* – лиха, зла, хитра людина. У переносному значенні слово *ехидна* зближується зі словом *змія* – лиха, зла, хитра людина. На відміну від *змії*, зазначає А. Коваль¹¹, у переносному значенні *ехидна* є ще сема лукавої, в'їдливої, підступної людини. Частина змії з 2 500 видів є отруйними, тому наші предки вважали, що їх треба обминати і необережним словом, і босими ногами. Слово *змія*, як, зрештою, і цілий ряд назв тварин у переносному значенні (корова, свиня, баран, козел та ін.) образливе. Відомий твір І. Франка „Боа-констріктор”, з латинської означає *змії-полоз*. Полоз – від *полозити*, *ковзати*. Ця назва збереглася у слові *полозки* (в санях), які, мабуть, були названі за схожістю слідів, які залишають сани на снігу і *змія* на мокрому ґрунті. Змії-полози належать до родини вужів, досягають до 4 метрів, живляться мишами, комахами, птахами. В Україні водилися раніше у великій кількості, особливо так звані жовтобрюхи. Укуси їх не отруйні, але дуже болісні.

Персоніфіковані фольклорні назви: *Зміючка Оленка, чудо з 12-ма головами, зміїк – братік: Зміючко Оленко, відчини!*¹², *Зміючко Оленко, натопи піч*¹³, *Біжить якесь чудо з дванадцятьма головами, Коник, на якому їхало те чудовисько, вибіг на міст,*

10 А. Коваль, *Слово про слово*, Київ 1996, с. 122.

11 *Ibidem*, с. 122.

12 *Українські народні казки*, с. 14.

13 *Ibidem*, с. 14.

став та й не хоче йти далі, Конику, може ти бажаєш їсти або пити? — питає у нього змій¹⁴, Здоров, змійку-братіку!¹⁵.

Традиційні фольклорні образи: 3-, 6-, 9-, 12-головий змій, змію за пазухою пригріти, змія сороката: Змію в пазусі пригрів¹⁶, То ще змія сороката!¹⁷.

Абсолютну номінативну цінність, звичайно, мають основні лексичні значення, напр.: змія – плазун із видовженим тілом, укритим лускою¹⁸. На думку В. Виноградова, усі вільні значення „безпосередньо скеровані на предмети”¹⁹, тому співвідношення дескриптивного й емотивного в слові також зумовлюється впливами цілого, а внутрішньоформна концептуальна ознака, закріплена в слові, сприяє вираженню не лише поверхневого змісту, а передусім того глибинного, що формується художньо-образною трансформацією всіх елементів структури і виходить за межі окремого тексту. У тих випадках, коли панівним змістом внутрішньоформної концептуальної ознаки є емоційно-оцінний (жінка-змія: *То й змій не треба, як тота жінка*²⁰, *То ще змія — не жінка*²¹, подібні паралелі наводяться і з номенами *курка, лисиця, корова, качка, ворона*; чоловік: *орел, горобець, слон, осел, ведмідь, баран*), свідомо контрольований і відібраний людиною в межах певного культурно-мовного коду, тобто значення експліцитно моделюється комунікантами, піддається вичленуванню при вимірі смислової інформації слова у певному контексті, і тоді, коли емоційно-оцінний зміст не піддається формальній експлікації, не завжди є дискретним, і його, як і емоції, не завжди можна виразити, описати, бо воно приблизно передає „інваріантну” типізовану емоцію, – внутрішньоформна ознака в таких випадках представляє концепт²². Варто зауважити, що номінативний критерій відступає на другий план там, де при формуванні назви переважає експресивно-оцінна функція, з одного боку,

14 *Ibidem*, с. 51.

15 *Ibidem*, с. 9.

16 *Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини*, упоряд. М. Пазяк, Київ 1989, с. 225.

17 *Ibidem*, с. 226.

18 ВТССУМ, с. 466.

19 В. Виноградов, *Русский язык*, Москва 1972, с. 12.

20 *Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини*, с. 226.

21 *Ibidem*, с. 226.

22 М. Голянич, *Внутрішня форма слова і художній текст*, Івано-Франківськ 1997, с. 43.

з другого, – де чітко простежуються позиційні обмеження в реалізації смислового змісту слів. Така зміна значень наводить на думку про те, що, попри способи формування назв, які приводять до „безпосереднього” скерування на об’єкт, існують і інші способи номінації.

Скерування на світ основних номінативних значень загалом збігається з первинною номінацією, коли зміст назви безпосередньо співвідноситься з денотованою реалією, внаслідок чого виникає пряме відображення об’єкта в його гносеологічному зліпку, яке маємо в результаті номінативного поняттєво-мовного членування. Усе це вказує безпосередньо на автономний шлях до пізнання позамовного об’єкта. У разі словотворчої похідності основні значення слова мотивовані саме як „похідні”²³, вільні ж значення цього типу мають прямий характер.

Принципово іншим, не „замкненим” на одній назві, маємо спосіб переосмислення у вторинній номінації, результати якої виявляються, зокрема, у фразеологічно зв’язаному значенні слів. Такі значення суттєво відмінні від прямих і номінативно-похідних значень слів як щодо позамовного ряду, так і у відображенні означуваних об’єктів. Особливість фразеологічно зв’язаних значень слів полягає в тому, що їх спрямованість на позамовний ряд завжди опосередкована смисловим змістом слів, які виступають як семантично ключові в цьому поєднанні. Такі слова можна розглядати як опорні найменування. Їхньою денотацією ніби окреслюється та сфера дійсного, до елементів якого прилягають переосмислені значення слів, відображаючи у посередництві опорних найменувань „шматочки дійсності”.

Свідомість охоплює і раціональне, і те, що асоціюється з тими чи іншими уявленнями, які супроводжують поняття²⁴. Можна, очевидно, стверджувати, – зазначає М. Голянич, – що внутрішньоформна концептуальна ознака, представляючи концепт, імпліцитно представляє і ті знання про денотат, які виходять за межі цієї диференційної ознаки, і які містять у собі певні відношення, в тому числі й емоційно-оцінного характеру, що виявляється на широкому комунікативному тлі – в „мовленнєвих іграх”

23 Е. Кубрякова, *Теория номинации и словообразование* [в:] *Языковая номинация: Виды наименований*, Москва 1977, с. 144.

24 В. Шаховський, *Соотноится ли эмотивное значение слова с понятием?* [в:] „Вопросы языкознания”, № 5, 1987, с. 55.

– цілісних завершених системах комунікацій, підпорядкованих власним специфічним правилам, і особливо в народних художніх текстах²⁵.

Численні фольклорні твори про змій допомагають встановити ті його зовнішні і внутрішні характеристики, на базі яких сформува-лася й основна, і конотативна семантика лексеми змій, що актуалізувалася, зокрема, у фраземах.

Кожен художній образ, якщо міркувати теоретично, має тенденцію до самодостатності та самоцілі, тому ніби опирається бути символом якої-небудь дійсності. З метою зображення чудовиська художнє слово влітається в казковий образ трьох-, шести- дванадцятиголового змій. Подібна ізольована художня образність хтозна чи можлива в чистому вигляді, тому що навіть так зване мистецтво для мистецтва завжди має у собі певну спільну значущість, чи то позитивну, якщо воно закликає до подолання застарілих теоретичних авторитетів і художніх канонів, чи то негативну, коли воно затримує народження нових і прогресивних ідеологій і канонів (*Йде на коні змій із трьома головами: кінь спотикається, хорт вие, сокіл об землю б'ється*²⁶).

Отже, за зовнішніми ознаками фольклорний фаунономен змій – казкова істота з крилами, зміїним тулубом, одною або кількома головами.

Здебільшого три-, шести-, дванадцятиголовий: *Коли трохи згодом прилітає змій з дванадцятьма головами*²⁷, *їде на коні, ще крацюму, вже шестиголовий змій: кінь спотикається, хорт вие, сокіл об землю б'ється*²⁸, *їде на коні змій із трьома головами: кінь спотикається, хорт вие, сокіл об землю б'ється*²⁹.

Рідше десятиголовий: *Це змій з десятьма головами дає звістку*³⁰;

Шести-, дванадцятикрилий (-пазурний): *Йди та вбий шестикрилого, шестиголового, шестипазурного змій, Ну, ще йди – вбий*

25 М. Голянич, *Внутрішня форма слова і художній текст*, Івано-Франківськ 1997, с. 44.

26 *Українські народні казки*, с. 58.

27 *Ibidem*, с. 39.

28 *Ibidem*, с. 59.

29 *Ibidem*, с. 58.

30 *Ibidem*, с. 53.

дванадцятикрилого, дванадцятиголового, дванадцятипазурного змія³¹.

До внутрішніх характеристик змія, актуалізованих у власне лексичній і конотативній семантиці номена, можна виділити такі:

кусає: *Ужалений змією боїться і віршовки³², Як та змія, підповзе та й укусить³³, Що розбіжиться змій та вхопить зубами Кирила, то так кусок смоли й вирве³⁴;*

ненаситний: *Як же змій кладе у рот три галушки³⁵, Як будеш іти в церкву, то купи вже пуд гнічених слив, бо тепер змій голодний, У половині ночі виходить змій знову; кинувся до слив — добрі йому показалися³⁶, Иди, сину, тільки накупи вже слив півтора пуда, бо змій уже дуже голодний³⁷, Як даси матері, то вона не їстиме зараз, зоставлятиме надалі, то вона зоставить змієві, щоб здоровіший був, Змій із'їв дві, а ті вона поїла, Тут змій знов намовив її, щоб послала його по свинку-золотинку³⁸, А змії гризуть-гризуть, Відпочинуть змії, та й знов...³⁹, Всякі найдки й напнтки стали перед тим змієм, Змій сів та й їсть, а Юрза-Мурза йому услуговує, Пообідавши, змій полетів⁴⁰;*

Вогненний змій, чи дракон, звичайно багатоголовий, частий у народних віруваннях і казках, виступає як зла сила, демон:

страшний: *Коли назустріч їде змій: так і сипле іскри, так і сяє!⁴¹, Не знайдете, так змій ізгубить мене зі світу⁴², Як ляже він спати, нашлю на нього змія, нехай посіче його⁴³, То тупі змії як набіжать, то буде амінь!⁴⁴;*

сильний, сміливий: *Радяться: як їм того змія повоювати?⁴⁵, Лисичка цареві в ноги: — Царю-государю! — каже, кланяється тобі*

31 *Ibidem*, с. 37.

32 *Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини*, с. 226.

33 *Ibidem*, с. 226.

34 *Українські народні казки*, с. 22.

35 *Ibidem*, с. 52.

36 *Ibidem*, с. 95.

37 *Ibidem*, с. 96.

38 *Ibidem*, с. 103.

39 *Ibidem*, с. 16.

40 *Ibidem*, с. 40.

41 *Ibidem*, с. 9.

42 *Ibidem*, с. 27.

43 *Ibidem*, с. 86.

44 *Ibidem*, с. 103.

45 *Ibidem*, с. 8.

цар курінний і шле подарунки: він повоював змія, просить дочку твою за себе!, Як повоює змія, то віддам⁴⁶, Чи не схоче він із змієм побитися⁴⁷, Обмотавсь коноплями, обсмолився смолою добре, взяв булаву таку, що, може, в ній пуд десять, та й пішов до змія⁴⁸, Аж ведуть коня двоє зміїв, і то з великою силою держать, — так їх обох на голові й носить⁴⁹, Як ударив їх змій, так і загнав у той тік⁵⁰;

спритний: А змія за ним — чи не вхопить його — женеться⁵¹, А змія його мерції ухопила з човна та й понесла до своєї хати⁵²,

володіє дворами, царствами, палацами, садами, багатством: А змій жив над тим полем у лісі та взяв — ту скибу закотив, а свою витяг до своїх палаців, Аж поки зайшла до змієвого двора, Та й пішли всі шість за тією скибою і зайшли таки до того змієвого двора, де їх сестра була⁵³, Увіходить у двір; тоді в будинки, а змія нема, сама сестра Оленка дома⁵⁴, Та й добро змієве він собі все забере⁵⁵, їхали-їхали, приїздять до змійового двірця⁵⁶, Була я у змія, хвалився він мені, що буде твоє царство воювати — дочку твою візьме за себе⁵⁷, І був коло Києва змій, і щороку посилали йому дань, Послав князь свою дочку в дань змієві, то змій її й полюбив⁵⁸, А в тому царстві царював змій⁵⁹, Загадав змій, щоб усі скирти, що в нього на току, до світу перемолотити і щоб солома до соломи, полова до полови, зерно до зерна було⁶⁰, Змійові (коні), — каже пастух, Чий то скот? — Зміїв, каже пастух⁶¹, Котик і питає його: — Чий дім? — Мій, — каже змій, Вибігають слуги змійові, а котик їм каже, Ви не кажіть, що це

46 *Ibidem*, с. 9.

47 *Ibidem*, с. 21.

48 *Ibidem*, с. 22.

49 *Ibidem*, с. 29.

50 *Ibidem*, с. 62.

51 *Ibidem*, с. 17.

52 *Ibidem*, с. 14.

53 *Ibidem*, с. 62.

54 *Ibidem*, с. 64.

55 *Ibidem*, с. 65.

56 *Ibidem*, с. 68.

57 *Ibidem*, с. 8.

58 *Ibidem*, с. 20.

59 *Ibidem*, с. 25.

60 *Ibidem*, с. 26.

61 *Ibidem*, с. 5–6.

змійв дім, а кажіть: Івана Багатого⁶², Але після цього змій почав пріти й щораз більше слабнути⁶³, Десь-не-десь, в де якимсь царстві та поспорив змій з царем⁶⁴, І треба їм приїхати до такого міста, де під мостом сидить змій і бере десятину⁶⁵, Мати занедужала, — каже, — треба дістати ягід у змійськiм саду, Проведи мене, будь ласкав, куди тут іти у змійський сад?, Як ударили дзвони — усі змій так і повисакакували з того змійського дому, що був у саду⁶⁶;

плодючий: І в того змія дванадцять дочок, як одна, І вивів їх змій до князя і розказав, котра старша, а котра підстарша, і до послідньої, От змій князеві й каже: — Ну, котра дочка краца?⁶⁷, Після обіду змій повів своїх дочок одягати, „Оце моя” — і привів до змія⁶⁸, І в тім стовні була змійна дочка замурована⁶⁹, Коли це змія оглядиться, що то не заець був, а її дочка⁷⁰, А після тих змійв та зостались жінки та діти, А у того найстаршого змія та зосталась жінка і три дочки⁷¹.

Оскільки великої різниці між людиною й звіром у давнину не бачили, жили зі звіром у найближчих стосунках, різні народи легко вірували в оборотництво та співжиття зі звіриною. По ночах змій літає до деяких жінок і з ними живе. Взагалі ж статеві зносини жінок зі звіриною в переказах трапляються часто. Змій, живучи з жінкою, сильно її сушить, звідси й прикмета: якщо жінка суха, аж світиться, то це певна ознака, що до неї ночами літає змій. Про це читаємо й в українських письменників: „Казали, що до Мотрі кожної ночі змій у димар літає” (Панас Мирний); „Одна жінка бачила на свої очі, як огневий змій упав у вивід над хатою” (І. Нечуй-Левицький).

вступає у співжиття з жінками: Гляди, братіку, твоя мати з змієм живе, і змій її усе намовляє, щоб тебе де-небудь убити⁷², Вона сама

62 *Ibidem*, с. 6.

63 *Ibidem*, с. 52.

64 *Ibidem*, с. 67.

65 *Ibidem*, с. 94.

66 *Ibidem*, с. 102–103.

67 *Ibidem*, с. 26.

68 *Ibidem*, с. 30–31.

69 *Ibidem*, с. 52.

70 *Ibidem*, с. 54.

71 *Ibidem*, с. 70.

72 *Ibidem*, с. 102.

(жінка) тепер сидітиме, пируватиме з змієм⁷³; От той чоловік умер, а жінка зазналася без нього з змієм і привела дитинку⁷⁴, Подумав Грицько своєю головою: „Вона змія, а мені жінкою буде, краще нехай буде сестрою”⁷⁵;

Християнство перетворило змія на нечисту силу. У народі він часто виступає перелесником. Постає змій з тієї гадюки, що сім літ не чує ані людського голосу, ані дзвону, тоді в гадюки виростають крила, і за сім літ вона стає змієм. Давня казка розповідає, як чарівник „летаєть орлом, ястребом, вороном, дятлом, совою, ришуть рисю, лютим звірем, звірем диким, волком, летають змієм”. Багато оборотництва в „Слові о полку Ігоревім”. Народжений ще в палеоліті звичай вішати череп бика на фасаді чи у середині будинку свідчить про те, що бик як бог землі був покровителем будинку і в образі змія, і у власному образі, тому з рота його витікає вода як символ землі, з якої витікає струмок. У слов'янській міфології поняття про перетворення вождя племені або дружини пов'язане з образом вовка, що народився від вогняного змія.

Отже, змій часто перетворюється в інших персонажів: Зміїна дочка зробилась ізнов людиною, а той дід парубком, Я тебе (змія) зроблю річкою, а сама зроблюсь рибою-окунем, Перекинулась (змія) зараз щукою⁷⁶;

повзає, літає, бігає: От змія прилітає з гостями⁷⁷, Змій сьогодні рано понад морем літав і вкинув перстень⁷⁸, До мене літає змій і з мене кров тягне із грудей, Той змій і проситься: — Пустить мене! Не буду ніколи літати і десятому закажу, Той змій як полетів із ними, прилітає до криниці і каже: — Оце цілюща вода, Тоді змія пустили й звеліли, щоб більше не літав до царівни⁷⁹, Той змій так летить та вуси покручує⁸⁰, А той дванадцятиголовий змій як оглядівся, що нема Юрзи-Мурзи, та за ними в погоню⁸¹, Коли це змій летить та й питається того діда, Прилітає змій додому, Летить змій. Коли ті чують, що летить він ізнов — аж земля

73 *Ibidem*, с. 106.

74 *Ibidem*, с. 102.

75 *Ibidem*, с. 35.

76 *Ibidem*, с. 55–56.

77 *Ibidem*, с. 15.

78 *Ibidem*, с. 27.

79 *Ibidem*, с. 33–34.

80 *Ibidem*, с. 37.

81 *Ibidem*, с. 40.

реве, Коли це летить змії та питає того ченця, Прибігає змія та й каже до тієї річки: — А що, втекли?⁸², Тоді зміїха давай за ним гнатись: він не втече, вона не дожене, він не втече, вона не дожене, Коли це й змії летить⁸³, Коли це летить змії⁸⁴, Коли так, приїхав під рундук берлин шестерома кіньми, — як змії⁸⁵, Виходить змії⁸⁶, Сховався під один міст, через який належали йти тому змієві⁸⁷, От стара зміїха як почула, що вже дочки попропадали, та у погоню за ними, Ей, братця, женеться за нами стара змія, скоро вже дожене і проглине⁸⁸, От змії і прилітає⁸⁹, Гнались, гнались за ним змії, не наздогнали його⁹⁰.

Зсув архесеми, індуціювання нової архесеми, „висування” диференційної або потенційної семи кваліфікативного характеру, що є основою експресивно-образного переосмислення слова чітко відображено на прикладах так званих мовних зоологічних метафор, напр.: змія в значенні „підступна людина”. У кхмерській мові змія є захисником, оберегом, а в банту і в багатьох інших мовах та культурах вона виступає синонімом мудрості. Згадаймо вираз з Євангелія (слова Ісуса до апостолів): „Оце Я посилаю вас, як овечок між вовки; тому будьте мудрі, як вужі, а невинні, немов голуби”.

В українській фразеології поряд із фаунолексемою змія часто вживається слово гадина: зміїне (гадюче) поріддя, гадину (змію) пригріти на грудях, гадина в його словах дихає, в’ється як гадина, гадюка ссе біля серця. На основі зоолексем змія, гадюка в українській мові утворено багато ФО. Фразеологізмом змія підколодна, потайна гадюка (гадина) називають не лише злу, підступну людину, а й небезпечного ворога. Образна основа ФО створює уявлення про приховану небезпеку: Як та змія, підповзе та й укусить⁹¹.

Постійним засобом поетичного зображення в приказках і казках є алегорія. Коріння алегоричного зображення сягають

82 *Ibidem*, с. 55–56.

83 *Ibidem*, с. 61–62.

84 *Ibidem*, с. 64.

85 *Ibidem*, с. 81.

86 *Ibidem*, с. 6.

87 *Ibidem*, с. 51.

88 *Ibidem*, с. 71.

89 *Ibidem*, с. 73.

90 *Ibidem*, с. 103.

91 *Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини*, с. 226.

у глибину віків. Завдяки еволюції цього художнього засобу виробилася усталена фольклорна традиція, що здебільшого зводиться до аналогії поведінки і суспільного буття людей з уявленнями про властивості тварин (змія – підступність). Алегорія часто супроводжується таким різновидом метафори, як персоніфікація, тобто надання предметам, явищам природи властивостей мислити, розмовляти, співати, робити вчинки, притаманні людям. Це один зі специфічних фольклорних засобів образного відображення деяких рис типових людських характерів у типових обставинах. Звідси змій:

підступний, підлий: *Змію си пригрів за пазухою, Зітри голову змієві, поки він не вжалить тебе у п'ятки, То й змії не треба, як тота жінка, То це змія – не жінка⁹², Вони до неї, а зміюка й заховалась під подушки⁹³, Як же мені не плакати, коли змія загадала таке, що я ніколи його не зроблю, а вона сказала, щоб за одну ніч⁹⁴, А змія й підслухала, як мати кликала Телесика⁹⁵;*

гостинний: *От змія сама відчинила хату, повходили гості, посідали за стіл, відслонила змія заслінку, вийняла з печі та й їдять⁹⁶, Позлізали туди, коли ж змії зустрів їх, наче добрий; прийняв за гостей⁹⁷, Князь уходить у будинок, коли зміїв сидить одинадцять, Коли це – не скоро – змії виходить із гістьми, і за ним несуть лук і стрілу у сто пуд⁹⁸, А княгиня із зміями на рундуці чай п'є, на це дивиться і сміється, П'є: княгиня чай на рундуці і знею сидить шість зміїв, Як вийде на рундук та сяде із зміями чай пить⁹⁹;*

викрадає і пожирає людей, інших істот: *Де ж я вас подіну, як змії прилетить? Він же вас поїсть¹⁰⁰, Прилетить змії, то він тебе з'їсть, Та мене змії украв, а шестеро братів пішло визволяти та й загинуло¹⁰¹, Це мій батенько мене прокляв і зміяці*

92 *Ibidem*, с. 225–226.

93 *Українські народні казки*, с. 33.

94 *Ibidem*, с. 52.

95 *Ibidem*, с. 13.

96 *Ibidem*, с. 15.

97 *Ibidem*, с. 26.

98 *Ibidem*, с. 28–29.

99 *Ibidem*, с. 35–36.

100 *Ibidem*, с. 62.

101 *Ibidem*, с. 64.

задав аж на три роки на послуги¹⁰², Унадився до мене проклятий змії¹⁰³.

Люблять змії засісти в якомусь озері біля міста, пожирати людей, вимагаючи собі ще й царівни. Власне такого багатоголового змія вбив Св. Юрій. Взагалі змії – постійна загроза світу, чому з ними борються лицарі-герої, а особливо святі: Юрій, Димитрій та Феодор. Змієборство – це давній і дуже поширений мотив в українських казках та легендах. Про це йдеться і у стародавній легенді про київського змієборця Кирила Кожум'яку, що забив змія, який вимагав собі великої людської данини й щоденно поживрав усіх. Це також знайшло своє відображення у народній творчості:

з ним борються: Скажи змієві, що цим луком не хочу соромитися, і що в мене всякий слуга із нього вистрелить, Князь, поговоривши з ним, пішов до змія¹⁰⁴, Безногий як піймав у руки того змія, давай удвох душить, Ось поддержи ногами змія, а я встромлю в криницю суху паличку, Як узялись же тоді за того змія!¹⁰⁵, Ті змії тоді куди хто втрапив, А ти тоді кликни змія, та як він прилетить, то ти його рушником вб'єш, Ей, змію, виходь!¹⁰⁶, Коли ти таких зміїв побив, то йди туди, не знать куди, візьми таке, не знать яке¹⁰⁷, От він зараз і пішов до змії¹⁰⁸, Ні, — каже змії, — ходім битись он на ту гору!, А далі Ясат змія вбив, спалив і на вітер пустив, щоб і в попелі не притаївся, нечиста сила, а коня взяв і до стайні завів, а сам знов сів під містком, Як ударить Ясат-попович змія, так той і загруз ув оливо по коліна, Як ударить змії Ясата, так той загруз ув оливо по самі росохи, То прибігли брати, дали помочі й змія вбили, спалили й на вітер розвіяли, щоб і в попелі не притаївся, нечиста сила¹⁰⁹, От змії як ударив його, так по кісточки і ввігнав у залізний тік, Вирвав ноги Котигорошка, як замахнув булавою, як ударив змія, — ввігнав його в залізний тік по коліна, Вирвався змії, ударив Котигорошка, — і того по коліна ввігнав, Ударив Котигорошко вдруге, по пояс змія загнав у тік, ударив утретє, — зовсім убив, Будуть з нас люди сміятися, що ми

102 *Ibidem*, с. 85.

103 *Ibidem*, с. 73.

104 *Ibidem*, с. 28.

105 *Ibidem*, с. 33–34.

106 *Ibidem*, с. 36–37.

107 *Ibidem*, с. 38.

108 *Ibidem*, с. 52.

109 *Ibidem*, с. 59–60.

шестеро змія не подужали, а він сам побив¹¹⁰, Але нарешті Іванко поборов таку змія, Позбивав нею всі дванадцять голів змієві, Дуже зраділа панночка, як побачила, що Іванко вбив змія, Потім так само він убив другого і третього змія та визволив усіх трьох сестер з неволі, Те товариство, за яке він пішов відомстити змієві, так зраділо його¹¹¹, До того він вийняв з кишені всі язички, що повірзував у зміїв¹¹², От журиється цар, та ніде не найде такого багатиря, щоб те все назад у змія відвоювати¹¹³, Так-сяк побив він змія, язички повідрзував, поховав і пішов до них¹¹⁴, Побили й цього змія на мотлох, спалили та й попіл за вітром пустили¹¹⁵, Змій у піч та в комин; а той, що сидів на даху, як ухопить руками змія, як він з комина вилітав, як почнуть його бити!, Змій проситься, От вони й почали знов бити змія, Тоді взяли змія, убили його, спалили й попіл із нього по вітру розвіяли¹¹⁶, Зав'язав двері, потім змія зарізавав навіки, перепалив і попіл за вітром пустив¹¹⁷.

За одним з повір'їв змії може нападати на сонце чи місяць і викликати їхнє затемнення: Можеш ти мені відвоювати у змія сонце і місяць, і все, що на небі?¹¹⁸.

Значна кількість фразем і паремій відображає уявлення про середовище проживання змія:

- дупло: Змій поліз у дупло, а кіт його й заткнув соломкою, Он, бачите, змії вже в дуплі сидить, те й вам буде, як ви мене не послухаєте, От вони як урізали, верба й розлетілась, і змії пропав¹¹⁹;
- яма, нора: Тукає змія з ями: – Витягни мене, Грицьку, із ями із горлатої¹²⁰.

Попри загалом негативні конотативні значення лексеми змія слід зазначити також і про символіку цього образу. Адже змія (гадюка) – символ енергії життя, воскресіння і разом з тим смерті, кругообігу

110 *Ibidem*, с. 64–65.

111 *Ibidem*, с. 52–53.

112 *Ibidem*, с. 55.

113 *Ibidem*, с. 67.

114 *Ibidem*, с. 69.

115 *Ibidem*, с. 70.

116 *Ibidem*, с. 73–74.

117 *Ibidem*, с. 106.

118 *Ibidem*, с. 67.

119 *Ibidem*, с. 6.

120 *Ibidem*, с. 34.

явищ, інтуїції, глибокої мудрості, прихованих знань, духовних скарбів. Водночас – символ злости, люті, підступності, лукавства, знаряддя кари Божої, спокуси. Разом з тим змія – емблема медицини, символ зцілення, гігієни. У давнину вірили, що змії навчили людей лікувати, оскільки вони знаються на цілющих травах. Асклепія (лат. Ескулап), сина Аполлона, бога медицини і цілителя хвороб, саме змії навчили мистецтва молодити старих і воскрешати мертвих. Одного разу навколо посоха Ескулапа обвилася змія і він убив її. Інша змія воскресила людину цілющими травами. Відтоді Ескулап завжди зображувався з посохом, обвитим змією. Дочку Асклепія Гігію давні греки зображували у вигляді молодої жінки зі змією, яку вона годує з чаші. Від імені Гігія походить назва розділу медицини – гігієна. Як дочка землі, матір усього живого, ідеал працелюбства, у багатьох міфологіях світу змія вважалася охоронницею джерел життя і безсмертя, а також недосяжного багатства духу. Змія виступає символом та атрибутом активних сил (позитивних і негативних), які керують світом. Широко відомий гностичний (теософський) символ Уробороса – змії, яка кусає свій власний хвіст як ознаку вічності, опори світу¹²¹.

Крім того, змія означала також сублімацію особистості, тобто відхід від „мирського життя” та посвячення себе лише духовним устремлінням. У католицьких єпископів одним із знаків розрізнення був кадукей – жезл із симетрично переплетеними зміями. Вони символізували рівновагу сил добра і зла. Змія на Т-подібному хресті означала смерть нижчих інстинктів в ім'я духовного зростання і символізувала те, що людина, яка заглиблюється у сферу спіритуального, набуває мудрості. Змія, розрубана надвоє, усимволізувала таку ідею: „Якщо ми не з'єднаємося з Христом, то через гріхи повинні померти!” У Біблії змії – емблема злісності, лютості, підступності, лукавства. Диявол прийняв образ змія і підмовив Єву з'їсти заборонений плід яблуни. „І сказав змії до жінки: „Умрете – не вмрете! Бо відає Бог, що коли будете з нього ви їсти, ваші очі розкриються, і станете ви, немов Боги, знаючі добро і зло!” (Книга Буття 3, 4–5). Господь Бог покарав і змія, і жінку: „За те, що зробив ти оце, то ти проклятий над усю худобу і над усю звірину польову! На своїм череві будеш плазувати і горох їстимеш у всі дні життя свого” (Книга Буття 3,14). В українському фольклорі, особливо в казках, важко відшукати позитивні образи гадюки. Вона – то знаряддя

121 О. Потапенко, М. Дмитренко, Г. Потапенко та ін., *Словник символів*, Київ 1997, с. 32.

кари Божої: *Як не вкусить, то засичить; Щобече як соловейко, а кусає як гадюка; У гадюки нема іншої науки, як кусати.* За народним сонником, як присниться гадюка – чекай зради, підступності, небезпечного ворога або хвороби, а вбив гадюку – позбавився свого ворога. За повір'ям, 21 квітня на Радіона вбивати змій не дозволялося, бо „хто побачить гадюку і вб'є, то сонце три дні буде плакати”. Відтак, запримітивши плазуна, казали: „Гадина, гадина! Не кажи ти гадові, що я тебе бачила, і я не буду нікому казати”.

У „Повісті минулих літ” міститься й відомий переказ про смерть князя Олега, якого вкусила змія, що жила у кінському черепі.

Ці приклади – також яскравий зразок сталих виразів, які ґрунтуються на протиставленні. Найчастіше протиставляються власне зоосимволи, напр.: *орел* і *сорока* (горда велич і звичайне пліткарство), *орел (сокіл)* і *змія* – два протилежні символи, які ще в Середньовіччя означали боротьбу Христа з Сатаною, а в нові часи перейшли в політичну геральдику¹²².

Існує багато різних переказів про плазунів. *Гадюка* постить 40 днів і ночей, поки скине своє линовище. З *гадюки* виростають чорти, тому вона нечиста. Усі гади на Чесного Хреста ховаються до свого вирію, а тому небезпечно цього дня йти до лісу. *Вуж* відрізняється від гадюки – він допомагає тій хаті, в якій живе, і приносить в цю хату щастя. Тому вбивати його не можна. Ця ж ідея втілена у легенді, яку подає І. Огієнко¹²³. *Гадюка*, навпаки, дуже шкідлива, особливо *полоз* (про якого згадується в „Слові”), і за її забиття відпускається сім тяжких гріхів. У народі казали: убити гадюку – це ніби сім літургій прослухати. Заклинання на злих плазунів відоме з найдавнішого часу. Напр., Біблія в Книзі Єремії 8.17 згадує про закляття на вужів та гадюк: „Бо ось я пошлю проти вас тих вужів та гадюк, що немає закляття на них, і вони вас кусатимуть, каже Господь”.

Концепти фауноназв, що є водночас і результатом, і засобом пізнання природи, хоч і не належать до центральних термінів культури, але є чи не найважливішими подійними концептами у площині „людина – природа”. Семантика ж лексем, що становлять лексико-семантичне поле назв тварин, відображає численні аспекти людини з близькими або віддаленими, реальними або міфічними, видимими або уявними просторовими сферами.

122 Див. *Библейская энциклопедия*, Москва 1990, с. 258.

123 Іларіон, митрополит, *Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія*, Київ 1994, с. 78.

З огляду на доцільність використання методу концептуального аналізу, досліджуючи лінгвокультурні конотації, необхідно подати схему дефініювання, специфічну для подібних концептів, хоча це відбувається передусім у проекції на деякі тематичні групи слів. Вивчення лінгвокультурних конотацій фонові лексикі через виявлення значеннєвих відтінків, дослідження внутрішньої форми мовних ресурсів українських казок, фразем і паремій, легенд і переказів, у яких ця лексика є компонентом, може стати багатим матеріалом для повного емпіричного розкриття явищ національного менталітету.

ЛІТЕРАТУРА

- Авксентьев Л., *Сучасна українська мова. Фразеологія*, Харків 1988.
- ВТССУМ – *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, уклад. і голов. ред. В. Бусел, Київ 2009.
- Голянич М., *Внутрішня форма слова і художній текст*, Івано-Франківськ 1997.
- Жайворонок В., *Українська етнолінгвістика*, Київ 2007.
- Ларіон, митрополит, *Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія*, Київ 1994.
- Коваль А., *Слово про слово*, Київ 1996.
- Потапенко О., Дмитренко М., Потапенко Г. та ін., *Словник символів*, Київ 1997.
- Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини*, упоряд. М. Пазяк, Київ 1989.
- ПССКМ – *Практичний словник синонімів української мови*. Київ 2000.
- Українські народні казки*, упоряд. Возняк М., Київ 1946–1947.
- Библейская энциклопедия*, Москва 1990.
- Виноградов В., *Русский язык*, Москва 1972.
- Кубрякова Е., *Теория номинации и словообразование [в:] Языковая номинация: Виды наименований*, Москва 1977.
- Шаховський В., *Соотноится ли эмотивное значение слова с понятием? [в:] „Вопросы языкознания”, № 5, 1987, с. 55.*

Linguocultural connotations of the lexeme “snake” (based on material from Ukrainian set expressions, tales and proverbs)

The article considers linguo-cultural connotations of the lexeme “snake” fixed in the inner form of Ukrainian tales, set expressions and proverbs. On the basis of analysis of more than 180 set expressions with the component “snake”, the author singles out the following connotative characteristics of the mentioned group of lexemes: many-headed, having wings and snake’s body (in folklore), treacherous, scary, courageous, agile, rich, fertile, and being able to transform and have intercourse with women. In spite of the generally negative connotations of the lexeme

“snake”, the rich symbolism of this image should be mentioned. This is because the snake is a symbol of healing, hygiene, life energy, resurrection and death at the same time, circulation of phenomena, intuition, deep wisdom, hidden knowledge and spiritual treasures. The microcontexts of idioms show that the notion of a he-snake and she-snake has often been identified or considered as cognates which sometimes interact.

Key words: connotation, set expressions, proverbs, inner form, linguistic country studies.

З ІСТОРІЇ ДІЄСЛОВА *ЯТИ*

Дієслово **яти** відіграло важливу роль у процесі формування дієслівної словозміни української мови. Саме дієслово **яти** разом з інфінітивом входило до складу аналітичної форми майбутнього часу, на основі якої в українській мові (а також у деяких діалектах білоруської та російської) внаслідок морфологізації була утворена синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду. Нині у структурі такої форми виділяють формотворчий суфікс **-м-** та закінчення, що є залишками колишніх особових форм дієслова **яти** (**иму, имеш...**). Проте в південно-західних говорах української мови і досі вживаються аналітичні форми майбутнього часу типу **му робити, меш ходити**. У зв'язку з цим актуальним залишається питання про те, з якими значеннями вживалося аналізоване дієслово на початку історичного періоду і які його особливості стали визначальними для утворення нової у граматичній системі слов'янських мов складної форми майбутнього часу.

У сучасних тлумачних, орфографічних, орфоепічних словниках української мови дієслово **яти** не зафіксоване. Проте в *Етимологічному словнику української мови* у семи томах цьому дієслову присвячена окрема стаття, у якій слово **яти** подане як діалектне, що вживається в українській мові зі значенням 'взятися, почати'. Функціонує воно в інших слов'янських мовах (пол. *jąć* 'почати', чес. *jmuti* 'схопити, узяти', словац. *jat'* 'охопити; узяти, схопити' та ін.), як діалектне в інших східнослов'янських мовах (рос. *ять* 'узяти, спіймати; почати', біл. *няць* 'ударити; торкнути')¹.

В іншій статті етимологічного словника, присвяченій слову **йняти**, зазначено, що відповідне дієслово постало внаслідок „видозміни давнішої звукової форми *яти* (<*jęti) 'брати', яка в поєднанні з префіксами *вън-*, *сън-* (*въняти* <*vъn-jęti, *съняти* <*sъn-jęti) після того, як прийменники *въ*, *съ* кінцеве **-н** втратили, стали сприйматися

1 *Етимологічний словник української мови*, гол. ред. О. Мельничук, Київ 2012, т. 6, с. 559–562.

як проста основа з початковим **н** і в такій звуковій формі закріпилась і при інших префіксах”².

Дієслово **йняти** функціонує в літературній мові на сучасному етапі її розвитку, зокрема, виступає у складі фразеологізму [**не**] **йняти віру** [**віри**] *кому, чому* ‘[не] вірити кому-, чому-небудь’³. Загалом же дієслово представлене переважно префіксальними утвореннями **зайняти**, **обійняти**, **найняти**, **вийняти**, **прийняти**, **перейняти** та ін. Отже, дієслово **йняти** було утворене на основі дієслова **яти**, яке активно вживалося в давньо- та староукраїнській мові і збереглося у діалектах.

Дієслово **яти** функціонувало в мові найдавніших слов’янських писемних пам’яток. Так, у старослов’янській мові слово **ѡти** мало кілька значень:

1. ‘взяти, схопити’: **и по комъканъи•иметъ п(о)пъ за ржкж старѣишааго** (Евх 11б 6)⁴; ‘обхопити, обійняти’: **да тъма васъ не лметъ** (И 12, 35 Зоґр Мар Ас)⁵; **ѡтиса за чьто** ‘схопити’: **онѣ же пристѣпши•ѡсте сѡ за нозѣ его** (Мт 28, 9 Зоґр Мар Ас Сав)⁶.
2. ‘узяти в полон, схопити (затримати)’: **възложиша ржцѣ на и(соу)са • ѡ ѡша и** (Мт 26, 50 Зоґр Сав Ас)⁷; ‘ушіймати’: **оуґжасъ бо одрѣжааше ѡ • ѡ всѡ сжштѡѡ съ нимъ • ѡ ловитѣѣ рыбѣ ѡже ѡша** (Л 5, 9 Зоґр)⁸; ‘застати, захопити (зенацька)’: **си жена ѡта естъ нынѣ въ прѣлюбодѣѡнии** (И 8, 4 Зоґр Мар)⁹.
3. **ѡти сѡ ѡ чемъ, по чьто, чесомоу** ‘взятися, прийнятися за що-небудь’: **ѡ сѡ ѡ молитѣѣ** (Супр 530, 17)¹⁰.

Входило воно також до складу сталих словесних комплексів: **вѣрж ѡти** ‘вірити’; **ѡти сѡ пжти** ‘вирушити в путь, дорогу’; **ѡти въ словеси**.

Укладачі словника зазначають, що дієслово **ѡти** у старослов’янських текстах зафіксовано понад 300 разів, префіксальні утворення **поѡти** – 100, **възѡти** – 400. Дієслова

2 *Ibidem*, т. 2, Київ 1985, с. 326.

3 *Словник української мови*, Київ 1970, т. 1, с. 679.

4 *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, Москва 1999, с. 807.

5 *Ibidem*, с. 808.

6 *Ibidem*, с. 808.

7 *Ibidem*, с. 808.

8 *Ibidem*, с. 808.

9 *Ibidem*, с. 808.

10 *Ibidem*, с. 808.

недоконаного виду, що, на думку багатьох дослідників, належать до спільнокореневих з **jeti*, також фіксуються у старослов'янських пам'ятках: **имѣти** – понад 1000 вживань, а **имати** трапляється 48 разів. Проте як допоміжне дієслово у складі аналітичної форми майбутнього часу наведене лише **имѣти: вѣроуѣмъ вѣ мѧ • не ѡматѣ вѣждадати сѧ никогдаже** (И 6, 35 Зоґр Мар Ас)¹¹.

І. Срезневський у словнику *Материалы к словарю древнерусского языка* зібрав ілюстрації з дієсловом **яти** з різних пам'яток. Слово в літературній мові східних слов'ян було багатозначним і вживалося зі значеннями: 'взяти', 'брати', 'схопити', 'доторкнутися, припасти', 'схопити, захопити, поневолити', 'привести', 'ушіймати, наловити', 'досягнути, дійти', 'оволодіти', 'охопити', 'наздогнати, поранити', 'псувати', 'стосуватися', як допоміжне дієслово у формі майбутнього часу¹².

У східнослов'янських пам'ятках також представлені дієслова **имати, кмлю** 'брати, хапати що-небудь', 'отримувати, придбати у власність', 'захоплювати що-небудь, кого-небудь, оволодівати чимось', 'мати що-небудь, кого-небудь', у сполуках зі знахідним відмінком позначає дію за значенням іменника, у функції допоміжного дієслова у складеній формі майбутнього часу; **имати, имаю** 'схоплювати, захоплювати кого-небудь (у полон), полонити', 'залучати, запрошувати кого-небудь', 'мати що-небудь', як допоміжне дієслово у складеній формі майбутнього часу¹³; **имѣти, имамъ** 'мати що-небудь, кого-небудь, володіти', 'тримати що-небудь', 'вважати кого-небудь кимось, мати за кого-небудь, визнавати', у сполуках зі знахідним відмінком позначає дію або стан за значенням іменника, у сполуках з інфінітивом *могти, бути спроможним*, як допоміжне дієслово у складеній формі майбутнього часу; **имѣти, имѣю** 'мати що-небудь, кого-небудь, володіти', 'вважати кого-небудь кимось, мати за кого-небудь, визнавати', у сполуках зі знахідним відмінком позначає дію або стан за значенням іменника, у сполуках з інфінітивом *могти, бути спроможним*, у функції допоміжного дієслова у складеній формі майбутнього часу¹⁴; **нати, нимоу** 'взяти, схопити'¹⁵.

11 *Ibidem*, с. 260.

12 І. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, Москва 1989, т. 3, с. 1669–1671.

13 *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, т. 4, Москва 1991, с. 144–145.

14 *Ibidem*, с. 150–152.

15 *Ibidem*, с. 460.

Пам'ятки української мови у найдавніший період засвідчують різні часові, способові, дієприкметникові форми дієслова **яти**. Так, у літописних текстах *Повість временних літ*, *Київський літопис*, *Галицько-Волинський літопис* зафіксовані різні форми дієслова, що засвідчує його активність у відповідний період розвитку східнослов'янських мов, напр.: В си же времена быша и **В**бре иже воеваша на ц(с)р α Иракли». и мало єго не **гаша** (б.д.)¹⁶; **г**ако на семь пути вамъ любо **м**а **ти**. любо оубити въ Игор α м β сто... (1147)¹⁷; Андр β и же и король **оу**в β дивъ безаконье Галичкое и **м**атежь. и посла Бенедикта со воими. и **г**а Романа в бани мыюшас α . и посла и во **оу**гры (1205)¹⁸; и бывшую емоу Шоу μ мьскы на Мосц β **г**атъ бы(с). Зернькомъ. и Чюхомою. и приведенъ бы(с) во станъ. ко князю Данилови... (1208)¹⁹. Як зазначають дослідники, дієслово *jati* у старочеській мові також вживалося зі значенням 'упіймати, схопити', тобто вказувало на інтенсивне приєднання суб'єктом об'єкта²⁰.

У мові літописів вже переважали префіксальні утворення зазначеного дієслова: Іде **В**лег(л)ъ на Гр β кы. Игор α **в**ставивъ Кыев(β). **по**г же множество Вар α гъ. и Слов β нъ. и Чюди. и Кривичи. и Мерю. и Пол α ны и С β веро ...(907)²¹, и бы(с) радость велика во гра(д) Пиньск β **в** поб β д β . Данила и Василка всъ бо пл β нъ **в**иаста. Бб μ помогающимъ имъ (1246)²², Воеваша Литва. **в**коло М β лниц β . Лековнии. великъ пл β нъ **пригаша** (1247)²³.

Крім того, виявлено чимало прикладів уживання його у складі згаданого фразеологізму: **К**итане же слышавше рекоша. кнже не ходи. с Ростиславо(м) на стры α своего. л β пле **с**а с нимъ оулади **В**лговиче(м) в β ры **не ими**. ни с ними ходи в поуть (1147)²⁴, а ны(н)

16 *Ипатієвський літопис* [в:] *Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись*, т. 2, Москва 1962, с. 9.

17 *Київський літопис* [в:] *Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись*, т. 2, Москва 1962, с. 346.

18 *Галицько-Волинський літопис* [в:] *Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись*, т. 2, Москва 1962, с. 722.

19 *Ibidem*, с. 726.

20 М. Милованова, *Вербализация категории посесивности в семантике языковых единиц: прототипические конструкции с глаголом **иметь***, hrcak.srce.hr/file/76533.

21 *Ипатієвський літопис*, с. 21.

22 *Галицько-Волинський літопис*, с. 798.

23 *Ibidem*, с. 798.

24 *Київський літопис*, с. 344.

чому ему **имеши** вѣры. а ѡнъ ти не оуправиль. и первое и другое (1152)²⁵.

Крім дієслова **яти**, у цей період активно функціонували спільно-кореневі дієслова **имати**, **имѣти**: а оуже не **имамъ**. затворитисѧ в пещерѣ. но **имамъ** тѧ побѣдити. входаѧ в манастирѣ (1074)²⁶; и ре(ч) брате на томъ азъ. цѣлова(л) к нимъ хр(с)тъ. ѡже ти **ѧ имѣти** въ правдоу и любити (1146)²⁷; Всеволодъ же сыно(ме) Стославоу Ѡда Володимеръ и не любѧхоуть сего **Ѡлговици**. бра(т)ѧ Всеволожа. и поропташа на нь. ѡже любовь **имѣеть**. съ Мьстиславичи съ шюрѧми своими. а с нашими ворогы... (1142)²⁸; аще коли. хотѧхъ любовь имѣти с тобою. невѣнии Галичанѣ не вдадѧхоут ми. нынѣ же клѧтвою кленоу ти(с). **ѧко** николи же. вражды с тобою **не имамъ имѣти**²⁹.

Усі зазначені дієслова могли виступати і як повнозначні, і як допоміжні. Цю особливість вони зберігають і в пізніший період.

Зокрема, у пам'ятках XIV–XV ст. дієслово **яти** (**инать**) як повнозначне слово мало значення:

- ‘схопити, піймати, взяти силою’, напр.: а которого моего человека... в дуброве **имуть**, нехай его узвезять (1475–1480)³⁰;
- ‘почати, стати (робити що)’, напр.: а колі вышо(л) тотъ ро(к) тогды **нали** его нагабать о граница(х) (XV ст.)³¹;
- ‘(обрати напрямом) взяти, повернути’, напр.: а се zde єсмо положили границу межи Манєва и Вишневецѧ и **немьши** от дороги што идеть от Манєва... просте къ Земеньскои криници (1478)³².

Проте як повнозначне слово воно вживається лише у 12 випадках, як допоміжне – 210³³.

Дієслова недоконаного виду **имѣти**, **имати** переважно виступали як повнозначні слова, причому в окремих випадках не втрачали лексичного значення і в сполученні з інфінітивом, найчастіше передавали такі значення:

25 *Ibidem*, с. 451.

26 *Іпатійвський літопис*, с. 186.

27 *Київський літопис*, с. 322.

28 *Ibidem*, с. 313.

29 *Галицько-Волинський літопис*, с. 783.

30 *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, за ред. Л. Гумецької, І. Гринчишин, Київ 1977–1978, т. 1, с. 446–447.

31 *Ibidem*, с. 447.

32 *Ibidem*, с. 447.

33 *Ibidem*, с. 446–447.

– ‘бути спроможним’: и соу(д)я пыта(л) петра неоднова моглъ ли бы досве(т)чи(т) на не(г) хтобы видѣлъ тогды петръ о(т)поведалъ же **не маеть** кимъ **досветъчи(т)** (XV ст.)³⁴;

– ‘бути зобов’язанним, мусити’: А с тих сель имат Драгомир и Некрасъ братією своею, и съ их дѣтми и **мают служити** намь... трими стрѣлци (1378)³⁵; и мы **имѣемъ** нашому приѣтелю, ильи воеводѣ, **приати** и его доброго **смотряти** (1442)³⁶;

– ‘бути в праві, могти’: А тымъ Пужичаномъ не казали есмо въ тые земли вступать ся, нижли только стадо **мають паствити** (1495)³⁷; а возьмъ лї два вола алюбо два конѧ тогды **имѣеть** одно(г) собѣ **дръжатї** (XV ст.)³⁸.

Продовжує функціонувати у зазначений період дієслово **ати** у складі фразеологізму.

На різні відтінки значень дієслів **имати**, **имѣти** та **ати** мовознавці давно звертали увагу. Значення ‘мати’ є узагальненням, яке поєднує в собі значення ‘брати’ (**ати**) та значення ‘мати’ (**имѣти**)³⁹.

Походять ці дієслова від одного кореня *-em- ‘брати’. Щоб з’ясувати, у чому ж полягала відмінність між дієсловами **ати**, **имати** та **имѣти**, слід звернути увагу на структуру кожного дієслова. А. Мейє вважав, що ***jetі** та ***jьmati** були різними формами одного дієслова – формами доконаного і недоконаного виду, дієслово ж ***jьmєti** означало стан і було ізольованим⁴⁰. В. Русанівський припускав, що ще в дописемний період ***jetі** за значенням наблизилося до дієслова **брати** й утворило з ним видову корелятивну пару (**брати** – **взати**)⁴¹.

За структурою найпростішим є ***jetі**, яке О. Потебня вважав найдавнішим. На відміну від інших воно мало конкретне значення ‘брати’ (‘хапати, брати рукою’)⁴². Пор.: лит. **imù**, **imti** ‘брати’; словц.

34 *Ibidem*, с. 434.

35 *Ibidem*, с. 433.

36 *Ibidem*, с. 439.

37 *Ibidem*, с. 434.

38 *Ibidem*, с. 439.

39 А. Потебня *Из записок по русской грамматике*, Москва 1958, с. 354.

40 А. Мейє *Общеславянский язык*, пер. с 2-го франц. изд., просмотр. и доп. в сотрудничестве с А. Вайаном. Пер. и примеч. П. Кузнецова, Москва 1951, с. 163.

41 В. Русанівський, *Структура українського дієслова*, Київ 1971, с. 251–252.

42 А. Потебня, *op. cit.*, с. 354–355.

jat, **jme**, **jmú** ‘узяти, схопити’, словен. **jéti**, **jamem** ‘почати’, пол. **jać**, **imie** ‘схопити, взяти, ушіймати’, ‘почати’⁴³.

Дієслово ***jmati** мало суфікс **-a-**, який вказував на повторювану, неодноразову дію. Воно виникло на базі презентних форм ***jeti**, пор.: словц. **mat** ‘мати, володіти’, ст.-польськ. **imać** ‘хапати’, польськ. **imać** ‘брати’, ‘мати’⁴⁴.

Дієслово ***jměti** утворилося за допомогою суфікса **-ě-** від кореня ***-em-/*-im-** і мало значення ‘мати’ (як стан, результат дії ‘брати’). Як зауважувала В. Бородич, суфікси **-ě-(\bar{e})** та **-a-(\bar{a})** – це суфікси стану, за допомогою яких утворювалися похідні неозначені дієслова⁴⁵. Між дієсловами ***jměti** та ***jmati** (***jeti**) припускається такий же зв’язок, як між литовським **turėti** ‘мати, тримати і **tvėrti** ‘хапати’⁴⁶. З погляду сучасної мови всі ці дієслова об’єднані значенням ‘мати’, проте у праслов’янській мові вони відрізнялися певними відтінками, що й визначило їхню подальшу долю у різних слов’янських мовах.

У праслов’янській мові ***jeti** належало до граничних дієслів, на базі яких сформувався доконаний вид, що був більш означеним, ніж недоконаний вид. На думку Ю. Маслова, імперфективація походить від неозначеності, тоді як перфективація – від граничності. Крім того, граничні основи об’єднували дієслова зі значенням результативності, починальності⁴⁷. Починальне значення зберігає дієслово ***jeti** в окремих слов’янських мовах, зокрема у польській, словенській. Слід зазначити, що у лексикографічних джерелах XIX-XX ст., у яких зафіксоване дієслово **јати**, можна виявити такі значення. Зокрема, *Словарь української мови* Б. Грінченка фіксує дієслово **јати**, що перекладено як „начинать, браться”⁴⁸, у *Словнику бойківських говірок* М. Онишкевича одним зі значень дієслова

43 *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд*, отв. ред. О. Трубачев, вып. 6, Москва 1979, с. 71.

44 *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд*, отв. ред. О. Трубачев, вып. 8, Москва 1981, с. 224–225.

45 В. Бородич, *К вопросу о формировании совершенного и несовершенного вида в славянских языках* [в:] „Вопросы языкознания”, № 6, 1953, с. 85.

46 *Етимологічний словник української мови*, гол. ред. О. Мельничук, Київ 1985, т. 2, с. 298.

47 Ю. Маслов, *Роль так называемой перфективации и имперфективации в процессе возникновения славянского глагольного вида*, Москва 1958, с. 32–33.

48 *Словарь української мови*, за ред. Б. Грінченка, т.4, с. 545.

ятися є значення ‘почати’⁴⁹, а в перекладному українсько-німецькому словнику Є. Желехівського та С. Недільського дієслово **яти** перекладено як *beginnen, anhaben*⁵⁰.

В. Бородич припускала, що в праслов’янській мові існувало протиставлення означених і неозначених дієслів. Означений вид був пов’язаний з конкретною дією, а неозначений – зі станом. Доконаний вид зароджується всередині категорії означеності, недоконаний походить від неозначеності. Результативність, починальність, завершеність, цілісність – відтінки значень, які злилися в одне поняття доконаності⁵¹.

Аналізовані дієслова (за Ю. Масловим) належали до різних способів дії. **Имѣти** (ст.-сл. **имамь**, пізніше **имѣѣ**) належало до статальних, що мали значення дії, під час здійснення якої “ніщо не змінюється, не виникає і не зникає”, дії як стану⁵²; **имати** (**ѣмѣѣ**) – до ітеративно-індетермінативних, або неозначено-багаторазових⁵³, які мали значення нецілеспрямованої дії, пов’язаної з її повторенням⁵⁴; ***ѣти** – до еволютивних, що позначали такі процеси, які призводять до певних змін у суб’єкті чи в об’єкті або до переміщення в просторі⁵⁵. Наявність різних видових відтінків стала визначальною при розподілі дієслівних основ між групами, на базі яких сформувалася категорія виду. На наступному етапі розвитку категорії виду ці дієслова входять до різних груп: ***ѣти** – до граничних, ***ѣмѣти** – до неграничних, ***ѣмати** – до нейтральних.

Ще О. Потебня наголошував на тому, що дієслова **имѣти** (**имаамь**) слід відрізнити від **ѣти** (**иму**), яке з інфінітивом недоконаного виду утворювало майбутній починальний. „На відміну від **имаамь**, воно сполучається з неозначеним способом тільки дієслів недоконаних і утворює з ними майбутній починальний”⁵⁶, тоді як старослов’янське **имаамь** з інфінітивом доконаного чи недоконаного виду позначало майбутній без відтінків⁵⁷.

49 М. Онишкевич, *Словник бойківських говірок*, ч. 2, Київ 1984, с. 405–406.

50 Є. Желеховський, С. Недільський, *Малоруско-німецький словар*, т. 2, Львів–Lemberg 1886, с. 1117.

51 В. Бородич, *op. cit.*, с. 68–86.

52 Ю. Маслов, *op. cit.*, с. 18–20.

53 *Ibidem*, с. 27.

54 *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов’янських мов*, за ред. О. Мельничука, Київ 1966, с. 255.

55 Ю. Маслов, *op. cit.*, с. 23, 30.

56 А. Потебня, *op. cit.*, с. 358.

57 *Ibidem*, с. 355.

Дієслово доконаного виду ***јѣмQ** з інфінітивом позначало дію, яку виконуватиме активний діяч після моменту мовлення. Інфінітивні сполучення не були ще повністю граматиалізовані, тобто компоненти частково зберігали самостійність, первинне значення **иму** ('брати, хапати') довго не втрачалось і в сполученні з інфінітивом, тому в них підкреслювалася ініціатива, активність діяча. Отже, можна припустити, що у свідомості носіїв мови у період становлення складної форми майбутнього часу ще зберігалась ідея активності щодо майбутнього.

Східнослов'янські мови зберегли як повнозначні різні дієслова: українська – **мати** (<**имати**>), російська – **иметь** (<**имѣти**>), білоруська – **імаць** (<**имати**>).

Отже, у давніх пам'ятках активно вживалися спільнокореневі дієслова **јати** (**инјати**), **имати**, **имѣти**, які відрізнялися певними відтінками, що не завжди розрізнялися мовцями, тому у давніх текстах інколи вони могли виступати як недиференційовані. Проте поступово починає домінувати дієслово **имати** (принаймні у пам'ятках, створених на території України), а **јати** вживається рідше. Проте в українській мові складна форма майбутнього часу недоконаного сформувалася на базі аналітичних форм саме з допоміжним дієсловом **јати** (а не **имѣти**).

Отже, дієслово **јати** відіграло важливу роль в історії розвитку граматичної системи української мови, ставши компонентом синтетичної форми майбутнього часу недоконаного виду, що становить собою специфічну рису граматичної системи української літературної мови. Спочатку дієслово ***јѣти** мало конкретне значення – "брати руками", про що свідчать дані інших слов'янських і неслов'янських мов, позначало динамічну дію, виконувану суб'єктом, пізніше почало вживатися з абстрактними іменниками. У сучасній українській літературній мові збереглося у складі фразеологізму, а в говорах української мови, хоча й обмежено, продовжує функціонувати.

ДЖЕРЕЛА

Грінч. – *Словарь української мови*, за ред. Б. Грінченка, т.1–4, Київ 1996–1997.

ГВЛ – *Галицько-Волинський літопис [в:] Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись*, т. 2, Москва 1962, с. 707–938.

ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови*, гол. ред. О. Мельничук, т. I–VII, Київ 1982–2012.

Желехівський – Желеховский Євгеній, Недільський Софрон, *Малоруско-німецький словар*, т. I–II, Львів–Lemberg 1886.

КЛ – *Київський літопис [в:] Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись*, т. 2, Москва 1962, с. 285–707.

ЛІ – *Іпатіївський літопис [в:] Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись*, т. 2, Москва 1962, с. 1–285.

Онишкевич – Онишкевич М., *Словник бойківських говірок*, ч. 1–2, Київ 1984.

СДЯ – *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, гл. ред Р. Аванесов, т. 1–10, Москва 1988–2013.

СМСлДЯ – Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка*, репр. изд., т. 1–3, Москва 1989; Срезневский И., *Словарь древнерусского языка*.

СС – *Старославянський словарь (по рукописям X–XI веков)*: Около 10 000 слов, под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва 1999.

ССМ – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, за ред. Л. Гумецької, І. Гринчишин, т. 1–2, Київ 1977–1978.

СУМ – *Словник української мови*, т. 1–11, Київ 1970–1980.

ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд*, отв. ред. О. Трубачев, вып. 1–38, Москва 1974–2012.

ЛІТЕРАТУРА

Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, за ред. О. Мельничука, Київ 1966.

Бородич В., *К вопросу о формировании совершенного и несовершенного вида в славянских языках [в:] „Вопросы языкознания”, № 6, 1953, с. 68–86.*

Маслов Ю., *Роль так называемой перфективации и имперфективации в процессе возникновения славянского глагольного вида*, Москва 1958.

Мейе А., *Общеславянский язык*, пер. с 2-го франц. изд., просмотр. и доп. в сотрудничестве с А. Вайаном. Пер. и примеч. П. Кузнецова, Москва 1951

Милованова М. В., *Вербализация категории посесивности в семантике языковых единиц: прототипические конструкции с глаголом **иметь***, hrcak.srce.hr/file/76533.

Потебня А., *Из записок по русской грамматике*, т. I-II, Москва 1958.

Русанівський В., *Структура українського дієслова*, Київ 1971.

The history of the verb яти

The article is devoted to the history of the verb **яти** in the Ukrainian language. It is shown that the verb **яти** recorded on ancient Slavic monuments – Old Slavonic that was part of the vocabulary of ancient Slavic languages – functioned alongside **имати** and **имѣти** in the lexical system of the ancient languages. The paper analyzes the information in etymological and historical dictionaries, and the views of domestic and foreign linguists on the issue of the functioning of verbs with common roots ***em-** in prehistoric and historic periods of the Slavic languages. It was determined that the verb played an important role in shaping the grammar of the Ukrainian language, because based on the analytical forms of the verb **яти** in the Ukrainian language, a synthetic form of the future tense imperfective was formed.

Key words: the Ukrainian language, history of language, verb, analytical form, synthetic form, future tense.

АНТОНІМІЯ У ВІЙСЬКОВІЙ ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Однією з істотних ознак системності у спеціальній лексиці є відношення протилежності, що знаходять своє вираження в антонімії, яку науковці трактують як особливу характеристику лексичного значення слова, особливе відображення протилежного у предметах та явищах об'єктивного світу.

Мета нашої наукової розвідки полягає в тому, аби дослідити особливості антонімічних відношень у військовій лексиці української мови на прикладі назв зброї, амуніції, споруд.

Досягнення мети уможливило розв'язання таких завдань:

1. виокремити антонімічні пари військовій лексиці;
2. з'ясувати шляхи творення антонімів;
3. виявити спільні та відмінні риси антонімії у загальноживаній та галузевій лексиці.

Основним критерієм антонімічності слів є протилежність їх значень. Є. Міллер розглядає антоніми як взаємопротилежні за значенням номінативні одиниці мови, які репрезентують взаємопротилежні єдиносутнісні явища об'єктивної дійсності¹.

На думку Д. Шмельова, антонімами можна вважати слова, що протиставляються за найбільш загальною і суттєвою для їх значення семантичною ознакою, причому перебувають на крайніх точках відповідної лексико-семантичної парадигми².

Щодо питання наявності антонімів у спеціальній лексиці думки вчених розходяться. У працях багатьох дослідників фахової лексики

1 Е. Миллер, *Природа лексической и фразеологической антонимии*, Саратов 1990, с. 203.

2 Д. Шмельёв, *Проблемы семантического анализа лексики*, Москва 1973, с. 131.

визначення власне термінологічної антонімії немає, а до уваги береться відповідна дефініція із загальноновживаної мови. Л. Новиков заперечує існування антонімічних відношень між лексемами у фаховій лексиці³. В. Даниленко вважає, що „явище антонімії, яке полягає в існуванні слів протилежного значення, у спеціальній лексиці репрезентоване чи не ширше, як у загальнолітературній мові”⁴.

Існує думка, що опозиції у фаховій лексичній підсистемі „членують більш загальне поняття (ціле) на два види (дві частини цілого), повністю покриваючи його або виділяючи в ньому крайні точки”, близькі до антонімічних, але наголошується, що такі опозиції набувають статусу антонімів за умови розвитку в них якісного значення, зокрема на рівні метафоричних значень, і навпаки, антонімічність утрачається при розвитку значень у спеціальній лексиці⁵. Слушна думка, що „антонімія як семасіологічна категорія невід’ємна від фахових лексичних підсистем, які номінативно систематизують наукові поняття – складну й багатопланову мережу протиставлень, суттєво впорядковуючи тим самим спеціальну субмову”⁶. Ми приєднуємося до поглядів вітчизняних і зарубіжних мовознавців, які визнають детермінованість антонімії у спеціальній лексиці поза-мовними чинниками, тому що маніфестація в мові протилежних понять є об’єктивним відображенням природи матеріальної і нематеріальної дійсності⁷.

Слід зауважити, що явище антонімії в досліджуваній групі військової лексики репрезентовано значно менше, тому що не пов’язане безпосередньо з назвами зброї, амуніції споруд. Ми з’ясували, що антонімічні відношення виникають здебільшого між лексемами на означення частин та елементів зброї і військової техніки.

Нами встановлено, що членами антонімічних пар у військовій лексиці можуть бути слова і словосполучення.

На рівні слова фіксуються однокореневі антонімічні пари, у яких протилежність понять виражається за допомогою інтернаціональних

- 3 Л. Новиков, *Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположностей в лексике)*, Москва 1973, с. 58.
- 4 В. Даниленко, *Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов*, Москва 1971, с. 25.
- 5 *Українська мова: енциклопедія*, Київ 2004, с. 28.
- 6 Т. Панько, *Українське термінознавство*, Львів 1994, с. 188.
- 7 Н. Цимбал, *Антонімічні відношення в термінології органічної хімії [в:] Українська термінологія і сучасність*, Київ 1998, с. 192.

префіксів *де-, анти-, контр-*: *шифратор – дешифратор, транслятор – детранслятор, ракета – антиракета, ескарп – контрескарп, пеленгатор – антипеленгатор*.

Крім однокореневої антонімії, яка ґрунтується на кореляції префіксів, наявні й антонімічні пари змішаного зразка, де антонімічні відношення побудовані на протиставленні перших або других компонентів складних слів. Так, наприклад, для репрезентації протилежності одиничності, чисельності, вираженої другим компонентом складного слова вживаються: *бі-* (*подвійний*), *моно-* (*одно, єдино*): *біплан – моноплан*. Протиставлення других компонентів складної назви фіксується у номенах: *бомбоскидач – бомботримач, гіропрямовис – гірогоризонт*.

Проте частіше антонімами у досліджуваній групі лексики виступають багатокомпонентні лексичні словосполучення, які допомагають конкретизувати поняття. На думку Т. Панько, номінації родових антонімічних словосполучень, які виражають спеціальне поняття у військовій лексиці репрезентують „єдність протилежних понять, атрибути – протилежні їхні ознаки, тобто значення атрибутів протиставляється за одним із семантичних компонентів”⁸.

Лексичні словосполучення, які використовуються на позначення елементів зброї та військової техніки перебувають у протиставних відношеннях, що забезпечуються лексичними антонімами. Компоненти лексичних словосполучень, які, власне, й надають протиставлюваного значення складним спеціальним одиницям можуть бути виражені:

- а) іменниками: *механізм для складання – механізм для розбирання, аеродром вильоту – аеродром сідання, пункт вантаження – пункт розвантаження*;
- б) прикметниками: *тверде ракетне паливо – рідке ракетне паливо, закрита позиція – відкрита позиція, вихідний пункт – кінцевий пункт, двигун зовнішнього згоряння – двигун внутрішнього згоряння, вертикальне наводіння – горизонтальне наводіння, правий паливний бак – лівий паливний бак, правий водяний радіатор – лівий водяний радіатор, вхідні ворота танків – вихідні ворота танків, важкий крейсер – легкий крейсер, зовнішній рейд – внутрішній рейд, задня плішка – передня плішка, лівий викидач – правий викидач*;

8 Т. Панько, *op.cit.*, с. 190.

- в) дієприкметниками: *гвинт змінного кроку – гвинт регульованого кроку*;
- г) прислівниками: *шанець для стріляння навлежачки – шанець для стріляння навстоячки*.

Отже, у військових лексичних словосполученнях частина компонентів збігається, а інші складові антонімізуються, передаючи значення відмінних сем, за якими і протиставляються ці складені одиниці.

Лексичні словосполучення за кількістю складових частин поділяємо на:

- а) двокомпонентні антонімічні лексичні словосполучення: *нижня антена – верхня антена, передній прозорник – задній прозорник, важкий – легкий крейсер, зовнішній рейд – внутрішній рейд, вертикальний стабілізатор – горизонтальний стабілізатор*;
- б) трикомпонентні: *велика конічна шестірня – мала конічна шестірня, мала шестірня шнека – велика шестірня шнека, блок заднього детонатора – блок переднього детонатора, заднє розрізне кільце – переднє розрізне кільце, первинний захист реактора – вторинний захист реактора, зовнішній хлипак вентиляції – внутрішній хлипак вентиляції, задній гребний гвинт – передній гребний гвинт*;
- в) багатоконпонентні антонімічні складені одиниці: *шкала для легкої кулі – шкала для важкої кулі, маска для повітряного спостереження – маска для наземного спостереження, механізм системи поперечної подачі – механізм системи поздовжньої подачі, одноступінчаста ракета на твердому паливі – одноступінчаста ракета на рідкому паливі, система протиповітряної оборони на близьких підступах – система протиповітряної оборони на далеких підступах*.

Чимало компонентів антонімічних пар ґрунтується на кореляції префіксів. Протилежні поняття в досліджуваній групі лексики виражаються чергуванням префікса з його відсутністю: *ядерний полігон – без'ядерний полігон, крилата ракета – безкрила ракета, парашутне сідання – безпарашутне сідання, пілотований літак – безпілотний літак, проводовий зв'язок – безпроводовий зв'язок, торпедний гарматень – протиторпедний гарматень*, а також за допомогою префіксів полярного значення: *згинач – розгинач*,

надзвуковий літак – дозвуковий літак, відцентрова сила – доцентрова сила, наземний ракетний комплекс – підземний ракетний комплекс, надводний торпедний апарат – підводний торпедний апарат, надводний мінний загорювач – підводний мінний загорювач.

Найпродуктивнішим способом передачі протилежного поняття є приєднання до лексеми стверджувальної семантики заперечної частки *не*: *керована ракета – некерована ракета, замаскований об'єкт – незамаскований об'єкт, замінований об'єкт – незамінований об'єкт, радіоактивний заряд – нерадіоактивний заряд, реактивний гарматень – нерективний гарматень, рухома башта – нерухома башта, самозвідний револьвер – несамозвідний револьвер, ядерна бойова частина – неядерна бойова частина, рухома чашка механізму вимкнення – нерухома чашка механізму вимкнення.*

На рівні військової підсистеми фіксуються антоніми, що виражають контрарну протилежність. Їм характерні градуальні опозиції. Повну антонімію виражають крайні симетричні члени такого протиставлення, середні ж вказують на збільшення або зменшення ступеня якості. У таких опозиціях наявний середній член протиставлення, наприклад: *низькоплан – середньоплан – високоплан, активне самонаведення ракети – напівактивне самонаведення ракети – пасивне самонаведення ракети.*

У лексичних словосполученнях зафіксовані елементи, де протиставлення забезпечується першими компонентами складних слів. Так, усічені основи грецького походження *гетеро-*, *гомо-* мають ознаки протилежності у структурі або походженні, які виражені другим компонентом слова: *гетерогенне ракетне паливо – гомогенне ракетне паливо.* Наявні в досліджуваній групі і відповідні власне українські структури: *великомірилова – дрібномірилова мапа, великокалібровий – дрібнокалібровий пістолет, однофюзеляжний літак – двофюзеляжний літак, одноступінчаста ракета – багатоступінчаста ракета.*

Назви споруд та їхніх частин у військовій лексиці антонімізуються рідко. Зафіксовано невелику кількість одиниць, що протиставляються за такими відмінними ознаками, як „функціональне призначення” (*вхідний отвір – вихідний отвір*) і „особливості конструкції” (*однопрогоновий міст – багатпрогоновий міст*).

Антонімічні відношення у спеціальній лексиці будь-якої сфери допомагають систематизувати поняття досліджуваної галузі, з'ясувати і розмежувати значення синонімів та окремі семантичні

полісемічних одиниць фахової лексики, пояснювати наукові поняття через протиставлювані їм інші поняття тощо. Слід підкреслити ще таку позитивну рису антонімів у військовій лексичній мові: вони стали засобом творення деяких складних і складених лексичних одиниць, компоненти яких утворилися внаслідок поєднання – з логічного погляду – двох протилежних понять в одне. Наприклад: *приймально-передавальна радіостанція, низьковисотна ракета, вантажно-розвантажувальні естакади, злітно-посадний майданчик*.

Проведений аналіз довів, що явище антонімії наявне у військовій лексичній українській мові і має свої особливості. Причиною та джерелом виникнення антонімів є екстралінгвістичні чинники. Ґрунтуючись на опозиційності значень, антонімічні відношення у досліджуваній групі лексики сприяють поглибленому усвідомленню понять, допомагають точніше окреслити місце назв зброї, амуніції, споруд у військовій лексичній підсистемі та їхні взаємозв'язки.

ЛІТЕРАТУРА

- Даниленко В., *Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов*, Москва 1971.
- Миллер Е., *Природа лексической и фразеологической антонимии*, Саратов 1990.
- Новиков Л., *Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположностей в лексике)*, Москва 1973.
- Панько Т., *Українське термінознавство*, Львів 1994.
- Українська мова: енциклопедія*, Київ 2004.
- Цимбал Н., *Антонімічні відношення в термінології органічної хімії* [в:] *Українська термінологія і сучасність*, Київ 1998, с. 188–192.
- Шмелёв Д., *Проблемы семантического анализа лексики*, Москва 1973.

Antonymy in Ukrainian military vocabulary

The article continues the collection of the author's publications that are devoted to studying the lexical-semantic peculiarities of Ukrainian military vocabulary. It deals with the problem of inner branch antonymy, especially drawing attention to the varieties of antonymy and the ways of forming military vocabulary. The peculiarities of antonymous relations at the level of paradigmatics have been studied. Antonymous pairs and rows have been found. Structure, composition and semantic types of antonyms have been analyzed. Antonyms of the analyzed military vocabulary have been classified according to several criteria: 1) according to their structure (antonymous word and antonymous word-combination) 2) according to the type of contrast (contrary, contradictory, vectorial and complementary antonyms) and 3) according to the volume of contrasting semantics of the antonymous pair elements (absolute and partial antonyms).

Key words: antonymy, military vocabulary, antonymous relations, antonymous pairs, antonymous word-combination, opposition.

СТРУКТУРНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ТЕРМІНІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Основні суспільні відносини регулює конституційне право України, яке забезпечує розвиток демократичної правової держави і формування громадянського суспільства.

Для характеристики термінології конституційного права України необхідним є опис структурних особливостей термінів цієї галузі права. У цій терміносистемі наявні структурні моделі, відношення, що характерні й для інших термінологічних систем, однак є й специфічні, притаманні термінологічним одиницям саме цієї галузі права. Така різноманітність способів номінації є причиною семантико-структурної неоднорідності терміносистеми конституційного права України. Дослідниця Н. Руколяньська зазначає: „Знання способів термінотворення і моделей, у яких вони виявляються, забезпечить формування прогнозу щодо творення нових терміноодиниць за аналогією, що дозволить передбачувати поняттєвий зміст новотворів, [...] що пов'язане з освітянською та науковою справою впорядкування, нормалізації та подальшого збагачення юридичної терміносистеми”¹.

У юридичній лінгвістиці відсутнє окреме дослідження структурних моделей конституційного права України, що виявляє актуальність теми. Мета статті – виокремити та описати в терміносистемі конституційного права України продуктивні термінологічні структурні моделі.

Об'єктом роботи є терміни конституційного права України. Предмет дослідження – структурне моделювання термінів. Джерельною базою послужили сім лексикографічних праць

1 Н. Руколяньська, *Іменникові терміни на позначення ключових понять кримінального права: словотвірний аспект* [з:] „Проблеми української термінології”, № 559, Львів 2006, с. 235.

конституційного права за 2001–2010 роки. Досліджувана терміносистема конституційного права України містить приблизно 3200 термінів.

Питанням дослідження аналітичних термінів займалися С. Овсейчик (екологічна термінологія)², Л. Козак (електротехнічна термінологія)³, М. Шевченко (термінологія речового права)⁴, С. Булик-Верхола (музична термінологія)⁵ та інші.

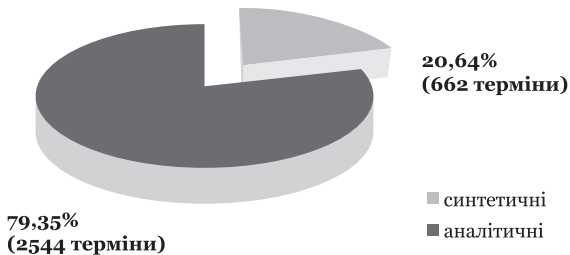
Досліджувана терміносистема конституційного права України містить приблизно 3200 термінів. Їх можна поділити за структурою на такі номінативні типи:

- 1) синтетичні (однослівні);
- 2) аналітичні (об'єднують у своєму складі кілька слів).

Зважаючи на проведені статистичні дослідження, можна констатувати, що терміносистема конституційного права України, як і більшість українських терміносистем, має більше аналітичних термінів, ніж синтетичних (див. діаграму 1).

Діаграма 1

Класифікація термінів конституційного права за двома номінативними типами

- 2 С. Овсейчик, *Основні структурні моделі екологічних термінів* [в:] „Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. праць”, вип. 9, Київ 2003, с. 219–222.
- 3 Л. Козак, *Типи відношень у багатоконпонентних словосполученнях в українській електротехнічній термінології* [в:] „Проблеми української термінології”, № 453, Львів 2002, с. 250–253.
- 4 М. Шевченко, *Структурне моделювання сучасної терміносистеми українського речового права* [в:] „Проблеми української термінології”, № 503, Львів 2004, с. 121–125.
- 5 С. Булик-Верхола, *Структурно-граматична характеристика музичних термінів української мови* [в:] „Проблеми української термінології”, № 648, Львів 2009, с. 121–124.

За кількістю компонентів терміни-словосполуки конституційного права України поділяємо на двокомпонентні, трикомпонентні, чотирикомпонентні та багатокомпонентні структурні типи. Під терміном „багатокомпонентні структурні типи” розуміємо терміни, що складаються з п'яти і більше компонентів. У таблиці 1.1. відтворено кількісну характеристику структурних типів.

Таблиця 1.1.

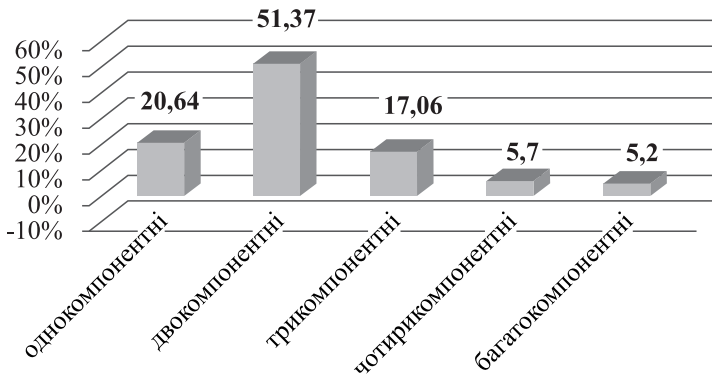
№	Структурні типи	Кількість	Процентне відношення (%)
1	однокомпонентні	662	20,64
2	двокомпонентні	1647	51,37
3	трикомпонентні	547	17,06
4	чотирикомпонентні	183	5,7
5	багатокомпонентні	167	5,2
	п'ятикомпонентні	77	2,4
	шестикомпонентні	47	1,46
	семикомпонентні	21	0,65
	восьмикомпонентні	10	0,31
	дев'ятикомпонентні	4	0,12
	десятикомпонентні	3	0,09
	одинадцятикомпонентні	2	0,06
	дванадцятикомпонентні	1	0,03
тринадцятикомпонентні	2	0,06	
	Всього	3206	100

Серед аналітичних структурних типів переважають бінарні сполуки, що становлять 51,37% (1647 термінів) від загальної кількості термінів. Цей структурний тип представлений п'ятьма групами структурних моделей. Найбільш поширеною групою серед цих термінів виявилася та, що має словотвірну модель „прикметник + іменник” (Adj + N) – 61,56% (1014 термінів від загальної кількості двокомпонентних термінів): *адміністративна опіка, благодійна діяльність, громадська думка*. Менш поширеними групами є ті, що мають модель „іменник + іменник” (N + N) – 22,82% (376 термінів): *делегування повноважень, дія закону, звіт депутата*; та модель „іменник + прикметник” (N + Adj) – 15,48% (255 термінів): *влада державна, еліта національна, норми політичні*.

Трикомпонентні терміноодиниці становлять 17,06% (547 одиниць) від загальної кількості аналізованих термінів. Чотирикомпонентних виявлено – 5,7% (183 одиниць), а термінів, що налічують понад чотири слова – 5,2% (167 одиниць). Відповідно однокомпонентні складають 20,64% (662 одиниць). На гістограмі 1 схематично відтворено процентне відношення термінів конституційного права України за кількістю компонентів.

Гістограма 1

Процентне відношення термінів конституційного права України за кількістю компонентів

До аналітичних термінів відносимо одиниці, які виражають внутрішній цілісний зміст поняття з допомогою двох або більше слів компонентів з роздільним написанням⁶.

Як зазначалося раніше, у межах сучасних термінологій складні терміни переважають. Підґрунтям цьому, на думку В. Даниленко, є те, що складні терміни здатні з найбільшою повнотою відображати необхідні характерні ознаки поняття, яке називають⁷. Порівняно з однослівними термінами аналітичні терміни виявляють здатність до конкретизації значень завдяки залежним словам. Форма бага-

6 Г. Морозова, *Формальна структура термінів акушерства та гінекології* [в:] „Ученые записки Таврического национального университета им. В. Вернадского, серия Филология. Социальные коммуникации”, том 24 (63), № 2, 2011, с. 444.

7 В. Даниленко, *Русская терминология. Опыт лингвистического описания*, Москва 1977, с. 46.

токомпонентної терміносполуки дозволяє більш точно відтворити зміст конкретного поняття конституційного права, передати більшу кількість диференційованих ознак поняття, сприяє його семантичній точності.

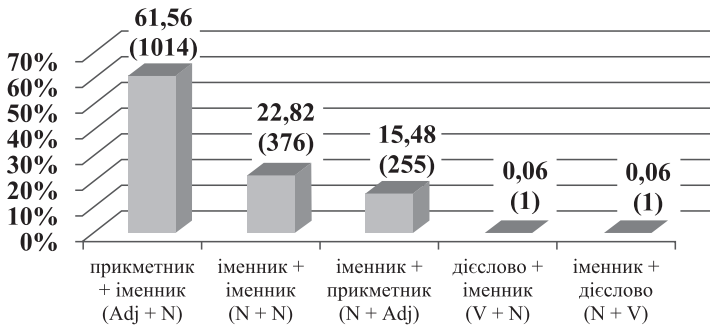
Наявність великої кількості багатокомпонентних термінів конституційного права України зумовлена великою кількістю понять у цій галузі права, ознаки яких не можна передати однослівними термінами.

Найпродуктивнішою структурною моделлю серед аналітичних термінів конституційного права України є **двокомпонентні терміни**, які найчастіше розмежують видові й родові поняття, тобто до терміна, який є родовим поняттям додається означення, яке є видовим поняттям і конкретизує родове. Лише в сукупності ці дві лексеми позначають єдине ціле.

На гістограмі 2 схематично відтворено кількісну класифікацію двокомпонентних термінів за структурними моделями.

Гістограма 2

Кількісна класифікація двокомпонентних термінів (%; одиниці)

В основному всі аналітичні моделі мають безприйменникову і безсполучникову конструкції, проте трапляються й такі, які можуть включати прийменники і сполучники, утворюючи додаткові варіанти моделей. Такі випадки трапляються у різних за структурою і кількістю компонентів моделях. Можливі також випадки, коли компонентами терміна є складне слово або термін, написаний разом або через дефіс. Таким чином практично кожна структурна модель аналітичних термінів має варіанти, які визначаються наявністю

прийменника і сполучника, простих і складних слів, що є компонентами термінів.

У таблиці 1.2 відображено основні структурні моделі двокомпонентних термінів та їхні варіанти з прийменниками, сполучниками та складними словами.

Таблиця 1.2

Моделі двокомпонентних термінів конституційного права України

№	Моделі термінів та їх варіанти	Кількість термінів	Процентне відношення (%)	Приклади
1	Adj + N	1014	61,56	
	Adj+N	912	55,37	<i>апеляційний суд</i>
	Adj+N	1	0,06	<i>адміністративний прем'єр-міністр</i>
	Adj+N	41	2,48	<i>адміністративно-територіальна автономія</i>
	Adj+(N)	25	1,51	<i>альтернативний законопроект</i>
	(Adj)+N	35	2,12	<i>законодорадчі органи</i>
2	N + N	376	22,82	
	N+N	301	18,27	<i>депутат парламенту</i>
	N+Prep+N	51	3,09	<i>більшість при голосуванні</i>
	N+Conj+N	5	0,3	<i>демонстрації і мітинги</i>
	N+N	13	0,78	<i>акт правозастосування</i>
	N+N	4	0,24	<i>рівноправ'я громадян</i>
	(N)+N	2	0,12	<i>рада-менеджер система</i>
3	N + Adj	255	15,48	
	N+Adj	237	14,38	<i>влада державна</i>
	N+Adj	5	0,3	<i>визнання міжнародно-правове</i>

№	Моделі термінів та їх варіанти	Кількість термінів	Процентне відношення (%)	Приклади
	N+Adj	1	0,06	<i>Гогендах-Бішофа метод</i>
	(N)+Adj	6	0,36	<i>законопроект конституційний</i>
	N+(Adj)	6	0,36	<i>конфлікт геополітичний</i>
4	V + N	1	0,06	<i>„йти парами”</i>
5	N + V	1	0,06	<i>обов'язок трудитися</i>
	Всього двокомпонентних термінів	1647	100	

Примітка: N – іменник, Adj – прикметник, V – дієслово, Prer – прийменник, Conj – сполучник, N – складний іменник, який пишеться через дефіс, (N) – складний іменник, який пишеться разом, Adj – складний прикметник, який пишеться через дефіс, (Adj) – складний прикметник, який пишеться разом.

Аналіз двокомпонентних термінів дав можливість виділити 13 варіантів структурних моделей термінів, які об'єднані в 5 груп моделей.

Через те, що двочленне найменування поняття часто не дає повної характеристики предмета, не є самодостатнім для створення повного об'єму поняття, сполучення ускладнюються додатковими компонентами, необхідними для більш повного й точного позначення поняття. Тому цілком закономірним є використання три-, чотири- та багатокомпонентних термінологічних словосполучень, не порушуючи при цьому здатності цих одиниць бути вираженими максимально можливими мовними засобами. Через свою структуру вони максимально точно відображають ознаки складних понять.

Трикомпонентні словосполучення найчастіше виникають як ускладнення двокомпонентних словосполук або окремого слова через подальшу конкретизацію і вказівку на різновидність поняття, названого словосполученням. Уточнювальну інформацію про предмет часто має прикметник, який виконує роль диференціатора поняття⁸. Його конкретизуючу функцію можна проілюструвати

8 Т. Петченко, *Структурные виды терминов стекольного производства*

таким прикладом: терміносполука *виборче право* з допомогою прикметників *активне, загальне, об'єктивне, опосередковане, пасивне, пряме, рівне, суб'єктивне* уточнює свою семантику і через розвиток синтагматичного значення творить видові терміни: *активне виборче право, загальне виборче право, об'єктивне виборче право, опосередковане виборче право, пасивне виборче право, пряме виборче право, рівне виборче право, суб'єктивне виборче право.*

У таблиці 1.3 відображено основні структурні моделі трикомпонентних термінів та їхні варіанти з прийменниками, сполучниками та складними словами.

Таблиця 1.3

Моделі трикомпонентних термінів конституційного права України

№	Моделі термінів та їх варіанти	Кількість термінів	Процентне відношення (%)	Приклади
1	Adj + Adj + N	136	24,86	
	Adj+Adj+N	114	20,84	<i>місцеві державні адміністрації</i>
	Adj+Prep+Adj+N	3	0,54	<i>економічна і соціальна рада</i>
	(Adj)+Adj+N	8	1,46	<i>загальнодержавний виборчий округ</i>
	Adj+(Adj)+N	7	1,27	<i>судова законодавча ініціатива</i>
	Adj+Adj+(N)	2	0,36	<i>територіальне громадське самоврядування</i>
	Adj+Adj+N	2	0,36	<i>національні нормативно-правові акти</i>
2	Adj + N + N	135	24,68	
	Adj+N+N	100	18,28	<i>постійне місце проживання</i>
	Prep+Adj+N+N	1	0,18	<i>з домінуючою партією система</i>
	Adj+Prep+N+N	2	0,36	<i>уповноважений з прав людини</i>

[в:] *Лексика и словообразование русского языка: Сб. науч. тр.*, Рязань 1982, с. 76–80.

№	Моделі термінів та їх варіанти	Кількість термінів	Процентне відношення (%)	Приклади
	Adj+N+Prep+N	6	1,09	<i>народна ініціатива в Україні</i>
	Adj+N+Conj+N	12	2,19	<i>публічні права і свободи</i>
	(Adj) + N + N	6	1,09	<i>міжнародно-правовий статус особи</i>
	Adj+N+N	6	1,09	<i>юридичний склад правопорушення</i>
	Adj+N+N	2	0,36	<i>правомочний склад ради</i>
3	N + Adj + N	153	27,97	
	N+Adj+N	111	20,29	<i>депутат місцевої ради</i>
	N+ Prep+Adj+N	14	2,55	<i>пенсія за особливі заслуги</i>
	N+Adj+(N)	8	1,46	<i>механізм безпосереднього народовладдя</i>
	N+(Adj)+N	4	0,73	<i>стадії законодавчого процесу</i>
	(N)+Adj+N	2	0,36	<i>правосуб'єктність юридичних осіб</i>
	N+Adj+N	14	2,55	<i>форма національно-державного устрою</i>
4	N + N + N	82	14,99	
	N+N+N	38	6,94	<i>виконання норм права</i>
	N+Conj+N+N	2	0,36	<i>стримувань і противаг система</i>
	N+N+Conj+N	7	1,27	<i>обов'язки людини і громадянина</i>
	N+ Prep+N+N	13	2,37	<i>комітет з прав людини</i>
	N+N+ Prep+N	7	1,27	<i>відділення церкви від держави</i>
	N+ Prep+N+ Prep+N	7	1,27	<i>право на повагу до гідності</i>
	N+N+(N)	2	0,36	<i>Верховна Рада Правосуддя</i>
	N+(N)+N	5	0,91	<i>органи самоорганізації населення</i>

№	Моделі термінів та їх варіанти	Кількість термінів	Процентне відношення (%)	Приклади
	(N)+N+ N	1	0,18	<i>рівноправ'я жінки і чоловіка</i>
5	Adj + N + Adj	19	3,47	
	Adj+N+Adj	1	0,18	<i>правова система англо-американська</i>
6	N + Adj + Adj	6	1,09	
	N+Adj+Conj+(Adj)	1	0,18	<i>повноваження власні або самоврядні</i>
7	N + N + Adj	9	1,64	
8	N + V + N	2	0,36	
9	Adv + Adj + N	2	0,36	
10	V + N + N	1	0,18	
11	Num + N + N	1	0,18	
12	N + Pron + N	1	0,18	
	Всього трикомпонентних терміни	547	99,96	

Примітка: N – іменник, Adj – прикметник, Adv – прислівник, V – дієслово, Num – числівник, Pper – прийменник, Conj – сполучник, N – складний іменник, який пишеться через дефіс, (N) – складний іменник, який пишеться разом, Adj – складний прикметник, який пишеться через дефіс, (Adj) – складний прикметник, який пишеться разом.

Аналіз трикомпонентних термінів дав можливість додатково виділити 27 варіантів структурних моделей термінів, які об'єднані в 12 груп моделей.

Чотирикомпонентні словосполучення досліджуваної терміносистеми мають найбільшу кількість словотвірних моделей різної продуктивності, кожен новий компонент у таких словосполуках уточнює наукове поняття.

Трикомпонентні та чотирикомпонентні словосполуки відзначаються великою кількістю різновидів структури, що пов'язано з тим, що через збільшення кількості компонентів зростає й можливість їхнього структурного комбінування для творення нових термінів.

У таблиці 1.4 відображено основні структурні моделі чотирикомпонентних термінів та їхні варіанти з прийменниками, сполучниками та складними словами.

Таблиця 1.4

Моделі чотирикомпонентних термінів конституційного права України

№	Моделі термінів та їх варіанти	Кількість термінів	Процентне відношення (%)	Приклади
1	Adj + N + Adj + N	49	26,77	
	Adj+N+Adj+N	30	16,39	<i>мажоритарна система відносної більшості</i>
	Adj+N+Prep+Adj+N	4	2,18	<i>референдне право у суб'єктивному значенні</i>
	(Adj)+N+Adj+N	2	1,09	<i>аудіовізуальні засоби масової інформації</i>
	Adj+(N)+Adj+N	1	0,54	<i>верховний головнокомандувач збройних сил</i>
	Adj+N+Adj+(N)	9	4,91	<i>матеріальний зміст референдних правовідносин</i>
	Adj+N+Adj+N	3	1,63	<i>юридична сила нормативно-правового акта</i>
2	N + N + Adj + N	32	17,48	
	N+N+Adj+N	11	6,01	<i>акти органів державної влади</i>
	N+Prep+N+Adj+N	6	3,27	<i>декларація про відсутність іноземного громадянства</i>
	N+N+Prep+Adj+N	1	0,54	<i>Закон України „Про державну службу”</i>
	N+ Prep+N+ Prep+Adj+N	6	3,27	<i>пенсія за віком у солідарній системі</i>
	N+ Prep+N +Conj+Adj+N	1	0,54	<i>право на свободу та особисту недоторканість</i>
	N+ Conj+N+Adj+N	1	0,54	<i>незалежність і самостійність державної влади</i>

№	Моделі термінів та їх варіанти	Кількість термінів	Процентне відношення (%)	Приклади
	N+N+(Adj)+N	2	1,09	<i>система функцій всеукраїнського референдуму</i>
	N+N+Adj+(N)	4	2,18	<i>обов'язки суб'єктів референдних правовідносин</i>
3	N + Adj + N + N	21	11,47	
	N+Adj+N+N	14	7,65	<i>система референдного права України</i>
	N+Prep+Adj+N+N	3	1,63	<i>декларація про державний суверенітет України</i>
	N+ Prep+Adj+N+ Conj+N	1	0,54	<i>право на фізичну цілісність і недоторканість</i>
	N+Adj+N+ Conj+N	2	1,09	<i>реалізація конституційних прав і свобод</i>
	N+Adj+(N)+N	1	0,54	<i>принцип безпосереднього волевиявлення народу</i>
4	N + Adj + Adj + N	7	3,82	
	N+Adj+Adj+N	5	2,73	<i>апарат місцевої державної адміністрації</i>
	N+Prep+Adj+Adj+N	1	0,54	<i>право на сприятливе навколишнє середовище</i>
	N+Adj+Adj+(N)	1	0,54	<i>принцип пріоритетності безпосереднього народо-владдя</i>
5	N + N + N + N	26	14,2	
	N+N+N+N	8	4,37	<i>припинення повноважень депутата парламенту</i>
	N+Prep+N+N+N	1	0,54	<i>пенсія у разі втрати годувальника</i>
	N+N+Prep+N+N	2	1,09	<i>Закон України „Про звернення громадян”</i>
	N+N+N+Prep+N	1	0,54	<i>гарантії діяльності кандидатів у депутати</i>
	N+Prep+N+ Prep+N+N	2	1,09	<i>право на участь в управлінні підприємством</i>
	N+Prep+N+Prep +N+ Conj+N	2	1,09	<i>відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами</i>

№	Моделі термінів та їх варіанти	Кількість термінів	Процентне відношення (%)	Приклади
	N+Prep+N+Conj +N+ Prep+N	1	0,54	<i>виїзд з України і в'їзд в Україну</i>
	N+Prep+N+N+Conj+N	2	1,09	<i>право на свободу думки і слова</i>
	N+Prep+N+N+Conj+N	2	1,09	<i>право на свободу думки і слова</i>
	N+Conj+N+N+N	1	0,54	<i>права та обов'язки депутата парламенту</i>
	N+N+Conj+N+N	5	2,73	<i>гарантії прав і свобод особи</i>
	N+N+N+Conj+N	1	0,54	<i>декларація прав людини і громадянина</i>
	N+N+N+(N)	2	1,09	<i>участь громадян у здійсненні правосуддя</i>
6	Adj + N + N + N	24	13,11	
	Adj+N+N+N	10	5,46	<i>конституційні гарантії прав людини</i>
	Adj+N+Prep+N+N	4	2,18	<i>безперервне проживання на території України</i>
	Adj+N+N+Prep+N	1	0,54	<i>конституційне право України як наука</i>
	Adj+N+Conj+N+N	3	1,63	<i>громадянські права і свободи людини</i>
	Adj+N+N+Conj+N	5	2,73	<i>конституційні гарантії прав і свобод</i>
	Adj+N+N+N	1	0,54	<i>міжнародно-правові гарантії прав людини</i>
7	Adj + Adj + N + N	8	4,37	
	Adj+Adj+N+N	5	2,73	<i>Вищий господарський суд України</i>
	Adj+Adj+Prep+N+N	1	0,54	<i>парламентський уповноважений з прав людини</i>
	Adj+Adj+N+Conj+N	2	1,09	<i>особисті громадянські права і свободи</i>
8	N + N + N + Adj	2	1,09	
9	N + V + Adj + N	2	1,09	

№	Моделі термінів та їх варіанти	Кількість термінів	Процентне відношення (%)	Приклади
10	N + V + N + N	1	0,54	
	N+V+N+Conj+N	1	0,54	<i>обов'язок дотримуватися конституції і законів</i>
11	N + Adj + N + Adj	8	4,37	
12	Adj + Adj + Adj + N	2	1,09	
	(Adj)+Adj+Adj+N	1	0,54	<i>загальнообов'язкове державне соціальне страхування</i>
	Adj+Adj+Adj+N	1	0,54	<i>змішана мажоритарно-пропорційна виборча система</i>
13	N + N + Num. + N	1	0,54	
	Всього чотирикомпонентних термінів	183	99,94	

Примітка: N – іменник, Adj – прикметник, V – дієслово, Num – числівник, Prep – прийменник, Conj – сполучник, N – складний іменник, який пишеться через дефіс, (N) – складний іменник, який пишеться разом, Adj – складний прикметник, який пишеться через дефіс, (Adj) – складний прикметник, який пишеться разом.

Аналіз чотирикомпонентних термінів дав можливість додатково виділити 39 варіантів структурних моделей термінів, які об'єднані в 13 груп моделей.

В терміносистемі конституційного права України існує чимало багатоконпонентних словосполучень, з-поміж яких переважають п'яти-, шести- та семикомпонентні терміносполуки.

В основу таких багатоконпонентних терміносполук переважно покладено двоконпонентне словосполучення, і кожен новий компонент, виражений здебільшого іменником чи прикметником, сприяє конкретизації поняття. Завдяки своїй структурі такого типу терміни є найбільш інформативними.

Чимала кількість багатоконпонентних термінів містить у своїй структурі прийменники, сполучники та складні слова. У таблиці

1.5 відображено кількісну характеристику багатокomпонентних термінів з такими елементами.

Таблиця 1.5

Типи багатокomпонентних термінів конституційного права України

№	Типи багатокomпонентних термінів та їх варіанти	Кількість термінів	Приклади
1	п'ятикомпонентні	76	
	з одним прийменником	19	<i>джерело конституційного права у юридичному значенні</i>
	з двома прийменниками	6	<i>право на участь в управлінні державними справами</i>
	з одним сполучником	22	<i>принципи правового статусу людини і громадянина</i>
	з двома сполучниками	1	<i>основні права та свободи людини і громадянина</i>
	зі складним словом, яке пишеться разом	11	<i>делеговані повноваження органу самоорганізації населення</i>
	зі складним словом, яке пишеться через дефіс	2	<i>принцип екстериторіальності дії нормативно-правових актів</i>
2	шестикomпонентні	48	
	з одним прийменником	17	<i>право брати участь в управлінні державними справами</i>
	з двома прийменниками	2	<i>відпустка без збереження заробітної плати за згодою сторін</i>
	з трьома прийменниками	2	<i>пенсія у зв'язку з втратою годувальника у солідарній системі</i>
	з одним сполучником	17	<i>акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування</i>
	зі складним словом, яке пишеться разом	4	<i>асоціація демократичного розвитку і місцевого самоврядування</i>
	зі складним словом, яке пишеться через дефіс	3	<i>конституційна свобода людини і громадянина як конституційно-правова категорія</i>

№	Типи багатоконпонентних термінів та їх варіанти	Кількість термінів	Приклади
3	семикомпонентні	21	
	з одним прийменником	12	<i>право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї</i>
	з двома прийменниками	4	<i>порушення іноземцями і особами без громадянства правил перебування в Україні</i>
	з одним сполучником	10	<i>право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї</i>
	з двома сполучниками	10	<i>соціальні гарантії прав, свобод та обов'язків людини і громадянина</i>
	зі складним словом, яке пишеться разом	1	<i>права, свободи та обов'язки людини і громадянина як інститут законодавства</i>
4	восьмикомпонентні	10	
	з одним прийменником	3	<i>право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції</i>
	з двома прийменниками	3	<i>гарантії виборчого права і права на участь у всеукраїнському та місцевих референдумах</i>
	з одним сполучником	5	<i>тлумачення офіційне Конституції і законів України органом конституційної юрисдикції</i>
	з двома сполучниками	4	<i>принципи права у сфері прав, свобод та обов'язків людини і громадянина</i>
	зі складним словом, яке пишеться разом	1	<i>гарантії виборчого права і права на участь у всеукраїнському та місцевих референдумах</i>
5	дев'ятикомпонентні	4	
	з одним прийменником	3	<i>принцип зберігання громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України</i>
	з одним сполучником	1	<i>висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні</i>

№	Типи багатокомпонентних термінів та їх варіанти	Кількість термінів	Приклади
	з двома сполучниками	2	<i>принцип реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина</i>
	з двома сполучниками	2	<i>принцип реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина</i>
	зі складним словом, яке пишеться разом	1	<i>висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні</i>
6	десятикомпонентні	3	
	з двома прийменниками	2	<i>європейська конвенція про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади</i>
	з чотирма прийменниками	1	<i>право на участь у культурному житті, користування закладами культури, на доступ до культурних цінностей</i>
	з одним сполучником	1	<i>європейська конвенція про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади</i>
	з двома сполучниками	1	<i>право на відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї або близьких родичів</i>
7	одинадцятикомпонентні	2	
	з одним прийменником	1	<i>міжнародні стандарти як елемент міжнародного механізму реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина</i>
	з трьома прийменниками	1	<i>право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди</i>

№	Типи багатоконпонентних термінів та їх варіанти	Кількість термінів	Приклади
	з двома сполучниками	2	<i>міжнародні стандарти як елемент міжнародного механізму реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина</i>
8	дванадцятикомпонентні	1	
	з одним прийменником	1	<i>право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України</i>
9	тринадцятикомпонентні	2	
	з двома прийменниками	2	<i>право на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів</i>
	з одним сполучником	1	<i>принцип рівності перед законом громадян України незалежно від причин, порядку та моменту набуття ними громадянства України</i>
	з двома сполучниками	1	<i>право на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів</i>
	зі складним словом, яке пишеться разом	1	<i>право на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів</i>
	Всього багатоконпонентних термінів	167	

Аналіз багатоконпонентних термінів дав можливість виділити 9 типів аналітичних словосполучень, які містять п'ять і більше компонентів. У межах зазначених типів виокремлено 38 варіантів багатоконпонентних термінів, що зумовлено різною кількістю

прийменників, сполучників та складних слів, написаних разом або через дефіс.

Отже, структурно-словотвірні особливості української термінології конституційного права України є одним із способів забезпечення системності в цій терміносистемі. Терміносистема конституційного права відповідно до її структури репрезентована синтетичними (однослівними) та аналітичними (кількаслівними) термінами.

Аналітичні терміни в терміносистемі конституційного права України становлять суттєву більшість порівняно із синтетичними термінами. Серед аналітичних структурних типів переважають бінарні сполуки, що становлять 51,37% (1647 термінів) від загальної кількості термінів. Найбільшою є група термінів, які утворено за моделлю „прикметник + іменник” (Adj + N) – 61,56% (1014 терміни від загальної кількості двокомпонентних термінів). Трикомпонентні терміноодиниці становлять 17,06% (547 одиниць) від загальної кількості аналізованих термінів. Чотирикомпонентних виявлено – 5,7% (183 одиниць), термінів, що налічують понад чотири слова, – 5,2% (167 одиниць). Відповідно однокомпонентні складають 20,64 % (662 одиниці).

У результаті лінгвістичного аналізу аналітичних термінів у галузі конституційного права визначено їх продуктивні типи. Основним принципом утворення складених номінативних термінологічних одиниць є конкретизація родового опорного компонента видовим.

ЛІТЕРАТУРА

Булик-Верхола С., *Структурно-граматична характеристика музичних термінів української мови* [в:] „Проблеми української термінології”, № 648, Львів 2009, с. 121–124.

Даниленко В., *Русская терминология. Опыт лингвистического описания*, Москва 1977.

Козак Л., *Типи відношень у багатокomпонентних словосполученнях в українській електротехнічній термінології* [в:] „Проблеми української термінології”, № 453, Львів 2002, с. 250–253.

Морозова Г., *Формальна структура термінів акушерства та гінекології* [в:] „Ученые записки Таврического национального университета им. В. Вернадского, серия Филология. Социальные коммуникации”, том 24 (63), № 2, 2011, с. 443–446.

Овсейчик С., *Основні структурні моделі екологічних термінів* [в:] „Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. праць”, вип. 9, Київ 2003, с. 219–222.

Петченко Т., *Структурные виды терминов стекольного производства* [в:] *Лексика и словообразование русского языка: Сб. науч. тр.*, Рязань 1982, с. 76–80.

Руколяньська Н., *Іменникові терміни на позначення ключових понять кримінального права: словотвірний аспект* [в:] „Проблеми української термінології”, № 559, Львів 2006, с. 233–236.

Шевченко М., *Структурне моделювання сучасної терміносистеми українського речового права* [в:] „Проблеми української термінології”, № 503, Львів 2004, с. 121–125.

Structural modeling of Ukrainian constitutional law terms

The article outlines the main trends of structural modeling at its present level. In particular, we have revealed the basic structural models of two-component terms and their variants, and determined the degree of productivity of individual structural models of constitutional law terminology. The source basis of the research was terminological dictionaries, and encyclopedias on constitutional law. The material for the study was the 3,300 terminological units selected by the method of continuous excerpts from these sources.

Key words: terminology, Ukrainian constitutional law, structural model, structural analysis, multicomponent terms.

ГОВІР МЕШКАНЦІВ ХОЛМЩИНИ. Ч. 1: СЛОВНИК ВЕСІЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ

Холмські говірки є продовженням західноволинських і належать до південно-західного українського діалектного ареалу. У науковій літературі, на жаль, немає вичерпного, комплексного дослідження цієї мовної території, зокрема якщо йдеться про її лексичний фонд. Значний вклад у вивчення холмських говірок належить Ф. Чижевському¹ та М. Лесіву². Доречно згадати також роботи, що стосуються мови переселенців з цієї території на західних землях Польщі (D. Jarczak)³ та в Україні (Г. Аркушин, Н. Остап)⁴.

- 1 Див.: F. Czyzewski, *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy* [w:] „Rozprawy slawistyczne” 2, Lublin 1986; F. Czyzewski, M. Sajewicz, *Słownictwo ludowe ukraińskiej gwary wsi Ochoża koło Chełma* [w:] *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, „Rozprawy slawistyczne”, 12, Lublin 1997, s. 45–86; F. Czyzewski, *Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny* [w:] „Rozprawy slawistyczne”, 9, Lublin 1998.
- 2 М. Лесів, *Українські говірки в Польщі*, Варшава 1997.
- 3 D. Jarczak, *Niektóre osobliwości przemieszczanej gwary ukraińskiej w powiecie Stargardzkim województwa Szczecińskiego* [w:] „Zeszyty Naukowe nr 6. Prace Wydziału Humanistycznego nr 3, cz. 1, Wyższej Szkoły Nauczycielskiej w Szczecinie”, Szczecin 1972, s. 41–54.
- 4 Див.: Г. Аркушин, *Деякі діалектизми в мові переселенців з Холмщини* [в:] F. Czyzewski, M. Sajewicz, *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, „Rozprawy slawistyczne”, 12, Lublin 1997, s. 33–38; Н. Остап, *Словник діалектної лексики переселенців із Холмщини* [в:] „Діалектологічні студії 4: Школи, постаті, проблеми”, за ред. П. Гриценка, Н. Хобзей, Львів 2004, с. 355–378; Н. Остап, *Про деякі фонетичні явища в холмських говірках* [в:] „Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство”, № 1 (250), Луцьк 2013, с. 85–89; Н. Остап, *Із спостережень над фонетичними особливостями говірки села Березна на Холмщині* [в:] „Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини”, вип. 4, Умань 2013, с. 89–101.

Холмщина дочекалася опрацювання онімів: власних місцевих та фізикографічних назв (S. Warchoł, M. Łeśiów)⁵, гидронімів (M. Łeśiów)⁶, а також давнього та сучасного антропонімікону (напр., I. Huk, M. Kojder, I. Mytnik, H. Осташ, Р. Осташ; до друку готується монографічне видання I. Mytnik, *Imiennictwo ziemi chełmskiej w XVI–XVII wieku oraz Słownik historyczno-etymologiczny antroponimów ziemi chełmskiej w XVI–XVII wieku*)⁷.

Для дослідження говірок у пригоді стають фольклорні записи, особливо коли мова йде про сучасну Холмщину, де корінного

- 5 Див.: S. Warchoł, *Nazwy miast Lubelszczyzny*, Lublin 1964; M. Łeśiów, *Skąd się wzięła nazwa Hrubieszów* [w:] „Onomastica”, VI, Kraków 1960, s. 107–110; M. Łeśiów, *Terenowe nazwy własne typu Zarudcze* [w:] „Slavia Orientalis”, XVII, 1968, s. 351–353; M. Łeśiów, *Terenowe nazwy własne Lubelszczyzny*, Lublin 1972.
- 6 M. Łeśiów, *Co oznaczają nazwy naszych rzek?* [w:] „Kalendarz Lubelski”, Lublin 1965, s. 79–83.
- 7 Див.: I. Huk, *Klasyfikacja i analiza słowotwórcza antroponimów w dawnej ziemi chełmskiej* [w:] „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, t. 6–7, Warszawa 1998, s. 433–454; I. Huk, *Sposoby identyfikacji osób w dawnej ziemi chełmskiej* [w:] „Studia i Materiały Polonistyczne”, t. 4, Piotrków Tryb. 1999, s. 277–281; M. Kojder, *Zbadań nad historycznym nazewnictwem osobowym gminy Uhruska* [w:] *Gmina Wola Uhruska na tle Euroregionu Bug. Język i kultura*, pod red. F. Czyżewskiego, Wola Uhruska 2003, s. 169–180; M. Kojder, *Derywacja semantyczna w nazwiskach mieszkańców starostwa hrubieszowskiego w XVII i XVIII w. Mechanizmy powstawania odapelatywnych nazwisk historycznych na pograniczu polsko-ukraińskim* [w:] *Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах. Волинь філологічна*, 4. Луцьк 2007, с. 236–243; Kojder M., *Uwagi o nazewnictwie osobowym mieszkańców Hrubieszowa i okolicznych miast w XVII i XVIII wieku* [w:] *Miasto w perspektywie onomastyki i historii, pod red. I. Sarnowskiej-Gieffing i M. Graf*, Poznań 2010, s. 151–162; I. Mytnik, *Imiennictwo szlachty polskiej w ziemi chełmskiej w XVI wieku* [w:] *Мова в дзеркалі особистості*, Івано-Франківськ 2013, s. 94–107; I. Mytnik, *Środki i sposoby identyfikacji szlachty polskiej w ziemi chełmskiej w XVII wieku* [w:] „Studia Ucrainica Varsoviensia”, nr 2, Warszawa 2014, s. 113–120; H. Осташ, Р. Осташ, *Прізвища переселенців із Холмщини в антропонімічному просторі України* [w:] *Студії з ономастики та етимології*, відп. ред. О. Карпенко, Київ 2002, с. 159–174; H. Осташ, Р. Осташ, *Холмські прізвища в антропонімічному просторі України* [w:] „Волинь філологічна : текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах”, упор. Г. Аркушин, вип. 4, Луцьк 2007, с. 250–258; H. Осташ, *Холмські вуличні прізвиська: минуле і сучасне* [w:] „Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя”, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей, Львів 2009, с. 159–173.

українського населення залишилося небагато. У 1986 р. І. Ігнатюк так писав про стан досліджень української культури цього регіону (подається за М. Лесівом 2006: 261–262):

Найменше фольклорних матеріалів поміщено з Холмщини. Це тому, що на цій території після війни тільки де-не-де залишилися невеличкі групи українського населення, а також немає там кому збирати й досліджувати фольклор.

Про фольклор Холмщини були надруковані ось такі статті. Покійний Євген самохваленко надрукував у „Нашій культурі” (№ 1, 1958) статтю під заголовком „Доля жінки в холмській народній пісні”. (...)

З цієї території тільки А. Зарчук зібрав та помістив у Нашій культурі (89 і 90 номери за 1965) 21 приказку, а Олександр Волинець надрукував в Українському календарі за 1969 р. статтю під заголовком „Старі пісні на Холмщині”, в котрій подав уривки кількох весільних весняних та інших пісень, що їх сам записав в околицях міста Грубешова. Також український календар за 1973 р. надрукував фольклорні матеріали під заголовком „З весільних пісень і приспівок села Гунятин Грубешівського повіту”⁸.

У цьому контексті неоціненні польові, фольклорні записи, зроблені студентами кафедри україністики Варшавського університету, яким не байдужа була народна усна й матеріальна культура мешканців Холмщини. Вони стали джерельною базою для кількох магістерських робіт, присвячених українським говіркам та фольклору, напр.: О. Бень, *Як ми колись полотно робили*, В. Бень, *Народні обряди та звичаї Черничина (Грубешівщина)*, Б. Гук, *Обряди, звичаї та усна народна творчість Холмщини*. Остання з них послужила за основу пропонованого зведення весільної лексики.

Нижченаведений матеріал почерпнутий саме з експедиційних записів, з надією, що його публікація поповнить надалі скромні знання про холмські говірки, зокрема про словництво та збагатить лексичний матеріал для майбутнього лексикографічного опрацювання цього діалектного простору.

Словникові статті подаються разом з ілюстративним матеріалом – контекстом їхнього вживання, а водночас картиною діалектного мовлення мешканців Холмщини та етнографічно-культурного

8 І. Ігнатюк, *Фольклор Підляшшя і Холмщини на сторінках пресових органів УСКТ* [в:] „Український календар 1986”, с. 76 [за:] М. Лесів, *Українські говірки у Польщі*, Варшава 1997, с. 261–262.

гла. До реєстру введено окремі лексеми та їхні фонетичні, структурні й лексичні варіанти, вирази й словосполучення. Тлумачення подається лише до назв із затемненою мотивацією. Ілюстративний матеріал супроводжується вказанням назви місцевості, з якої походив інформатор. Записи проведено у трьох регіонах: в околицях Володави (с. Вирики, Кривоверба, Ляцьке), Холма (с. Березно, Гнішів, Гордище, Руда Село, Рудка, Святиця) та Грубешова (с. Черничин).

блогославенство: Рідні батьки, просимо о тоє *блогославенство* для тих молодих, которії збираються до того шлюбу, до дому Божого. То дружба молодого просив. (Березно).

блогословити, блогославити: Батько каже – хай Бог *блогословить*, щестя і долі дасть, і я так само *блогослаблю*. (Березно).

весіле, весілле: А пuzней *весіле*. (Городище). Як збирається *весілле*, то йдуть по свашку, оркестра грає, горілку в свашки п'ють, куровай беруть, і од свашки до другеї свашки. (Святиця).

Розшум'ялося, розбуялося
та й в городечку зілле.
Зачинається, починається
у Маринуні весілле. (Вирики).

витати хлібом і солею, витати з хлібом, сіллю: Стає молодий перед порогом, виходять батьки молодеї, *витають* його *хлібом і солею*, келишком горілки. (Городище). Як приїдуть, то батьки *витають* молодих з *хлібом, сіллю*, горілкою, за порогом *витають*, ті за порогом і ті за порогом, і через поріг дають, але молоді тільки губи мачають і назад розливають. (Ляцьке).

віночки – готування вінків напередодні весілля: А вже в молодеї *віночки*. Сядають усі за стіл, роблять квіти для маршелкув, упинають вельона, пuzней то вінка плелі. (Вирики).

вінчатися, брати шлюб; взяти шлюб: *Вінчалися* завжди в неділю. У суботу тільки жидівка *брала шлюб*, християнка ж в неділю. (Ляцьке). Но і заїхалі, *шлюб взяли*. Батькі вишлі, винесли хліб-сіль, по келишкві горілки. (Березно).

вклонитися, робити уклон: Вона *ся вклонить* і матір поцілує, і батька, ше і келишок горілки хип за собою. І бавлється. (Святиця). Як вже виторгував, як сторгувалі, то *робилі уклон* – рідні батьки,

просимо о тоє благославленство для тих молодих, которії збираються до того шлюбу, до дому Божого. (Березно).

городити дорогу – Вже молодий приїжджає до молодєї, уже йому *дорогу городять* як має виходити, виносять стола, хлеб, сіль. І вже він стоїть, а вони з ним торгуються. (Вирики).

давати на заповіди, давати на заповідь: І вже на другий день неділя, вже сьмо *давали* в тот час *на заповіди* до церкви, зголошувалі значить, шо вже шикувалося весіле. (Березно). Як вже зробилі тії запивини, но то вже *далі на заповідь* до церкви, чи там до косьола. (Вирики).

дивоснуб, сват: *Дивоснуби* йдуть, заходять у хату сватати. Сваталі так: приходить *дивоснуб*, уважає, жеб за бельок не пройти, стоїть. Його просять, жеб сядав, він не хоче, каже, що прийшов щось купити, банялюки править. Потім уже каже, що он висланий од того і од того, ци приймуть. (...). Виносять той куферок, на фиру хлопця їдного садять, *свата*, пресницю йому дають. (Городище).

перший сват: Перший дружба, *сват перший*, іде до стола і скуплює, яко купує дівку од того *першого свата*. Питає: веле хочеш за тую дівку, чи гроші, чи горілку випити? (Березно).

дружба: І якраз тутай *дружба* приходить. Но той мене виклікав, питається, чи я піду замуж за нього, чи маю хенць, значить, за муж іти. (Березно). Перше її брат співав, а друге *дружби* його. (Святиця).

перший дружба – *Перший дружба*, сват перший, іде до стола і скуплює, яко купує дівку од того першого свата. (Березно).

дружбонька – зменш.-пестл. до **дружба**:

Наш *дружбонька* лисий
Погнав у поле миши.
Сів собі под купою,
Глядить миші челядою. (Городище).

дружина – гості молодого або молодої (свашка, староста, старосціна, дружба, дружка): Як вже приїжджев кавалер до дівки, но то вже так само мав свою *дружину*, хлопці булі, дівчета булі яко свашкі, староста був зі старосціною, дружба був. (...) *Дружина* свашкі виводила старших гостей, перших батьків, путом гостей. Підведе до стола, допіру та такай налівають горілку, вип'є, хто там мав гроші, то положив на тарілок. (Березно). Молодая сидить за столом, і сидить *дружина* її і сидить їден хлопець,

кулка тримає в руці. (...). І молода виводить до танце, нале келюшок горілки, той кине пару гроши на талір. Наперед виводить батьків, путем хрещоних батьків, *дружину*, знайомих і сусідів. (Городище).

дружка, дружна: У суботу запрошувалі на весілля. Ходила молода зі своїми *дружками*, просила на своє весілле. (...). Молода збирала всі *дружни* свої і колежанки до себе, і приходила така, що добре ти вельони впинала, шпиліла. (Ляцьке).

перша дружна – *Перша дружна* виводила в танець, перш старших, потом молодих. (Городище).

старша дружна – Пузней того вельона наложилі для її *старшой дружни*. *Старша дружна* танцювала, геть зо всіми, і з маршілками, і з *дружнами*... (Вирики).

дружко – весільний гість, що допомагав молодому викупити молоду: Молодий стоїть, а *дружко* з торбою за нього торгується, молодий ниц не каже. Но *дружко* ставить горілку одну, ставить другу на роги стола, вже й штири поставив, а тиї кажуть, же ше мало. (...) *Дружкові* співають:

Дружко коровай крає,
і в кишеню ховає. (Вирики).

друхенка – зменш.-пестл. до **дружна:**

Ти *друхенко*, ти хороша,
не кидай одного гроша.
Оно дай же пувдолара,
буду з тобою танцювала. (Вирики).

запивати – Чи пуйдеш за цього хлопця, чи не? (...) Но, я відаю! Як мама там з татом скажуть. Як скажуть, же не, то дівчина слухає. Но, пуйде. Но, най іде, пуйде – кажуть батьки. Но то вже треба *запивати* її. Принесуть пуллітра, випивають келишок. А то вже як прийдуть з хрещоним або іншим, то тоди-то *запивають* добре. *Зап'ють* і несуть на заповіді. (Ляцьке).

запоїни, запивки, запивини – узгоджена дружбою та батьком парубка зустріч молодих у батьків молодой, під час якої визначали дату весілля; символічна ознака досягнення згоди: Як ми приїхалі,

давай горілку випілі, перші *запоїни* були. (Березно). Як зроблеть договір, то він приходить з горілкою, то були такі *запивки*, там п'ють і обмовлюється, кеди тоє весілле. (Городище). Уже як договір робилі, то робилі *запивини*. (...) А пузьней, як договорилі, прийнялі з тим хлебом, ставилі горілку, робилі гостину, робилі *запивини*. (Вирики).

запорожці – весільні гості – діти: Було тих *запорожців*, же трудно було вийти, повни сіни. (...)

Наша сванечка хонору немає,
запорожцям цукерки, як котам кидає. (Вирики).
І вже коровая крають і дають усім.
Запорожцям теж дають. (Ляцьке).

заручини, умовини, другі запоїни: Ми умовіліся на суботу – *заручини* робимо. Від теї *заручини* мі в голові крутиться, шо з того ниц не буде. *Заручини* то є *другі запоїни*. (...). Ціла фіра їх приїхало до мене на тиї *заручини*, на *умовини*. (Березно).

збир – зустріч молоді у молодого у вечір напередодні весілля з забавою та музикою: А в молодого вточа був *збир*. Як з далека були музиканти, то музикантів наввечур привюзу, і вже до його всі хлопці шлі. Вже ті музиканти гралі, ті хлопці придуть по ті дівчєта, шо на віночках були, забирають їх на той *збир*. Але то тільки як в їднім селі весілле. (Вирики).

їти замуж: Той другий каже: слухай, Касько, ти ризикуєш *їти* за нього *замуж*? (...) А, каже, якби тобі трафився в своїм селі хлопець, воліла бись *їти* в своїм селі *замуж*, чи на дисете село? (...) Уже як подобався і для тата і для мами, то треба було вже *їти замуж*. (Березно).

коровай, куровай: А в суботу печуть *коровая*. І співають йому:

Пшеничний *короваю*,
шо я на тебе кошту маю. (Святиця)

По очепінах *куровай* давалі в молодого, а в молодеї, то як вже до молодого малі їхати. (Березно). *Куровай* несуть, співають, дружба трясе тим *куровайом*, танцює з ним, врешті ставляють його на стіл до молодого. (...) А потом, при конци, то вже той *коровай* ділять,

дружба приносить з комори його і каже – ой *курувай*, тра руки вмити, бо зараз будем *курувай* дилілі. (Городище).

курувайніца – жінка, що випікає весільні короваї: Збирали *курувайніц*, тих *курувайніц*ов то немало, але то вже так у суботу, бо весілля було переважно в ниділю. (...) Тії *курувайніци* там на другій хаті коровай печуть, співають тому коровайові, у той печі там палеть. (Вирики).

маршелки – весільні гості: За молоду *маршелки* торгуються. Шо вони кажуть – то не переслухати: же молодеї не дадуть, бо вона ще така молода, же найліпша дівчина, мусуть много заплатити їм, жеб її викупити. (...) Но і вже пузьней пудуть його *маршелки* молодеї шукати. (Вирики).

менжатка – заміжня жінка: Знімуть їй вельона, з правого боку вчіплет встонгу, шо то вже *менжатка*. (Городище).

молода, молодая, молодуха: Уже в молодого збираються свої, музиканти, все, а *молодая* вдома, бо ж всі на весілля запрошени. (...) Ідуть *молодеї* шукати. Де вона? А *молоду* сховалі до комори, її нима. (...). І співалі для *молодухи*: (...). (Вирики).

молодий, кавалер: Стає *молодий* перед порогом, виходять батьки молодеї, витають його хлібом і солею, келишком горілки. (Городище). Як вже приїжджев *кавалер* до дівки, но то вже так само мав свою дружину, хлопці булі, дівчета булі яко свашкі, староста був зі старосціною, дружба був. (Березно).

молоді, молодії: А як *молодії* до шлюбу поїхалі, то сусідів збиралі, гостилі, тих шо на весіле не були запрошени. (...). Дружко робить долотом знаку на стіні, де мають сидіти *молоді*, вбиває колку і на них вішає посаговий рушник. (Вирики).

оженитися: Той, що в своїм селі має пару моргів, то диивиться на багатшу ще від себе. Той, шо є бідний, шукає десь *оженитися*, щоб було на чим жити. (Березно).

омачка – весільна страва: Варили студенець, *омачка* була, наставлять на стіл три або штири миски, видельци, хліба накрають, булку покладуть. Таке шикованне було. (Ляцьке).

очепіни, очепини – обряд надівання очіпка, головного убору заміжньої жінки: Запросили приданих до столів. Потом другий ще був обід. *Очепіни* зробілі. Сидлі молоді за столом, стояла бутелька горілки, наливалі. Дружина свашкі виводила старших гостей, перших батьків, путом гостей. Підведе до стола, допіру та такай налівають горілку, вип'є, хто там мав гроші, то положив на тарілок.

По *очепінах* куровай давалі в молодого, а в молодої, то як вже до молодого малі їхати. (...) По *очепінах* вже весіле розходилося, роз'їжджалося. (Березно). Вона ся вклонить і матір поцілує, і батька, ще і келішок горілки хип за собою. І бавлетьсе. І вже як до нього має їхати то *очепини*. (Святиця).

перепой – весільна горілка, за яку молодий викупляв молоду: Дає їм по пару злотих. Дає, але то все ниц, уже й горілку давай, як не даси горілки, *перепоя*, то ниц не буде. (...).

Вийшов же татульо
із повним *перепойом*.
А я до їх, я до їх
з низеньким уклоном. (Вирики).

перизва – найважливіші весільні гості, батьки та хрещені батьки: Приїхала *перизва*, то вони вже найважніші гості, бо то батько й мати, й хрещони, то вже їх садовили коло молодих. (Вирики).

подхоронжи – весільні гості: Хоронжи і *подхоронжи* крають хліб. І потім уже вельона скидають, накладають чепечок. (Ляцьке).

посаговий рушник, посаг: А на стіні *посаг* там – великий *рушник посаговий*, на патиках штирьох. (Ляцьке). А ще рано то забивалі *посаг*. Дружко робить долотом знаку на стіні, де мають сидіти молоді, вбиває колку і на них вішає *посаговий рушник*. Скінчить, відвертається до людей і питає: як вам подобається мій *посаг*, що я зробив? (...) А молодуха бере за той *рушник посаговий*, ти штири палікі ламаються, всі йдуть навколо стола. *Посаг* молоді беруть з собою. (Вирики).

почіпкати, чіпкувати, чіпкати – надіти молодій чепок: І так її *почіпкали* в той чипечок. (Вирики). Але було і так, що вона ся сховала, кавалерка її шукає, бо мають *чіпкувати*. (Святиця). Но, давай, будуть *чіпкати*. А она ся десь сховає. Хто хтибе, то півлітра дустане. Знімуть її вельона, з правого боку вчіплет встонгу, що то вже менжатка. (Городище).

привітанє: Но і заїхалі, шлюб взяли. Батькі вишли, винесли хліб-сіль, по келишкови горілки. То було *привітанє*. Потом вже весіле одбулося. (Березно).

придани, приданє, приданки – весільні гості (батьки, хрещені батьки та інші гості, також діти): У нас то колись ішло поперед весіле до кавалера, як дівка приставала, потум *придани* їхалі.

А от вже в нас, в Березні, то як пуперед *придани* їхалі ду молодого, а дуперо потом ішло весіле *за приданами*. Там *приданам* нашікували з'їсти, випити. Як весіле приїжджало, то *придани* вже погостілися. А в нас було інацей зроблено. Ми приїхалі перші яко весіле. Для *приданих* обід був ліпший приготований, ніж для цілого весіля. Запросілі *приданих* до столув. (Березно). А потом, по весілю, як вже дівчина їде до нього, то треба *приданих*. Він чи там вона просить матера хрещону, батька хрещоного за *придани*. (...) І ти *придани* поперід їдуть, а весіле зараз за ними. (...) Але ще Perezва приїхала перед тим, і *придані*. Батько, мати, хрещони, хрещона, ше там з сусідських кого бралі в то *придане*. *Придане*, то билі теж гости, але чужії вже. Часом і деті бралі. (Вирики). А тії свати хочуть ухопити тую яечню, часом і розкидають або з'їдуть, а *приданки* не мають потом чого дати. (Городище).

придано – речі, вкрадені з обійстя дому молодой: Як молодая забиралася до молодого, то кралі, що попало з обійстя, ніби для молодой. Називалі то *придано*. (Рудка).

прийти в зальоти – питати про згоду видати дочку заміж. Свати та дивоснуби, почастовані горілкою, питають батьків дівчини про згоду видати дочку заміж: То випили горілку, вона келішок подала, но доперо говорять – ми *пришли в зальоти* до вас, до вашей дочки. Но як? Згаджається, чи ні? (Святиця).

прийти у свати: Уже як подобався і для тата і для мами, то треба було вже йти замож. Уже *пришли в свати*. Уже там кавалер не пришов, то вже пришли хрещони. (Березно).

просити на весілле: Приходить весілле. Спрошують усіх. Ходила молода з молодим, ходилі й *просилі на весілле*: приходимо вас *просити на наше весілле*. Не ганьбуйте, приходьте хто може. (Вирики).

робити договор, вговорити, договорити: Як *зроблеть договор*, то він приходить з горілкою, то були такі запивки, там п'ють і обмовлюється, кеди тоє весілле. (Городище). Уже як *договор робилі*, то робилі запивини. (...) но і вже робилі той *договор*, чи будуть брати за зетя, чи буде дочка йти до їх. Бо колись-то батько й мати мусилі все *вговорити*, сами молоді не радилі. А пuzньей, як *договорилі*, принялі з тим хлебом, ставилі горілку, робилі гостину, робилі запивини. (Вирики).

розплетини: Сідала дівка на стульцьові, подушка була на стульцьові, но і там дівчета приспівувалі на тії *розплетини*. (Березно).

рушник – рушник у церкві, на який ставали молоді: Як батюшка дає шлюб, то молода тегне *рушник*, жеб за нею всі шлі. (Святиця). У церкві *рушника* тягала, жеб дівчєта замуж ішли. (Городище).

сванечка – здібн.-пестл. до **сваха**:

Дай нам *сванечко* сира. 2х
Даст Бог тобе хорошего сина.
з ручками, з нужками,
з хорошими очками
А сваха їм одспівувала:
А я *сванечка* гожа,
як червоная рожа.
понад Дунайом бігла,
росою ручки мила.
росою ручки мила,
вам сира улїпила. (Вирики).

сватати: Дивоснуби йдуть, заходять у хату *сватати*. (Вирики).

сваха: Так само *сваха* мусила мати закуску й горїлку як коровая пєклї перед тим всїм. (...). А *свасї* приспївувалї як входила з горїлкою:

Наша *сваха* щось має, 2х
пуд пулу ховає,
шоб ми ся дугадалї,
уд *свахи* удубралї. (Березно).

свашка – здібн.-пестл. до **сваха**: Як вже приїжджев кавалєр до дївки, но то вже так само мав свою дружину, хлопці булі, дівчєта булі яко *свашкї*, староста був зі старосціною, дружба був. (Березно).

скуплювати – викупляти молоду: перший дружба, сват перший, іде до стола і *скуплює*, яко купує дївку од того першого свата. Питає: вєлє хочєш за тую дївку, чи гроші, чи горїлку випити? (Березно).

ставати до уклону, кланятися; поклонитися: І вже *ставать до уклону*. Засєдуть рїдній батько, мати, хрєщоний, старші люди, кожному *поклониться*. (Ляцьке). Колїсь обоє *кланялїся*, обоє до матєра *кланялїся*, пузьнєй до батька, до хрищоной, до хрищоного. (Вирики). *Кланяються* батькам і хрєсним батькам. (Городище).

староство: Позбирають тії дівчета – йдуть – йдуть по *староство*. Заберуть *староство*, но то йдуть по коровай. (...) Стає молодий перед порогом, виходять батьки молодеї, витають його хлібом і солею, келишком горілки. Просяць його до хати, входить він, *староство* й дружба. (Городище).

стояти на рушникові: Молоді *стоять на рушникови*, як батюшка буде обводити, то молода тегне рушника, жеб дружки хутко замуж пушли. (Ляцьке).

старосціна – Як вже приїжджев кавалер до дівки, но то вже так само мав свою дружину, хлопці булі, дівчета булі яко свашкі, староста був зі *старосціною*, дружба був. (Березно).

стрончити – займатися звідництвом, звідникувати: Колись то дівчета з хлопцями не умовлелися, тільки *стрончили*. Хлопець іде до дівчини, а дівчина каже: я прийду там такого і такого дне. Но то приходь. То є така, що наведе його на жарти. Прийде й скаже: що ти хочеш? А інша йшла. Но то приходить другий коло його. Посідеть трохи і кажуть: чи пуйдеш за цього хлопця, чи не? Питає той другий. Но, я відаю? Як мама там з татом скажуть. (Ляцьке).

студенець – весільна страва: А там удома вже все нашиковано, варили *студенець*, омачка була, наставлять на стіл три або штири миски, видельци, хліба накрають, булку покладуть. Таке шикунанне було. (Ляцьке).

торгуватися; сторгуватися: Стає молодий перед порогом, виходять батьки молодеї, витають хлібом і солею, келишком горілки. Просяць його до хати, входить він, староство й дружба. Молодая сидить за столом, і сидить дружина її і сидить їден хлопець, кулка тримає в ругі. Заплати мені тильо і тильо, бо я тя не вступлю. І стукає тим кулком в стул. Но й *торгуються, торгуються*, нарешті *ся сторгують*, дадуть пару грошів, і він попуд стулом втікає, доперо молодий іде до молодеї. (Городище). Вже молодий приїжджає до молодеї, уже йому дорогу городяць як має виходити, виносяць стола, хлеб, сіль. І вже він стоїть, а вони з ним *торгуються*. (Вирики).

уклон: Входяць до хати і вже молоді шикуються до *уклону*. Кролісь-то за столом сядалі батько-мати, хресний, хрещона, бабуля теж, як була, а вже пузьней, то перед столом сядалі. Застилалі такого дивана і вже *вклони*. До тих *вклонув* то гралі такі жалосні пісні... (Вирики). Хліб лежить на столі, бере той дружба за руку молодого й молодую і так кругом стола три рази обведе, той хліб цілюють кожний раз, і виводить їх до *уклону*. (Городище).

хоронжий, хоронжи – весільний гість: *Хоронжи* і *подхоронжи* крають хліб. І потім уже вельона скидають, накладають чепечок. (Ляцьке).

хрещона матер, хрещона: Він чи там вона просить *матера хрещону*, батька хрещоного за придани. (Городище). Але ще перезва приїхала перед тим, і придані. Батько, мати, хрещони, *хрещона*, ше там з сусідських кого бралі в то придане. (Вирики).

хрещоний батько, хрещоний, хресний батько: Він чи там вона просить матера хрещону, *батька хрещоного* за придани. (Городище). Але ще перезва приїхала перед тим, і придані. Батько, мати, *хрещони*, хрещона, ше там з сусідських кого бралі в то придане. (Вирики). А в молодей то кажен свій куровай ніс, *батько хресний* ніс, часом і чужий. (Святиця).

хрещоні батьки, хресні батьки, хрещони: А пuzней весіле. То він дружину свою просив, а вона свою просила, сватів, друхни, *батьків хрещоних* просила, жеб коровай спеклі. (...) Кланяються батькам і *хресним батькам*. Ті їх благословлять. (Городище). Приїхала перизва, то вони вже найважніші гості, бо то батько й мати, й *хрещони*, то вже їх садовилі коло молодих. (Вирики).

чепечок, чипечок – зменш.-пестл. до **чіпок:** Но, але вже той *чепечок*. Перед молодими ставилі тарілку, на ній хустина біла, з молодей вельона знялі. Як його здіймалі, то ше пантофля вкралі, ше молодуси треба було того пантофля викупити. Пuzней того вельона наложили для її старшой друхни. (...). І вона вже убралася в гинше, як гості жегнала, то була вже в гиншом. І так її почіпкалі в той *чипечок*. (Вирики). І потім уже вельона скидають, накладають *чепечок*. (Березно).

Ти маршелку, ти кудлатий,
кажуть люде, щось богатий.
Дай же, дай же, не жалуй же,
на *чипечок* подаруй же. (Вирики).

чіпок: Як посадять, то співають і розбирають, накладають *чіпок*, а її одяг накладалі на друхну, яка потім усіх виводила до танцю. (Рудка).

чіпкати, чіпкувати – надівати молодій чіпок: І вже як до нього має їхати то очепини. Але було і так, що вона ся сховала, кавалерка її шукає, бо мають *чіпкувати*. (Святиця). Но, давай, будуть *чіпкати*. А она ся десь сховає. (Ляцьке).

ЛІТЕРАТУРА

Аркушин Г., *Деякі діалектизми в мові переселенців з Холмщини* [в:] F. Czyżewski, M. Sajewicz, *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, „Rozprawy slawistyczne”, 12, Lublin 1997, s. 33–38. Лесів М., *Українські говірки в Польщі*, Варшава 1997. Осташ Н., Осташ Р., *Прізвища переселенців із Холмщини в антропонімійному просторі України* [в:] *Студії з ономастики та етимології*, відп. ред. О. Карпенко, Київ 2002, с. 159–174.

Осташ Н., Осташ Р., *Холмські прізвища в антропонімійному просторі України* [в:] „Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах”, упор. Г. Аркушин, вип. 4, Луцьк 2007, с. 250–258.

Осташ Н., *Із спостережень над деякими морфологічними особливостями холмських говірок* [в:] „Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини”, випуск 5, Умань 2014, с. 44–50.

Осташ Н., *Словник діалектної лексики переселенців із Холмщини* [в:] „Діалектологічні студії 4: Школи, постаті, проблеми”, за ред. П. Гриценка, Н. Хобзей, Львів 2004, с. 355–378.

Осташ Н., *Особливості мовлення українців з Холмщини* [в:] „Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість”, вип. 2 : депортації 1944–1951, Львів 2007, с. 254–284.

Осташ Н., *Холмські вуличні прізвиська: минуле і сучасне* [в:] „Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя”, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей, Львів 2009, с. 159–173.

Осташ Н., *Із спостережень над фонетичними особливостями говірки села Березна на Холмщині* [в:] „Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини”, випуск 4, Умань 2013, с. 89–101.

Осташ Н., *Про деякі фонетичні явища в холмських говірках* [в:] „Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство”, № 1 (250), Луцьк 2013, с. 85–89.

Czyżewski F., *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy* [w:] „Rozprawy slawistyczne”, 2, Lublin 1986.

Czyżewski F., Sajewicz M., *Słownictwo ludowe ukraińskiej gwary wsi Ochoża koło Chełma* [w:] *Ze studiów nad gwarami*

wschodniosłowiańskimi w Polsce, „Rozprawy slawistyczne”, 12, Lublin 1997, s. 45–86.

Czyżewski F., *Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny* [w:] „Rozprawy slawistyczne”, 9, Lublin 1998.

Huk I., *Klasyfikacja i analiza słowotwórcza antroponomów w dawnej ziemi chełmskiej* [w:] „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, t. 6–7, Warszawa 1998, s. 433–454.

Huk I., *Sposoby identyfikacji osób w dawnej ziemi chełmskiej* [w:] „Studia i Materiały Polonistyczne”, t. 4, Piotrków Tryb. 1999, s. 277–281.

Jarczak D., *Niektóre osobliwości przemieszczanej gwary ukraińskiej w powiecie Stargardzkim województwa Szczecińskiego* [w:] „Zeszyty Naukowe nr 6. Prace Wydziału Humanistycznego nr 3, cz. 1 Wyższej Szkoły Nauczycielskiej w Szczecinie”, Szczecin 1972, s. 41–54.

Kojder M., *Z badań nad historycznym nazewnictwem osobowym gminy Uhruska* [w:] *Gmina Wola Uhruska na tle Euroregionu Bug. Język i kultura*, pod red. F. Czyżewskiego, Wola Uhruska 2003, s. 169–180.

Kojder M., *Derywacja semantyczna w nazwiskach mieszkańców starostwa hrubieszowskiego w XVII i XVIII w. Mechanizmy powstawania odapelatywnych nazwisk historycznych na pograniczu polsko-ukraińskim* [w:] *Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах. Волинь філологічна*, 4. Луцьк 2007, s. 236–243.

Kojder M., *Uwagi o nazewnictwie osobowym mieszkańców Hrubieszowa i okolicznych miast w XVII i XVIII wieku* [w:] *Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, pod red. I. Sarnowskiej-Gieffing i M. Graf, Poznań 2010, s. 151–162.

Łesiów M., *Skąd się wzięła nazwa Hrubieszów* [w:] „Onomastica”, VI, Kraków 1960, s. 107–110.

Łesiów M., *Co oznaczają nazwy naszych rzek?* [w:] „Kalendarz Lubelski”, Lublin 1965, s. 79–83.

Łesiów M., *Terenowe nazwy własne typu Zarudcze* [w:] „Slavia Orientalis”, XVII, 1968, s. 351–353.

Łesiów M., *Terenowe nazwy własne Lubelszczyzny*, Lublin 1972.

Mytnik I., *Imiennictwo szlachty polskiej w ziemi chełmskiej w XVI wieku* [w:] *Мова в дзеркалі особистості*, Івано-Франківськ 2013, s. 94–107.

Mytnik I., *Środki i sposoby identyfikacji szlachty polskiej w ziemi chełmskiej w XVII wieku* [w:] „Studia Ucrainica Varsoviensia”, nr 2, Warszawa 2014, s. 113–120.

Mytnik I., *Interferencja międzyjęzykowa w imiennictwie ziemi chełmskiej na tle kontaktów polsko-ukraińskich w dawnej antroponomii* [w:] *Тенденції розвитку української лексики та граматики*, за ред. І. Кононенко, І. Митнік, С. Романюк, ч. I, seria „W kręgu języka, literatury i kultury”, pod red. I. Kononenko, I. Mytnik, t. III, Warszawa 2014, s. 168–187.

Warchoł S., *Nazwy miast Lubelszczyzny*, Lublin 1964.

Dialect of residents in the Kholm territory. Part 1: glossary of wedding vocabulary

The proposed article is devoted to the Kholm dialect which is a component of the south-western vernacular of the Ukrainian language. It presents wedding dialect vocabulary used by the residents of the Kholm territory and the most important scientific literature concerning the dialectological and onomastic research in this area. The collective lexicon comes from folk materials about wedding rituals and customs.

ЛЕКСИКА СЕЛА СТРИГАНЦІ ЯК ОБ'ЄКТ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ. Д. 3 (ДОЖИВАТИ – ДЮХУВАТИ)

Діалектне словникарство є перспективною ділянкою наукової роботи. Попри наявність солідно підготовлених лексикографічних праць, які були видані у різні роки, чимало проблем залишаються невирішеними. Зокрема, неохопленими є багато діалектних масивів, а також немає теоретичного підґрунтя при укладанні діалектних словників, особливо тих, які стосуються лексикографічного опрацювання окремої говірки.

Традиція вивчати окремі говірки та подавати як додаток до публікацій різні за обсягом словники давня¹. О. Горбач уклав близько

1 Див., напр.: М. Вербовий, *Спроба характеристики говірки села Лозоватка Криворізького району Дніпропетровської області* [в:] „Ukrainistica”, вип. 9, Кривий Ріг–Краків 2011, с. 99–124; П. Гладкий, *Говірка с. Нехворощі Андрушівського району Бердичівської округи (кол. Житомирського повіту)* [в:] „Український діалектологічний збірник”, ред. О. Синявський, А. Кримський, кн. 2, Київ 1929, с. 109–198; О. Курило, *Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробричів давніше Городенського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині*, Київ 1924; М. Лесюк, *Мовний світ галицького села (Ковалівка Коломійського району Івано-Франківської області)*, Івано-Франківськ 2008; О. Мельничук, *Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району Одеської області)* [в:] „Лексикографічний бюлетень Інституту мовознавства АН УРСР”, вип. 2, Київ 1952, с. 67–98; Л. Паламарчук, *Словник специфічної лексики говірки села Мусіївки (Вчорайшенського району, Житомирської області)* [в:] „Лексикографічний бюлетень Інституту мовознавства АН УРСР”, вип. 8, Київ 1958, с. 22–35; І. Панькевич, *Говір села Руської, бывшего Марамороша в Румунії* [в:] „Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді”, Ужгород 1934, т. 10; І. Свенціцький, *Бойківський говір с. Бітля* [в:] „Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка”, т. 114, кн. 2, Львів 1913, с. 116–153; F. Czyżewski, M. Sajewicz, *Słownictwo ludowe ukraińskiej gwary wsi Ochoża koło Chełma* [w:] *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, „Rozprawy slawistyczne”, 12, Lublin 1997, s. 45–86.

20 діалектних словників, у тому числі таких, які стосуються мовлення мешканців окремих населених пунктів². Ця традиція продовжується й активно розвивається і в наші дні. В останні роки опубліковано низку словників, які віддзеркалюють мовлення носіїв окремої говірки³. Ці лексикографічні праці мають різну структуру. Докладний аналіз праць, які висвітлюють специфічні особливості окремих говірок, здійснено у статті К. Глуховцевої “Говірка як об’єкт діалектологічних досліджень”⁴. Характеристика деяких діалектних словників, що стосуються окремих населених пунктів, міститься у статті Н. Хобзей “Сучасне українське діалектне словництво”⁵.

Мета статті – запропонувати нові підходи до лексикографічного опрацювання лексики сучасного мовлення мешканців одного села. Об’єктом дослідження обрано говірку села Стрі́гáнці Ті́сменицького (діалектне стриганецьке – *Тисменéцького*) району Івано-Франківської області. Говірка міститься на південному заході наддністрянського діалекту. Село розташоване в 30 км від обласного центру – міста Івано-Франківська (якщо їхати через *Рóшнів, Клубі́вці, Ті́сменицю*), на відстані 2-х кілометрів від правого берега ріки Дністер. Через село протікає правобережна притока Дністра – невелика річка Корості́льна. Вважається, що воно засноване у 1624 році. Село значиться на карті французького інженера-картографа Левассера де Боплана з 1650 року. Сусіднє село *Рóшнів* – набагато давніше, у писемних пам’ятках згадується з 1387 року.

- 2 Див., напр.: О. Горбач, *Південноволинська говірка й діалектний словник с. Ступно кол. пов. Здовбунів* [в:] О. Горбач, *Зібрані статті, V, Діалектологія*, Мюнхен 1993, с. 405–426.
- 3 Г. Аркушин, *Силенська гуторка*, Луцьк 1996; І. Друль, *Словник говірки села Грабовець Стрийського району Львівської області*, Луцьк 2006; М. Неґрич, *Скарби гуцульського говору: Березові*, Львів 2008; Н. Осташ, *Словник діалектної лексики переселенців із Холмищини* [в:] *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей, Львів 2004, с. 355–378; І. Сабадош, *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району, Ужгород 2008*; А. Сизько, *Словник діалектної лексики говірки села Кишеньок Кобеляцького району Полтавської області*, Дніпропетровськ 1981; Є. Турчин, *Словник села Тилич*, Львів 2011.
- 4 К. Глуховцева, *Говірка як об’єкт діалектологічних досліджень* [в:] *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей, Львів 2004, с. 262–274.
- 5 Н. Хобзей, *Сучасне українське діалектне словництво* [в:] „Україна: культура, спадщина, національна свідомість, державність”, вип. 15, Львів 2006, с. 819–826.

Із Стриганцями сусідять також села *Добге, Поберéжжя* (діалектне стриганецьке – *Поберéжі*).

Структура словникової статті

Реєстрові слова подано великими літерами жирним шрифтом за українською абеткою. Після реєстрового слова у квадратних дужках наведено транскрипцію з обов'язковим позначенням наголосу та інших звукових особливостей лексеми. У мовленні стриганчан ненаголошений звук [e] звучить невиразно, часто наближаючись до [и] або [і]. Характерною особливістю говірки є те, що часто один і той же мовець може вживати будь-яку із цих паралельних фонетичних форм. Тобто при вимові лексеми **селó** 'вид населеного пункту' можливі такі фонетичні варіанти: **селó** [се^нло], **силó** [си^нло], **силó** [си^ело]. Із цієї ж причини, указуючи на середній рід у словникових статтях, присвячених прикметникам і дієприкметникам, указуємо (в ненаголошеній позиції) через скісну риску подвійну вимову, наприклад: „**ДРАП'ЖНИЙ** [драп'п'іжний], **-а, -е/-и, прикм.** 1. Хижацький. 2. *перен.* Нещадний. 3. *перен.* Зажерливий, ненаситний”. Детальніше варіанти **-е/-и** не розшифровуємо, хоча слід мати на увазі, що, окрім указаних, можливі ще проміжні варіанти: звук [e], наближений до [и], та звук [и], наближений до [e]. Знак наголосу у транскрипції ставимо перед наголошеним складом. Після квадратних дужок подано ремарки: для **іменника** – вказівка на закінчення родового відмінка однини, вказівка на рід (*ч., ж., с.,* при іменникові спільного роду – *сп. р.*); для **дієслова** – вказівка на частиномовну належність слова та на вид (*док., недок.*); для **прикметника** – вказівка на частиномовну належність. Прикметники подано у формі чоловічого роду, після того через коми вказано закінчення жіночого та середнього родів; для **інших частин мови** – вказівка на частиномовну належність. Якщо слово багатозначне, викладено всі відомі авторам значення лексеми. Ці значення відокремлено арабськими цифрами. Омоніми подано в окремих статтях із числовим позначенням індексу справа. Якщо реєстровим словом є вуличне прізвище, то у словниковій статті вказуємо основні похідні форми прізвищ членів сім'ї, не розписуючи детально усі можливі варіанти антропонімоформул, у яких можуть уживатися ці основні форми⁶. Усі умовні скорочення подано окремим списком.

6 Докладніше про функціонування вуличних прізвищ у Стриганцях див.: Р. Остап, *Із життя сучасних українських прізвищ*. З [в:] *Діалектологічні студії*. 6: *Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації*, відп.

Умовні скорочення

Авт. – примітка авторів статті; **виг.** – вигук; **вищ. ст.** – вищий ступінь; **відм.** – відмінок; **вл. н.** – власна назва; **вул.** – вуличне; **вульг.** – вульгарне; **див.** – дивись; **дієприкм.** – дієприкметник; **дієсл.** – дієслово; **док.** – доконаний вид; **евф.** – евфемізм; **ж.** – жіночий рід; **жарт.** – жартівливе; **займ.** – займенник; **заст.** – застаріле; **зб.** – збірне; **згруб.** – згрубіле; **зменш.-пестл.** – зменшувально-пестливе; **знач.** – значення; **знев.** – зневажливе; **ім.** – іменник; **інд.** – індивідуальне; **ірон.** – іронічне; **лайл.** – лайливе; **мн.** – множина; **наз.** – називний; **напр.** – наприклад; **недок.** – недоконаний вид; **ор.** – орудний; **оф.** – офіційний варіант імені; **пас.** – пасивний; **перев.** – переважно; **перен.** – переносне значення; **пестл.** – пестливе; **пор.** – порівняй; **прикм.** – прикметник; **присл.** – прислівник; **род.** – родове; **розм.** – розмовний варіант імені; **с.** – середній рід; **ч.** – чоловічий рід; **числ.** – числівник; ♦ – фразеологічні одиниці; ■ – узвичаєні вислови.

Д

ДОЖИВА́ТИ [дожи'вати] дієсл., *недок.* (перебувати в останній стадії життєвого шляху) доживати. ■ **дожива́ти віку** – жити у похилому віці; проживати останні роки свого життя.

ДОЖИВО́ТНЕ [дожи'вотне^н] *присл.* Окреслення часового проміжку (до кінця життя), на який хто-небудь зобов'язується утримувати кого-небудь в обмін на записане у спадок рухоме і нерухоме майно.

ДОЗВОЛЬИ́ТИ [дозво'л'и^ти] дієсл., *недок.*, **ДОЗВО́ЛИТИ** [доз'волити] *док.* (давати дозвіл на виконання чого-небудь) дозволяти: (із розповіді жінки похилого віку, яка у 1934 році прийшла у с. Стриганці за невістку): *Моя свекру́ха бу́ла дуже́ скупá жінка. І все мені каза́ла: як віп'еш молоко́, то з ним віп'еш всьо – і сир, і сметáну, і ма́сло. І не дозво́лила мені пі́ти сві́же молоко́, а всю півни́цю заставля́ла молошні́тами на квасне́ молоко́.*

ДОЗРИВА́ТИ [дозр'і'вати] дієсл., *недок.*, **ДОЗРІ́ТИ** [дозр'іти] *док.* Дозрівати: – *В на́шим садку́ напа́дало так бага́то я́блук! А́ле вони́ ще мале́нькі. – То я́блуні чістітсі: все, що незда́ле, відпада́е, а дба́ре буде да́лі дозрива́ти.*

ДОЇДЖЬИ́ТИ [дойіж'дж'и'єти] дієсл., *недок.*

1. Систематично їздити з одного місця в інше, напр., регулярно їздити із сільської місцевості в місто на роботу. **2.** Рухаючись, наближатися до зазначеної мети, зазначеного населеного пункту, об'єкта і т. ін. **■ доїджьіти (дої́хати) кіньцьу́** (кому, чому) *див. ДОЇ́ХАТИ. Див. ще ВІЇДЖЬИ́ТИ, ВІ́ЇХАТИ, ДОЇ́ХАТИ, ЗАЇДЖЬИ́ТИ, З'ЇДЖЬИ́ТИ, Ї́ХАТИ НЕДОЇДЖЬИ́ТИ, ПЕРЕЇДЖЬИ́ТИ, ПІДІДЖЬИ́ТИ, ПОЇ́ХАТИ, ПРИЇДЖЬИ́ТИ.*

ДОЇ́ХАТИ [до'йіхати] дієсл., *док.* Приїхати куди-небудь, добратися кудись: *За́кім я дої́ду, то ти ще мо́жеш два́цять ка́вів ві́пити.* **■ дої́хати (доїджьіти) кіньцьу́** (кому, чому) – докласти зусиль, щоб знищити кого-, що-небудь. Якщо мова йде про людину, то мається на увазі, що цій людині тривалий час створювали труднощі, до неї чіплялися, і тому вона змушена була, напр., звільнитися з певної роботи; якщо мова йде про річ, то мається на увазі тривала і неправильна експлуатація, уживання певної речі, певного приладу і т. ін., що призвело до її поломки.

ДОЇ́ОК [дойок], **-йка**, *ч.* (частина тіла тварини) дійка (у кози, корови).

ДОКАПАРИ́ТИ [докапа'рити] дієсл., *док.* (що) як-небудь, з великими труднощами, з останніх сил докінчити якусь роботу: *Вони́ не ма́ли грóшей, тому́ ту хату́ ле́две докапа́рили* (тобто: ледве докінчили будівництво хати через брак коштів). *Див. ще КАПАРИ́ТИ, СКАПАРИ́ТИ. Пор. ДОМУ́ЧИТИ.*

ДОКЛИ́КУВАТИСІ [док'ликуватис'і] дієсл., *недок.*, **ДОКЛИ́КАТИСІ** [док'ликатис'і] *док.* Гукати до кого-небудь, бажаючи привернути увагу чи отримати відповідь: *Тебе́ сі не доклі́чеш.*

ДОКОНА́ТИ *див. ДОКОНУВАТИ ².*

ДОКОНУВАТИ ¹ [до'конувати] дієсл., *недок.* (кому) переконувати кого-небудь у чомусь: *Вони́ йому́ докóнували, шо баху́рїска ніхто́ не труч'їв, він сам впов.*

ДОКОНУВАТИ ² [до'конувати] дієсл., *недок.*, **ДОКОНА́ТИ** [доко'нати] (кого) доводити до останньої стадії терпіння, виводити з себе; домучувати: *Вони́ дуже́ підсмішко́увалисі над ним. Вони́ його́ тим докóнували.*

ДОКОПИ́ЧИТИ [доко'пичити] дієсл., *док.*, *перен.* Закінчити, завершити.

ДОКУМЕНТ [доку'мент], -а, ч. Документ: *Ти цей папірчик не загубі, бо то важний документ 'ти цього папірця не загуби, бо він – важливий документ'. Див. ще ДИКУМЕНТ.*

ДОКУПИ [до'купи] присл. Докупи: *Звйіжі мішкі докүпи мџчно, абі не розсіпалисі.*

ДОЛАТУВАТИ [до'латувати] дієсл., недок., **ДОЛАТАТИ** [дола'тати] док. Закінчувати латати що-небудь.

ДОЛИНА [до'лина], -и, ж. Долина. ■ **Дџвська Доліна** – мікротопонім: власна назва поля, розташованого у долині села Стриганці поблизу сусіднього села Дџвге. **Дџвська Долина** – це лише невелика частина тієї території, яка окреслюється мікротопонімом **на Долині**. ■ **на Доліні** – цей мікротопонім тісно пов'язаний із мікротопонімом **на Горі**, який уживають при позначенні плато гір, що півколом оточують село (там знаходяться найродючіші землі). Тепер, коли розвалився місцевий колгосп, селяни мають по кілька наділів (паїв), один із яких може бути на горі, інший – у долині. У тих випадках, коли у розмові не потрібно уточнювати місце розташування земельної ділянки, то в розмові послуговуються узагальнювальним висловом – **на Горі** і **на Доліні**: *Я сџго рџку бџльбу посадив на Горі або Я сџго рџку на Доліні посіав лишџ буракі.*

ДОЛИНКА [до'лінка], -и, ж. Невелика долина.

ДОМАГАТИСІ [дома'гатис'і] дієсл., недок. Вимагати щось у кого-небудь. *Див. ще ДОМОГТИСІ.*

ДџМА [дџма] присл. Те саме, що **ВДџМА**: *Я так не маю чісү, в мене дџма всџо стоїт облогџм 'у мене багато домашньої роботи (у хаті і по господарству), але за іншими обов'язками я не маю часу її виконати'.*

ДОМАРСТВО [до'марство], -а, с. Господарство, садиба, дім. ■ **лишүтисі на домарстві** – залишитися вдома охороняти, стерегти дім, господарство, коли всі члени сім'ї пішли кудись, напр., на роботу в полі.

ДОМАШНІЙ [до'машній], -а, -е/-и, прикм. **1.** (який стосується дому) домашній. **2.** (про людину) який більше тримається свого дому, більше любить перебувати у своєму домі, ніж поміж чужих людей: *Він така домашина дитіна.*

у знач. ім. мн. **домашні** – члени сім'ї, домочадці: *а) Я би м то варіла, алі мої домашні тџго не любіт їсти; б) –*

А мої домашні борщю не хотьїт. – А шо хотьїт? – Хотьїт печеного леду.

ДОМИ́СКО [до'миско], -а, ч. Великий дім, домище.

ДОМОВЛЫ́ТИСИ [домоў'л'и'тис'і] дієсл., недок., **ДОМО́ВИТИСИ** [до'мовитис'і] док. Домовлятися: *А то вже як с кімось домовишисі [орати город – Авт.], а він тебе підведе, то вже тогді починаєсі коломійка: бі́гаєш цілий день, виглядаєш.*

ДОМОГТИ́СИ [домог'тисі] дієсл., док. Одержати бажаний результат, вимагаючи щось у кого-небудь. *Див. ще ДОМАГÁТИСИ.*

ДОМОЧИ́ТИ [домо'чити] дієсл., док. **1.** (про воду, якою поливають землю) просякнути в ґрунт на достатню для поливу сільськогосподарських рослин (огірків, капусти, помідорів, перцю і т. ін.) глибину: *Я подивіласі під корч, а там ще не домочіло 'я подивилася під кущ, а там ще недостатньо промочило ґрунт'.* **2.** Просякнути наскрізь (перев. про дощ, який тривав довго і просякнув у ґрунт на достатню або ж надмірно велику глибину). *Див. ще ЗАМОЧИ́ТИ, МОЧИ́ТИ.*

ДОМУРО́ВУВАТИ [дому'ровувати] дієсл., недок., **ДОМУРУВА́ТИ** [домуру'вати] док. **1.** Закінчувати мурувати. **2.** Споруджувати ще одну будівлю поруч іншої.

ДОМУ́ЧИТИ [до'мучити] дієсл., док. *перен.* (що) як-небудь, з великими труднощами докінчити якусь роботу. *Пор. ДОКАПАРИ́ТИ.*

ДОНБÁС [дон'бас], -у, ч. Вл н.: топонім – (назва одного з регіонів України) Донбас.

ДОНЕ́ЦЬК [до'нец'к], -а, ч. Вл. н.: топонім – назва обласного центру: *Мій Рóман дзвонів в Донéцьк. Там вігоріло, а в нас дру́гий мі́сіць льє і льє.*

ДÓНІ ¹ [дон'і], -і, ж., *пестл.* **1.** (дочка) доня: (із пісні) *Співанóчки мої́ мілі! Кі́лько я вас знáла! А як прийшла́ до свекру́хи, всі позабува́ла. А свекру́ха дóбра б́ула, та й ми нагада́ла, Співáй, дóню, співанóчки, би с не забувала.* **2.** Уживається як ласкаве звертання (дóню) старшої за віком жінки до дівчини або молоді жінки.

ДÓНІ ² [дон'і], -і, ж. Вл. н.: розм. від Докія < оф. Євдокія.

ДОНЬКА́ [дон'ка], -и, ж. Дочка: а) *Я – Мару́сі, Кожалéва донька́;* б) *Донька́ від мене не має нія́ких секрétів. Як десь підé*

на якусь вечірку, то потім розповідає мені всь, від А до Я; в) Не стало діда, не стало баби – донька чорно біділа.

ДОНЬЦІ [дон'ц'і], -і, ж. **1.** Пестл. до **ДОНІ** **1. 2.** Уживається як ласкаве звертання (**досьцю**) старшої за віком жінки до дівчини або молодій жінки. **3.** Уживається як ласкаве звертання (**досьцю**) старшої за віком жінки до дитини (як до дівчинки, так і до хлопчика).

ДОПАКУВАТИ [допаку'вати] дієсл., док. **1.** Завершити процес пакування. **2.** Додати якусь частину чого-небудь і таким чином завершити процес пакування. Див. ще **ПАКУВАТИ**.

ДОПЕКТИ див. **ДОПІКАТИ**.

ДОПЕЧЕНИЙ [до'пече'ний], -а, -е/-и, дієприкм., пас. Доведений до готовності у процесі випікання (хлібобулочні вироби) або запікання (м'ясні вироби). Протилежне – **НЕДОПЕЧЕНИЙ**.

ДОПИВАТИ [допи'вати] дієсл., недок., **ДОПИТИ** [до'пити] док. (випивати щось до решти) допивати.

ДОПИВАТИСІ [допи'ватис'і] дієсл., недок., **ДОПИТИСІ** [до'питис'і] док., перен. (доходить внаслідок регулярних випивок до загрозливого стану для того, хто п'є, або ж для його сім'ї) допивається: *Допівсі був, що приходило до краю.*

ДОПІСУВАТИ [до'писувати] дієсл., недок., **ДОПИСАТИ** [дописати] док. **1.** Закінчувати щось писати. **2.** Закінчувати писати те, що було недописане через вимушену перерву у писанні. **3.** Додавати щось до написаного тексту, списку і т. ін. Див. ще **ВІДПІСУВАТИ**, **НАПИСАТИ**, **НЕДОПИСАТИ**, **ПИСАТИ**, **ПОПИСАТИ**, **СПІСУВАТИ**.

ДОПИТИ див. **ДОПИВАТИ**.

ДОПИТИСІ див. **ДОПИВАТИСІ**.

ДОПІКАТИ ¹ [доп'ікати] дієсл., недок., **ДОПЕКТИ** [допе'к'ти] док. Закінчувати процес випікання хлібобулочних або запікання м'ясних виробів.

ДОПІКАТИ ² [доп'ікати] дієсл., недок., **ДОПЕКТИ** [допе'к'ти] док., перен. (кому) набридати кому-небудь своїми тривалими розмовами або якимись діями: *Хлопчійска йому дуже допікают.* [Це може бути як насмішками, напр., у середовищі однолітків, так і різними діями, напр., тим, що вони часто залазять у чужий садок і обривають фрукти – Авт.]. **■ не допікай мені** – не заважай мені; не відвертай мене від основного заняття; не муч мене постійними проханнями.

ДОПЛА́ЧУВАТИ [доп'лачувати] дієсл., недок., **ДОПЛАТИ́ТИ** [допла'тити] док. Додатково платити за щось. Див. ще **ПЛАТИ́ТИ**.

ДО́ПЛИВ [доплиў], -у, ч. Притока великої ріки, напр., будь-яка річка, що впадає у Дністер. Наз. мн. **до́пливи**.

ДОПОЛІ́КУВАТИ [допол'ікувати] дієсл., недок., **ДОПОЛОКА́ТИ** [дополо'кати] док. Закінчувати полоскання білизни.

ДОПРАВЛЬИ́ТИ [допраў'л'и'єти] дієсл., недок., **ДОПРА́ВИТИ** [доп'равити] док. **1.** (куди) доводити, довозити, дотранспортовувати кого-, що-небудь кудись, до якого-небудь місця. **2.** Додавати сіль, спеції, приправи до їжі. **3.** (собі) споживати чого-небудь до потрібного рівня, напр., напитися вдосталь горілки: *Ну, я вчєра собі на висілю́ допра́вив 'ну, я вчора на весіллі напився досочу горілки'*. **4.** (кому) додавати чого-небудь до потрібного рівня. Це може стосуватися будь-чого. Наприклад, чіпляється до сільських хлопців п'яний. Вони не хочуть з ним зв'язуватися, тому уникають із ним сутички (*Вуйку, йдіт собі своїов дорóгов, кудá йдете. Ми вас не чіпаєм, не чіпáйте нас*). Він не заспокоюється. Тоді вони його штурханами відігнали. Він знову до них вернувся. Це вже їм набридло, і, як сказав один мовець, *тут-то воні йому́ і допра́вили*, тобто додали стусанів до попереднього разу і в результаті налушцювали.

ДОРІ́БОК [до'р'ібок], -**бку**, ч. (заробіток, прибуток) доробок: *Пчóбли – то лишє убі́ток, а дорі́бку нема́ нія кого.*

ДОРІВНА́ТИ [дор'іў'нати] док. Зробити що-небудь рівним, однаковим за величиною (висотою, шириною, обсягом, кількістю) із чим-небудь.

ДОРІВНУВАТИСІ [до'р'іўнуватис'і] дієсл., недок., **ДОРІВНА́ТИСІ** [дор'іў'натис'і] док. (бути, ставати рівним з ким-, чим-небудь; намагатися стати рівним з кимось, чимось) дорівнюватися: *Та він богáч! Ти шо? Хóчеш з ним дорівна́тисі?*

ДО́РКА [дорка], -и, ж. Вл. н.: розм. від Ода́рка, Да́рія.

ДОРО́БАЛО ¹ [до'робало], -а, с. **1.** Стара немічна людина. **2.** Стара, зношена річ.

ДОРО́БАЛО ² [до'робало], -а, с. Гніздо для курки, у тому числі для квочки.

ДОРОБИ́ТИ див. **ДОРО́БЛЮВАТИ**.

ДОРОБИ́ТИСІ [дороб'итис'і] дієсл., док. Здобути багатство, краще становище, гроші, маєток, речі і т. ін. завдяки своїй праці. ■ **ві́грати (доробі́тисі), як го́лий в те́рню** – всупереч

сподіванням щось заробити – зазнати втрат, збитків; втратити заробіток.

ДОРОбЛЮВАТИ [до'робл'увати] дієсл., недок., **ДОРОбИ́ТИ** [до'робити] док. **1.** (закінчувати робити що-небудь, доводити яку-небудь роботу до кінця) дороблювати. **2.** (приладнувати, доточувати, домуровувати що-небудь додатково) дороблювати: *Він доробів собі ще одну кімнátку.*

ДОРОбА [до'рога], -и, ж. Дорога, шлях: а) *Доробу вода зломіла, і ніхто не лагодив;* б) *Він не йшов по доробі, а напорік, через ліс.* ■ **грунтова́ доробга** – (дорога поміж полями; дорога в полях) польова дорога: *Підéте чéрез пóле, там є грунтова́ доробга.* ■ **далéка доробга** – далека, тривала, виснажлива подорож, поїздка: *Не псу́й їй на́строю, бо пéред нив далéка доробга 'не псу́й їй на́строю, бо її чекає далека подорож'.* Ор. відм. **доробгов** 'дорогою'. Див. ще **ВУ́ЛИЦІ, ГОСТИ́НЕЦ.**

ДОРОбИ́Й [до'рогий], -á, -é, прикм. **1.** (який має велику ціну) дорогий: а) *Той костю́м дорогій.* б) *Там бу́ло дорогé пóле: чи вóди, чи не вóди, все рóдило, бо на гóрбі.* ■ **доробім кóштом** (протилежне – **недоробім кóштом**) – а) вирішення якогось питання ціною значних фінансових витрат; б) *перен.* вирішення якогось питання ціною значних зусиль (фізичних, моральних, психологічних та ін.), дорогою ціною. **2.** *перен.* Великий за кількістю: *Там дубе дорогá дорожнэ́ 'там велика дорожнеча'.* **3.** *перен.* (важливий) дорогий: *Я не мóжу зóраз то тобі зробіти, бо мені чýс дорогій: маю пильнішу спрáву.*

ДОРОбЖЕ́ЗНИЙ [до'рожезний], -а, -е/-и, прикм. (за ціною) дуже дорогий, надзвичайно дорогий; надто дорогий.

ДОРОбЖІ́НЬ [до'рож'ін'] ж. Дорожнеча. Див. ще **ДОРОбЖНЬІ́.**

ДОРОбЖІ́ТИ [до'рож'іти] дієсл., недок., **ПОДОРОбЖІ́ТИ** док. (підвищуватися у ціні) дорожчати: *Всьо дорожї́е.*

ДОРОбЖНЕ́ЧИ [до'рож'неч'і], -і, ж. Дорожнеча.

ДОРОбЖНЬІ́ [до'рож'н'іє], -і, **ДОРОбЖНЕ́** [до'рожн'е"], -і, ж. Те саме, що **ДОРОбЖІ́НЬ:** а) *Там дубе дорогá дорожнэ́ ;* б) *Там така́ дорожнэ́ !*

ДОРОбЖЧИ́Й [до'рожч'ий], -а, -е/-и, прикм. вищ. ст. до **ДОРОбИ́Й.** ■ **йому́ свóе гімнó доробжче, нїж чужі́ ді́ти** – вульг. характеристика великого егоїзму кого-небудь.

ДО́СИТЬ [досит'], **ДОСИ́ТЬ** [до'сит'] присл. **1.** До певної міри; більш-менш достатньо. **2.** Цілком достатньо: (бабуся про

онука-четвертокласника) *Ми йому диван наніч розкладаємо, але часом він познімає подушкі [від дивана – Авт.] і спить і так, і каже, що йому досіть.* ■ Приповідка: **Дав Бог сить, всьогó є досіть** – так говорять тоді, коли протягом літа й осені на всі сільськогосподарські культури є багатий урожай; ■ **з мене вже дósить; з мене вже тóго дósить** – те саме, що **я вже маю тóго досіть**; ■ **я вже маю тóго досіть** – а) (про матеріальні речі, цінності і т. ін.) мені вже того достатньо; б) (про людські стосунки) це вже мені набридло; з цим пора закінчувати. *Див. ще ДÓСТА.*

ДОСИ́ГАТИ [дос'і'гати] дієсл., недок., **ДОСИ́ГНУТИ** [дос'і'гнути] док. Досягати: (набираючи воду з криниці) *Покруті це трóхи кóрбов, бо не досьігну до видра́.*

ДОСОЛИ́ТИ [досо'лити] дієсл., док. Додати солі, щоб страва була в міру посолена: – *Борц трéба досоліти.* – *А багáто?* – *Та кинь páру дрíбок со́ли.*

ДОСПІ́ВАТИ [досп'і'вати] дієсл., недок., **ДОСПІ́ТИ** [досп'і'ти] док. (про плоди, злаки і т. ін.) досягати, дозрівати: *То сі садіт цибу́лю вели́ку. На ні росту́т цибахі́ або стрі́вки, воно́ росте́ догорі́, потóму пúкає, і на верху́ цибахá, або стрі́вки ві́росте такій кия́х, або кúпчик, або ші́шка, і він зацвité, і потóму там йи насі́ні, або зéрнітка чорні́нькі... Як воно́ доспійи, то то насі́ні сійисі́ і вироста́йи з не́ї дрíбóнька цибулі́.* *Див. ще ДОСТИ́ГАТИ, ПРИХÓДИТИ.*

ДО СПІ́ВКИ [до_сп'і'ўки] присл. До спілки, спільно, разом. *Див. ще НА СПІ́ВКУ.*

ДОСПІ́ТИ див. **ДОСПІ́ВАТИ.**

ДÓСТА [1'доста] присл. Достатньо: *Дóста вже то́ї балакані́ни 'досить уже пустопорожньої, непотрібно́ї [з погляду мовця – Авт.] балакани́ни'.* *Див. ще ДОСИ́ТЬ.*

ДОСТИ́ГАТИ [дости'гати] дієсл., недок. **ДОСТИ́ГНУТИ** [дос'тигнути] док. Те саме, що **ДОСПІ́ВАТИ.**

ДОТЕРЛИ́ГАТИ [доте^р'лигати], **ДОТИРЛИ́ГАТИ** [доти^р'лигати] док. Донести кудись (до наміченого місця, пункту і т. ін.) щось дуже важке. *Див. ще ТЕРЛИ́ГАТИ.*

ДОТЕРМІ́ГАТИ [доте^р'м'ігати] дієсл., док. Остаточо розіrvати, розтерзати на шматки якусь річ. *Див. ще ТЕРМІ́ГАТИ.*

ДÓТИ [1'доти] присл. **1.** До тих пір, до того часу: – *Ну, як там у вас? Всьо дóбре?* – *Та як дóбре?! Пóки хóдимо, дóти й дóбре.*

■ **пóти й дóти** – вже більш ніколи, ніколи більше: *Воні менé тим так обра́зили! Більше я до сватів не пої́ду. Пóти й дóти!* **2.** До того місця.

ДОТИРЛИ́ ГАТИ *див. ДОТЕРЛИ́ ГАТИ.*

ДОТО́ЧУВАТИ [до|точувати] *дієсл., недок., ДОТОЧИ́ТИ* [дото|чити] *док.* **1.** Те саме, що **ДОШТУКО́ВУВАТИ.** **2.** Добудовувати до основної будівлі.

ДОХОДИ́ТИ [дохо|дити] *дієсл., недок., ДІЙТИ́* *док.* **1.** (добиратися кудись пішки) доходити: *Надворі́ дощ, всю́ да калабані́. Пóки дійшо́в до шко́ли – чісто сі затро́цькав.* ■ **доході́ти до кра́ю** – закінчуватися: *Вона́ ше їм терні́т, але то терні́ні вже дохо́дит до кра́ю.* **2.** *перен.* (про плоди, ягоди та ін.) дозрівати: *Я йогó [помідор – Авт.] зірва́ла, пома́цала, а він – ше не дійшо́в.* **3.** *перен.* (до кого) ставати зрозумілим: *Я йому́ то клéпчу, клéпчу, а до не́го не дохо́дит 'я йому то говорю, говорю, а він того не розуміє, не сприймає'.*

ДОХО́ЖИЙ [до|хожий], **-а, -е/-и, прикм.** Тямуций, кмітливий.

ДОЧІ́ КУВАТИСІ [до|ч'ікуватис'і] *дієсл., недок., ДОЧЕКА́ТИСІ [доче|катис'і] *док.* **1.** Пробувати, проживати до того часу, поки настане, з'явиться очікуване. **2.** (перебувати десь, щоб побачити кого-, що-небудь, зустрітися з кимось) дождатися. **3.** *перен.* Зволікати з чим-небудь.*

ДО́ШКА [дошкa], **-и, ж.** Дошка: *Ці дошкі́ не трéба дава́ти на підло́гу, воні́ годьїтсі на віро́бу 'ці дошки не треба призна-чати для укладання підлоги, вони годяться для виробництва меблів'.*

ДОШТУКО́ВУВАТИ [дошту|ковувати] *дієсл., недок., ДОШТУКУВА́ТИ [доштуку|вати] *док.* **1.** Прибивати, прикріплювати частину до цілого з метою зробити його більшим у довшину чи ширину. **2.** Пришивати додатковий шматок матерії до якого-небудь кравецького виробу з метою зробити його довшим, більшим і т. ін.: *Трéба твою́ спідні́чку доштукува́ти, бо закорóтка.* *Див. ще ДОТО́ЧУВАТИ, ШТУКУВА́ТИ.**

ДОЩ [дошч], **дощу́/дощю́,** **ч.** Дощ: а) *Аді́, які́й дощ! 'глянь-но, який сильний дощ!'; б) Попáла м під дощ, чісто мо́кра!* в) *Надворі́ дощ, всю́ да калабані́. Пóки дійшо́в до шко́ли – чісто сі затро́цькав;* г) *Вчéра здо́ймівсі алярмо́вий ві́тер і нагно́в вели́кий дощ;* д) *Дощ нас намочі́в, ми не вспі́ли скі́дати сіно в копи́ці, скі́дали лишé в валі́, зóвтра му́сим його́ знов розкі́дати;*

е) Як пішов той дощ, то трава віросла за два дні, очевидічки. **■ злївний дощ** – сильна злива; **■ чекати, як кáні на дощ** – дуже чекати, нетерпляче чекати: (із розмови мами з сином) *Ти де затахтарівсі? Я його чекáю, як кáні на дощ, робóти пóвно, а він десь валанцáєсі. Ше дóбре, якбї хоть по дівкáх, а то мені кáжут: пішов з хлопцїми в волейбóл грáти. Наз. мн. дощї: Зáраз такі дощї пішли, шо сáпай – не сáпай, всьо їдно бурїні підуть в ріст.*

ДОЩИ́ БУВАТИ [дош'чибувати] дієсл., недок., **ДОЩИБА́ТИ** [дошчи'бати] док. **1.** Закінчувати збивати, оббивати якимось предметом (палкою, каменем і т. ін.) плоди з фруктових дерев: *Бахури́ска вже мої́ сливкі дощї́буют* 'хлопчиська вже сливки в моєму садку закінчують оббивати' (мається на увазі, що діти часто залазили в садок, збивали палицями або камінням плоди з дерев і в результаті їх уже мало залишилося на деревах, невдовзі діти докінчать цю справу, слив на деревах уже не залишиться). **2.** Невміло докошувати певну ділянку з травою. Мається на увазі, що невмілий косар (або в нього погано підготовлена до косіння коса) неякісно косить траву: лише частково ламає стебла, проходить по верхах, а низ трави залишається нескошеним. *Див. ще ШЦИБА́ТИ.*

ДОЩИ́ НА [дош'чина], -и, ж. Маленька за довжиною дошка або шматок дошки.

ДОЩІ́ ВКА [дош'ч'їўка], -и, ж. Дощова вода, зібрана з-під ринви для певних господарських потреб (раніше – і для миття голови): *Як збудувáли в Франківську ТОС [ТОС (завод у м. Івано-Франківську) – завод тонкого органічного синтезу – Авт.], то вже дощї́вков гóлову поміти не мож, бо волóсі мóже вілізти.*

ДОЯ́РКА [до'йарка], -и, ж., заст. (працівниця колгоспної тваринницької ферми) доярка: *Я рокáми робїла доя́рков в колгóспі, і нирáз, як йду на висїльї, кїлько я ни бáниласї, якїх лишє духїв на сéбе ни вїливáла, всьо їдно від мéни сілосом булó чўти. Наз. мн. дояркї́: Мóє видрó до кирнїцї такé дўте, такé, як колїсь дояркї на фéрмі молоко носїли. Вонó з алюмінію.*

ДОЯ́ТИСИ [до'йатис'ї] дієсл., недок. Давати надої молока: *Корóва булá проявіла молоко, а типéр знов не дої́цьцї.*

ДРАБ [драб], -а, ч. **1.** згруб. Голодранець, босяк, ледащо. **2.** Лайливе прізвисько. *Див. ще ДРАБЦЮ́ ГА*

ДРАБИ́ НА [дра'бина], -и, ж. Драбина. **■ кїнути за драбїну; кїнути щось (шось) за драбїну** – перев. жарт. будучи

голодним, перекусити чим-небудь; будучи голодним, перекусити чим-небудь на ходу.

ДРАБИНЕ́ГА [драби'нега], **-и, ж.** Дуже велика, довга драбина.

ДРАБЦЮ́ГА [драб'ц'уга], **-и, ч.** Те саме, що **ДРАБ**, тільки має більш посиленій негативний емоційний відтінок. *Наз. мн. драбцю́ги.*

ДРАБЧУ́К [драб'чук], **-а́, ч.** Те саме, що **ДРАБЦЮ́ГА**.

ДРАЗНИ́ТИ [драз'нити] *дієсл., недок. 1.* (навмисне злити, виводити із рівноваги кого-небудь, викликати гнів у когось; дратувати) дразнити. **2.** (насміхатися з кого-небудь, придумуючи образливі прізвиська) дразнити.

ДРАНДЖОЛЬИ́ТА [дранджол'и'єта], **-льї́т,**
ДРАНДЖОЛЕ́ТА [дранджол'е'єта], **-льї́т, ГРАНДЖОЛЬИ́ТА**
[гранджол'и'єта], **-льї́т, ГРАНДЖОЛЕ́ТА** [гранджол'е'єта],
-льї́т, мн. Зменш.-пестл. до **ГРАНДЖО́ЛИ** < **ГРИНДЖО́ЛИ**
[грин'джоли], **-лі́в, мн.** Маленькі санки, салазки.

ДРА́НКА [д'ранка], **-и, ж. 1.** Довго вживана річ, пошита із матерії. **2.** Ганчірка. **3.** Ірон.-жарт. назва жіночої сорочки (вона не обов'язково мусить бути стара і подерта): *Мішу ще своєю дра́нку віпрати.*

ДРАНТИ́ВИЙ [дран'тивий], **-а, -е/-и, прикм. 1.** (про одяг) подертий. **2.** (про залізний посуд) дірявий; який не годиться для вживання. **3. перен.** Старий, неякісний: *Брат вже йому галіт дра́нтіву машину.*

ДРА́НТИ [д'рант'і], **-і, с. 1.** Подертий або старий одяг, який не годиться для вжитку. **2.** Будь-яка стара річ, яка не годиться для вжитку. **3. перен., згуб.** Негідна, нікчемна людина.

ДРАПА́К [дра'пак], **-а, ч. 1.** Віник із пруття, деркач. **2.** Старий віник.

ДРА́ПАТИ [д'рапати] *дієсл., недок.* Дряпати. *Див. ще ДРА́ПНУТИ, ПОДРА́ПАТИ.*

ДРА́ПАТИСІ [д'рапатис'і] *дієсл., недок. 1.* Дряпати себе. **2.** Дряпати когось (захищаючись або нападаючи). *Див. ще ДРА́ПНУТИСІ, ПОДРА́ПАТИСІ.*

ДРАПІ́ЖНИЙ [драп'іжний], **-а, -е/-и, прикм. 1.** Хижацький. **2. перен.** Нещадний. **3. перен.** Зажерливий, ненаситний.

ДРАПІ́ЖНИК [драп'іжник], **-а, ч. 1.** Здирця. **2.** Хабарник. **3. перен.** Ненаситна, зажерлива людина.

ДРА́ПНУТИ [д'рапнути] дієсл., док. (кого, що) дряпнути (одноразова дія). Див. ще **ДРА́ПАТИ**, **ПОДРА́ПАТИ**.

ДРА́ПНУТИСІ [д'рапнутисі], **ДРАПНУ́ТИСІ** [драп'нутисі] дієсл., док. Випадково або навмисне зробити собі на тілі подряпину (одноразова дія): *Вваж'їй: мо́жеш сі дра́пнути тим!* Див. ще **ДРА́ПАТИСІ**.

ДРА́ТВА [д'ратва], -и, ж. Дратва.

ДРИВА́ [дри'ва], **дрóв**, **ДРОВА́** [дро'ва], **дрóв**, зб., тільки у мн. Дрова: а) *А вже ма́єш дрива́ на зіму?* б) *Принеси оберемок дров, бо грубка вже холодна.*

ДРИВІ́ТНІ [дри'в'ітн'і], -і, ж. (місце або приміщення, де ріжуть на колоди, рубають і складують дрова) дровітня.

ДРИГЛЬИ́ЧКА [дриг'л'и'чка], -и, ж. (назва страви) холодець. Див. ще **ГИЖКИ́**.

ДРИ́ГАТИ [д'ригати] дієсл., недок. Дригати.

ДРИ́ГАТИСІ [д'ригатис'і] дієсл., недок. Дригатися.

ДРИ́НТВИТИ [д'ринтв'іти] дієсл., недок., **ЗДРИ́НТВИТИ** [зд'ринтв'іти] док. **1.** (про дерево, дерев'яні вироби) трухлявіти. **2.** (про вироби з інших матеріалів) старітися, ставати непотрібним для користування.

ДРИ́НТЛИВИЙ [д'ринтливий], -а, -е/-и, прикм. Трухлявий.

ДРИСЛЬИ́НКА [дрис'л'и'нка], -и, ж. Сорт слив. Наз. мн. **дрислінкі**.

ДРИСТА́ТИ [дрис'тати] дієсл., недок. Страждати поносом.

ДРІВ [др'іб], **дрóбу**, ч., зб. (дрібні, маленькі розміром плоди картоплі, фруктів і т. ін.) дріб'язок. Див. ще **ДРÓБ'ЯЗ**.

ДРІ́БКА [др'ібка], -и, ж. **1.** (невелика частина, мала кількість чого-небудь) дрібка: – *Бориц трéба досоліти.* – *А багáто?* – *Та кинь пáру дрібок со́ли.* **2.** Крихта (хліба): *Попáли мені́ в черевік якісь сухі́ дрібкі́ та й так грізли в пйіту́, шо мусів роззўтисі́ і ві́ трісти, бо не мож бу́ло ходіти.* **3.** Маленька грудочка (напр., сиру). ♦ **до дрібки** – повністю, цілком, доценту; геть-чисто. Див. ще **ДРІБУ́ШКА**.

ДРІВНЕ́НЬКИЙ [др'іб'нен'кій], -а, -е/-и, прикм. Зменш. – пестл. до **ДРІБНИ́Й**.

ДРІБНИ́Й [др'іб'ний], -á, -é, прикм. **1.** (малий розміром) дрібний: *А слóїк йому́ з рук баба́х, і – на дрібні́ кавáльчики.* **2.** (про людину) малий ростом; шуплий.

ДРІБНІ́ШЕ [др'ібн'іше^н] **1.** присл. вищ. ст. до **ДРІ́БНО**. **2.** перен. Більш здрібноло-пестливо: Від Катеріна ще кажут Катерінка. То вже тагі дрібно́ше клічут.

ДРІ́БНО [др'ібно] присл. (маленькими частинками) дрібно: Ти той бурáк дрібно поріж.

ДРІБО́НЬКИЙ [др'ібон'киї], **-а, -е/-и, прикм. 1.** (дуже малий розміром) дрібненький: а) – А по скільки продáла с огиркі в місті? – Дрібо́нькі, такі, закривáти – по три грівні 'дрібненькі, такі, що годяться для консервування, – по три гривні'; б) Як воно доспіи, то то насіні сійисі і вироста́и з не́і дрібо́нька цибулі. **2.** перен. (про людину) маленький ростом; щупленький.

ДРІБО́СЕНЬКИЙ [др'ібосе^н'киї], **-а, -е/-и, прикм., зменш.-пестл. до ДРІБО́НЬКИЙ.**
ДРІБО́СИНЬКИЙ [др'ібоси^н'киї], **-а, -е/-и, прикм., зменш.-пестл. до ДРІБО́НЬКИЙ.**

ДРІБОСУ́ЛЬКИЙ [др'ібо|сул'киї], **-а, -е/-и, прикм., зменш.-пестл.** Те саме, що **ДРІБОСЮ́НЬКИЙ**: Сусідка мені дала фасóлі, абім посадила. А воно дрібосу́лье! Я сі коло того здрімáю, по́ки посаджú.

ДРІБОСЮ́НЬКИЙ [др'ібо|с'ун'киї], **-а, -е/-и, прикм., зменш.-пестл.** (дуже маленький) дрібнесенький: Сéго рóку бúльба дрібосю́нька. Див. ще **ДРІБОСУ́ЛЬКИЙ**.

ДРІБОТІ́ТИ [др'ібо|т'іти] дієсл., **недок.** Іти швидко і маленькими кроками. Див. ще **ПОДРІБОТІ́ТИ**.

ДРІБОЦЮ́НЬКО [др'ібо|ц'ун'ко] присл. Дрібненько.

ДРІБУ́ШКА [др'ібушка], **-и, ж.** Крихточка (хліба). Див. ще **ДРІ́БКА** у 2-му знач.

ДРІ́ЖДЖІ [др'іждж'і], **-і, с.** або **ДРІ́ЖДЖІ** [др'іждж'і], **-джів, мн.** Дріжджі: Дріжджі бу́ло погáне 'дріжджі були неякісні'.

ДРІМА́ТИ [др'імати] дієсл., **недок. 1.** (перебувати в напівсонному стані, неміцно спати) дримати. **2.** перен. (надто мляво, повільно робити що-небудь, не виявляти активності; зволікати) дримати. Див. ще **ЗДРІМНУ́ТИ, ПОДРІМА́ТИ**.

ДРІМЛИ́ВИЙ [др'імливий], **-а, -е/-и, дієприкм. 1.** (схильний до дримоти; який постійно дримає, охоплений дримотою) дримливий. **2.** перен., **знев.** Який надто повільно працює. **3.** ірон. Який має надто спокійний, флегматичний характер.

ДРІМНУ́ТИ [др'ім|нути] дієсл., **док.** Трошки подримати.

ДРІТ [др'іт], **дрóту**, ч. **1.** Дріт. **2.** Провід на телеграфних стовпах: *Дивісі, як ластівкі всі дроті обсіли* [тут: дроті – на телеграфних стовпах – Авт.]. *Відко, вже збираютьсі відлітати в ірїй.*

ДРОБИ́ТИ [дрo'бити] дієсл., недок. **1.** Відривати від цілого невеликими частинами. **2.** Подрібнювати що-небудь. **3.** Розкришувати, кришити. *Див. ще ПОДРОБИ́ТИ, РОЗДРОБИ́ТИ.*

ДРОБИ́ТИСИ [дрo'битис'і] дієсл., недок. Кришитися. *Див. ще КРИШИ́ТИСИ.*

ДРО́Б'ЯЗ [д'рoб'яз], -у, ч. **1.** Те саме, що **ДРІБ**. **2.** (монети малого номіналу) дріб'язок.

ДРОВА́ див. **ДРИВА́.**

ДРОЧИ́ТИ [дрo'чити] дієсл., недок. (кого) дразнити.

ДРОЧИ́ТИСИ [дрo'читис'і] дієсл., недок. (з ким) (навмисне злити кого-небудь, викликати гнів у кого-небудь; дразнитися; піддразнювати) дрочитися: *Ти нашо дрóчишисі з псом? Вкúсит!*

ДРОШЛЯ́К [дрo'ш'л'ак], -á, **ДРУШЛЯ́К** [друш'л'ак], -á, **ДРУШЛЬИ́К** [друш'л'и'к], **друшліка́**, ч. (посудина з дірочками, що служить для проціджування або протирання їжі) друшляк.

ДРУГ [друг], -а, ч. Друг, товариш. *Наз. мн. дру́зі: Я не знаю, де він собі́ понадібувов таких дру́зів.*

ДРУ́ГИЙ [д'ругий] числ., порядковий. **1.** Другий: а) *Мій Рóман дзвонів в Доне́цьк. Там вігоріло, а в нас дру́гий мі́сіць льє і льє;* б) *Маю два когуті. Але не мірітсі між собо́в. Як одén хóче попарувáти кúрку, то дру́гий йогó відганьїи, клює́;* ■ **дру́гий раз** –вдруге: *Ти не пúтай менé, бо я вже дру́гий раз ті грóші перераховую;* ■ **одén з другим** – ви всі: *Анú, одén з дру́гим, забирáйтисі звідси!* **2.** (інший, протилежний до першого) другий: *Злові матерію за дру́гий конéц.* **3.** займ. Інший. ■ **дру́гий раз** – іншого разу, іншим разом: *Він так назб́итки рóбит, абí йомú дру́гий раз нічóго не казáli роб́ити;* ■ **протúвитисі (спротúвитисі) одén дру́гому** – сердитися один на одного за сказані слова;

у знач. ім. **дру́ге** – щось інше. ■ **однó дúмаю, дру́ге говóру** – так кажуть, намагаючись виправдатися, у ситуації, коли мовець випадково сплутав що-небудь, помилився, наприклад, сплутав ім'я або по батькові співрозмовника тощо.

ДРУ́ЖБА ¹ [д'ружба], -и, ж. (дружні стосунки; стан, коли дружать, товаришують між собою) дружба.

ДРУ́ЖБА ² [д'ружба], -и, ч. Дружко, боярин, друг молодого на весіллі: *Я була в неї на висілю́ дрúжков. Мала м дрúжбу з Кутіщ.*

ДРУ́ЖБИТИ [д'ружбити] дієсл., *недок.* (кому і без додатка) бути за дружбу на весіллі.

ДРУЖИ́ТИ ¹ [дру'жити] дієсл., *недок.* (з ким) (перебувати в дружніх стосунках) дружити.

ДРУЖИ́ТИ ² [дру'жити] дієсл., *недок.*, **ПОДРУЖИ́ТИ** [подру'жити] *док.* (кого) женити сина або видавати дочку заміж: *Вона́ вже свої́ діти подружіла.*

ДРУ́ЖКА [д'руж'ка] –и, ж. Подруга молоді на весіллі: *Я була в неї на висілю́ дрúжков. Мала м дрúжбу з Кутіщ.*

ДРУ́ЖЧИТИ [д'руж'чити] дієсл., *недок.* (кому і без додатка) бути за дружку на весіллі: *Моя́ мала́ перший раз дрúжчит 'моя дочка перший раз дружкою на весіллі'.*

ДРУШЛЬІ́К *див. ДРОШЛЯ́К.*

ДРУШЛЯ́К *див. ДРОШЛЯ́К.*

ДУБ [дуб], -а, ч. (назва дерева) дуб. ♦ **Приказка: Якій дуб – такий клин, який батько (тато) – такий син.** За значенням відповідає літературній приказці: **Яблуко від яблуні недалеко котиться; ■ мо́цний, як дуб** – (про людину) дуже міцний, здоровий (фізично).

ДУ́БЕЛЬТ [дубе'л'т] *присл.* Подвійно, удвоє; ще раз у такій же кількості. *Див. ще ДУБЕЛЬТОВО.*

ДУБЕЛЬТІ́ВКА [дубе'л'т'іўка], -и, ж. Рушниця-двостволька.

ДУБЕЛЬТОВІ́Й [дубе'л'т'овий], -а, -е/-и, *прикм.* Подвійний.

ДУБЕЛЬТОВО [дубе'л'т'ово] *присл.* Те саме, що **ДУ́БЕЛЬТ**: *Він йому́ тепер му́сит заплатіти дубельтово.*

ДУБИ́НА [ду'бина], -и, ж. **1.** Місце, де ростуть дуби; дубовий гай, ліс. **2.** *збірн.* Зрізані колоди з дубових дерев.

ДУБОВЕ́НЬКИЙ [дубо'вен'кий], -а, -е/-и, *прикм.* (назва відтінку кольору) світло-коричневий. *Див. ще ДУБОВІ́Й ².*

ДУ́БОВИЙ [дубовий], -а, -е/-и, **ДУБО́ВИЙ** ¹ [ду'бовий], -а, -е/-и, *прикм.* Який належить дубові або стосується його: а) *Добре було́ би відваріти дубову кору́;* б) *Колеса́ [до воза – Авт.] були́ дубові́ або б́кові.*

ДУБОВІ́Й ² [ду'бовий], -а, -е/-и, *прикм.* (назва кольору) темно-коричневий. *Див. ще ДУБОВЕ́НЬКИЙ.*

ДУ́БОВИЙ МІСТ [дубовий м'іст], **Дубового Мбсту**. Вл. н.: назва мосту, розташованого біля селища міського типу Єзупіль. Так називають його стриганчани.

ДУБÓК [ду'бок], **-бкá**, ч. Зменш.-пестл. до **ДУБ**.

ДУ́БРІВКИ [дубр'іўки], **-вок**, *мн.* Вл. н.: мікротопонім – назва лісу на території Стриганець.

ДУД [дуд], **-а**, ч. Манжет у рукаві чоловічої сорочки або жіночої блузки. *Наз. мн. дуди*. Із моди с. Стриганець 40–60-х років ХХ ст.: якщо шиється жіночий костюм (блузка і спідниця), то рукави у блузки можуть бути з *дудом* (тоді рукав довгий) або з укороченим рукавом, який тоді називається *тричвертовий*, манжет закручується вверху і називається *рукáв тричвертовий з майше́том*. Блузки з тричвертовим рукавом мали пояски ззаду і збоку від заднього шва до переднього. *Див. ще МАЙШЕ́Т*.

ДУ́ЖЕ [дуже^н], **ДУ́ЖИ** [дужи^є] *присл.* (у великій мірі, надто, надзвичайно) дуже: а) *Дуже порідне плáття*; б) *В нас гóсті на висілю́ дуже лю́бит, абі́ їх припрóшували до їди́*; в) *Він прийшо́в з змі́ни і льг спáти, бо дуже́ трудний*; г) *Вважы́йте, бо наш пес дуже́ гадьчый*; д) *Він гадóв, шо на цей раз попрóдасць всі помідóри, áле купці́в бу́ло дуже́ máло*; е) *Мині́ вче́ра притра́филасі́ дуже́ смі́шна́ пригода́*; є) *Він лжы́в на землі́, воні́ його́ підоймі́ли і присторцува́ли до парканá. Áли він знов впов, бо був дужи́ п'я́ний*; ж) (про пса, який захворів) *Казóв ветері́нар, щоб диві́тисі́, абі́ він не з'їв чо́гось скі́слого, бо він дуже́ варовкі́й до то́го*; з) *На Василью́ нема́ чо́го розрахо́вувати. Дуже́ п'є. Нічо́ не помага́е: ні прóзьба, ні свáрка*.

ДУ́ЖИЙ [дужий], **-а, -е/-и**, *прикм.* Сильний, міцний.

ДУ́ЖЧИЙ [дуж^ччий], **-а, -е/-и**, **ДУ́ШЧИЙ** [душчий], **-а, -е/-и**, **ДУ́ШШИЙ** [душ:ий], **-а, -е/-и**, *прикм. вищ. ст.* до **ДУ́ЖИЙ**. Сильніший, міцніший: *Ще́ па́ру ро́ків то́му я бу́ла дужи́ша*.

ДУ́Л 1 [дул'і]. **-і, ж.**, *вульг.* (стулена в кулак рука так, що великий палець просувається між вказівним і середнім як знак зневажливого ставлення до кого-небудь) дуля. ♦ **дУ́лю з ма́ком; дУ́лю з ма́ком да́ти (показáти)**, *вульг.* – абсолютно нічого не дати, не зробити і т. ін.

ДУ́Л 2 [дул'і]. **-і, ж. 1.** (літній сорт груш з великими солодкими плодами) дуля. **2.** (плід цієї груші) дуля.

ДУ́МАТИ [думати] *дієсл., недок. 1.* Міркувати (над чим і без додатка), обмислювати (що); аналізувати: а) *Колі́сь лю́ди думали*,

абі шось придбати, пригаздувати, а тепер – нї!; б) (жінка, принісши пляшку молока своїй сусідці) Діти спїит, я здоїла корову та й думая: відбіжю, занесу вам молока; в) Я собі думая: покі сонце, я вспїю вбирнути сіно; г) Запізно він пішов до голови по розум, треба було перед тим думати. ■ **і шо він (вона) собі думает?; і шо вони собі думают?** – уживається для вираження здивування мовця необдуманими, неправильними (на думку мовця) діями певної особи чи кількох осіб; ■ **однó думая, дрúге говору див. ДРУ́ГИЙ; 2.** Припускати, розраховувати, (на що), сподіватися, мати надію: а) (у сільській крамниці) – То вам заважило на вісім гривень сорок копійок. – Ой-йой-йой! Я думала, шо то буде пійтка; б) Я думала, шо він як вженісі, то стане трóха серйóзніший, а йому далі лишé гулянки в голові; в) Я посадила там кукурúдзи, думала, шо вони заб'ю́т буріні. **3.** Припускати, гадати: а) Я дівлюсі вчэра: в вашій хаті світисі. Я вже думов, шо то гіцилі залізли; б) (сусід жартома до школяра-другокласника) – Богданчику, то ти вже менé виганьїйши? – Ади-дї! Та я думов, шо ви вже йдете і тому сказóв “До побачення”. **4.** Задумувати, мати намір, планувати: а) Вони думали його набїти, а він взяв – і втік; б) Думала жука кропїти, а то мóкро.

ДУ́МКА [ˈдумка], -и, ж. Думка. ■ **гонїти думка́ми** – постійно думати (про що); ■ **думка думку гонит** – напружено і тривалий час над чимось роздумувати.

ДУ́НЬО [ˈдун'о], -ї, ч. Вл. н.: інд. і род. вул. прїзвисько. Дружина – **Дúнева, Дúниха**, дочка – **Дúнева**. Рід – **Дуні, Дúневі**.

ДУЩУВА́ТИ [дущү'вати] дієсл., недок. **1.** Тупотїти ногами. **2.** Тупцювати.

ДУ́РЕНЬ [ˈдурен'], -рні, ч. Дурень. ■ **дурень квадратóвий** – згруб. дуже дурна людина.

ДУРЕ́НЬСТВО [ду'рен'ство] -а, с. (нерозумне рішення, нерозумний вчинок і т. ін.) дурість.

ДУРИ́ТИ [ду'рити] дієсл., недок. (кого) обдурювати, обманювати. Див. ще **ЗАДУРИ́ТИ**.

ДУРІ́ЙКА [ду'р'їйка], -и, ж. **1.** Сум'яття, заморока. **2.** Дитяче бешкетування під час гри.

ДУ́РІСТЬ [ˈдур'їст'], -рости, ж. Дурість.

ДУРІ́ТИ [ду'р'їти] дієсл., недок. **1.** Починати сходити з розуму; ставати дурним. **2.** перен. Дуже переживати: А я чекáю, чекáю, вже

па́ру годі́н пройшло́, його́ нема́ та й нема́. Я вже починаю́ дурі́ти.
3. (про дітей) бешкетувати. Див. ще **ЗДУРІ́ТИ**.

ДУ́РКАЙЛО [дурка́йло], -а, ч. Вл. н.: інд. і род. вул. прізвисько.
Дружина – **Ду́ркайлиха, Ду́ркайлова**.

ДУРНИ́Й [дур'ни́й], -а́, -е́, прикм. **1.** (розумово обмежений, тупий; нерозумний; протилежне **розу́мний**) дурний: *Чо я дурна́? Якби́ я була́ дурна́, то була́ б в дурно́му до́мі.* ♦ (приказка) **За дурно́ю голово́ю нема́ нога́м споко́ю** – 'через неправильні рішення, які приймає голова, страждають ноги, які мусять багато ходити (находитися)'. ■ **дурну́й, а сі ни ліку́є (а сі ни лі́чи, а сі ни лі́чит)** – (уживають переважно спересердя, у пориві гніву) безнадійно (з погляду мовця) дурна людина; ■ **дурну́й дім** – лікарня для душевнохворих людей, божевільня; ■ **дурну́й, дурну́й, а хі́трий** – усі вважали його дурним, а він узяв та й обхитрив; ■ **дурну́й, як слуп (як ціп; як чіп)** – дуже дурний, тупий; ■ **цу́то дурне́** – дурна, нетямуща людина.

у знач. ім. дурне́, с. – безглузда витівка. ■ **на дурне́ – як запалів** – безглузді вчинки робляться швидше, ніж щось розумне і потрібне;

у знач. ім. дурне́, с. – те, що не варте уваги; те, через що не варто хвилюватися; дурниця. ■ **не бра́ти тіжко́го в ру́ки, а дурно́го в го́лову** – не варто надриватися фізично і хвилюватися через дурниці: *Та ти чо пережива́єш? Не бері́ тіжко́го в ру́ки, а дурно́го в го́лову;* ■ **забива́ти (заверта́ти) собі́ дурну́м го́лову** – перейматися дрібницями, на які не варто звертати увагу; ■ **не забива́й собі́ дурну́м го́лову** – не звертай уваги на дурниці, не переймайся дурницями;

у знач. ім. дурну́й, -а́, -е́ – (розумово обмежена, тупа людина) дурень. ■ **дурну́й лю́ бит робо́ту, а робо́та лю́ бит дурно́го** – (з осудом або жартома) про занадто працьовиту людину, про роботоголіка; ■ **дурно́му дурне́ в голові́** – безвідповідальна людина здатна лише на безглузді витівки; ■ **ти під дурно́го ха́тов спав (спов)** – *евф., лайл.* ти дурний; ■ **дурно́го робо́та; то дурно́го робо́та** – а) це нереальний план; б) це робота, яку, на думку мовця, не варто виконувати (даремно намучимось, а вона не дасть очікуваного результату).

2. (перев. про молодих людей і молодих істот) (нетямущий, недосвічений, наївний) дурний. **3.** (позбавлений розумного змісту; беззмістовний) дурний: *Шо за дурне́ пита́ні?* ■ **дурна́ розмо́ва** – розмова, яка не приносить конкретного результату, а лише займає час.

Переважно так говорять тоді, коли співрозмовник не хоче вникати або не розуміє того, що говорить мовець, або ж відмовляє мовцеві у його вимогах, проханні і т. ін.; **■ дурні гробші** – гроші, що дістаються не важкою працею, а даром, легко, випадково і бездумно та з легкістю витрачаються.

ДУ́РНИК ¹ [ˈдурник], -а, ч. Дурник.

ДУ́РНИК ² [ˈдурник], -а, ч. Вл. н.: індивідуальне вул. прізвисько.

ДУРНИ́ЦІ [дурˈницʲі], -і, ж. Дурниця.

ДУРНИ́ЧКА [дурˈничка], -и, ж. **1.** Щось несправжнє. **2.** Те, що не варте уваги. **3.** Щось несерйозне, яке годиться для забави, гри. **4.** Щось дармове; те, що дісталось даром або малими зусиллями. **■ падку́й на дурну́чку** – ласий, лакомий на щось дармове.

ДУ́РНО [ˈдурно] *присл.* **1.** (безрезультатно, без очікуваного результату, без сподіваної вигоди) даремно: *На́шо воно́ тобі́? Лиш дурно́ нароб́иши́сі, а то́лку нія́́кого.* **■ дурно́ таля́́ пати́́ (ля́́ пати́́, хля́́ пати́́) язю́́ком** – говорити безрезультатно. **2.** (без потреби) даремно: (із розмови студентки з матір'ю) *Та не бу́ду я, ма́мо, дурно́ но́ги бі́ти в гурто́житок. Див. ще ЗАДУ́РНО.*

ДУРНО́ТА [дурˈнота], -и, ж. Кривляння, блазнювання: (бабуся до онуки, яка корчить різні міни) *Не робі́ дурно́ти.*

ДУСЬ-ДУСЬ-ДУСЬ [дус' дус' дус'] *виг.* Уживають, щоб підкликати гусей. *Див. ще ГОСЯ́́-ГОСЯ́́-ГОСЯ́́.*

ДУ́ТИ [ˈдути] *дієсл., недок.* **1.** (гнати, нести, рухати струмені повітря; віяти) дуги. **■ ду́є ві́тер (ду́ють ві́тру)** – дме (віє) вітер, дмуть (віють) вітри. **2.** Віяти холодом: *З вікна́ ду́ло, то я зату́лила його́ одя́лом.* **3.** Випускати з рота сильні струмені повітря (перев. з метою охолодити рідину); дмукати. **4.** *перен.* (на кого) (перев. про стосунки батьків і дітей) оберегати (кого), бути обережним (з ким), дбати про чиясь здоров'я, не завантажуючи надмірною роботою: *Вони́ від мале́нького на не́го ду́ли. Див. ще ВІ́ЯТИ, НАДУ́ТИ, ПОДУ́ТИ.*

ДУ́ТИЙ [ˈдутий], -а, -е/-и, *прикм.* Дутий: *Мо́е видрó до кирні́ці таке́ ду́те, таке́, як коли́сь дояркі́ на ф́ермі мо́локо́ носі́ли. Воно́ з алюміні́ю.*

ДУФА́ТИ [дуˈфати] *дієсл., недок.* Поважати, піклуватися, дбати (про когось).

ДУХ [дух], -а, ч. 1. Дух. **■ Бóгу дýха вíнен** – зовсім не винуватий: *Та лю́ди на не́го наріка́ють, а він факти́чно Бóгу дýха вíнен*; **■ дава́ти (да́ти) дýха** (кому) – замучувати роботою (кого); **■ дава́ти (да́ти) собі́ дýха** – замучувати себе роботою, яку сам запланував; замучувати себе самого надмірною працею; втомитися від надмірної праці. **2.** Подих. **■ аж дух запéрло (перехопло)** – заварти (оціпеніти) від несподіванки. **3.** Тепло, тепле повітря: *Як вонó доспі́и, то то насі́ні сійисі і вироста́и з не́ї дрібо́нька цибулі. А на дру́гий рік її́ саді́тсі, і з не́ї вироста́е димку́лі, або ді́мка* [дві назви одного плоду – Авт.]. *Ї́ ще тре́ба кла́сти на дух на зі́му* [тобто: протягом зими тримати в теплому місці – Авт.] *і нависні саді́ти її́́, і з не́ї вироста́и вилі́ка цибулі.*

ДУХИ́ [ду'хи], -хі́в, мн. Духи́, парфуми: *Я рока́ми робі́ла доя́рков в колго́спі, і нира́з, як йду на висі́льці, кі́лько я ни ба́ниласі́, які́х лише́ духі́в на се́бе ни вліва́ла, всьо́ ї́дно від ме́ни сі́лосом бу́ло чу́ти.*

ДУ́ЦКАТИ [дуцкати] дієсл., недок. Буцати, бити.

ДУ́ЧКА [дучка], -и, ж. Заглибина внизу або збоку в пічці (зовні) у вигляді невеликої ніші (перев. для зберігання дрібних речей).

ДУШЕ́ВНИЙ [ду'шевний], -а, -е, прикм. Який із розумінням ставиться до інших людей; добрий, милосердний.

ДУШИ́ТИ ¹ [ду'шити] дієсл., недок., **ЗАДУШИ́ТИ** [заду'шити] док. Душити. Див. ще **ПОДУШИ́ТИ**, **ПРИДУШИ́ТИ**.

ДУШИ́ТИ ² [ду'шити] дієсл., недок. Оббризкувати когось краплями духів або одеколону.

ДУШИ́ТИСІ ¹ [ду'шитис'і] дієсл., недок., **ЗАДУШИ́ТИСІ** [заду'шитис'і] док. Душитися: *Коро́ва сі́ запу́тала і ле́две сі́ не задуші́ла.*

ДУШИ́ТИСІ ² [ду'шитис'і] дієсл., недок. Оббризкувати себе краплями духів або одеколону.

ДУШНИ́Й [душ'ний], -а́, -е́, прикм. (про повітря – занадто гарячий) душний.

ДУ́ШНО [душно] присл. Душно: *Ні́ні надворі́ дуже́ ду́шно.*

ДУ́ШЧИЙ див. **ДУЖЧИЙ**.

ДУ́ШШИЙ див. **ДУЖЧИЙ**.

ДУШЬИ́ [ду'ш'и'є], -і, **ДУШЕ́** [ду'ш'е'є], -і, ж. Душа. **■ все (всьо), чо́го ду́шью ба́гне** – всього доволі, всього в достатку: *В ті́м магазі́ні є́ все, чо́го ду́шью ба́гне 'у тій крамниці́ товару́ у великі́м*

достатку / у тій крамниці великий вибір товарів'; **■** **жі́ти душью́** **в ду́шу** (з ким) – жити у великій злагоді з ким-небудь, бути у приязних, дружніх стосунках: *Ми з твоїм дідом жи́ли собі душью́ в ду́шу*; **■** **не ма́ти душі́** – бути жорстоким, немилосердним; **■** **стоя́ти над душю́ю (душю́в)** – своєю присутністю заважати комусь щось робити.

ДЬИК [д'и'єк], **дьяка́** [д'и'ка], **діка́** [д'і'ка], ч. (назва церковної посади) дяк.

ДЬИ́КУВАТИ [д'и'єкувати], **ДЄ́КУВАТИ** [д'е'кувати], зрідка **ДЯ́КУВАТИ** [д'якувати] *дієсл., недок.* **1.** Висловлювати вдячність, дякувати: (мати іронічно до дитини, яка, граючись, звільнила собі місце на столі і зсунула до купи речі, які мати перед тим розклала на столі) *Дя́кую, що ти мене прибра́ла.* **■** **фа́йно дья́кувати** – щиро, вельми дякувати. **2.** *перен.* Прощатися: *Ну, ми вже будемо дья́кувати.* **3.** *образно* (про прилади, пристрої і т. ін.) виходити з ладу: *Ната́лин мобі́льний вже дья́кує, Ро́мків мобі́льний вже дья́кує.*

ДЬИКУВА́ТИ [д'и'єку'вати], **ДЬИКУВА́ТИ** [д'и'ку'вати], **ДІКУВА́ТИ** [д'іку'вати] *дієсл., недок.* Бути дяком, виконувати обов'язки дяка.

ДЮ́ГАТИ [д'угати] *дієсл., недок.* Колоти.

ДЮ́ХАТИ [д'ухати] *дієсл., недок.* (кого) вдаряти, штовхати стусанами: *Вона́ мене́ на уро́ці весь чьис кулако́м дья́хає в плече́.*

ДЮХНУ́ТИ [д'ух'нути] *док.* (кого) вдарити, завдати одиничного удару; штовхнути стусаном. *Див. ще ДЮ́ХАТИ, ДЮХУВА́ТИ, НАДЮ́ХАТИ, НАДЮ́ХУВАТИ.*

ДЮХУВА́ТИ [д'уху'вати] *док.* (кого) систематично, ритмічно вдаряти, завдавати стусанів; штовхати. Порівняно з **ДЮ́ХАТИ** має відтінок повторюваності дії. *Див. ще НАДЮ́ХУВАТИ.*

Здійснене дослідження переконує у необхідності підготовки і видання сучасних словників діалектного мовлення мешканців окремого села. Мовний світ окремої говірки – це унікальне явище, яке розкривається власне у лексикографічних працях такого типу. Словники такого зразка дають змогу глибше проникнути у суть значення кожного слова та багатство його семантичних відтінків у різних ситуативних контекстах. У перспективі планується підготовка до публікації цього словника у повному обсязі.

ЛІТЕРАТУРА

Аркушин Г., *Силенська гуторка*, Луцьк 1996.

Вербовий М., *Спроба характеристики говірки села Лозоватка Криворізького району Дніпропетровської області* [в:] „Ukrainistica”, вип. 9, Кривий Ріг–Краків 2011, с. 99–124.

Гладкий П., *Говірка с. Нехвороці Андрушівського району Бердичівської округи (кол. Житомирського повіту)* [в:] „Український діалектологічний збірник”, ред. О. Синявський, А. Кримський, кн. 2, Київ 1929, с. 109–198.

Глуховцева К., *Говірка як об'єкт діалектологічних досліджень* [в:] *Діалектологічні студії. 4 : Школи, постаті, проблеми*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей, Львів 2004, с. 262–274.

Горбач О., *Південноволинська говірка й діалектний словник с. Ступно кол. пов. Здовбунів* [в:] О. Горбач, *Зібрані статті, V, Діалектологія*, Мюнхен 1993, с. 405–426.

Друль І., *Словник говірки села Грабовець Стрийського району Львівської області*, Луцьк 2006.

Курило О., *Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробривів давніше Городенського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині*, Київ 1924.

Лесюк М., *Мовний світ галицького села (Ковалівка Коломийського району Івано-Франківської області)*, Івано-Франківськ 2008.

Мельничук О., *Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району Одеської області)* [в:] „Лексикографічний бюлетень Інституту мовознавства АН УРСР”, вип. 2, Київ 1952, с. 67–98.

Негрич М., *Скарби гуцульського говору: Березові*, Львів 2008.

Осташ Н., *Словник діалектної лексики переселенців із Холмицини* [в:] *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей, Львів 2004, с. 355–378.

Осташ Р., *Із життя сучасних українських прізвищ. 3* [в:] *Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей, Львів 2006, с. 293–302.

Паламарчук Л., *Словник специфічної лексики говірки села Мусявки (Вчорайшенського району, Житомирської області)* [в:] „Лексикографічний бюлетень Інституту мовознавства АН УРСР”, вип. 8, Київ 1958, с. 22–35.

Панькевич І., *Говір села Руської, бувшого Марамороша в Румунії* [в:] „Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді”, Ужгород 1934, т. 10.

Сабадош І., *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*, Ужгород 2008.

Свенціцький І., *Бойківський говір с. Бітля* [в:] „Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка”, т. СХІV, кн. 2, Львів 1913, с. 116–153.

Сизько А., *Словник діалектної лексики говірки села Кишеньок Кобеляцького району Полтавської області*, Дніпропетровськ 1981.

Турчин Є., *Словник села Тилич*, Львів 2011.

Хобзей Н., *Сучасне українське діалектне словництво* [в:] „Україна: культура, спадщина, національна свідомість, державність”, вип. 15, Львів 2006, с. 819–826.

Czyżewski F., Sajewicz M., *Słownictwo ludowe ukraińskiej gwary wsi Ochoża koło Chełma* [w:] *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, „Rozprawy slawistyczne”, nr 12, Lublin 1997, s. 45–86.

Lexis of Stryhantsi village as the object of lexicographical processing. Д/Д. 3 (доживáти – дюхувáти)

New approaches to lexicographical processing of modern speech lexis of residents of a separate village are suggested in the article. Onyms along with appellative lexis are introduced into the vocabulary (surnames, street nicknames, microtoponyms). Common phrases are also presented in addition to idioms. Dialect of the village Stryhantsi in Tysmenytsya district, Ivano-Frankivsk region was chosen as the object of the research. The article contains the third part of lexemes that begin with **Д/Д** letter (**доживáти – дюхувáти**). Each dictionary entry provides the maximum number of examples-quotations in vernacular dialectal speech, in particularly, in the meanings which may differ from the meanings of the given lexeme in the literary language. Some lexemes are of a considerable interest for those researching historical grammar of the Ukrainian language. Common phrases are also presented in addition to idioms.

Key words: dialectology, lexicography, phraseology, dialectal speech, dialect, Stryhantsi village.

ДО ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ СТУДЕНТСЬКИХ РОБІТ)

У зв'язку з терміном „мовна інтерференція” (у мовознавство його ввели представники Празької лінгвістичної школи, які розуміли інтерференцію як процес відхилення від норм контактуючих мов) часто постає проблема його визначення. У мовознавчих працях представлено дві основні тенденції розуміння поняття інтерференція¹: 1) як внутрішній, підсвідомий процес взаємного проникнення системи та елементів системи однієї мови до системи іншої мови при взаємодії двох мов (С. Семчинський, А. Мартіне, Е. Верещагін); 2) як помилка (Л. Крисін), відхилення від мовної норми (У. Вайнрайх, Е. Хауген,), порушення правил (В. Розенцвейг) або зміна елементів структури (З. Блягоз, Л. Баранникова, Ю. Жлуктенко) однієї мови під впливом іншої. З великої кількості існуючих дефініцій терміну „мовна інтерференція” стає очевидним, що інтерференція є невід'ємною частиною процесу повільного, поступового проникнення іншомовного елементу до системи іншої мови.

Складність визначення цього поняття пов'язана з тим, що інтерференція може мати як позитивний, так і негативний вплив. Чеський лінгвіст Й. Свободова² інтерференцією називає проникнення елементів однієї мови до іншої при етнічному сим-

- 1 А. Малишева, *Проблема визначення терміну „мо на інтерференція”*, <http://intkonf.org/malisheva-av-problema-viznachennya-terminu-movna-interferentsiya/> [30.04.2014]; О. Шевчук, *Граматична інтерференція в сучасній українській літературній мові (на матеріалі українськомовної преси міста Донецька)* [в:] „Вісник Львівського університету. Серія філологія”, вип. 46, ч. 1, 2009, с. 134–139.
- 2 J. Svobodová, *Interference a překlad v ruském jazyce* [в:] *Vztahy a súvislosti v odbornom preklade*, Prešov 2007, s. 200.

біозі. Вона також визнає позитивний та негативний вплив цього явища. Інтерференцію вона кваліфікує як певне перенесення – „трансфер”. Про позитивний трансфер можна говорити на початкових етапах вивчення іноземної (спорідненої) мови, коли використовуються збіги і подібність мов. Негативний трансфер ми маємо у випадку підсвідомого помилкового перенесення явищ з однієї мови до іншої. Вплив однієї мови на іншу й українські дослідники (напр., Л. Баранникова) позначають двома термінами: трансференція – позитивний; та інтерференція – негативний. Крім позитивної та негативної інтерференції, розрізняють ще змістову та формальну; приховану та явну (неприховану)³. Про змістову інтерференцію ми говоримо тоді, коли не збігається семантична структура еквівалентів або ж відрізняється шкала окремих значень. Помилки виникають внаслідок недостатнього словникового запасу або незнання інших значень чи помилкової мотивації (під впливом рідної мови) (напр., укр. *навчальний рік* перекладається словацькою як *študijný rok*, замість правильного *školský rok*)⁴. Про формальну інтерференцію можна говорити при відмінностях у структурі еквівалентів, наприклад, залежний член синтагми, вжитий в іншому відмінку (напр., при перекладі з української мови словацьке *nemám možnosti*, замість *nemám možnosť*). При дослівному перекладі і достатньо високому рівні володіння іноземною мовою існує небезпека прихованої інтерференції, коли не виникає явної помилки, однак мова перекладу позбавляється ідіоматичності. Така прихована інтерференція спостерігається вже у досвідчених студентів, які володіють мовою на високому рівні (напр., у мовленні чеських студентів російське *я хотела бы знать*, замість *мне хочется знать*). Явна (неприхована) інтерференція характерна для початківців, що вивчають іноземну мову, проявляється у порушенні норми при якому вживається вираз або модель, типову для рідної мови (напр., слов. *príehrada*, замість *prekážka*, під впливом рос. *преграда*).

Звичайно, міжмовна інтерференція розглядається в рамках білінгвізму. Методика та теорія викладання іноземної мови трактує інтерференцію як гальмівний вплив рідної мови на іноземну, котра засвоюється⁵, як порушення літературної норми при використанні

3 *Ibidem*, s. 201–203.

4 *Ibidem*, s. 206.

5 Д. Коломієць, *Загальна характеристика мовної інтерференції як бар'єру в навчанні англійської мови* [в:] „Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка”, № 9 (244), 2012, с. 139–140.

іноземної мови. Це проявляються у мовленні білінгва на різних рівнях: фонетичному, графічному, найпомітнішими є лексико-синтаксична та морфологічна інтерференція.

Міжмовна інтерференція серед слов'янських мов – явище надзвичайно поширене з досить глибокими проявами на різних рівнях. В контексті нашої розвідки ми звернемо увагу на інтерферентні явища в процесі засвоєння україномовними студентами словацької мови як іноземної. Оскільки йдеться про глибше вивчення спорідненої мови, порушення норм літературної словацької мови під негативним впливом рідної ми спостерігаємо передусім на лексичному, морфологічному та синтаксичному рівнях. Об'єктом нашого дослідження стали тексти наукових (бакалаврських, дипломних, магістерських) робіт українських студентів-словаків, а метою – опис та класифікація інтерферентних помилок чи відхилень, які трапляються в цих словацьких текстах.

Інтерферентні явища, які ми помітили у студентських роботах, мають одну специфічну рису – вони виходять за межі українсько-словацького контексту і демонструють також інтерферуєчий вплив російської мови. Причиною цього є використання студентами, при написанні своїх наукових робіт, фахової літератури на російській та українській мовах, особливо, якщо студентські дослідження мають зіставний характер. Загальною ж рисою таких перекладів є їх дослівність, адже саме до калькування тяжіють всі студенти при писемному мовленні іноземною мовою.

Спробуємо розглянути деякі прояви інтерференції, поділивши їх на певні групи щодо рівня мови, на якому вони виникають.

Вважається, що прояви інтерференції є найпомітнішими на **лексичному рівні**. Дослідники при цьому часто говорять про міжмовну омонімію. За нашими спостереженнями, у писемному мовленні студентів старших курсів такі випадки є спорадичними. Наприклад, вживання слов. *priehrada* у значенні „перешкода, перепона”, під впливом рос. *преграда*, при цьому правильний варіант лексеми у словацькій мові – *prekážka*. А хибний варіант *priehrada* має значення „гребля; загородження; перегородка”.

Однак більшість інтерферентних відхилень на лексичному рівні спричинені іншими парадигматичними зв'язками, зокрема синонімією, полісемією та паронімією лексем як всередині однієї мови, так і між двома мовами. Розглянемо деякі з них.

Синонімічний зв'язок між хибним і правильним варіантом лексеми у словацькій мові:

(*dávny – starý*): словосполучення **dávni Slovani** вживається під впливом українського *давні слов'яни*, хоча у словацькій мові правильним є варіант **starí Slovania**. Лексеми *dávny* і *starý* є синонімами, тому тут можна говорити скоріше про неправильне вживання контекстуального еквіваленту при перекладі. Однак відбувається це під впливом української лексики *давній*, яку в значенні „стародавній” частіше вживають в аналогічних конструкціях;

(*zmysel – význam*): у хибному виразі *termín sa používa v dvoch zmysloch*, під впливом російського *...термин используется в двух смыслах*, замість правильного словацького *termín sa používa dvoch významoch*, спостерігаємо використання синонімічної лексики, адже одне зі значень полісемантичного *zmysel* є синонімом до слова *význam*. Однак обирати саме синонім *zmysel* при перекладі російського *смысл* (укр. *смысл, значення*) не варто, адже ця лексема у формі множини *zmysly* означає зовсім інше – органи чуття, відчуття (слух, зір...);

(*vkład – prínos*): словацький хибний вираз *velký vkład do komparácie*, під впливом російського *большой вклад в сравнение*, замість доречнішого словацького варіанту *velký prínos do komparácie*, ілюструє обрання при перекладі не зовсім вдалого синоніму до слова *prínos*. Адже лексема *vkład* у словацькій мові, при вживанні у переносному значенні „внесок, вклад, сприяння”, має книжне забарвлення і в сучасній мові поступилася лексемі *prínos*.

Таким чином, в межах інтерферентних впливів, відхилення від норми часто пов'язані з синонімією і водночас полісемією лексем. Так само, до стилістично неправильного вжитку словацької лексики призводить вплив співзвучної української чи російської лексики, наприклад, *názory sa rôznia*, під впливом однокореневого *відрізняються*, хоча словацьке дієслово *rôznia sa* має книжне забарвлення і більш доцільним є використання в цьому контексті відповідника *odlišujú sa – názory sa odlišujú*.

Не менш поширеним парадигматичним зв'язком при міжмовній інтерференції на лексичному рівні є паронімія. При чому вона може існувати між лексемами тієї мови, яка зазнає інтерферентного впливу, або між лексемами двох взаємодіючих мов.

Паронімія спостерігається між хибним і правильним варіантом у словацькій мові:

(*svedomie – vedomie*): у помилковому виразі *kolektívne svedomie podľa K. Junga*, замість правильного *kolektívne vedomie*, вжито

паронім під впливом українського *колективна свідомість*. Але вживання лексеми *svedomie* є абсолютно неприпустимим у цьому випадку, оскільки українською це означатиме „сумління”.

(*predstavenie – predstava*): у помилковому словосполученні **predstavenie** о *predmetoch*, замість правильного **predstava** о *predmetoch* (укр. *уявлення про предмети*), вжито паронім під впливом російського *представление о предметах*.

(*jedinečná – jednotná*): у помилковому виразі *neexistuje jedinečná klasifikácia*, замість правильного *neexistuje jednotná klasifikácia*, вжито паронім, який однак не відповідає значенню „єдина”, а скоріше „виняткова, своєрідна, рідкісна”, що в даному контексті є невірним.

Міжмовна паронімія близька до омонімії, однак наступні випадки, на нашу думку, все-таки треба кваліфікувати як словацько-українські пароніми:

(*zodpovedajúci – відповідний*): у словацькому виразі *pôsobiaci na zodpovedajúci zmyslový orgán*, замість правильного *pôsobiaci na príslušný zmyslový orgán*, помилково вживається лексема *zodpovedajúci*, під впливом українського *відповідний*, словотвірна структура якої під час перекладу зазнає калькування. Однак при цьому використано інший суфіксальний формант, можливо, задля уникнення збігу з лексемою *zodpovedný*, яка українською перекладається як *відповідальний*;

(*príjímať – сприймати*): у словацькому виразі *kategóriu ekvivalentnosti treba príjímať ako univerzálnu*, замість правильного *kategóriu ekvivalentnosti treba vnímať/ chápať ako univerzálnu*, помилково вживається лексема *príjímať*, під впливом українського *сприймати*;

(*zhoda – згідно*): у словацькому виразі *v zhode s dnes modernou teóriou*, замість правильного *v súlade s dnes modernou teóriou/ podľa dnes modernej teórie*, помилково вживається іменник *zhoda* (укр. *згода, злагода*), під впливом українського прийменника *згідно*. Однак тут можна припустити і вплив українського іменника *згода* і, водночас, неправильне використання його семантичної структури.

Специфічним змішаним випадком є приклад словацького помилкового виразу *je spôsobný zachytávať*, замість правильного *je schopný zachytávať*, очевидно, під впливом російського *способный*. Однак лексема *spôsobný* є паронімом до словацької

лексемі *spôsobilý*, яку теж можна було б використати у цьому контексті для передачі значення „здатний”, і водночас, вона є застарілим, книжним варіантом, тобто стилістичним синонімом до лексеми *schopný*. Таким чином, інтерферуючий вплив іншої мови (російської, української) спричиняє вибір синонімічних або паронімічних лексем при добиранні відповідників.

Морфологічні порушення внаслідок інтерференції, як правило, стосуються граматичних категорій (відмінкові закінчення, значення категорії роду, ступені порівняння тощо). До помилок такого типу можна віднести вже згадане словацьке словосполучення *dávni Slovani*, де спостерігаємо помилкову флексію **-i** у називному множині (*Slovani*), під впливом українського відповідника *давні слов'яни*. Правильний варіант словацькою мовою – *starí Slovania*.

Більш поширеним порушенням норм словацької мови є невинуватене, часте використання дієслівних форм, передусім дієприслівника, що тісно пов'язано зі стилістичними недоліками. В українській мові дієприслівник, як граматичний засіб вираження супровідної дії, вживається дуже часто. У словацькій мові такі семантичні відтінки граматично виражаються за допомогою субстантивних конструкцій, а дієприслівникові форми сприймаються архаїчно та штучно. Тому таке відхилення від норми можна кваліфікувати водночас як морфологічне і стилістичне, пор.: *interpretujúc teoretické východiská*, під впливом *інтерпретуючи*, замість більш вдалого **pri interpretácii**; *analyzujúc/používajúc množstvo materiálov*, під впливом *аналізуючи велику кількість матеріалу*, замість більш доречного **pri analýze**; *preskúmajúc rôzne prístupy*, під впливом *дослідивши різні підходи*, замість правильного **pri výskume rôznych prístupov**; *pri tom vytvoriac podobnosť*, під впливом *створюючи подібність*. Деколи вживання дієприслівника є абсолютно виправданим, наприклад, у випадку *začínajúc z poetiky a publicistiky*, а *končiac v jazyku rôznych odvetví vedeckého poznania*, під впливом *починаючи з поетики та публіцистики, і закінчуючи мовою різних галузей пізнання*. Однак тут спостерігаємо інші помилки: дієприслівник *začínajúc* частіше вживається у доконаному виді – **začnúc**; крім того, він передбачає форму орудного відмінка (**začnúc poetikou**), а не родового (*začnúc z poetiky*). Згадані помилки також є наслідком впливу українського еквіваленту.

Інокли під впливом іншої мови спостерігається утворення нових лексем, частин мови, або їх зміна. Наприклад, внаслідок калькування

у виразі *u prevážnej väčšine*, під впливом українського *у переважній більшості*, використовується новоутворена лексема *prevážnu*, відсутня у сучасній словацькій літературній мові. Якщо говорити про рівень, на якому відбувається інтерферентний вплив, то це своєрідна словотвірна інтерференція.

Трапляються також нові іменники, наприклад, *pred – zad*, замість прислівників *vpredu – vzadu*, утворені, очевидно, під впливом російських іменників *перёд – зад*. У хибному виразі *porovnávaním dvoch systémov jazyka v celom*, під впливом українського *порівнянням двох мовних систем у цілому*, спостерігаємо заміну словацького прислівника *celkovo*, актуального для даної конструкції, прикметником у місцевому відмінку *u celom*.

У студентських роботах під впливом української, а також російської мов відбувається своєрідне ігнорування присвійних прикметників, надзвичайно поширених у словацькій мові. Наприклад, *u Mistríka je klasifikácia, založená*, замість більш звичного *Mistríkova klasifikácia*.

Міжмовна інтерференція на **синтаксичному** рівні пов'язана передусім з помилковим дієслівним керуванням та вживанням прийменників у дієслівних конструкціях. Таку формальну українсько-словацьку інтерференцію почала досліджувати С. Пахомова⁶, аналізуючи, зокрема, певні синтаксичні трансформації у мовленні білінгвів (підрядні атрибутивні сполучення, прямий додаток, складений іменний присудок, прономінальний підмет тощо). Тему синтаксичних відмінностей між словацькою та українською мовами продовжили у своїх працях й інші українські дослідниці – Н. Кашуба, Н. Касинець.

Неправильне дієслівне керування є однією з найпоширеніших інтерферентних помилок, наприклад: у помилковій словацькій конструкції *Téma potrebuje aj ďalšieho spracovania*, під впливом українського *потребує (кого, чого) подальшого доопрацювання*, вжито родовий відмінок, замість знахідного, адже правильний варіант у словацькій мові – *potrebuje (кого, čo) ďalšie spracovanie*; у помилковій словацькій конструкції *hlbšie porozumieť všeobecné zákony*, під впливом українського *глибше зрозуміти (кого, що) загальні закони*, вжито знахідний відмінок, замість давального,

6 С. Пахомова, *До проблеми українсько-словацької міжмовної асиметрії на синтаксичному рівні* [в:] „Слов'янські взаємини. Мовознавство“, „Studia slovakistica“, 12, Ужгород 2012, с. 71–76.

правильний варіант у словацькій мові – *hlbšie porozumieť (komu, čomu) všeobecným zákonom*; у помилковій словацькій конструкції *považoval metaforu reflexom*, під впливом українського *вважав метафору (ким, чим) рефлексом*, вжито орудний відмінок, замість знахідного, причому обов'язково з прийменником **za**, адже правильний варіант у словацькій мові – *považoval metaforu (za koho, čo) za reflex*.

Помилкове вживання прийменників також безпосередньо пов'язане з дієслівним керуванням. Наприклад, внаслідок вживання іншого відмінку, виникає зайвий прийменник у словацькій конструкції, який збігається з українським прийменником: у помилковій конструкції *zdôrazňovala na tom, že*, під впливом українського *наголошувати на (кому, чому) тому, що*, вжито місцевий відмінок, замість знахідного, адже правильний варіант у словацькій мові – *zdôrazňovala (koho, čo) to, že*. У помилковому словосполученні *pracoval nad problémami*, під впливом українського *працював над (ким, чим) проблемами*, вжито прийменник **nad** і, відповідно, орудний відмінок, замість прийменника **na** і місцевого відмінка, адже словацькою правильно – *pracoval na (kom, čom) problémoch*.

Особливою зоною інтерференції є вживання прийменників *do*, *k/ku*, *vo/v* під впливом українських синтаксичних конструкцій. Так, наприклад, у помилковій словацькій конструкції *sa prenáša vo svet*, під впливом українського *переноситься у (кого, що) світ*, вжито фонетичний відповідник українського прийменника *у* – **vo** (вокалізований варіант) та знахідний відмінок, замість правильного прийменника **do** та родового відмінку – *sa prenáša do (koho, čoho) sveta*. В інших випадках – навпаки, словацький прийменник **do**, під впливом українського **до** в еквівалентних синтаксичних конструкціях, є помилковим, замість нього у словацькій мові потрібно вживати прийменник **k/ku**, що передбачає і зміну родового відмінка на давальний, пор.: **do** *slovesa sa často pripájajú*, під впливом **до** (*кого, чого*) дієслова *часто приєднуються*, замість правильного **k** (*кому, чому*) *slovesu sa často pripájajú; rôzne prístupy do klasifikácie*, під впливом *різні підходи до (кого, чого) класифікації*, замість правильного *rôzne prístupy ku (кому, чому) klasifikácii*.

Існує також низка помилкових словацьких конструкцій, які є результатом калькування українських чи російських словосполучень при перекладі. При цьому можливе просто стилістично штучне утворення, яке просто не вживається у такій комбінації слів у словацькій мові, хоча самі лексеми існують, наприклад, **utedy ako**

(рос. *тогда как*, укр. *тоді як*); **reč ide** (рос. *речь идёт*); **v nemalej/malej miere** (рос. *в небольшой мере*). При калькуванні українського прийменника **щодо** виникає абсолютно нетипове для словацької мови сполучення **čo do**, яке поєднує сполучник **čo** та прийменник **do**: *predstavujú čo do počtu* (укр. *представляють щодо кількості*).

Отже, безперечно, при вивченні словацької мови українськими студентами неможливо уникнути негативного впливу української та російської мов. Письмові роботи студентів старших курсів засвідчують інтерферентні помилки передусім внаслідок калькування при перекладі україномовної та російськомовної фахової літератури. Порухення норм словацької мови відбуваються на лексичному, морфологічному та синтаксичному рівнях, а також часто не відповідає стилістичним стандартам. Відхилення на лексичному рівні зосереджені в межах парадигматичних зв'язків полісемії, синонімії та паронімії, як в межах однієї мови, так і обох взаємодіючих мов. На морфологічному рівні зафіксовано найменше інтерферентних помилок, часто йдеться про недоречне вживання дієприслівника, що порушує стилістичні норми наукового стилю. На синтаксичному рівні мови інтерферентні прояви є найчастішими. Йдеться передусім про помилкове дієслівне керування та вживання прийменників. В одній помилковій конструкції інколи поєднуються інтерферентні відхилення різних рівнів. Розглянуті випадки також свідчать про перевагу формальної інтерференції у словацькому писемному мовленні українських студентів.

ЛІТЕРАТУРА

- Касинець Н., *Порядок слів у сучасній словацькій мові як зона словацько-української інтерференції* [в:] „Елімінація мовних бар'єрів”, „Studia slovakistica”, 11, Ужгород 2011, с. 33–41.
- Кашуба Н., *Дієслівне керування: словацько-українські контрасти* [в:] „Елімінація мовних бар'єрів”, „Studia slovakistica”, 11, Ужгород 2011, с. 42–48.
- Коломієць Д., *Загальна характеристика мовної інтерференції як бар'єру в навчанні англійської мови* [в:] „Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка”, № 9 (244), 2012, с. 138–144.
- Малишева А., *Проблема визначення терміну „мовна інтерференція”*, <http://intkonf.org/malisheva-av-problema-viznachennya-terminu-movna-interferentsiya/> [30.04.2014].
- Пахомова С., *До проблеми українсько-словацької міжмовної асиметрії на синтаксичному рівні* [в:] „Слов'янські взаємини. Мовознавство”, „Studia slovakistica”, 12, Ужгород 2012, с. 71–76.
- Пахомова С., *Словацько-українська інтерлінгвальна омонімія* [в:] „Елімінація мовних бар'єрів”, Studia slovakistica 11, Ужгород 2011, с. 54–62.
- Шевчук О., *Граматична інтерференція в сучасній українській літературній мові (на матеріалі україномовної преси міста Донецька)* [в:] „Вісник Львівського університету. Серія філологія”, вип. 46, ч.1, 2009, с. 134–139.
- Жлуктенко Ю., *Лингвистические аспекты двуязычия*, Київ 1974.
- Розенцвейг В., *Языковые контакты*, Ленинград 1972.
- Kredátusová J., Opalková J., *Kontrastívna lexikológia pre prekladateľov (rusistov a ukrajínistov)*, Prešov 2010.
- Pachomovová S., *Slovensko-ukrajinské syntaktické paralely: konfrontačný aspekt* [в:] „Українсько-словацькі діалоги. Мовознавство”, „Studia slovakistica”, 4, Ужгород 2004, с. 133–138.
- Svobodová J., *Interference a překlad v ruském jazyce* [в:] *Vztahy a súvislosti v odbornom preklade*, Prešov 2007, s. 200–211.
- Vojteková M., *Vyučovanie ruštiny ako cudzieho jazyka vo viackultúrnom priestore* [в:] *Jazyk a kultúra*, 2012, roč. 3, č. 9.
- Vojteková M., *Predložky do a k v širšom slovanskom kontexte* [в:] *Славянские языки и культуры в современном мире: международный научный симпозиум*, Москва 2009, с. 253–254.

The problem of Ukrainian-Slovak interference (based on material from the student's thesis papers)

The article analyzes the negative influence of the Ukrainian and Russian languages in Slovak thesis papers written by Ukrainian students. Ukrainian-Slovak and Russian-Slovak differences and errors are described as being a result of calques, which occurred during the translation of linguistic sources from Ukrainian or Russian into Slovak. Hence the interlingual interference was investigated on the lexical, morphological and syntactical level of the Slovak language. The transgressing of stylistical standards is also taken into consideration.

Key words: interlingual interference, calque, Ukrainian language, Russian language, Slovak language, lexical level, morphological level, syntactical level.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ МОВИ І СТАТІ, АБО ПРО НОВІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ НЕОФІЦІЙНОГО ІМЕННИКА ШКОЛЯРА

У сучасному офіційному іменуванні слов'ян основні антропонімоформули, які використовують для називання жінок і чоловіків, по суті, не відрізняються. Однак матеріал родичівських прізвиськ, що характеризують найменованого не за його індивідуальними рисами (закладеними в ньому самому), а тільки за одним із його близьких родичів, виявляє, що в сучасному неофіційному іменнику існує залежність жіночого прізвиськового найменування від чоловічого¹. Тобто вивчення неофіційного іменника дозволяє знайти відмінності від офіційних назв.

Мета статті – розглянути взаємодію *прізвисько – стать* і визначити, наскільки *стать* респондента може впливати на знання респондентів-школярів про прізвиська. Це питання аналізуємо за допомогою теорії мовної особистості². Вербально-семантичний

- 1 С. Медвідь–Пахомова, *Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах*, Ужгород 1999, с. 34–38; Л. Ставицька, *Сучасний стан лінгвогендерологічних досліджень в Україні* [в:] „Мовознавство”, № 2/3, 2008, с. 236; Idem, *Українська мова без табу: словник нецензурної лексики та її відповідників*, Київ 2008, с. 58–67; О. Фоменко, *Гендер і мова* [в:] *Основні теорії гендеру*, Київ 2004, с. 456; П. Чучка, *Антропонімія Закарпаття: монографія*, Київ 1969, с. 197–212; Md. Sohel Rana, *Sex as independent variable related to linguistics variables* [in:] „International Proceedings of Economics Development & Research”, vol. 26, 2011, p. 49–53.
- 2 Н. Аниська, *Язикова личность современного старшеклассника*, <http://31f.ru/dissertation/630-dissertaciya-yazykovaya-lichnost-sovremennogo-starsheklassnika.html>, [14.03.2014]; Л. Гнатюк, *Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: монографія*, Київ 2010; Ю. Караулов, *Русский язык и языковая личность*, Москва 2010; Л. Мацько, *Аспекти мовної особистості у перспективі педагогічного дискурсу* [в:] „Дивослово”, № 7, 2006, с. 2–4; М. Пенгилюк, А. Нікітіна, О. Горюшкіна, *Концепція когнітивної методики навчання української*

рівень структури мовної особистості школяра відображає його мовну компетенцію через такий лінгвістичний показник, як відповідність прізвиськ літературній мові та нелітературним формам. Лінгвокогнітивний та мотиваційний рівні у структурі мовної особистості школяра передають його знання про світ та людину за допомогою таких лінгвістичних показників, як семантика твірних основ та мотиви появи неофіційних назв. Дотримуємося думки про те, що за кожним текстом прізвиська стоїть мовна особистість, яка, володіючи системою мови, реалізує її у формі і змісті прізвиськ. Процес розуміння прізвиська з боку тих, хто не є його творцем, постає як процес переходу від плану вираження і змісту неофіційного імені до знань про носія. Процес пояснення формування прізвиська, тобто обґрунтування форми і змісту прізвиськ самими учнями-респондентами, постає як шлях від знань про денотата до способів його мовного представлення в неофіційній назві.

Ілюстративним матеріалом для аналізу в статті послужили прізвиська соціогрупи „школяр”, зібрані шляхом опитування школярів і школярок із сіл, міст і містечок³. Завдання статті: дослідити взаємодію неофіційного імені і статі на матеріалі відповідей школярів із сільських, міських шкіл та шкіл містечок за допомогою таких лінгвістичних показників, як відповідність прізвиськ літературній мові та нелітературним формам, семантика твірних основ та мотиви появи неофіційних імен.

мови [в:] „Дивослово”, № 8, 2004, с. 5–9; Є. Санченко, *Елітарна мовна особистість: від діалектних витоків до літературної мови*, Луганськ 2009; Л. Славова, *Мовна особистість політика: когнітивно-дискурсивний*, Житомир 2010; М. Федотова, *Мовна особистість у чужомовному лінгвокультурологічному просторі (на матеріалі англomовної прози XX–XXI ст.)*, Одеса 2006.

- 3 Анкетування здійснено впродовж 2009–2012 рр., на питання анкети відповідали учні 9–11 класів 227 загальноосвітніх шкіл 10 районів Львівської області (Бродівського, Буського, Городоцького, Жовківського, Золочівського, Кам'янка-Бузького, Пустомитівського, Радохівського, Сокальського та Яворівського). В анкетах-відповідях 10 396 школярів записано 10 845 прізвиськ. Кількість загальноосвітніх шкіл у 10 районах Львівської області – 227 (або 100%), відсотковий розподіл шкіл сіл, міст і містечок у 10 районах Львівської області становить 70,48%, 21,15% та 8,37%. Прийнятий обсяг вибірки – 2400 респондентів. Опитано 70,48% респондентів із сільських шкіл (1692 учні), 21,15% із міських шкіл (508 респондентів) та ще 8,37% вихідців із шкіл містечок (200). Із 2467 індивідуальних учнівських прізвиськ 1528 одиниць зібрано в сільських школах регіону, 603 – у міських школах та 336 – у школах містечок.

I. Співвідношення прізвисько – стать в анкетах хлопців та дівчат із сільських шкіл

Перший лінгвістичний показник – відповідність прізвицьк літературній мові та нелітературним формам. Здійснений аналіз показав, що засобами творення прізвицьк як номінативних одиниць стали лексеми, відповідні нормам літературної мови (наприклад, *Анкета*⁴, *Апостол*, *Білка*, *Бобер*, *Вінчестер*, *Кардан*, *Клоун*, *Пудель*, *Рибка*, *Чудо*), формам розмовної мови (*Безпалько*, *Болгарка*, *Бомж*, *Довгий*, *Доктор*, *Електрик*, *Кривуля*, *Пупс*, *Рижий*, *Рішайло*). Подібні назви у словниках маркують позначкою розм.), просторіччю (*Бур'як* (буряк), *Гоцул* (гуцул), *Метер* (метр), *Пиньок* (пеньок), *Пірнатий* (пернатий), *Пявка* (п'явка), *Св'ятий* (святий), *Скунз* (скунс), *Смалиць* (смалець), *Три метра* (три метри)), які мають ознаки жаргонного (*Бодун*, *Зек*, *Качок*, *Руля*, *Рулік*, *Стакан*, *Фраерок*, *Чикуня*, *Шнобель*, *Шпак*) та діалектного мовлення (*Бузьок*, *Бурак*, *Варганий*, *Гиндик*, *Зайць*, *Зупа*, *Їмость*, *Когут*, *Ксьондз*, *Льота*), які зазнають впливу норм російської мови (*Белий* (замість білий), *Вишибало* (викидайло), *Дикар* (дикун), *Крот* (кріт), *Кубік* (кубик), *Мелкий* (дрібний), *Папугай* (папуга), *Паравоз* (паровоз), *Полосатік* (смугач), *Семка* (насіння)), норм англійської мови (*Бейба* (від *англ. baby*), *Грін* (від *англ. green*), *Смайлик* (від *англ. smile*), *Флаймен* (від *англ. fly + man*), *BOSS* (*англ. бос*), *Electronic* (*англ. електронний*), *FM* (від *англ. frequency modulation (radio signal)*), *Sms-ка* (від *англ. short message service*), *USB* (*англ. universal serial bus*)) та вульгаризмів (*Баран*, *Бдзюх*, *Відьма*, *Йобчик*, *Осел*, *Піздинчик*).

Ми виявили кількісні показники відповідності прізвицьк, вписаних школярами та школярками, літературній мові та нелітературним формам. Прізвиська, які вписували хлопці та дівчата, мало відрізняються, тому що їх характеризує подібна кількість імен, відповідних літературній нормі (46,04% і 46,32%), пов'язаних із формами розмовної мови (13,70% і 16,34%), просторіччям (8,57% і 7,72%), жаргонізмами (8,35% і 7,54%), діалектизмами (9,85% і 7,36%), нормами російської мови (9,00% і 10,23%), англійської мови (2,99% і 2,33%) та вульгаризмами (1,50% і 2,15%).

Другий лінгвістичний показник – семантика твірних основ. Її розкривають відапелятивні та відонімні імена. До складу відапелятивних назв потрапили відіменникові, відприкметникові

4 Прізвиська подаємо відповідно до особливостей слововживання та орфографії в анкетах опитаних.

(Відважний, Дикий), віддієслівні (Порвенятко, Рулік), відвигукові (Альо, Пардон) та віддієприкметникові (Зализана, Нецілована) найменування. Відіменникові особові апелятиви складають назви професій, роду занять (Президент, Продюсер), етноніми (Єврей, Циган), назви-титули (Королева, Принцеса), назви надприродних істот (Ангелик, Бісик). До переліку неособових апелятивів потрапили флоро- і зоолексеми (Ромашка, Осел), назви предметів (Писанка, Скрипка), назви страв, напоїв, харчових продуктів (Пиво, Пончик), анатомічні назви (Кастамаха, Щелена), астрономічні назви (Космос, Сонечко), назви природних утворень (Гора, Горбочок). Серед відонімних назв відбійонімні, відідеонімні, відпрагматонімні, відтопонімні та відергонімні імена. До переліку відбійонімних імен зараховано відантропонімні (похідні від прізвищ (Жолудь – Дуб, Лелека – Журавель), імен (Жменя – Євген, Фіра – Іра), патронімів (Петрович, Махлівна), спадкових найменувань (Антошкова, Максимова), найменувань відомих людей (Елвіс (Елвіс Арон Преслі), Піфагор (Піфагор Самоський)) та відзонімні прізвиська (Тузік, Мурзік). До відідеонімних назв зараховано прізвиська, похідні від імен героїв із кіно, мультфільмів (Пушкарьова, Льолік) та художніх творів (Буратіно, Колобок). Відпрагматонімні прізвиська – це імена, похідні від назв продовольчих (Несквік (шоколадний напій „Nesquik”), Мілка (шоколад „Milka”)) та промислових товарів, тут головно виокремлюємо одиниці, похідні від власних назв автомобілів (Газон (автомобіль „ГАЗ”, похідне від ГАЗ – Горківський автомобільний завод) та Камаз (автомобіль „КАМАЗ”, похідне від – Камський автомобільний завод)), які внаслідок онімізації втратили ознаки членованості та похідності, функціонують у мові як іменники). Засвідчено приклади відтопонімних (найменування Гаївська вказує на того, хто проживає в с. Гаї Бродівського району) та відергонімних прізвищ (назва американської корпорації, яка розробляє пошуковий інтернет-сервіс, – Google – послужила засобом номінації тямущої людини).

Проаналізований набір твірних основ прізвищ переконає, що хлопці частіше вписують в анкети прізвиська, пов'язані зі знаннями про етнічне розмаїття світу (22,55% і 13,60%), відомих людей, найчастіше футболістів (11,35% і 7,54%), персонажів кіно, мультфільмів (85,42% і 74,58%), автомобілі (5,83% і 2,57%). Дівчата ж знають прізвиська, пов'язані з надприродними істотами (0,98% і 4,80%), персонажами художніх творів (10,42% і 20,34%). Іменник дівчат містить більше назв, похідних від спадкових найменувань (10,04% і 15,94%).

Третій лінгвістичний показник – *мотиви появи неофіційних імен*. Ми з'ясували, що школярі та школярки вписали в свої анкети назви, які розкривають внутрішні ознаки іменованого. У стислому тексті прізвиська *Ангелочок* – реакції на мотиваційний стимул „*тихий, спокійний школяр*” – використано сакральне поняття *ангел*, яке вживають у переносному значенні, коли йдеться про людину, котра відзначається красою чи добрістю, лагідністю або зробила чи робить кому-небудь щось гарне, приємне. У народній афористиці служить компонентом антитези „ангел – чорт”, „добро – зло”⁵; ангел – символ світла, доброго, духовного, того, що підноситься⁶.

Неофіційне найменування *Лис* виникло як реакція на мотиваційний текст-стимул „*хитра людина*”. Образ хитрої, підступної людини шляхом асоціацій метафоричного характеру сполучається зі значенням слова *лис* й вербалізується в прізвиську. В основі тексту прізвиська розкриваємо інформацію про цю тварину як символ хитрощів, спритності, улесливості, підступності, лицемірства, зловмисності, звідси *хитрий, як лис*, фразеологізми *лисом витися* – шукаючи прихильності, упадати біля кого-небудь, *лисом підшитий* – хитрий і улесливий⁷.

Прізвисько *Валянок* – реакція на мотиваційний текст-стимул „*людина, яка повільно думає*”. Буквально це „зимове взуття з валяної вовни”⁸. У загальномолодіжному жаргоні лексему вживають зі значенням „*зневажл. людина з повільною реакцією, дурень*”⁹.

У питальниках зафіксовано назви, які розкривають і зовнішні риси іменованого. Прізвисько *Баба яга* стає засобом відзначення зовнішніх ознак носія. (У народних казках – *баба-яга* – це потворна і зла чарівниця¹⁰). З антонімічним значенням зафіксовано найменування *Чіча* та *Чічі*, що підкреслюють вроду школяра, від діал. *чічий* „гарний”¹¹, пор. також діалектний вираз дитячої мови – *чічі* „квітка, щось гарне”¹². Прізвисько *Багіні* – є реакцією на мотиваційний сти-

5 В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури: словник-довідник*, Київ 2006, с. 13.

6 О. Потапенко, М. Дмитренко, Г. Потапенко та ін., *Словник символів*, Київ 1997, с. 10.

7 В. Жайворонок, *op. cit.*, с. 334.

8 СУМ, I, с. 286.

9 Л. Ставицька, *Український жаргон: словник*, Київ 2005, с. 76.

10 СУМ, I, с. 75.

11 Г. Шило, *Наддністрянський регіональний словник*, Львів 2008, с. 275.

12 О. Горбач, *Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області*, Мюнхен 1965, с. 97.

мул „вродливі дівчата”. Назву міфічної істоти, зокрема запропоноване сакральне поняття *багіня* (нормативний відповідник – *богиня*), вживають у переносному значенні на позначення жінки, дівчини надзвичайної, чарівної вроди¹³.

Засвідчено полімотиваційні прізвиська, які одночасно можуть зумовлюватися кількома рисами індивіда, зокрема й „тематично” нерівнозначними¹⁴. Неофіційне ім’я *Вуж* виділяє того, хто має високий зріст та підступний характер, *Слимаки* – ті, які повільні, втручаються у справи інших, за відповідями респондентів, „лізуть, де непотрібно”, *Штірлиц* – про нишпорку, людину, яка понад міру цікавиться іншими та носить окуляри.

Записано імена, які вказують на рід діяльності школяра. Назви *Заучка*, *Зубрило*, *Професор* використовують, щоб вказати на тих денотатів, які добре вчаться, прізвиська *Бехам*, *Футбальор* підкреслюють, що їх носії займаються футболом. Серед прізвиस्क є назви, що ідентифікують школярів, які виконують певні обов’язки під час богослужінь, зокрема прислужують у церкві – *Апостол*, *Ксьонз*.

Зафіксовано прізвиська, які розкривають особливості мовлення носія, наприклад, ім’я *Балаболка* вжите тому, що носій багато говорить, *Криклива* – голосно говорить, *Матюкун* – вживає нецензурні слова.

Засвідчено найменування, які вказують на вчинки, пригоди із життя, як прізвисько *Електрик* – про того, кого вдарило електричним струмом, *Поплавок* – падав у річку вниз головою, *Флаймен* – впав з перил.

Записано імена, які вирізняють іменованого за походженням та місцезнаходженням його житла. Назви *Білка*, *Білочка* використано на позначення людини, яка живе поблизу лісу, *Чурка* – іноземного походження.

Зафіксовано й „інші” назви. У межах цієї групи виокремлено кілька підгруп прізвиस्क: що вказують на матеріальний статус денотата (*Бідний*, *Куркуль*); що виникають в результаті самоназивання (людина присвоює прізвисько собі сама) або ж внаслідок публічного називання людини іншими (*Гриб*, *Кіса*); що інформують про взаємовідносини людини з певними істотами, предметами. Зокрема, назви, утворені на основі кличок тварин, які є в домашньому

13 СУМ, I, с. 209.

14 М. Тимівський, *До проблеми мотиваційної класифікації сучасних індивідуальних прізвиस्क* [в:] „Мовознавство”, № 3, 1987, с. 67.

господарстві (*Мурзік, Фунтік*). Виділяємо тут прізвиська, які характеризують людину з погляду того, чим вона володіє (школярі, у домашньому господарстві яких є машини, отримують відповідні відонімні прізвиська – *Газон, Москвич*). Зафіксовано назву *Штунда*, яка вказує на релігійні переконання денотата („баптистська секта, що виникла в Росії в середині XIX ст.”; „те саме, що штундист, штундистка”¹⁵).

На рівні мотиваційних груп прізвищ ми виявили, що найменування, які знали хлопці і дівчата, мало відрізняються і виокремленими мотиваційними текстами-стимулами: подібна кількість імен вказує на внутрішні ознаки (35,19% і 35,50%), зовнішні риси денотата (35,04% і 33,03%), записані полімотиваційні назви (12,56% і 15,60%), рід діяльності (6,66% і 5,72%), особливості мовлення (3,88% і 3,90%), вчинки, пригоди із життя (2,01% і 3,12%), походження та місцезнаходження житла (1,71% і 1,69%), „інші” назви (2,95% і 1,43%).

Як ми переконалися, кількісні показники підтверджують незначний вплив статі респондентів на склад іменника́ сільського школяра.

II. Співвідношення прізвисько – стать в анкетах хлопців та дівчат із міських шкіл

Школярі, на відміну від школярок, вписали в свої анкети більше прізвищ, пов'язаних із жаргонізмами (15,43% і 8,05%); це підтверджує думку про прихильність чоловіків до жаргонних висловлювань, та менше назв, відповідних нормам російської мови (6,91% і 13,27%).

На рівні семантики твірних основ прізвищ встановлено, що існує незначна відмінність у градації груп твірних основ відапелятивних та відонімних найменувань. У репертуарі відіменникових особових назв школярів засвідчено більшу кількість прізвищ, похідних від назв професій (36,00% і 25,00%). Школярки знають більше імен, мотивованих назвами надприродних істот (8,00% і 25,00%). Школярі вписали більше онімів, пов'язаних з відомими людьми (13,33% і 6,84%), найчастіше футболістами.

Відеонімні прізвиська, засвідчені в неофіційному іменнику́ школярів, представлені більшою кількістю назв від імен героїв із кіно, мультфільмів (81,82% і 61,11%). Школярки ж частіше

15 СУМ, XI, с. 549.

уподібнюють однокласників із героями художніх творів, тому такі назви кількісно переважають у питальниках школярок (18,18% і 38,89%).

На рівні мотиваційних груп виявлено, що школярі частіше, ніж школярки, звертають увагу на внутрішній світ іменованих (38,52% і 32,50%), отже, інформація про зовнішній вигляд денотатів є менш важливою. Для школярок, навпаки, зовнішність людини, її манера одягатися частіше стають мотивом появи неофіційної назви (35,25% і 38,93%).

III. Співвідношення *прізвисько – стать* в анкетах хлопців та дівчат із сіл містечок

Мовну компетенцію школярів містечок маркує показник відповідності прізвиस्क літературній мові та нелітературним формам: засвідчено меншу кількість прізвиस्क, відповідних літературній (47,25% і 52,17%) та розмовній мові (13,19% і 21,01%), і більшу кількість назв, пов'язаних із діалектизмами (10,99% і 4,35%).

На рівні семантики твірних основ прізвиस्क виявляємо, що до репертуару відіменникових неособових найменувань школярок входить більше прізвиस्क, похідних від назв предметів матеріального та духовного світу (17,39% і 22,39%). До репертуару відіменникових особових прізвиस्क школярки вписують більше імен, утворених від етнонімів (9,52% і 15,63%), школярі ж більшою мірою актуалізують свої знання та уявлення про представників різних професій (47,62% і 34,38%).

На рівні мотиваційних груп засвідчено, що школярі, порівняно із школярками, вписують більше назв як реакції на мотиваційний текст-стимул „вчинок, пригода із життя” (6,56% і 1,76%). Очевидно, школярі демонструють корпоративність групового спілкування і за допомогою назв, мотивованих подіями, оказіональними випадками з життя найменованих.

Висновки

Лінгвістичні показники дозволяють стверджувати про особливості реалізації взаємодії *прізвисько – стать* в іменника́х школярів та школярок із сіл, міст і містечок Львівської області.

1. Показник *відповідність прізвиस्क літературній мові та нелітературним формам* диференціює неофіційні імена щодо норм літературного стандарту, розмовної мови, просторічних, жаргонних, діалектних виразів, вульгарних слів, норм російської та англійської мов.

Іменни́к дівчат (а не хлопців) із шкіл містечок більше відповідає нормам літературної мови та формам розмовної мови. В іменнику́ хлопців (а не дівчат) із міських шкіл виразніший зв'язок із жаргонізмами. Прізвиська хлопців (а не дівчат) із шкіл містечок більше виявляють зв'язок із діалектизмами. Іменни́к дівчат (а не хлопців) із міських шкіл більшою мірою зазнає впливу російської мови.

2. Показник *семантика твірних основ* розкриває підгрупи прізвиськ, зумовлені впливом знань школяра про світ. У складі твірних основ виявлено: флоро- і зоолексеми, назви предметів, страв, напоїв, харчових продуктів, анатомічні назви, астрономічні назви, назви природних утворень, професій, роду занять, етноніми, назви титули, назви надприродних істот, а також антропоніми (прізвища, імена, патроніми, спадкові найменування, найменування відомих людей), ідеоніми (імена героїв із кінофільмів, мультфільмів та художніх творів), прагматоніми (назви продовольчих та промислових товарів), топоніми, ергоніми.

Хлопці (а не дівчата) із міських та містечкових шкіл частіше використовують для найменування однокласників прізвиська, похідні від назв професій. Дівчата (а не хлопці) сільських та міських шкіл більшою мірою вживають неофіційні імена, утворені від назв надприродних істот. Хлопці (порівняно з дівчатами) сільських та міських шкіл частіше використовують найменування, похідні від імен спортсменів, насамперед футболістів, а також назви, похідні від імен героїв кінофільмів та мультфільмів. Дівчата сільських та міських шкіл більшою мірою вдаються до прізвиськ, утворених не лише від імен героїв мультфільмів та кінофільмів, але й героїв художніх творів.

3. Показник *мотиви появи неофіційних імен* відображає розуміння внутрішнього світу школяра, увагу до його зовнішності, роду діяльності, особливостей мовлення, вчинків, пригод із життя, походження, місцезнаходження житла, записано й „інші” назви.

Іменни́к хлопців з міських шкіл більшою мірою відображає внутрішні прикмети найменованого. Дівчата з міських шкіл більшою мірою використовують прізвиська, що вказують на зовнішні ознаки носія. В іменнику́ хлопців (а не дівчат) із шкіл містечок більше прізвиськ, які маркують однокласників за вчинками та пригодами із життя.

Перспективу дослідження проблеми вбачаємо у вивченні одиниць неофіційного антропонімікону, створеного для номінації хлопців та дівчат інших соціогруп.

ЛІТЕРАТУРА

- Аниська Н., *Языковая личность современного старшеклассника*, <http://31f.ru/dissertation/630-dissertaciya-yazykovaya-lichnost-sovremennogo-starsheklassnika.html>, [14.03.2014].
- Гнатюк Л., *Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: монографія*, Київ 2010.
- Горбач О., *Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області*, Мюнхен 1965.
- Жайворонок В., *Знаки української етнокультури: словник-довідник*, Київ 2006.
- Караулов Ю., *Русский язык и языковая личность*, Москва 2010.
- Мацько Л., *Аспекти мовної особистості у перспекції педагогічного дискурсу* [в:] „Дивослово”, № 7, 2006, с. 2–4.
- Медвідь-Пахомова С., *Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах*, Ужгород 1999.
- Пентилюк М., Нікітіна А., Горошкіна О., *Концепція когнітивної методики навчання української мови* [в:] „Дивослово”, № 8, 2004, с. 5–9.
- Потапенко О., Дмитренко М., Потапенко Г. та ін., *Словник символів*, Київ 1997.
- Санченко Є., *Елітарна мовна особистість: від діалектних витоків до літературної мови*, Луганськ 2009.
- Славова Л., *Мовна особистість політика: когнітивно-дискурсивний*, Житомир 2010.
- Ставицька Л., *Сучасний стан лінгвогендерологічних досліджень в Україні* [в:] „Мовознавство”, № 2/3, 2008, с. 236246.
- Ставицька Л., *Українська мова без табу: словник нецензурної лексики та її відповідників*, Київ 2008.
- Ставицька Л., *Український жаргон: словник*, Київ 2005.
- СУМ – *Словник української мови* : в XI т., за ред. І. Білодіда, Київ 1970–1980.
- Тимівський М., *До проблеми мотиваційної класифікації сучасних індивідуальних прізвиськ* [в:] „Мовознавство”, № 3, 1987, с. 64–68.
- Федотова М., *Мовна особистість у чужомовному лінгвокультурологічному просторі (на матеріалі англомовної прози ХХ–ХХІ ст.)*, Одеса 2006.

Фоменко О., *Гендер і мова* [в:] *Основні теорії гендеру*, Київ 2004, с. 456–475.

Чучвара А., *Стать респондента і формування семантики твірної основи прізвища (на матеріалі неофіційного іменника школяра)* [в:] *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*, відп. ред. І. Сабадош, вип. 17, 2012, с. 80–84.

Чучка П., *Антропонімія Закарпаття: монографія*, Київ 1969.

Шило Г., *Наддністрянський регіональний словник*, Львів 2008.

Sohel Rana Md., *Sex as independent variable related to linguistics variables* [in:] „International Proceedings of Economics Development & Research”, vol. 26, 2011, p. 49–53.

Distinctive features of language and sex interaction or new aspects of analysing non-official schoolchildren's names

The article discusses the interaction of the *non-official name* of a pupil with his/her *sex* based on such linguistic indicators as correspondence of nicknames to the literary language and non-literary forms, semantics of forming stems and motifs behind the generation of non-official names. The database comprises nicknames (2467 units) registered in questionnaires filled in by schoolchildren studying at comprehensive schools in the villages, towns and cities of the Lviv Region. The methodology of the analysis is based on describing extra-linguistic influences on the formation of names by way of verbal and semantic, linguistic and cognitive, as well as motivational levels of speech personality theory which contribute to the analysis of the language competence of schoolchildren and their knowledge of the world and human beings.

Key words: social group “schoolchild”, theory of speech personality, correlation *nickname* – *sex*.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ФОРМУВАННЯ ІМЕННИКА ЛЬВІВ'ЯН ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.: СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС БАТЬКІВ ТА ІМЕНА НОВОНАРОДЖЕНИХ ДІТЕЙ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНОМОВНИХ МЕТРИЧНИХ КНИГ ПРО НАРОДЖЕННЯ)

Соціальна сутність власної назви постає об'єктом аналізу у працях українських та зарубіжних мовознавців. Лінгвісти, досліджуючи це питання, враховують національний, етнічний, релігійний, політичний чинники. На сьогодні отримано результати про роль віку, статі, місця проживання та інших соціально-демографічних чинників у формування іменника різних населених пунктів¹.

Вплив соціального статусу на спектр, структуру та мотиви найменування львів'ян першої половини ХХ ст. ще не був об'єктом аналізу. Тому мета статті – дослідити вплив соціального статусу батьків на формування іменника новонароджених на матеріалі найменувань

1 А. Архангельська, *Маскулінність та фемінність як соціокультурні категорії на тлі слов'янського антропонімікону* [в:] „Мовознавство”, вип. 1, 2006; Л. Белей, *Українські імена колись і тепер*, Київ 2010; Л. Луньо, *Соціальна природа імені людини: (на матеріалі метричних книг латинською, українською та польською мовами, ХІХ-перша половина ХХ ст.): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук*, Львів 2012; С. Медвідь-Пахомова, *Еволюція антропонімічних формул у слов'янських мовах*, Ужгород 1999; М. Худаш, *З історії української антропонімії*, Київ 1977; П. Чучка, *Антропонімія Закарпаття*, Київ 1969; В. Бондалетов, *Ономастика и социолінгвістика* [в:] „Антропоніміка”, Москва 1870; В. Івашко, *Как выбирают імена*, Минск 1980; В. Никонов, *Имя и общество*, Москва 1974; А. Суперанская, *Общая теория имени собственного*, Москва 1973; Т. Milewski, *Indoeuropejskie imiona osobowe*, Wrocław 1969; І. Мутник, *Antroponimia Wołyńia w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2010; St. Rospond, *O stosunkach językowych polsko-russkich w świetle onomastyki*, Wrocław 1973.

дітей з різних соціальних груп, завдання: 1) визначити склад соціо-груп жителів м. Львова; 2) обґрунтувати лінгвістичні показники зв'язку *ім'я – соціальна група*.

Матеріалом для статті послужили 1376 україномовних метричних записів про хрещення у греко-католицькій церкві Св. Параскеви П'ятниці² (1923–1924, 1931–1937, 1939–1943), отриманих методом зональної вибірки (див. Джерела).

Для досягнення мети та завдань застосовано методи: описовий, корелятивного аналізу, соціолінгвістичної реконструкції та елементи кількісного. За допомогою описового методу проведено інвентаризацію та здійснено систематизацію антропоодиноць. Метод корелятивного аналізу дав змогу виокремити системні зв'язки імен і соціальних чинників, а також виявити лінгвістичні маркери цієї взаємодії. Метод соціолінгвістичної реконструкції задіяний при розкритті мотивів вибору імен. Елементи кількісного методу уможливили частотну характеристику антропоодиноць.

Склад соціогруп жителів Львова

Львівські метрики ХІХ – першої половини ХХ ст. зберегли інформацію про існування десяти соціальних груп. Вісім з них дозволяє виокремити рубрика «статус батька», обов'язкова в метричних записах: *робітники* (становлять 28,4% від усіх метричних записів), *ремісники* (24,2%), *службовці* (6,9%), *прислуга* (5,9%), *особи без зазначеного у метриках статусу* (4,3%), *підприємці, купці, власники майна* (3,8%), *військові* (2,4%), *представники вільних професій* (2,2%). Дев'яту групу формують *матері-одиначки* (22,3% усіх записів), про них свідчать метричні записи, які не містять інформації про батька дитини. Десяту соціогрупу становлять *повитухи* (їхню роль ілюструють 90,7% записів). Належність особи до професійної соціогрупи паралельно моделювала її суспільний статус. У ХІХ – першій половині ХХ ст. робітники, ремісники, особи без зазначеного роду діяльності, прислуга (до якої також належали і матері-одиначки) становили нижчі верстви населення. Представники вільних професій, службовці, підприємці формували суспільну верхівку міста. Розподіл парафіян у соціогрупах пов'язаний з їхньою належністю

2 Щоб ідентифікувати кожний метричний запис з бази даних, використовуємо паспортизацію: 1) буква позначає храм, у якому здійснювався метричний запис (П – церква Св. Параскеви П'ятниці); 2) рік фіксації метричного запису; 3) порядковий номер метричного запису. Наприклад, *Євстахій* (П 1924,54), *Олександра-Дарія* (П 1937,27).

до греко- чи римо-католицького обрядів. Так, греко-католики були здебільшого робітниками, ремісниками, прислугою та особами без визначеного роду діяльності. Прихожани римо-католицького віросповідання репрезентували і маргінальні групи, і привілейовані верстви.

У статті взаємодію ім'я – соціогрупа розглянемо на прикладі іменників дітей, народжених у сім'ях, які презентують нижчі („робітники”), вищі („службовці”) та маргінальні („матері-одиначки”) соціальні прошарки.

Іменник дітей робітників

Соціально-економічні умови ХІХ ст. в Галичині зумовили низьке матеріальне становище робітників, незалежно від їхньої національної приналежності³.

Іменник новонароджених дітей робітників постає із 580 метричних записів церкви Св. Параскеви. Для найменування використано 250 назв, з яких 119 належали хлопцям (див., наприклад, на літери А–Г): *Адам, Адам-Євген, Адам-Іван, Адам-Казимир, Адам-Ярослав, Александер-Маріян, Александер-Ярослав, Андрей-Богдан, Андрій-Рудольф, Антін-Володимир, Антін-Михайло, Богдан, Богдан-Александер, Богдан-Андрій, Богдан-Володимир, Богдан-Євген, Богдан-Єрослав, Богдан-Єрослов, Богдан-Йосиф, Богдан-Любомир, Богдан-Мирослав, Богдан-Юрій, Богдан-Ярослав, Богдан-Стефан, Бронислав-Йосиф, Василь, Владмир, Владмир-Йосиф, Володимир, Володимир-Александер, Володимир-Богдан, Володимир-Григорій, Володимир-Іван, Володимир-Йосиф, Володимир-Маріян, Володимир-Мирон, Володимир-Роман, Володимир-Юліян, Володимир-Юрій, Григорій-Мирослав*, та 131 – дівчатам (див. А–З): *Александра-Ванда, Анна, Анна-Марія, Анна-Ольга, Анна-Станіслава*,

3 Перепис населення 1857 р. виокремлює сільськогосподарських робітників, промислових робітників, робітників торгівлі та інших служб (*Історія Львова*: у 3 т. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій, т. 2, Львів 2007, с. 182). У ХІХ ст. у Львові існувала боротьба за робочі місця, ринки збуту продукції та житло (М. Вітенко, *Польсько-українські відносини у Галичині: соціально-економічний аспект*: автореф. дис. ... канд. іст. наук, Чернівці 2006). Матеріальне становище робітників залежало від характеру зайнятості, тому серед них 19% мешкало в підвальних приміщеннях, винаймали лише ліжко для спання в дерев'яних бараках чи на горищах (Д. Фіголь, *До історії побуту робітників Львова в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.* [в:] „Матеріали з етнографії та мистецтвознавства”, Київ 1959, с. 13–18). З метою соціального захисту та організації взаємодопомоги робітників у Львові на початку ХІХ ст. створено перший професійний осередок.

Богдана-Наталія, Богдана-Ольга, Бронислава-Катерина, Віра-Євгенія, Віра-Любов, Віра-Марія, Віра-Марта, Віра-Надія-Любов, Віра-Ярослава, Володимира-Олена, Данута, Данута-Вікторія, Дарія, Дарія-Катерина, Емілія-Марія, Єва, Євгенія, Євгенія-Ірина, Євстахія, Єгенія, Єлисавета-Марія, Ємілія, Зиновія.

Співвідношення кількості новонароджених (508) та одиниць спектра (250) свідчить, що в середньому одним іменем було названо двоє осіб.

В основі спектра дітей робітників – імена-універсалиї та назви, традиційні для української антропосистеми. Серед них найпопулярніші назви: *Роман* (11,7%), *Стефан* (3,5%), *Іван* (2,7%), *Євген*, *Михайло* (2,3%); *Ірина* (11,2%), *Стефанія* (6,8%), *Марія* (4,8%), *Анна*, *Ольга* (3,6%), *Олена*, *Софія* (3,2%), *Дарія* (2,8%), *Любов* (2,4%), *Іванна* (2%), а також рідковживані одиниці: *Іван-Борис* (П 1943,77), *Йордан-Стефан* (П 1932,83), *Роман-Тадей* (П 1931,39), *Роман-Тарас* (П 1942,27), *Яків* (П 1940,64), *Богдана-Наталія* (П 1934,3), *Віра-Марта* (П 1941,29), *Зиновія* (П 1933,91), *Лукія-Марія* (П 1937,12).

Понад третину спектра (33,2%) становлять імена слов'янського походження: *Богдан-Ярослав* (П 1939, 14), *Любомир* (П 1941,125), *Мирослава-Богдана* (П 1931,68). У жіночих назвах *Іванна-Володислава* (П 1935, 26), *Марія-Святослава* (П 1933,48) – зафіксовано рідковживані слов'янізми.

Поява в іменнику власне українських відповідників імен *Оксана-Анна* (П 1937,87), *Осипа* (П 1942,70), *Тереня* (П 1943,17); використання найменувань, невластивих римо-католицькому іменнику, як: *Віра-Надія-Любов* (П 1937,47); утворення історично асоціативних назв на зразок *Лев-Данило* (П 1931,4); присутність імен слов'янського походження серед назв з найвищою частотою вживання, зокрема *Володимир* (7,4%), *Богдан* (7%), *Ярослав* (4,7%) – усі ці ознаки свідчили про національну зорієнтованість найменувань дітей у греко-католицьких сім'ях робітників.

Іншомовні назви слугували лише компонентами складних імен, які становили 1%: *Єдвард-Михайло* (П 1933,68), *Андрій-Рудольф* (П 1935,76), *Александра-Ванда* (П 1932,21), *Емілія-Марія* (П 1932,96), *Є(Е)лисавета-Марія*⁴, (П 1923,33), *Ірина-Кароліна* (П 1940,112), *Йосифа-Ізабела* (П 1931,7), *Марта-Аліція* (П 1934,73).

4 У метриках українською мовою за 1923–1924 рр. існували труднощі у відчитанні графічного позначення першої букви імені: Є / Е. У пізніших українськомовних метричних записах буква Є була зображена чітко.

Нетрадиційними для української антропосистеми були також слов'янізми, як-от: *Збислав* (П 1937, 21), *Збігнів* (П 1934, 42), *Казимир* (П 1931, 64), *Чеслав-Володимир* (П 1932, 75), характерні антропонімікону римо-католиків.

Варіантність в іменнику зумовило використання церковних форм загальноновживаних імен, поширене в 1923–1924 рр.: *Андрей-Богдан* (П 1933,90) / *Богдан-Андрій* (П 1935,71), *Є(Е)вгеній* (П 1924,5) / *Євген* (П 1937,99), *Іоан-Владимир* (П 1923, 59) / *Іван* (П 1937,32), *Іоанна* (П 1924,100) / *Іванна* (П 1932,57), *Стефан-Михайл* (П 1934,8) / *Михайло* (П 1934,93). Варіанти могли також виникнути під впливом латинських відповідників, наприклад: *Володимир* (П 1936, 68) / *Владимир* (П 1923,62) – латин. *Vladimirus*, *Казимир* (П 1931, 64) / *Йосиф-Казимир* (П 1923,27) – латин. *Casimirus*, *Ірина* (П 1933,24) / *Ірена-Юстина* (П 1924,65) – латин. *Irena*. Подібні форми зафіксовано упродовж 1923–1924 рр., коли в метриках змінено мову запису з латинської на українську.

За структурою, незначну більшість в антропоніміконі дітей з робітничих сімей становили прості назви (57,7%): *Йосиф* (П 1923,114), *Петро* (П 1932,43), *Ольга* (П 1924,14), *Софія* (П 1932,26) та ін. Складних імен було 42,3%: *Роман-Маріян* (П 1935,57), *Юрій-Павло* (П 1931,14), *Ірина-Олена* (П 1932,87), *Йосифа-Іванна-Елисавета* (П 1932,9).

Зафіксовано 7% метричних записів, у яких, поряд зі складним найменуванням новонародженого, один з батьків також мав дво- чи трикомпонентне ім'я: *Богдан-Стефан-Григорій* /батько/ – *Александр-Маріян* /син/ (П 1936,17), *Марія-Катерина* /мати/ – *Євген-Богдан* /син/ (П 1934,56). Подібні приклади ілюструють внутрішньосімейну багатоконпонентність імен.

Серед чинників найменування найпотужнішим у середовищі робітників був релігійний чинник: вплив імені святого, день вшанування якого збігався з днем народження або хрещення новонародженого, простежено у 35,4% найменувань. Наприклад: *Є(Е)вгеній* (П 1924,5) – тому що охрещений 9 січня (6 січня – день Св. Євгенії), *Любов* (П 1934,79) – охрещена 30 вересня (30 вересня вшановують Св. Любов). Цей чинник також зумовив утворення 19,2% складних імен, у яких обидва компоненти виявляють однойменність з іменами святих: *Лев-Юрій*, народжений 11 березня та охрещений 12 травня (5 березня – Св. Лева, 6 травня – Св. Юрія), *Стефанія-Іванна* (П 1933,37), народжена 18 квітня та охрещена 6 травня (12 квітня – Св. Івана, 9 травня – Св. Стефана).

На однонайменування хрещених батьків та похресників більше впливало ім'я хрещеної матері (5,9%): *Марія-Агафія* /новонароджена/ – *Агафія* /хрещена/ (П 1923,91); *Ірена-Юстина* /новонароджена/ – *Юстина* /хрещена/ (П 1924,65); *Іванна-Розалія* /новонароджена/ – *Розалія* /хрещена/ (П 1932,74).

Ім'я хрещеного батька як частина складного антропоніма новонародженого зафіксовано в 4,9% записів: *Єдвард-Михайло* /новонароджений/ – *Михайло* /хрещений/ (П 1933,68); *Володимир-Роман* /новонароджений/ – *Володимир* /хрещений/ (П 1936,89); *Іван-Симеон* /новонароджений/ – *Симеон* /хрещений/ (П 1931,87).

Імена батьків (батька та матері) зумовили появу 6,1% назв дітей. Зокрема, ім'я батька позначилося на формуванні 4,5% найменувань: *Адам-Казимир* /новонароджений/ – *Адам* /батько/ (П 1932,40); *Роман-Петро* /новонароджений/ – *Петро* /батько/ (П 1939,46); *Йосифа-Ізабела* /новонароджена/ – *Йосиф* /батько/ (П 1931,7); ім'я матері сприяло утворенню 1,6% імен: *Анна-Станіслава* /новонароджена/ – *Станіслава-Альбіна* /мати/ (П 1924,64); *Софія-Катерина* /новонароджена/ – *Катерина* /мати/ (П 1934,24).

Вплив імені повитухи на вибір найменування новонародженої зафіксовано в 1,6% записів: *Софія-Анна* /новонароджена/ – *Софія* /повитуха/ (П 1924,12), *Любов-Марія* /новонароджена/ – *Марія* /повитуха/ (П 1943,60).

Усі перелічені чинники впливу дозволили реконструювати мотиви вибору 54% імен дітей, народжених у сім'ях робітників.

Іменник дітей службовців

Соціогрупу формували українці, які посідали пости дрібних службовців; у середовищі української частини населення Львова вони становили вищий прошарок⁵.

Україномовні метрики зберегли 35 записів про народження дитини в сім'ї службовців. Спектр новонароджених формують 33 антропоодиниці: 19 чоловічих найменувань (*Александр-Николай*, *Андрей*, *Богдан-Стефан*, *Богдан-Іван*, *Богдан-Олег*, *Євген*, *Іван-Богдан*, *Ігор-Степан*, *Іриней*, *Маріян-Євстахій*, *Мирослав*, *Мирослав-Михайло*, *Роман*, *Роман-Ярослав*, *Тадей-Орест*, *Юрій-Димитрій*, *Юрій-Роман*, *Юрко-Артур*, *Ярослав-Николай*) та 14 імен

5 Про це свідчать зарахування дрібних чиновників до засновників Головної Руської Ради поряд зі світською інтелігенцією і духовництвом та їхня участь у першому „Соборі руських вчених” 1848 р. (*Історія Львова* : у 3 т. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій, т. 2, Львів 2007, с. 12).

дівчат (*Дарія-Лідія, Ємілія-Христина, Ірина-Ярослава, Лідія-Віра, Лідія-Оксана, Марія, Марія-Лярика, Марія-Стефанія, Мирослава, Надія-Марта, Олена-Дарія, Христина-Богдана, Христина-Дарія, Христина-Марія*). Співвідношення кількості імен та найменованих засвідчило, що в середньому одним іменем названо одну особу.

В основу іменника потрапили традиційні для української антропосистеми імена, зокрема поширені імена з компонентами слов'янського походження (10 антропоодиниць): *Богдан-Іван* (П 1932,63), *Роман-Ярослав* (П 1934,2), *Ірина-Ярослава* (П 1936,43), *Христина-Богдана* (П 1941,2). Двічі зафіксовано імена *Мирослав* (П 1941,75; 1936,97), *Роман* (П 1941,107; 1943,63).

Про національні орієнтири у виборі імен свідчили непоширені українські імена новонароджених: *Богдан-Олег* (П 1934,44), *Тадей-Орест* (П 1935,44), *Ігор-Степан* (П 1942,29), *Лідія-Оксана* (П 1932,33).

Записи зберігають церковні варіанти імен: *Андрей* (П 1924,22), *Ярослав-Николай* (П 1923,113), зафіксовані в роки першої зміни графіки з латиниці на кирилицю.

Використання іншомовних, нетрадиційних найменувань не зафіксовано, крім антропоодиниці *Юрко-Артур* (П 1932,14), яка поєднувала розмовно-побутову форму імені *Юрій* та іншомовний компонент *Артур*.

Серед складних назв більшість становили двокомпонентні імена (74,3%): *Юрій-Димитрій* (П 1933,72), *Надія-Марта* (П 1932,93) та ін. Трикомпонентні назви відсутні. Простих імен було менше (25,7%): *Євген* (П 1942,58), *Марія* (П 194,6) та ін.

Внутрішньосімейну багатокомпонентність найменувань не зафіксовано.

Формування іменника дітей службовців відбувалося під впливом релігійного чинника, імені хрещеного батька та батька дитини. У результаті збігу дат народження та хрещення дітей з днями вшанування святих виникали імена (37,1%): *Юрій-Димитрій* (П 1933,72), охрещений 11 листопада (8 листопада – Св. Димитрія); *Марія-Стефанія* (П 1923,5), народжена 1 січня і охрещена 7 січня (8 січня – Марії Мати Божої, 9 січня – Св. Стефана).

Однонайменування між новонародженим, батьком та хрещеним підтверджують імена: *Тадей-Орест* /новонароджений/ – *Тадей* /хрещений/ (П 1935, 44); *Юрій-Роман* /новонароджений/ – *Роман* /батько/ (П 1942,28).

Зібраний ілюстративний матеріал дозволив встановити мотиви вибору 45,7% імен дітей у сім'ях службовців.

Іменник дітей матерів-одиначок

Соціогрупу формували служниці та наймані працівниці. Метричні книги XIX ст. зберегли відомості про види діяльності одиноких матерів: прислуга (*famula, serva*) – 54,7% усіх записів та робітниця (*operaria*) – 8,9% записів. Також знаходимо поодинокі вказівки [*filia*] *auriga* (дочка візника), *fil.servia* (дочка слуги), *coelebs* (одиначка), *vaga femina* (розпусна жінка), *mater familia* (мати сім'ї), *vidua* (удова).

Етнологи, історики, дослідники релігійних обрядів виявили, що незаконнонароджена дитина отримувала ім'я незвичне для місцевості, часто немилозвучне й неестетичне⁶. Цікаво, що метричні книги кінця XVIII–XIX ст. зберегли інформацію про чіткий поділ на законнонароджених і незаконнонароджених дітей при виборі імен. Так, у селі Речичани Городоцького повіту перша позашлюбна дитина з популярним іменем *Іван* з'явилася тільки в 1858 р. Раніше діти отримували такі рідковживані імена, як: *Калістрат, Кунігунда, Урсула, Артим, Никифора, Харитина, Февроня, Максим* і под. (у греко-католицьких церквах м. Львова, зокрема Св. Миколая і Св. Юра, записи про незаконнонароджених дітей зі звичними іменами дослідники знаходять з 1820-х років⁷).

У нашому дослідженні соціогрупу матерів-одиначок формують 154 метричні записи, у яких зафіксовано 97 різних імен, з яких 46 належать новонародженим хлопцям (див. А–П) (*Александр, Анатоль, Богдан, Богдан-Ємільян, Василь, Володимир, Григорій, Данило, Емліян, Євген, Євстахій, Зенон-Йосафат, Зенон-Михайло, Іван, Іван-Володимир, Іван-Петро, Ігор-Мирослав, Йосиф-Александр, Йосиф-Петро, Маріян-Іван, Маріян-Юрій, Мечислав-Ярослав, Микола-Маріян, Мирон, Мирослав, Михайло, Михайло-Євген, Николай, Олексій, Петро*) та 51 – дівчатам (див. А–М): *Александра, Анна, Анна-Дарія, Богдана, Віра, Віра-Ярослава,*

6 О. Кісь, *Жінка в традиційній українській культурі (Друга половина XIX – початок XX ст.)*, Львів 2008; Т. Сторонська, *Роль хрещених батьків в обряді хрещення та у житті християнина : літургійно-моральний аспект*, Б. м. 2007.

7 Я. Грицак, „Яких-то князів були столиці в Києві?..: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки”, <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/5HRYTSAK%20Yaroslav.htm>, [18.09.2013].

Дарія, Єва, Єва-Любов, Євгенія, Євдокія, Євстахія, Елена-Стефанія, Єлисавета, Ємілія, Іванна, Іосифа, Ірина, Ірина-Ольга, Йоанна-Францішка, Йосифа, Катерина, Любов, Мальвіна-Євдокія.

Середній коефіцієнт однойменності свідчив, що в середині групи одним іменем було названо дві особи.

Основу антропонімікону становлять традиційні для української антропосистеми назви: *Роман* (12,5%), *Володимир* (10%), *Богдан* (7,5%), *Михайло*, *Юрій* (6,3 %), *Марія* (9,5%), *Іванна*, *Ольга* (5,4%), *Анна*, *Ірина* та *Стефанія* (4,1%). Ці імені слугували також компонентами для складних антропоодиниць.

Зафіксовано високий показник імен слов'янського походження – 33,1%. Слов'янізми слугували простими іменами, компонентами складних назв або самі утворювали двокомпонентне найменування, напр. *Святослава* (П 1935, 36), *Ігор-Мирослав* (П 1934, 41), *Мечислав-Ярослав* (П 1943, 86).

Іменний спектр позашлюбних дітей поповнюють також 9,3% іншомовних назв, які слугували частинами двокомпонентних найменувань – *Юрій-Здислав* (П 1933, 66), *Софія-Сузанна* (П 1933, 58), *Франціжка-Євгенія* (П 1924, 86). Оригінальним та неоднозначним у трактуванні є найменування позашлюбної дитини іменем *Франц-Йосиф* (П 1933, 16), – співзвучним з іменем імператора Австрійської імперії Франца Йосифа.

В іменнику зафіксовано подвійні форми імен: традиційні українські та церковні, напр.: *Николай* (П 1923,98; 1941, 21) – *Микола-Маріян* (П 1933, 78), *Ярослав-Владимір* (П 1924, 56) – *Володимир* (П 1923, 76), *Марія-Іоанна* (П 1923, 71) – *Софія-Ірина-Іванна* (П 1932, 15), *Єлена-Стефанія* (П 1924, 51) – *Олена-Михайлина* (П 1931, 82). Вибір церковних форм, який зафіксований упродовж 1923–1924 рр. (часу першої офіційної зміни мови метрик у церкві Св. Параскеви П'ятниці), очевидно, був результатом дотримання норм ведення метричних книг, згідно яких запис імен здійснювався відповідно до церковного календаря. Використання традиційних форм імен під час другої зміни графіки з латини та українську мову могло бути свідченням національних орієнтирів у найменуванні.

Основу іменника формують прості антропоніми – 61%, напр. *Теодозій* (П 1940, 82), *Олена* (П 1941, 55) та ін. Третя частина від усіх найменувань це двокомпонентні назви (29%), напр. *Зенон-Йосафат* (П 1942, 74), *Марія-Параскева* (П 1932, 28), *Олена-Михайлина* (П 1931, 82). Також зафіксовано одне трикомпонентне

ім'я позашлюбної дитини: *Софія-Ірина-Іванна* (П 1932, 15). Не виявлено жодного метричного запису, в якому б і новонароджений, і мати мали складні імена.

Структурний склад іменника дітей, народжених у сім'ях матерів-одиначок спростовує думку про те, що в першій половині ХХ ст. багатокомпонентні імена залишились ознакою лише представників вищих верств населення (як це було у ХІХ ст., коли іменник незаконнонароджених містив 95,1% простих назв). Очевидно, зміна структури імен позашлюбних дітей відбувалася під впливом антропонімної моди – іменні зразки вищого прошарку переймали нижчі соціальні групи.

Серед мотивів найменування найпотужнішим був релігійний чинник, який зумовив появу 36,4% назв в іменнику дітей матерів-одиначок. Виявлені дати народження і хрещення позашлюбних дітей дозволяють стверджувати про три тенденції. Перша з них: дітей хрестили в день їхнього народження, навіть якщо це не була неділя, напр.: *Євстахій* (П 1924; 54), народжений і охрещений в неділю 28 квітня 1924 р.; *Іван-Петро* (П 1936; 52), народжений і охрещений в суботу 4 липня 1936 р. та ін. Друга тенденція: дітей хрестили в найближчу неділю після їхнього народження, напр.: *Роман* (П 1941; 126), народжений 10 листопада 1941 р., охрещений 6 листопада 1941 р. та ін. Третя тенденція: хрещення позашлюбної дитини могло відбутися через півроку чи рік від дня народження, напр.: *Володимир* (П 1923, 76), народжений 6 січня 1921 р., охрещений 15 липня 1923 р.; *Ігор-Мирослав* (П 1933, 41), народжений 15 липня 1933 р., охрещений 15 квітня 1934 р. За цими трьома тенденціями поставало суспільне ставлення до позашлюбної дитини та породіллі. За умови швидшого хрещення мати-одиначка отримувала духовний захист для немовляти від негативно налаштованого оточення (хоча і тривале зволікання з обрядом хрестин, очевидно, теж сприяло відверненню загостреної уваги соціуму до народження позашлюбної дитини). Отже, час хрестин, як церковний ритуал, відіграв важливу роль при виборі імені для незаконнонароджених дітей.

У третині випадків найменувань, мотивованих церковним календарем, використано дату хрещення. Явище ілюструють метричні записи: *Степан* (П 1941, 127), охрещений 23 листопада, у переддень Св. Стефана, *Олексій* (П 1942, 47), охрещений 16 серпня (22 серпня вшановують Св. Олексія).

Аналіз метричних записів незаконнонароджених свідчить про те, що в першій половині ХХ ст. відбувся занепад традиції давати незвичні, негативно марковані імена позашлюбним дітям, використовуючи пасивний репертуар церковного календаря. Наприклад, зафіксовано метричні записи, в яких новонароджену названо *Христина* (П 1943; 22), хоча в день народження дівчинки вшанували Св. Харитину.

Ілюстративний матеріал виявив високий показник однайменувань між хрещеними батьками та позашлюбними дітьми – 12,3%. Показники є свідченням збереження мотивів найменування з попередніх століть, коли хрещені батьки вважалися не лише духовними, а й матеріальними опікунами незаконнонародженого. З опрацьованих метрик довідуємося, що хрещені батьки позашлюбних дітей були робітниками та ремісниками, у поодиноких випадках – підприємцями, військовими та урядовцями. Їхні імена передавалися новонародженим або слугували компонентами складних назв, напр.: *Йосиф-Петро* /новонароджений/ – *Йосиф* /хрещений/ (П 1924, 52), *Йоанна-Францішка* /новонароджена/ – *Францішка* /хрещена/ (П 1924, 62), *Олена-Михайлина* – *Олена* /хрещена/ (П 1931, 82).

Зафіксовано метричний запис, у якому ім'я хрещеної матері послужило компонентом складного найменування похресника: *Зенон-Михайло* /новонароджений/ – *Михайлина* /хрещена/ (П 1933, 11). Очевидно, стереотип, що позашлюбні діти приносять щасливу долю⁸, визначив появу двокомпонентного імені *Олена-Іванна* (П 1931, 94) від імен хрещених батьків *Олени* та *Івана*.

Вибір найменувань для новонароджених дівчат відбувався також під впливом імен баби-повитухи. Метрики зберегли 1,9% записів, у яких ім'я повитухи слугувало частиною складної назви дитини: *Анна-Дарія* /новонароджена/ – *Анна* /повитуха/ (П 1931, 49), *Софія-Сузанна* /новонароджена/ – *Софія* /повитуха/ (П 1933, 58). Однайменування повитухи і новонародженої могли зумовити важкі пологи.

Найменшу кількість антропонімів мотивувало ім'я матері-одиначки – 1,9%. Наприклад: *Єва-Любов* /новонароджена/ – *Єва* /матір/ (П 1939, 25), *Марія-Параскева* /новонароджена/ – *Параскева* /матір/ (П 1932, 28). Очевидно, це пов'язано зі збереженням вірування про перехід на найменованого долі особи, іменем якої названо дитину.

8 О. Кісь, *op. cit.*, с. 206.

Визначено мотиви найменування 53,2% від усіх україномовних імен в антропоніміконі позашлюбних дітей греко-католиків.

Висновки. Львівські метричні книги про народження першої половини ХХ ст. містять лінгвістичну та позалінгвальну інформацію (дані про вид діяльності батьків найменованих), яка дозволяє розкрити зв'язок соціального статусу та імені.

Дослідження антропонімікону дітей, народжених у сім'ях з нижчого („робітники”), вищого („службовці”) та маргінального („матері-одиначки”) соціальних прошарків, дозволило з'ясувати спільні та відмінні ознаки у формуванні іменника новонароджених. До спільних ознак належать: імена-універсалиї в основі спектра та в переліку частотних десятків назв; рідковживані імена, характерні для української антропосистеми; слов'янські назви у третині усіх найменувань; церковні форми імен; релігійний чинник як найпотужніший серед мотивів найменування. Вважаємо, що ці спільні риси іменників дітей з різних соціальних груп були зумовлені належністю найменованих і найменувачів до однієї національно-віросповідної групи львів'ян першої половини ХХ ст., тобто греко-католиків.

Відмінні ознаки виявлено між атропоніміконом дітей з вищого соціального прошарку, з одного боку, та найменуваннями дітей, народжених у сім'ях незаможних львів'ян – з іншого. Іменник дітей робітників та матерів-одиначок, що презентували нижчі верстви суспільства, характеризували: середній коефіцієнт однойменності (одним іменем в середньому було названо дві особи); використання іншомовних імен, зокрема традиційних для польської антропосистеми; проста структура більшості найменувань; більший вплив імен хрещених батьків, ніж батька і матері, на вибір найменування для новонароджених. Іменник позашлюбних дітей виявив „затирання” ознак маргінальності групи через уникнення рідкісних та негативно маркованих імен, вплив антропонімної моди на вибір двокомпонентних назв.

На протипагу іменникам нижчих соціальних прошарків, іменник дітей службовців як соціальної верхівки міста характеризувався відсутністю однонайменування та іншомовних одиниць, більшістю складних назв, впливом імені батька на вибір найменування новонародженого. Отже, лінгвістичними показниками взаємодії *ім'я* ↔ *соціальний статус* були: спектр іменника, частотність та структура назв, мотиви вибору імен.

ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України у Львові, ф. 201 (Львівська греко-католицька консисторія), оп. 4а, спр. 3306, арк. 1–6, 21–28, 41–56; спр. 3307, арк. 2–9, 22–29, 48–56; спр. 3309, арк. 2–11, 30–38, 54–62; спр. 3310, арк. 12–19, 21–31, 55–63; спр. 3311, арк. 22–47, 70–84; спр. 3312, арк. 1–9, 27–44, 62–83, 97–111, 126–139.

ЛІТЕРАТУРА

Архангельська А., *Маскуліність та фемінність як соціокультурні категорії на тлі слов'янського антропонімікону* [в:] „Мовознавство”, вип. 1, 2006.

Белей Л., *Українські імена колись і тепер*, Київ 2010.

Бондалетов В., *Ономастика и социолінгвистика* [в:] „Антропонимика”, Москва 1870.

Вітенко М., *Польсько-українські відносини у Галичині: соціально-економічний аспект*, автореф: дис. ... канд. іст. наук, Чернівці 2006.

Грицак Я., *„Яких-то князів були столиці в Києві?...: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки”*, <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/5HRYTSAK%20Yaroslav.htm>, [18.09.2013].

Ивашко В., *Как выбирают имена*, Минск 1980.

Ісаєвич Я., Литвин М., Стеблій Ф., *Історія Львова у 3 т.*, т. 2, Львів 2007.

Кісь О., *Жінка в традиційній українській культурі (Друга половина XIX – початок XX ст.)*, Львів 2008.

Луньо Л., *Соціальна природа імені людини: (на матеріалі метричних книг латинською, українською та польською мовами, XIX-перша половина XX ст.)*: дис. канд. філол. наук, Львів 2012.

Медвідь-Пахомова С., *Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах*, Ужгород 1999.

Никонов В., *Имя и общество*, Москва 1974.

Сторонська Т., *Роль хрещених батьків в обряді хрещення та у житті християнина: літургійно-моральний аспект*, Б. м. 2007.

Суперанская А., *Общая теория имени собственного*, Москва 1973.

Фіголь Д., *До історії побуту робітників Львова в кінці XIX – на початку XX ст.* [в:] „Матеріали з етнографії та мистецтвознавства”, Київ 1959, с. 13–18.

Худащ М., *З історії української антропонімії*, Київ 1977.

Чучка П., *Антропонімія Закарпаття*, Київ 1969.

Mytnik I., *Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2010.

Milewski T., *Indoeuropejskie imiona osobowe*, Wrocław 1969.

Rospond St., *O stosunkach językowych polsko-russkich w świetle onomastyki*, Wrocław 1973.

Proper name formation among Lviv residents in the first half of the 20th century: parents' social status and the names of the newborn (based on Ukrainian-language metric birth books)

Proper names of Lviv residents have been analysed according to the social status of the named persons. The research has been based on the proper names of children from different social groups: *workers* (lower social level), *clerks* (higher social level) and *single mothers* (marginal social level). The data have been obtained from the Ukrainian-language archive metric birth books from the church of St Paraskeva from the first half of the 20th century. Linguistic signs of *name* ↔ *social status* correlation included the following: range, frequency and structure of names and causes of name choice. The analysis has revealed common characteristics in the proper names of children from workers' and single mothers' families (as representatives of the lower social level) in contrast to the names of clerks' children (representatives of the higher social level).

Key words: proper names, social levels, metric birth books, correlation.

ЛЕКСИЧНА БАЗА ПОЗИВНИХ УКРАЇНСЬКИХ БІЙЦІВ — УЧАСНИКІВ ОЗБРОЄНОГО КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ В 2014 Р.

Останні події в Криму та на сході України стали причиною масового виникнення неофіційних антропонімів, які в системі сучасної української антропонімії довгий час перебували на периферії або й узагалі, можемо сказати, є новим явищем у нашому антропоніміконі. Мова йде про позивні бійців української армії та добровольчих батальйонів, що беруть участь у відбитті збройної агресії проти України.

Значна частина матеріалу для аналізу добиралася із засобів масової інформації, зокрема телевізійних новин, патріотичних передач на різних телевізійних каналах, статей, розміщених у мережі Інтернет, передусім на „Українській правді”. Невелика кількість позивних була зібрана шляхом опитування самих учасників антитерористичної операції (далі АТО), які під час зустрічей зі студентами та волонтерами розповідали про подвиги загиблих побратимів. Саме через те, що Україна ще й досі продовжує боротися за свою територіальну цілісність і свободу і для наших бійців може виникнути загроза з боку ворога, інформація про позивні є вибірковою, неповною і не претендує на викінченість. На основі зазначених джерел нами було укладено картотеку, що нараховує всього 390 одиниць.

У вітчизняній ономастиці немає праць, присвячених позивним, оскільки сам термін належить передусім технічній або військовій сферам і найменше суспільній або лінгвістичній. У словнику слово **позивний**, а, е тлумачиться так: „**1.** Який служить для привернення уваги до чого-н. *П. сигнал.* **2. ім. позивні**, их, *мн. (одн. позивний*, ого, ч). Умовні сигнали для розпізнання радіостанції, судна,

військової частини і т. ін. *П. радіостанції; Прийняти п.*"¹. Ні в першому, ні в другому значенні слово **позивний** не відповідає онімній одиниці, яку ми розглядаємо, хоча з обома цими значеннями вона має певні спільні семи, здебільшого з іменником. Якщо ж до поняття **позивний** підійти з погляду ономаста і врахувати функціональне й ономасіологічне навантаження таких антропонімів, то, поза сумнівом, можемо поняття **позивний** співвіднести з терміном псевдонім, а також із терміном індивідуальне прізвисько. Із індивідуальними прізвиськами позивні частково збігаються у функціональному аспекті, за лексичною базою, структурою та мають подібні мотиви номінації², а з псевдонімами мають однакові причини і спосіб виникнення, а саме: виникають вони, щоб особа могла приховати своє справжнє іменування і разом з тим дуже часто показати своє світоглядне кредо, можуть бути самоназвами або надаватися з боку оточення.

Комплексно українські псевдоніми були досліджені в статтях та монографії Наталії Павликівської³, де не тільки запропоновано найповнішу дефініцію поняття **псевдонім**, а й із врахуванням наукового доробку Павла Чучки⁴ виокремлено визначальні ознаки, які здебільшого притаманні й позивним. Зокрема, серед ознак лексичної семантики дослідниця називає: вторинність назви, набуття нею певних конотацій, які дозволяють виконувати додаткові оцінну, символічну та естетичну функції; серед соціокультурних та функціональних ознак: можливість неофіційній назві людини вживатися в офіційних ситуаціях, мати особливе призначення – оберігати таємницю справжнього іменування носія, псевдоніми можуть стати єдиним іменем людини й перейти в інший антропонімний розряд, не успадковуються, особа може мати один, кілька й багато псевдонімів⁵.

1 *Словник української мови*, за ред. В. Жайворонка, Київ 2012. с. 815.

2 Л. Кравченко, *Українська ономастика: антропоніміка*, Київ 2014, с. 170–180.

3 Н. Павликівська, *Питання української псевдонімії ХХ століття*, Вінниця 2009.

4 П. Чучка, *Українські псевдоніми: статус, структура і функції* [в:] „Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка”, Серія: Філологічні науки (мовознавство), вип. 37, 2001, с. 81–82.

5 Н. Павликівська, *Апелятиви-історизми у псевдонімії ОУН та УПА* [в:] „Актуальні проблеми філології та перекладознавства”, вип. 5, 2012, с. 127, http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apftp_2012_5_19.pdf/, [28.12.2014].

Усі ці ознаки мають і досліджувані нами позивні, які за своєю суттю найближчі до громадсько-політичних псевдонімів українських повстанців періоду 20-х років ХХ ст., учасників національно-визвольних змагань – вояків ОУН та УПА, радянських підпільників і партизанів періоду Другої світової війни, а за традиціями – закорінені в давню українську антропонімію доби Козаччини. До перерахованих ознак можна додати взаємодію колективу та самого носія позивного в процесі створення іменування, а також функціонування в документах внутрішнього вжитку. Прикладом може слугувати створення позивного Марка Паславського – американського мільйонера українського походження, який з 1990-х років жив в Україні, у квітні 2014 року отримав українське громадянство й пішов захищати Україну в зону АТО, загинув у боях за Іловайськ. Ось як розповідає його військовий друг з позивним *Лев*: „У нас прийнято, що у кожного бійця є свій позивний. Кажу Марку, що і йому не завадило б собі щось вигадати. „А я вже придумав! – посміхнувся Марк. – Буду *Тарасом*. На честь Тараса Шевченка! Я багато його віршів напам'ять знаю. Вважаю Шевченка справжнісіньким українським революціонером. Адже й зараз у нас, по суті, проходить революція”. Але позивний американцеві все ж довелося змінити. У нас уже був один *Тарас* – людина з керівництва батальйону. „Ну ладно, тоді я буду *Франко* – на честь Івана Франка, – погодився Марк. – Ти перевір по нашому підрозділу, чи не зайняте це ім'я?” Так і став Марк Паславський *Франком*”⁶. Відомо, що Марк Паславський мав ще один позивний – *Маркіян*, що утворився від імені носія як традиційна українська форма імені Марк.

У зібраному матеріалі було виявлено, що по два позивні в одного бійця – не таке вже й рідкісне явище, при цьому одним із них послуговуються частіше, ніж іншим, а інколи ці позивні функціонують паралельно, наприклад: *Іванович* або *Тьоца* (вживалися обидві назви), *Батя* або *Хмара* (позивний *Хмара* не прижився, *Батя* вживався частіше, оскільки відповідав суті загиблого комбата, який піклувався про своїх підлеглих, як рідний батько), *Ангел Війни* або *Дядя Армен* (позивний медика-волонтера Армена Нікогосяна, який врятував багато пораниених бійців), *Білий* або *Вождь* (позивні комбата Андрія Білецького, спочатку використовувався перший

6 М. Сергушев, *Марк Паславський: „Я не сказав своїм близьким в США, що йду на війну”* [в:] „Факти”, 11 вересня, 2014, <http://chabala.com.ua/starog1/?p=894/>, [28.12.2014].

позивний, а потім почав функціонувати другий, оскільки командир виявив неабиякі лідерські якості), *Мама Алла* або *Хрещена Алла* (жінка-волонтер, працює кухарем на кухні). Як бачимо, виникнення другого позивного зумовлене позамовними чинниками, передусім адаптацією особи в колективі. Важливим також є те, що нами не було виявлено існування трьох і більше позивних у однієї особи, що зумовлено, вочевидь, військовою доцільністю – зручністю в користуванні.

Цікавим є факт, що всі захисники донецького летовища, окрім свого основного позивного, мають додатковий – *Кіборг*, що пройшов складний шлях від онімізації лексеми *кіборг* до переходу її в загальну назву, яка стала символом мужності, витривалості, героїзму та непереможності героїв. А оскільки всіх захисників донецького летовища називають *кіборги*, то можемо говорити про здатність позивних творити колективні антропоніми. До колективних позивних, окрім *Кіборгів*, можна зарахувати й позивний бійців *Ведмежата*, який виник від позивного командира захисників летовища *Ведмідь*. У ворожому таборі колективним антропонімом можна вважати онім *Бєсята*, утвореного від позивного керівника горлівського угруповання бойовиків *Бєс* (прізвище Безлер). Однак такий тип антропонімів швидше нагадує колективні прізвиська, аніж позивні, оскільки функцію утаємничення та конспірації вони втратили.

Також було виявлено, що абсолютно різні люди мали один і той самий позивний, належали до різних батальйонів, ніколи не перетиналися в житті, а мотиви номінації цих позивних могли бути і різними, і схожими, і навіть діаметрально протилежними.

Серед схожих мотивів номінації онімів можна назвати позивні, що давали бійцям:

- а) за зовнішнім виглядом, наприклад: *Росомаха* (Денис) і *Росомаха* (Руслан) обидва схожі і за зовнішністю, і за характером на героя з кінофільму; *Ведмідь* (воював під Іловайськом) і *Ведмідь* (захисник летовища), бо обидва кремезні вояки; *Дід* (60 років) і *Дід* (похилого віку) служать у різних батальйонах; *Малиш* (дівчина малого зросту) і *Малиш* (хлопець малого зросту, допомагає танкісту);
- б) за рисами характеру: позивний *Батя* належить двом командирам різних батальйонів, бо обидва дуже добре опікуються своїми бійцями (як батько за дітьми);

- в) за військовою професією та званням: *Старшина* (дві особи), *Стрілок*, *Стрелок*, *Танкіст* (три особи); а також за місцем походження: *Полтава* (дівчина родом з Полтави), *Полтава* (боєць з іншого батальйону, можливо, також родом з Полтавщини); та національністю: *Німець* (дві особи, що справді походять від німців Донеччини);
- г) за прецедентними національно-культурними знаками: *Сірко* (Володимир) і *Сірко* (Ігор), бо саме „прецедентні феномени належать до культурно-мовної компетенції – здатності носіїв певної етнічної культури й мови впізнавати в мовних одиницях і мовленнєвих продуктах культурно значимі настанови й норми, ціннісні орієнтири, культурні коди...”⁷.

Протилежні за онімічною семантикою – позивні двох бійців різних батальйонів: *Гном* (танкіст малого зросту) і *Гном* (навпаки, хлопець високого зросту, 1 м 90 см).

Різні за мотивами номінації позивні: *Лялік* (прізвище Ляльченко) і *Лялік* (мотив невідомий, але носій має прізвище та ім'я, які не перегукуються з позивним); *Балу* (виник від прізвища Багіров шляхом лексичних асоціацій за суміжністю понять подібно до того, як утворювалися прізвиська⁸, адже другом Багіри (асоціація з прізвищем Багіров) був Балу (асоціація за суміжністю) у мультфільмі про Мауглі) і *Балу* (кремезний, схожий на ведмедя із мультфільма про Мауглі); *Чорний* (три особи: один має чорне волосся, другий – близьке за звучанням прізвище, третій – родом з Чорнобильського району); *Леший* (за звуковою асоціацією з прізвищем) і *Леший* (мотив невідомий, але, можливо, за семантичною асоціацією з прізвищем), а також *Леший* є й у терористів. До речі, кілька позивних наших бійців, зокрема *Бабай* (від прізвища носія), *Кобра* (гнучкий хлопець), *Доцент* (справді має наукове звання доцент), *Сват*, збігаються з позивними терористів, мотиви надання яких нам невідомі: *Бабай*, *Кобра*, *Доцент* (можливо, за героєм відомого фільму „Джентльмени удачі”), *Сват*.

Проаналізувавши лексичну базу 390 позивних українських бійців, можемо сказати, що в основі цих антропонімів лежить

7 О. Селіванова, *Ергонімікон міста Черкаси: когнітивний аспект* [в:] „Записки з ономастики”, вип. 14, Одеса 2003, с. 177.

8 Н. Бренер, *Відпрізвищеві прізвиська-асоціати Луганщини* [в:] „Наукові записки”, Серія: Мовознавство, вип. 1, Тернопіль 2003, с. 19.

апелятивна (235 позивних, що становлять близько 60% від загальної кількості зібраних антропонімів) та онімна (142 позивні, що становлять близько 36% від загальної кількості зібраних антропонімів) лексика української мови з незначними вкрапленнями російських слів. Ці дві групи позивних можемо класифікувати на дрібніші розряди.

Серед позивних, лексичною базою яких є онімна лексика, виокремлюємо 8 груп.

1. Позивні, лексичною базою яких стали **власні імена** носіїв: *Васик* (Василь), *Дядя Толя* (Анатолій), *Свят* (Святослав), *Аквавіта* (оказіональне обігрування латинського слова із семантикою вода, життя із фонетичним збігом власного імені дівчини Віта < Вікторія); вигадані українські та запозичені імена: *Вася* (жінка), *Ядвіга* (жінка), *Матвій*, *Тарас*, *Орест*, *Хома*, *Саша*, *Хома*, *Ян*, *Яшка*, *Давид*, *Жак*, *Едік*, *Фріц*.
2. Частина позивних була утворена від **прізвищ носіїв** здебільшого шляхом усічення кінцевої частини антропоніма, а також усічувально-суфіксальним способом та шляхом трансонімізації: *Аксьон* (Аксьоненко), *Біжан* (Біжанко), *Драп* (Драпенко), *Гонта* (Гонта), *Агуря* (Агурченко), *Боха* (Бохоцько), *Лялік* (Ляльченко), *Хома* (Хоменко), *Гончар* (Гончаров).
3. Деякі позивні є реальними або вигаданими **іменами по батькові** бійців: *Василч*, *Вольфович*, *Іванч*, *Іванович*, *Івіч*, *Кузьмич*. А позивний *Семен Семенченко*, який повністю відповідав офіційній антропоформулі і який собі обрав комбат, щоб приховати справжнє іменування й забезпечити родину, яка на той час перебувала в окупованому Криму, з часом став його офіційним іменуванням (носій змінив свої паспортні дані), оскільки всі в Україні цю людину знали за таким іменем та прізвищем.
4. Цікавим є факт, що серед позивних, на відміну від інших класів антропонімів, передусім прізвищ та прізвицьк, багато лексем, що за своєю формою повністю відповідають ойконімам – назвам населених пунктів: *Кабул* (служив на трьох війнах, був у Афганістані), *Кандагар* (жінка, можливо, також була у Афганістані), *Одеса* (улюблене місто), *Полтава* (бо родом з Полтави), *Чонгар* (жінка-волонтер, яка вивезла 74 чоловіки з Криму в селище Чонгар Херсонської області), *Прага*, *Москва*; та іншим топонімам: *Гурон* (улюблене озеро), *Десна* (любить річку Десну), *Хортиця* (до війни був співробітником національного заповідника „Хортиця”), *Грінвіч*. Деякі позивні є катайконімами:

Львів'янин, Черкасець, Дончанин; а деякі творчим переосмисленням ойконімів: *Кіра* (родом з Кіровограда), *Миря* (з міста Миргород), *Сума* (із Сумщини). Три останні позивні нагадують особові імена.

5. Позивними ставали й імена літературних героїв: *Еней* (розвідник, мандрує, як Еней), *Маруся Звіробій* (жінка-командир, напевне, прибрала собі такий позивний на честь отаманші Марусі – героїні однойменного роману В. Шкляра), *Тайні* (ім'я героя улюбленої книги); героїв відомих фільмів: *Шульц, Абдула, Аватар, Бетман, Гоблін, Каспер, Лео, Маклау, Менсон, Немо, Призрачний Гонщик, Росомаха, Сталкер, Фокс*; героїв мультфільмів: *Бабай, Балу, Мاسяня* (жінка), *Мауглі* (боєць дуже витривалий, як Мауглі), *Нільс, Умка* (від імені Юрка, яке неправильно прочитали), *Чебурашка*.
6. Близькі до цього розряду й позивні, лексичною базою яких є біблійні та міфоніми: *Адам, Архангел, Демон, Арес* (грізний, як бог війни), *Прометей* (такий позивний мають два бійці, він є символом самопожертви заради інших), *Гера* (щедрий, як земля, а також простежується фонетична асоціація з прізвиськом і лексемою *герой*), *Лавр* (такий позивний мають два бійці, символізує перемогу), *Фенікс* (боєць усім допомагає, є символом воскресіння з попелу), *Мамай* (легко уникає небезпеки, символ українського характерника), *Умар Валькірія* (носій позивного хлопець, цей позивний, з одного боку, за слов'янською міфологією, є оберегом воїна, а з іншого, за скандинавською міфологією, виступає справедливою дівочою, що панує на полі бою, є й негативна конотація, оскільки ця дівка вибирає мертвих), *Валькірія* (носій позивного дівчина).
7. На особливу увагу заслуговують позивні, що відтворюють іменування відомих людей. Спроможність до ономастичної метафоризації, здатності виражати клас понять, а не лише індивідуальне поняття, властива всесвітньо відомим антропонімам, які мають багату онімну семантику. Ці антропоніми набувають додаткової вторинної лексичної семантики, символізму, наприклад: Сократ – символ мудрості, Бетховен – символ музикальної обдарованості, Нерон – символ жорстокого тирана. Саме тому власні імена реальних особистостей, літературних, біблійних, міфологічних та інших персонажів, які набули в мові символічний смисл, узагальнено-образний зміст і які вживаються то в порівняннях, то як синонімічні позначення відповідних явищ, становлять

специфічний пласт крилатих власних імен⁹. Такі позивні були подані в попередніх розрядах, а частину їх розглянемо тут: *Цезар, Спартак, Джексон, Тайсон, Мітчелл, Філіні, Шнайдер, Шама, Іван Грозний, Чехов*.

Серед позивних цієї групи можна виокремити ті, лексичною базою яких є знакові імена, що як національні символи із виразною та глибокою змістовністю наділені націєоб'єднувальною функцією, їх ще можна назвати прецедентними іменами¹⁰. Це антропоніми, які для кожного українця відомі і мають символічне значення: *Аскольд* (київський князь), *Байда* (Байда Вишневецький), *Богун* (Іван Богун – козацький полководець), *Колпак* (відображена неправильна вимова прізвища Сидора Ковпака – очільника партизанського руху на окупованій території України під час Другої світової війни), *Сірко* (непереможний легендарний кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко), *Франко* (титан в українській літературі, філософії, мовознавстві), *Рильський* (український поет та перекладач).

8. Лексичною базою позивних були й інші групи онімної лексики, зокрема ергоніми: *Мега* (за назвою улюбленої групи Megadeath), *Путила* (колись мешкав біля Путилівського автовокзалу в Донецьку); зооніми, представлені кличками собак: *Дінго, Доберман, Тузік*; хремотоніми: *Лінукс* (носій колись опанував операційну систему Linux), *Ліптон* (хлопець любив чай торгової марки Ліптон), серед яких – марки машин: *Мустанг, Хаммер, Хонда*.

Питома вага кожної групи онімної лексики, що є лексичною базою позивних, подана в таблиці 1.

9 О. Скляренко, О. Скляренко, *Типологічна ономастика: у 5 кн. Книга перша: Лексико-семантичні особливості онімного простору*, Одеса 2012, с. 65.

10 Г. Лукаш, *Актуальні питання української конотоніміки*, Донецьк 2011, с. 32.

Таблиця 1

Лексична база позивних українських бійців

Лексична база позивних		Кількість одиниць	Відсоток %	
Онімналексика	Прізвища	15	3,8	
	Імена	23	5,9	
	Імена по батькові	6	1,5	
	Географічні назви	17	4,4	
	Інші оніми	Літературні оніми	5	1,3
		Бібліоніми та міфоніми	11	2,8
		Іменування відомих осіб	24	6,2
		Іменування героїв кінофільмів та мультфільмів	25	6,4
		Ергоніми	6	1,5
		Зооніми	3	0,8
Хремотоніми		7	1,8	
	Разом	142	36,4	
Апелятивна лексика	Зоолексеми	35	9	
	Фітолексеми	5	1,3	
	Назви предметів побуту	18	4,9	
	Назви професій та виду діяльності	47	12	
	Архаїзми	5	1,3	
	Лексеми, що характеризують носія за зовнішніми та внутрішніми ознаками	51	13,1	
	Лексеми на позначення частин тіла людини	3	0,8	
	Етноніми	22	5,6	
	Лексеми на позначення релігійних та світоглядних переконань	10	2,6	
	Лексеми на позначення родинних стосунків	12	3	
	Інші групи лексики	27	6,7	
	Разом	235	60,3	
Лексеми з непрозорою семантикою		13	3,3	
Разом		390	100	

Позивні, що мають в основі апелятивну лексику, поділяємо на 11 груп.

1. Значна кількість позивних бійців походить від зоолексем, що здебільшого репрезентують назви хижих тварин чи небезпечних плазунів, риб та комах: *Акула, Бізон, Білка, Бугай, Ведмежата, Ведмідь, Гризло, Грізлі, Заець, Їжак, Кабан, Кобра, Лев, Лошадка, Мангуст, Окунь* (боєць вегетаріанець), *Скорпіон, Тихий Вовк*. Деякі з них мають відповідники російською мовою і належать різним людям, як от: *Кім – Кот, Крім* (носій має поганий зір) – *Крот, Сова – Філін*, а деякі підпорядковані фонетичним законам російської мови: *Кошка*. Активність номінативної зоомоделі позивних, як і відповідних типів українських псевдонімів, спричинена, ймовірно, розробленістю лексики на позначення тварин у прізвиськах, окрім того, антропоніми, утворені від різних назв птахів, притаманних фауні України, набувають традиційно символічних і фольклорних образів¹¹, наприклад: *Ворон, Орел, Птах, Сова, Сокіл* (виникає асоціація не тільки з козаком – ясным соколом, а й із політичною організацією на теренах Галичини на початку ХХ століття та сучасним спецпідрозділом Управління боротьби з організованою злочинністю), *Чайка* (символізує Україну).
2. Значно менша кількість позивних має за основу лексику на позначення флори: *Абрикос, Береза, Жаливо, Слива, Шип*.
3. Лексичною базою позивних ставали назви професій у мирному житті: *Адвокат, Артист, Артисто-егоїсто, Водій, Медик, Мисливець, Охотник, Падре, Професор, Танцор, Тракторист, Шахтьор, Парфумер, Пастор, Пілот*, назви військових звань та посад: *Боцман, Воїн, Маршал, Миротворець Старшина* (два позивні), *Стрілок, Танкіст* (два позивні), лексеми на позначення виду діяльності: *Райдер* (Raider, носій був активним дописувачем української Вікіпедії), *Корсар, Пірат, Рейдер, Студент, Бунтар, Рятівник, Марадер* (коли ходив на кухню, завжди приносив щось смачненьке), *Партизан* (замкнутий). Частина позивних утворилася шляхом усічення кінцевої частини назви професії: *Док* (доктор, позивний медичного працівника), *Кор* (кореспондент), *Морпех* (аббревіатура від морський піхотинець),

11 О. Петрова, *Особливості української псевдонімної номінації за відношенням „людина – природа”* [в:] „Наукові записки”, Серія: Мовознавство, вип. 1, Тернопіль 2003, с. 93.

- Опер* (оперативний працівник в органах внутрішніх справ), *Прапор* (прапорщик); а деякі шляхом набуття різних асоціацій з професією, наприклад: *Стрижка* (працював перукарем).
4. Невелика кількість позивних походить від застарілої лексики, що здебільшого належить до архаїзмів: *Цар, Гайдамака, Комуніст, Хан*.
 5. Також нечисленна група позивних, що мають в основі лексику на позначення предметів побуту та військового спорядження: *Динаміт, Дімарь, Жгут, Зола, Камаз, Комбайн, Ксерко, Купол, Літачок, Перон, Планшет, Пуля, Редут, Рубін, Сокира, Туз, Шест, Щит*.
 6. Помітне місце серед позивних становлять лексеми, що по-різному характеризують носія за зовнішністю та його внутрішнім світом: рисами характеру, удачею, звичками. Такі антропоніми найбільше мають спільних рис із індивідуальними прізвиськами. У цій групі можна виокремити субстантивовані прикметники: *Босий, Бурий, Дерзкій, Зелений, Золотой, Малий, Малой, Мечений* (має шрам), *Місцевий, Молодий, Німий, Перший, Рябий, Старий, Чорний, Чужий* (за національністю грузин); та іменники, що здебільшого походять від прикметників: *Вампір, Гном, Дальнойой, Дембіль, Дикун, Интелегент, Красавчик, Лідер, Малиш, Малюк, Пліхан* (має лисину на голові, російською мовою – плеш), *Пушик, Рябуха, Світляк, Сепаратист, Сім'янин, Трецьотка, Залізняка* (дотримується свого слова).
 7. До попередньої групи позивних наближаються позивні, лексичною базою яких виступають назви частин тіла, які впадають в око оточенню і також характеризують носія за зовнішністю: *Морда, Чуб* (боєць ходить з козацьким оселедцем), *Чубчик* (за зачіскою).
 8. В основі деяких позивних лежать лексеми на позначення релігійних та світоглядних переконань. Вони теж характеризують носія: *Аскетка, Йог, Святоша, Хрест*.
 9. Значна кількість позивних відтворює лексеми на позначення етнічної належності та вихідця з певного регіону: *Аварець, Галл, Горець, Грек, Гуцул, Душман, Кацап, Монгол, Німець, Перс, Подолянин, Скельд* (студент Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, загинув у боях за донецьке летовище), *Скіф, Таліб, Тунгус, Фін, Француз, Циган, Чех, Швед*. Однак це не означає, що носії таких позивних

належать до зазначеної національності, більшість із названих лексем була обрана бійцями за якимись асоціаціями та зрозумілими лише їм метафоричними перетвореннями.

10. Частина позивних має в основі лексику на позначення родинних стосунків: *Батя, Брат, Дід, Кум, Сват, Тьоца, Хрещений Батько*.
11. Решта позивних відтворюють лексику із різних сфер людської діяльності, можуть позначати абстрактні поняття, явища природи тощо, наприклад: *Блюз, Джаз, Балаган, Богема, Вал, Вітер, Гонорар, Іскра* (пише вірші, тому асоціація з поетичною іскрою вогню, а також родом із села Іскровка), *Кордон, Ліс, Непийтиво, Північ, Пиво, Север, Стимул, Терикон, Улибка* (з російської мови перекладається посмішка), *Цифра, Цунамі, Червень, Шок, Сороковий, Дев'ятий*.

Питома вага кожної групи апелятивної лексики, що є лексичною базою позивних, подана в таблиці 1.

Однак є й позивні, лексичну базу яких встановити важко через різні перекручення слів та відсутність інформації: *Беро, Докут, Дольф* (можливо, від Адольф), *Іго, Сніпер* (є снайпером), *Цом* та інші.

Таким чином, здійснивши аналіз позивних бійців зони АТО за лексичною базою, можемо сказати, що всі вони глибоко закорінені в національну культуру, героїчну історію, український мовний простір, традиційні українські іменування, є невід'ємною частиною сучасного українського антропонімікону, мають багато спільного з псевдонімами, індивідуальними прізвиськами та прізвищами і за своєю суттю перебувають на межі цих класів антропонімів.

ЛІТЕРАТУРА

- Бренер Н., *Відпрізвищеві прізвиська-асоціати Луганщини* [в:] „Наукові записки”, Серія: Мовознавство, вип. 1, Тернопіль 2003, с. 18–21.
- Кравченко Л., *Українська ономастика: антропоніміка*, Київ 2014.
- Лукаш Г., *Актуальні питання української конотоніміки*, Донецьк 2011.
- Павликівська Н., *Апелятиви-історизми у псевдонімії ОУН та УПА* [в:] „Актуальні проблеми філології та перекладознавства”, вип. 5, 2012, с. 126–132, http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apftp_2012_5_19.pdf/, [28.12.2014].
- Павликівська Н., *Питання української псевдонімії ХХ століття*, Вінниця 2009.
- Петрова О., *Особливості української псевдонімної номінації за відношенням людина – природа* [в:] „Наукові записки”, Серія: Мовознавство, вип. 1, Тернопіль 2003, с. 92–98.
- Селіванова О., *Ергонімікон міста Черкаси: когнітивний аспект* [в:] „Записки з ономастики”, вип. 14, Одеса 2003, с. 171–179.
- Сергусhev М., *Марк Паславський: „Я не сказав своїм близьким в США, що йду на війну”* [в:] „Факти”, 11 вересня, 2014, <http://chabala.com.ua/starog1/?p=894/>, [28.12.2014].
- Скляренко О, Скляренко О., *Типологічна ономастика: у 5 кн. Книга перша: Лексико-семантичні особливості онімного простору*, Одеса 2012.
- Словник української мови*, за ред. В. Жайворонка, Київ 2012.
- Чучка П., *Українські псевдоніми: статус, структура і функції* [в:] „Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка”, Серія: Філологічні науки (мовознавство), вип. 37, 2001, с. 81–82.

Lexical basis of call signs (nom de guerres) used by Ukrainian combatants – participants in military conflict of 2014 in the East of Ukraine

This article provides an analysis of the lexical basis of call signs (nom de guerres) used by Ukrainian combatants who have participated in Antiterrorist Operations in eastern Ukraine.

The lexical basis of the call signs (nom de guerres) is appellatives and onyms of different classes. Among the common words which form the basis of call signs (nom de guerres) are people's names by trade and by nationality, names that characterise people by their internal or external characteristics, and also names referring to flora and fauna. Among the onym lexicon there are people's proper names, surnames, patronymics, and also the names of famous people, literary characters, characters from films and animated cartoons, and geographical names.

These anthroponyms that were researched have much in common with social and political pseudonyms and individual nicknames. They are also connected with the Old Ukrainian anthroponimikon of Cossack times.

Key words: nom de guerres, appellative, proper names, onym lexicon.

УКРАЇНСЬКІ ОСОБОВІ ІМЕНА СЕРЕДИНИ XVII СТ. ЯК ОБ'ЄКТ ЛЕКСИКОГРАФІЇ. 21 (Ф/Θ)

Чоловічі власні імена з початковою літерою **Ф**, які зафіксовані у Реєстрі Війська Запорозького 1649 року (Реєстр), цікаві і набором імен, і їх граматичними характеристиками. Маємо кілька блоків народних варіантів. В основі кожного з цих блоків наявні переважно кілька церковних за походженням імен із подібними початковими складами. Наприклад, існує обширний ряд імен, утворених від імен *Федор* та *Феодосій* (*Фе(д)*, *Феда(н)*, *Федина*, *Фединь*, *Фе(д)ко*, *Федорашко*, *Федорець*, *Федорко*, *Федо(с)*, *Федосьй*, *Федунь*, *Федяй* та ін.). Сюди ж можна зарахувати імена, утворені від імен із початковим **Фе-** за допомогою однофонемного суфікса **-с/с'**: *Фес*, *Фесик*, *Фесина*, *Фе(с)ко*, *Фесун*; хоча вони могли бути усіченнями і від церковних за походженням імен *Феспесій*, *Фест* (ІТ 388). Окрема група імен має у своїй основі народний варіант *Фе(н)*, який міг бути утворений від низки імен церковного походження: а) усічення від *Феноген* < *Афіногѣн*, *Феогѣн* (ІТ 47, 381); б) від церк. *Парфеній*, *Сосфѣн*, *Фенгѣн*, *Фео́на* (чол.) (ІТ 288, 344, 380, 385). Зокрема, це імена *Фене(ц)*, *Феник*, *Фенин*, *Фе(н)ка*, *Фе(н)ко*. Від усічення *Фи(л)*, яке можна пов'язати з великою кількістю церковних варіантів імен (див. докл. у словниковій статті **Фи(л)**), утворено шляхом подальшої суфіксації народні варіанти *Фи(л)ко*, *Филонець*, *Филон*, *Филу(н)*. Аналізована група цікава цінними діалектними варіантами, у тому числі фонетичними. *Фадан*, *Фадор*, *Фа(с)ко*, *Өведор*, *Өвеско*, *Өвилон*, *Өодор*, *Фрол* < *Флор*. З погляду словотвору в аналізованих іменах спостерігаємо усічені та усічено-суфіксальні варіанти. Багато імен із аналізованої групи представлені по 1 носієві і є цінним матеріалом для етимологізації сучасних українських прізвищ. Найбільшою кількістю носіїв виділяються імена *Фе(д)ко* (35), *Федор* (1011), *Фе(с)ко* (625), *Филон* (69). В аналізованій групі лише імена *Фома*, *Фрол*, *Өуре(й)*, *Өу(р)сь* не мають похідних утворень у вигляді народних варіантів.

У пропонуваній статті збережено ті ж принципи побудови словникових статей, що застосовувалися і в попередніх частинах¹.

Өада(н) I. Походження: а) усічено-суфіксальний дериват від церк. імені Фадéй (ІТ 372), утворений за допомогою суфікса **-ан/-ан'**: Фад[éй] + суфікс **-ан/-ан'** → Фадан/Фадань; стосовно усічення пор. рос. Фад < Фадей < церк. Фаддей (АС 323) б) фонетичний варіант від Фөда(н) (див.).

II–III. Өада(н) Өөдорови(ч), 10 зв. (Чг).

Өадорь I. Походження: фонетичний варіант від Федорь (див.) або Өодо(р) (див.).

II–III. Өадорь Чарьнозубь, 431 зв. (Н).

Фа(л)ко I. Походження: а) утворене від церк. імені Фал (ІТ 372) за допомогою суфікса **-к-о**; б) усічено-суфіксальний дериват від церк. імені Фалалеи (ССМ 497), утворений за допомогою суфікса **-к-о**: Фал[алеи] + суфікс **-к-о** → Фалко; в) усічено-суфіксальний дериват від імені [Аї]фал (ІТ 25) < церк. Αιθαλί (ЛБ 173), утворений за допомогою суфікса **-к-о**; г) „formy pochodne również od im. złoż. typu *Хвалимир, Хвалислав, Хвалибог*” (Mytnik 31); „гіперкоректний фонетичний варіант укр. розмовного особового імені *Хвалько*, яке утворилося з двоосновних слов'янських імен зразка *Хвалимирь, Хвалиславъ* або з діалектного апелятива *хвалько*” (Чучка СОІ 348).

II. Приклади: Фалько Павле(н)ко, 126; Өа(л)ко Шубанько, 449.

III. Варіанти, кількість носіїв: Фалько 1: Б; Өа(л)ко 1: Чрн.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Ива(н) Өа(л)че(н)ко, 26 зв.; Хома Фа(л)ковичь, 332 зв.; б) (в інших пам'ятках) Fałkow (Волинь, 1695 р. Mytnik 31); Петро Фалко (Полт. полк, 1718 р. ДПП 149); Иван Фалченко (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 87); Fałko (Волинь, 1759 р. Mytnik 31).

V. Пам'ятки, словники: Фалко жалова(л) о дөди(ч)ство на индриха (XV ст. ССМ 497); Falko Kaninkow (Галич, 1564 р. ОКЗР I, 55).

VII. Прізвища: Фалькөвич, Фальківський (ІТ 373); Фалькó (ГБ 122; ГК 238; ІТ 373; СП 359); Фалько (Кравченко 314; СПЖЛ 275); Фальков (ЮН 857); Фалькөвич (ІТ 373); Фалькөвський (ГК 238);

1 Див. докладніше: Р. Осташ, *Українські власні особові імена середини XVII століття як об'єкт лексикографії* [в:] *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми*, Львів 2004, с. 392–398; Л. Осташ, Р. Осташ, *Українські особові імена середини XVII століття як об'єкт лексикографії (17 Р)* [w:] „*Studia Ucrainica Varsoviensia*”, cz. 1, Warszawa 2013, s. 207–221.

Фальковський (Кравченко 314); Фальчівський, Фальченко, Фальчик, Фальчук (ІТ 373).

Өа(с)ко I. Походження: а) фонетичний варіант від Фе(с)ко (див.); б) фонетичний варіант від Па(с)ко (див.); в) усічено-суфіксальний дериват від церк. Фавст (ІТ 371), утворений за допомогою суфікса **-к-о**.

II–III. Өа(с)ко Доли(д)ненько, 330 (П).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Тимо(ш) Өа(с)кове(ц), 308 зв.

VIII. Паралелі: пор. рос. чол. Фаска < Анфасий, Орфас, Пасс, Фавст, Фавста (АС 325).

Өведо(р) I. Походження: фонетичний варіант від Хведоръ (див.).

II–III. Өведо(р) Гво(з)дь, 178 зв. (Бр).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) пор. Ма(н)ко Өве(д)ковськи(й) (< Өведко), 183 зв.

Өвеско I. Походження: фонетичний варіант від Хве(с)ко (див.).

II–III. Өвеско Сумъ, 449 (Чрн).

Өвилонъ I. Походження: фонетичний варіант від Хвило(н) (див.).

II–III. Өвилонъ Анъдръенъко, 152 зв. (Ум).

Өе(д) I. Походження: усічення від Федоръ (див.). В імені Өе(д) виносний кінцевий приголосий д міг бути або твердим, або м'яким.

II. Приклади: Өедъ Грице(н)ко, 167; Өе(д) Кравецъ, 187 зв.; Өедъ Шуцьки(й), 197; Өе(д) Ме(д)вѣдь, 197 зв.; Өе(д) Сидоре(н)ко, 202; Өе(д) Туниченъко, 340; Өе(д) Иванъченъко, 421 зв.; Өедъ Грометенъко, 206 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Өе(д) 4: Клн 2, П 1, Прл 1; Өе(д) 1: Бр; Өедъ 1: Клн; Өедъ 2: Ум 1, Клн 1.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Прокопъ Өеденъко, 143 зв.; Васи(л) Өеде(ч)ко, 174 зв.; Пилипъ Өедише(н)ко, 187 зв.; Стефанъ Өеденъко, 187 зв.; Анъдрухъ Феденъко, 438 зв.; б) (в інших пам'ятках) Иванъ Феденко (Миргород, 1666 р. МПК 66); Тимко Феденко (Полт. полк, 1718 р. ДПП 156); Феда Feda, Федаевич Fedajewicz (1785–1788 рр.), Федай Feday (1819–1820 рр.) (Прикарп. Львівщина; ІФ 298); Федаш (прізвище) (Сосницький повіт, 1858 р. СКР ч. I, зошит I, 28).

V. Пам'ятки, словники: Fed Kulhawu (Кременець, 1563 р. Керста 128); пограбили... џ федея лавриковича... горохџ мацџ (Луцьк, 1595 р.

Картотека); *wieczyscie swojej cząstkie zonie Marijka zwana i Synowi Fediowi zapisuję i daruję* (Жаб'є, 1817 р. Vincenz 584); Федь, Фѣдир, Федькó, Фѣдор, Феду́нь, Федуньó *m. Theodor* (1886 р. Жел. 1027); Федь, Федьо < Фѣдир (серед. ХХ ст. Голик 335); Федь < Фѣдир (Волин. Полісся, 2011 р. Нестерчук 130).

VI. Сучасний словник: розм. Федь від оф. Фѣдир, Федóт (ВІЛ 105); розм. Фед, Федь, Фѣдьо, Фѣдь, Фѣ́ дьо від оф. Фѣдир (Аркушин 180–182).

VII. Прізвища: Фед, Феда (ІТ 377); Федай (ІТ 377; СПЖЛ 276); Феда́к (Грабець 7; СП 359; Стехна 86; Чучка 569); Федак (ЗА: Льв м, Хм обл; ІТ 377; Кравченко 314; СПЖЛ 277); Федакович (Чучка 569); Федас (ЗА: Льв обл; ІТ 377); Феда́ско, Федачик, Феда́чко (Чучка 569); Федаш (ГК 238); Феда́ш (ГК 238; ЗА: Льв обл); Федаш (ІТ 377; СПЖЛ 277); Федашúк (Чучка 569); Федевич, Федейко (ІТ 377); Феденок (СПЖЛ 277); Федець, Федеш (ІТ 377); Фѣдик (ГК 238; СП 360; Чучка 569); Федик (Кравченко 314; СПЖЛ 277); Фѣди́кович (ГК 238); Федикóвич (СП 360; Чучка 569); Федис (ІТ 377); Фѣдúско (ГК 239); Федиско, Федисько (Кравченко 314); Федиця (ЗА: Льв м); Фѣдич (СП 360; Чучка 570); Федич (ІТ 377); Федиш (ІТ 377; Чучка 570); Фѣдúшин (ЗА: Вн обл, Іф обл, Льв м; СП 360); Фѣдишів, Фѣдúшко, Фѣдів (СП 360); Федів (ІТ 377; СПЖЛ 277); Федій (ІТ 377); Федік (Шеремета 206); Федіско (Кравченко 314); Фѣдович (ГК 239); Федович (Чучка 570); Федóк (СП 360); Федоненко (СПЖЛ 277); Федончак (СП 360); Федонь (ІТ 377); Федоню́ к (ГК 239; СП 360); Федош, Федук (ІТ 377); Федула (ЗА: Вл обл); Федус (ІТ 377); Федусевич (ЗА: Льв м); Федусь (ІТ 377); Федуся́ к (СП 360); Федух (ІТ 377); Федю́ к (ГБ 122; ГК 240; ІТ 377; ПГ 241; СП 361); Федюк, Федюкевич (СПЖЛ 278); Федюн (ІТ 377); Федю́ ра (ЗА: Льв обл); Федю́ рко (СП 361); Федюх (ІТ 377); Федю́ ха (ГК 240); Федю́шко (Горпинич 329); Федь (ІТ 377; Кравченко 314); Фѣдьо (СП 361); Фѣдьо (ІТ 377; СПЖЛ 278); Фѣдьóха (ВГ 254); Федя́ к (СП 361); Федяк (ІТ 377); Федя́ кін (ВГ 123); Федякóв, Федя́ н (СП 361); Федя́нин (СП 361); Федянин (Кравченко 314); Федяно́вич (ВГ 127; ГК 240); Федяш (ІТ 377).

VIII. Паралелі: рос. Фед < церк. Федим, Феодор, Феодосий (АС 326).

Див. ще **Хвє(д)**.

Фѣда(н) I. Походження: утворене від Фѣ(д) (див.) за допомогою суфікса **-ан/-ан'**.

II–III. Фѣда(н) Даниленько, 137 зв. (Б).

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Федо(р) Федань (1756 р. АК V, 284); Феданець Fedanięc (Прикарп. Львівщина, 1785–1788 рр. ІФ 298).

VI. Сучасний словник: пор. розм. Фѣдя́ н від оф. Федір (Аркушин 181).

VII. Прізвища: Федан (ГК 238; Горпинич 327; ІТ 377; ПГ 241; ЮР 1090); Федан (ЮН 859); Феданішин (ІТ 377); Феданін (ЮН 859); Феданко (ІТ 377; ЮР 1090); Феданков (ЮН 859); Феданчук (ЮР 1090); Федань (ІТ 377; ЮР 1090); Феданю́ к (ІТ 377; ПГ 241).

VIII. Паралелі: рос. Федан < Фѣдор < церк. Феодор (АС 326).

Див. ще **Пѣдань**.

Өѣде(н)ко I. Походження: утворене від Өѣ(д) (див.) за допомогою суфікса **-ен-к-о/-ен'-к-о**.

II–III. Өѣде(н)ко Пистаре(н)ски(й), 179 (Бр).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Прокопъ Өѣденъко, 143 зв.; Стефанъ Өѣденъко, 187 зв.; Аньдрухъ Өѣденъко, 438 зв.; б) (в інших пам'ятках) Іванъ Феденко (Миргород, 1666 р. МПК 66); Тимко Феденко (Полт. полк, 1718 р. ДПП 156).

VII. Прізвища: Феденко (ГК 238; ІТ 377; СП 360; ЮР 1091); Феденко (Кравченко 314; СПЖЛ 277; ЮН 859); Феденков (СПЖЛ 277; ЮН 859); Феденченко, Феденчук, Феденько (ЗА: ІФ обл; ІТ 377).

VIII. Паралелі: рос. Фѣденка/Фѣденко, Фѣденька/Фѣденько < Фѣдор (АС 326).

Өѣдина I. Походження: утворене від Өѣ(д) (див.) за допомогою суфікса **-ин-а**.

II. Приклади: Өѣдина Коломые(ц), 175; Өѣдина Проце(н)ко, 188; Өѣдина Атама(н), 377 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Өѣдина 2: Бр 1, М 1; Өѣдина 1: Бр.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Семень Өѣдини(ч), 182; б) (в інших пам'ятках) Федина Fedina, Фединишин Fedyniszyn, Фединів Fedynow, Фединка Fedynka, Фединяк Fedyniak (Прикарп. Львівщина, 1785–1788 рр. ІФ 299).

V. Пам'ятки, словники: Fiedzina (Волинь, 1563 р. Mytnik 31), неаки(и) Фѣди(н)ка, коза(к) брасла(в)ски(и) (Пйотркув, 1567 р. ДБВ 154); fedina (1570 р.), Федина (1578 р.) (Волинь; Mytnik 32); кр[іпа]к Fedina Janos, Mikula (Синевир, 1639 р. Чучка 569); кріпаки Andr., Lad. Foedina (Стеблівка, 1720 р. Чучка 569); Fedyna (Волосянка, Стрільбичі на Бойківщині, Поляна Мала і Поляна

Велика на Лемківщині, 1787 р. Чучка 569); Федіна (Волин. Полісся, 2014 р. Нестерчук Дис 139).

VI. Сучасний словник: розм. Федіна від оф. Ф́едір (ІТ 375).

VII. Прізвища: Ф́едина (ВГ 125; ГК 239); Федіна (ІТ 377; ЮР 1091); Федина (ІТ 377); Ф́единець (ІТ 377; Чучка 569; ЮР 1091); Ф́единець (ІТ 377; ЮР 1091); Фединець (ІТ 377; СП 360); Фединець (ЗА: Льв м); Федінич (ІТ 377); Фединич (Чучка 570); Фединішин (ІТ 377; ЮР 1091); Фединішинець (ІТ 377; Чучка 570; ЮР 1091); Фединка, Фединчин, Федінський (Чучка 570); Фединя́к (ГК 239).

Див. ще **Педина**, **Хведина**.

Фединь I. Походження: утворене від $\Theta\epsilon(\text{д})$ (див.) за допомогою суфікса **-ин**.

II–III. Фединь Безъпа(л)чый, 417 зв. (Прл).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Семень $\Theta\epsilon$ дини(ч), 182; б) (в інших пам'ятках) Федин Fedyn, Фединів Fedynow, Фединка Fedynka, Фединяк Fedyniak (Прикарп. Львівщина, 1785–1788 рр. ІФ 299).

V. Пам'ятки, словники: неки(и) Феди(н)ка, коза(к) брасла(в) ски(и) (Пйотркув, 1567 р. ДБВ 154); Fedyn (Славське), Fedynczak (Хащів), Fedenczuk (Плав'є) (Бойківщина, 1787 р. Чучка 569).

VII. Прізвища: Ф́един (Чучка 569); Федин (Кравченко 314; ЮН 860); Ф́единець (ІТ 377; Чучка 569; ЮР 1091); Ф́единець (ІТ 377; ЮР 1091); Фединець (ІТ 377; СП 360); Фединець (ЗА: Льв м); Федінич (ІТ 377); Фединич (Чучка 570); Фединішин (ІТ 377; ЮР 1091); Фединішинець (ІТ 377; Чучка 570; ЮР 1091); Фединка, Фединчин, Федінський (Чучка 570); Фединя́к (ГК 239).

Фε(д)ко I. Походження: утворене від $\Theta\epsilon(\text{д})$ (див.) за допомогою суфікса **-к-о**.

II. Приклади: $\Theta\epsilon(\text{д})$ ко Кизимє(н)ко, 68; Фε(д)ко Кгребиво́да, 135; $\Theta\epsilon(\text{д})$ ко Хижи(н)ски(й), 152 зв.; $\Theta\epsilon(\text{д})$ ко Ω лѣ(й)никъ, 383 зв.; $\Theta\epsilon(\text{д})$ ко Кгресенъко, 425 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Фε(д)ко 17: Б 3, Ум 7, Бр 2, Клн 1, Крп 1, Плт 3, Прл 2; $\Theta\epsilon(\text{д})$ ко 5: Чг 3, Кнв 2; Фεдко 1: Клн; $\Theta\epsilon(\text{д})$ ко 12: Чрк 5, Крс 1, М 5.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Матвѣй $\Theta\epsilon(\text{д})$ кови(ч), 34 зв.; Самуйло $\Theta\epsilon(\text{д})$ ковичъ, 56 зв.; Иванъ $\Theta\epsilon(\text{д})$ кало, 127 зв.; Ва(с)ко $\Theta\epsilon(\text{д})$ кало, 143 зв.; Дмитро $\Theta\epsilon(\text{д})$ ковски(й), 185 зв.; Сєливо(н) $\Theta\epsilon(\text{д})$ че(н)ко, 308; Ω пана(с) $\Theta\epsilon(\text{д})$ ченъко, 351; Романъ $\Theta\epsilon(\text{д})$ ченъко, 390; б) (в інших пам'ятках) А при том был... князь Санкгоушко Фεдкович

(Кобринь, 1454 р. ССМ 499); Fedkowicz (Волинь, 1563 р. Мутник 31); Ү менє Ѡлизара Ѡє(д)ковича (Луцьк, 1561 р. ЛЗК 390); Юско Федченко (Полт. полк, 1718 р. ДПП 160); Иванъ Фѣдко (1756 р. АК V, 164); Иван Федько, Трофим Федчун (Ніжин. полк, 1785 р. Им. сп. 34, 38); Федор Иванова Федченко (Сумщина, 1835 р. РСВОСБ 119).

V. Пам'ятки, словники: пан Фѣдко канцлер (Ступно, 1444 р. AS I, 41); Трежаный Ѡедько (Київщина, 1471 р. АЮЗР 7/II, 8); пан Федко Пашкович (Ровно, 1483 р. ССМ II, 131); Фѣ(д)ко кѣшгнеръ (Київ, 1552 р. Картотека); Фѣ(д)ко цыбѣли(н) (Луцьк, 1552 р. Картотека); Федько Завалей, Федко Грипиничъ (Чорнобиль, 1552 р. АЮЗР 7/I, 591); fedko (Волинь, 1570 р. Мутник 31); Федко Поценья, Федко Ножка огородникъ (Деречин, 1582 р. АЮЗР 6/I, 115, 116); Ювко... воласть... Федка Венцика и Нестера (Житомир, 1590 р. АЮЗР 6/I, 214); у Федка взяли: вола однього (Луцьк, 1590 р. АЮЗР 1/I, 283); Федко Жучко (Ніжин. полк, 1654 р. Прис. кн. 265); Федко Давиденько (1660 р. ХП 162); Федко Ковтунъ (1666 р. МПК 63); послали... конных людей... с Федьком бывшим кошевым (Батурин, 1693 р. ЛІМ 374); Fedko (Волинь, 1788 р. Мутник 31); Федь, Фѣдір, Федько́, Фѣдор, Феду́нь, Федуно́ *m.* Theodor (1886 р. Жел. 1027).

VI. Сучасний словник: розм. Федько́ від оф. Фѣдір, Федот (ВІЛ 105); розм. Фѣдько, Федько́ від оф. Фѣдір (Аркушин 180–181).

VII. Прізвища: Фѣдченко (ВГ 18; Горпинич 329; СП 360); Федченко (Кравченко 314); Федчѣшин, Федчѣк (СП 360–361); Федчук (Шеремета 207); Федчѣн (ВГ 18; ГК 240; ЗА: Кв м; СП 361); Федькевич (ЗА: Вн обл; ІТ 377); Фѣдьків (СП 361); Федьків, Федьківський (ІТ 377); Федьківський (ГБ 122); Федько́ (ВГ 231; ГБ 123; ГК 240; Горпинич 329; ІТ 377; СП 361); Федько (Кравченко 314; СПЖЛ 278); Федьковець, Федькович (ІТ 377); Фѣдченко (СП 361).

VIII. Паралелі: рос. Фѣдка/Фѣдко < церк. Федим, Феодор (АС 326); білор. Федко Гаврилович, Федько Некрашевич (1528 р. Бірыла 165).

Див. ще **Пѣ(д)ко**, **Хвѣ(д)ко**.

Ѡѣдорашко I. Походження: утворене від Федоръ (див.) за допомогою суфікса **-аш-к-о**.

II–III. Ѡѣдорашко Кашка, 182 (Бр).

VII. Прізвища: Федорашѣк (СП 360).

Див. ще **Хвѣдорашко**.

Ѡѣдорашъ I. Походження: утворене від Федоръ (див.) за допомогою суфікса **-аш**.

II–III. Өедорашъ Атаманъ, 183 (Бр).

VII. Прізвища: Федораш (ЗА: Кв м, Од обл, Хм обл).

Федорець I. Походження: утворене від Федоръ (див.) за допомогою суфікса **-ець**.

II. Приклади: Өедорець Өлеще(н)ко, 136 зв.; Өедоре(ц) Ре(з)никъ, 163 зв.; Өедоре(ц) Малы(й), 397; Федоре(ц) Циганъ, 399 зв.; едорець Ду(д)ка, 402; Өедорець Өлесче(н)ко, 408; Өедорець Дубницъ, 439 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Өедорець 3: Б 1, Плт 1, Н 1; Өедоре(ц) 1; Ум; Өедоре(ц) 2: Плт; Өедорець 1: Плт.

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Іванъ Федорець (1732 р. Роспись 22).

V. Пам'ятки, словники: по(д)дан(н)ые... Иване(ц), Фе́доре(ц), Лука (Луцьк, 1561 р. ЛЗК 474); Fiedoresz Batijewicz (Острожчина, 1571 р. ОО 44); (знах.) Фе́до(р)ца Ме(л)ничка (Житомир, 1582–1588 рр. Керста 128); Федорець Михайленько (Харківщина, 1660 р. ХП 164); Fedorec (XVII ст. Szulowska 275); кр[іпак] St. Fedorecz (Драгово, 1715 р. Чучка 570); Fedorec (Воля Мигова на Лемківщині, 1819 р. Чучка 570).

VI. Сучасний словник: розм. Федорéць від оф. Фё́дір (Аркушин 184; IT 375).

VII. Прізвища: Федорéць (ГБ 122; ГК 239; СП 360; Чучка 570; ЮР 1093); Федорець (Кравченко 314; СПЖЛ 277; ЮН 80).

VIII. Паралелі: рос. Фё́доре́ц < Фё́дор < церк. Феодор (АС 327); білор.: у Васюка сыны тры – Федорец, Прокопец а Янук (1582 р. Бірыла 165).

Див. ще **Педоре(ц)**, **Хведоре(ц)**.

Өедо(р)ка I. Походження: утворене від Федоръ (див.) за допомогою суфікса **-ка**.

II–III. Өедо(р)ка Моска(л), 130 зв. (Б).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Васи(л) Өедо(р)че(н)ко, 351; б) (в інших пам'ятках) Давидъ Федорченко (Черніг. полк, 1732 р. Роспись 21); Тишко Федорченко (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 101); Осип Савин сын Федорченко (Харків, 1782 р. РСВОХ 64); Иван Федорченко (Гадяцький полк, 1784 р. Им. сп. 6).

VI. Сучасний словник: чол. Фёдо́рка від оф. Фёді́р (Аркушин 183).

VII. Прізвища: Фёдо́рка (Чучка 571); Фёдо́ркін, Фёдо́рков (СП 360); (ГБ 122; Горпинич 328; СП 360; Стехна 86); Федорченко (СПЖЛ

278); Федорчук (ВГ 125; ПГ 241; СП 360); Федорчук (Кравченко 314; СПЖЛ 278; Шеремета 208).

Өедо(р)ко I. Походження: утворене від Федоръ (див.) за допомогою суфікса **-к-о**.

II. Приклади: Өедо(р)ко Шу(р)ко, 175; Өедо(р)ко Яроше(н)ко, 301 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Өедо(р)ко 1: Бр; Өедо(р)ко 1: Кв.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Климъ Өедо(р)ковъ унукъ, 328 зв.; Васи(л) Өедо(р)че(н)ко, 351; б) (в інших пам'ятках) Fedorko (Волинь, 1620 р. Мутнік 32); Давидъ Федорченко (Черніг. полк, 1732 р. Роспись 21); Тишко Федорченко (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 101); Евфимъ Өедо(р)че(н)ко (Бахмач, 1738 р. ДДГ 115); Осип Савин сын Федорченко (Харків, 1782 р. РСВОХ 64); Иван Федорченко (Гадяцький полк, 1784 р. Им. сп. 6).

V. Пам'ятки, словники: А при томъ были сведки: панъ Немира, ... а панъ Федорко Малинский (Луцьк, 1444 р. ССМ 499); Өедорко (одночл. іменув.) (Луцьк, 1561 р. ЛЗК 336); кр[іпак] Andr. Fedorko (Великий Бичків, 1572 р. Чучка 571).

VI. Сучасний словник: розм. Фёдорко, Федорко від оф. Фёдір (Аркушин 182; ІТ 375); розм. Федорко від Фёдір (ІТ 375).

VII. Прізвища: Федоркёвич, Фёдорків (ЮР 1093); Фёдорко (ГК 239; Чучка 571); ЮР 1093); Федорко (ГК 239); Фёдорков (СП 360); Фёдорченко (ГБ 122; Горпинич 328; СП 360; Стехна 86); Федорченко (СПЖЛ 278); Федорчук (ВГ 125; ПГ 241; СП 360); Федорчук (Кравченко 314; СПЖЛ 278; Шеремета 208).

Федоръ I. Походження: від церк. Феодоръ (Керста 128; ССМ 500).

II. Приклади: Өедо(р) Акуле(н)ко, 41; Өедо(р) Юреви(ч), 62 зв.; Өедо(р) Квѣтка, 160; Өедоръ Ку(з)менько, 173; Өедоръ Мышько, 192; Өедоръ Лебе(д), 197; Өедоръ Ковале(н)ко, 197 зв.; өдо(р) Па(р) хоме(н)ко, 209 зв.; Өедо(р) Харьковъ, 354; Өедо(р) Юсиповычъ, 356 зв.; Өедоръ Па(р)хоменко, 389 зв.; Өедоръ Кириче(н)ко, 390 зв.; Өедоръ Грысе(н)ко, 426.

III. Варіанти, кількість носіїв: Өедоръ 441: Чг 1, Чрк 38, Кнв 7, Крс 73, Б 48, Ум 38, Бр 30, Клн 34, П 26, Крп 11, М 52, Плт 50, Н 19, Прл 10, Чрн 4; Өедо(р) 453: Чг 3, Чрк 50, Крс 57, Б 24, Ум 29, Бр 44, Клн 19, Кв 21, П 37, Крп 48, М 30, Плт 51, Н 10, Прл 24, Чрн 6; Өедоръ 5: Кнв 1, Ум 4; Өедо(р) 95: Чг 58, Чрк 2, Кнв 33, Крс 1, Ум 1; Өедоръ 1: Б; Өедо(р) 7: Чрк 1, Б 6; Өедо(р) 9: Чг 1, Ум 8.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Потапъко Оѣдоръ, 34 зв.; Дми(т)ро Оѣдорови(ч), 35; Самъсонъ Оѣдоровичъ, 39; Каленикъ Фѣдорови(ч), 48; Конашъ Оѣдоренъко, 98 зв.; Кунашъ Оѣдоре(н)ко, 120 зв.; Оуре(й) Оѣдорови(ч), 308 зв.; Конъдра(т) Оѣдорови(ч), 318 зв.; б) (в інших пам'ятках): кнѣзь Роман Фѣдорови(ч) (Луцьк, 1388 р. ССМ 499); Сашко Фѣдоровичъ (Вінниця, 1552 р. АЮЗР 7/І, 604); Фѣдорович (Волинь, 1566 р. Мутнік 31); Иванъ Дедеркало лавникъ,... съ помочниками своїми: Маскомъ Фѣдоровичомъ, Савкою Томиловичомъ римаромъ,... нас лаяли и злоречили (Луцьк, 1584 р. АЮЗР 8/VI, 185–186); Ма(л)ко Фѣдорови(ч) (Київ, 1600 р. Картотека); Калина Оѣдоре(н)ко (Поділ. полк, 1659 р. Крикун 77); Фил Фѣдоренъко на мероне с пицалю (Харків, 1660 р. ХП 146); Яцко Фѣдоренко (Лубенщина, 1666 р. МПК 56); Омелко Фѣдоренко (1698 р. ДГК 56); кр[іпак] Јо. Fedor (Ганичі, 1715 р. Чучка 570); Стефан Фѣдоренко, Матвій Фѣдорович (Миргород. полк, 1718 р. ПрисМП 87, 199); Яки(м) Фѣдорови(ч), товари(ш) сотнѣ Глуховской (Воронеж, 1719 р. ДДГ 172); Кузма Фѣдоренко, Игнат Федораченко, Яков Федоряченко (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 76, 99, 101); Тимофѣй Фѣдоровичъ (1756 р. АК V, 145); Fedoryszyn (Волинь, 1759 р. Мутнік 31); Федоришин Fedoryszyn, Федорів Fedorow, Федоруньків Fedorunkow (1785–1788 рр.), Федоренко Fedorenko, Федорович Fedorowicz, Федорочків Fedoroczkiw, Федорочко Fedoroczko (1819–1820 рр.) (Прикарп. Львівщина; ІФ 299); Федоренко (прізвище) (Сосницький повіт, 1858 р. СКР ч. І, зошит II, 34).

V. Пам'ятки, словники: се фѣдору еуа (1164 р. Осінчук 124); (дав.) князу Фѣдору данильевичю (1385 р. ССМ 499); Fedor Popowicz... resognouit (Львів, 1490 р. ЛР 119); ему... ѡ(т) нѣ кнѣзя фѣдора и ѡ(т) кнѣзя ивана и ѡ(т) кнѣзя алекса(н)дра миха(и)ловича вишневе(ц)кихъ досталаса на делу третая часть (Краків, 1527 р. Картотека); старостичъ Володимерский, князь Федоръ Андреевичъ Санкгѣшковича (Краків, 1531 р. AS III, 389); панъ Федор, панъ Андрѣй а панъ Яцко Русинове (Свищів, 1553 р. АЮЗР 8/VI, 31); Федор (Волинь, 1565 р. Мутнік 31); мы вси сынове его милости – лет dorosлые: Иван а Федор... Загоровские... визнаваем... сим листом нашим (Луцьк, 1571 р. АЮЗР 8/VI, 317–318); кр[іпак] Fedor Zawa (Ненешті, 1572 р. Чучка 570); Федо(р) Аврамко (Острожчина, 1576 р. ОО 48); панъ Фѣдо(р) Сенюта Ляхове(ц)ки(и), во(и)ски(и) кремьяне(ц)ки(и) (Володимир, 1588 р. ДБВ 456); Федор Кизилю (Овруч, 1600 р. АЮЗР 1/VI, 289); при Федорѣ сороцѣ (Одрехова, 1608 р. Картотека); почали... Федора Мищеняти... бити (Луцьк, 1622 р. АЮЗР 1/VI, 526); пограбили... ѱ

Федора шпрышґка коня с хомѣтомъ (Вінниця, 1640 р. Картотека); тієжъ насланци Федора Калѣку... збили (Київ, 1646 р. Картотека); Федор Богушенко (Білоцерк. полк), Федор Бас (Ніжин. полк, 1654 р. Прис. кн. 65, 127); Өедор Осипенко (Поділ. полк, 1659 р. Крикун 84); Федор Пасечникъ (Харків, 1660 р. ХП 162); приточилася справа Федора Дубовиче(н)ка (Лохвиця, 1674 р. ЛРК 167); Федор Сулима (Батурин, 1688 р. ДГІМ 23); Федор Елец товарищ полку Киевского (Батурин, 1691 р. ЛІМ 304); Федор Книш (1695 р. ДГК 54); Fedor (Волинь, 1707 р. Mynik 32); Федор Яхничъ (Полт. полк, 1718 р. ДПП 140); Федор Чорниш (Миргород. полк, 1718 р. ПрисМП 33); Фео(р) Новоче(н)ко (Воронеж, 1719 р. ДДГ 172); Федоръ Мисюра (Черніг. полк, 1732 р. Роспись 76); Федор Баран (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 72); Федоръ Гощяньца (1735 р. МШ 94); Федоръ Таранъ (1756 р. АК V, 39); Федор Панпушний (1784 р. Им. сп. 6); Fedor Seniuczuk (Жаб'є, 1789 р. Vincenz 583); Федь, Фёдір, Федькó, Фёдор, Федúnь, Федуньó т. Theodor (1886 р. Жел. 1027).

VI. Сучасний словник: розм. Фёдор, Фёдор від оф. Фёдір (ІТ 375).

VII. Прізвища: Фёдор (СП 360; ЮР 1092); Федорак (ГК 239; СП 360; ЮР 1092); Федорак (СПЖЛ 278); Федоран (Чучка 570); Федораніч (СП 360; Стехна 86; Чучка 570); Федорёненко, Фёдоренко (ГК 239); Федорёнко (ВГ 122; ГБ 122; Горпинич 327; ГК 239; СП 360; ЮР 1092); Федоренко (ЗА: Хм обл; Кравченко 314; СПЖЛ 278); Федорёнков (СП 360); Федоренченко (Кравченко 314); Федоренчук (Стехна 86); Фёдорій (Грабець 7); Фёдорик (Чучка 570); Фёдорик (Чучка 570; ЮР 1093); Федорин, Федоріна (Чучка 570); Федорина (Кравченко 314); Федоріненко, Федориненко (ГК 239); Федоринчик (Шеремета 206); Федорич, Федорічка, Федорічко (Чучка 570–571); Федорішин (ГК 239; СП 360; Чучка 571); Федоришин (СПЖЛ 278); Федорішинець (Чучка 571); Федоришко (Кравченко 314); Фёдорів (ГК 239; Горпинич 327; ЗА: Льв м); Федоріщев, Фёдорів (СП 360); Федорів (СПЖЛ 278); Федорійчук (СП 360); Фёдоров (ГК 239; Горпинич 327; СП 360); Фёдоров (ГК 239); Федоров (Кравченко 314); Федорович (ГБ 122; ГК 239; СП 360; Чучка 571); Федорович (ЗА: Хм обл; СПЖЛ 278); Федоровський (Горпинич 327; СП 360); Федоровський (Кравченко 314); Федорончак, Федорончук (СП 360); Федоронькó (Чучка 571); Федорóс, Федороцак (СП 360); Федороченко (СПЖЛ 278); Федороцак (СП 360); Федорук (СП 360); Федорук (ЗА: Льв обл; СПЖЛ 278; Шеремета 207); Федорус (ЗА); Федорúc (Чучка 571); Федорушенко (СПЖЛ 277); Фёдорцев (СП 360); Федорцев, Федорців (СПЖЛ 277–278); Фёдорцій (Чучка 571); Федорцов (СПЖЛ

277–278); Федорцов (СП 360); Федорцово (ЗА: Льв обл); Федорча (СП 360); Федорчак (Чучка 571); Федорчук (ВГ 125; СП 360; Чучка 571); Федорчук (СПЖЛ 278); Федорчук (ПГ 241); Федорюк (СП 360); Федорюк (СПЖЛ 278); Федоряк (Кравченко 314; СПЖЛ 278); Федоряк (ГБ 122; СП 360; Чучка 571); Федоряка (ГБ 122); Федоряка (Кравченко 314); Федорян (СП 360); Федорянич (Чучка 571); Федоряченко (СПЖЛ 278).

Див. ще **Педорь, Хведорь**.

Федо(с) I. Походження: утворене від $\Theta\epsilon(\delta)$ (див.) за допомогою суфікса **-ос/-ос'**.

II. Приклади: Федо(с) Шепіль, 56 зв.; $\Theta\epsilon\delta\omicron(\omicron)$ Пакѣненько, 126 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Федо(с) 1: Чрк; $\Theta\epsilon\delta\omicron(\omicron)$ 1: Б.

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Я... продала свій власний... кгрунттик пану Тарасу, по прозвищу Хведосу за коп три; воно будет пану Тарасу Федосу (1692 р. ДГІМ 1019); Филипъ Федосенко (Чернігів, 1732 р. Роспись 143); Федосенко (прізвище) (Сосницький повіт, 1858 р. СКР ч. I, зошит I, 28).

V. Пам'ятки, словники: Fedos (XVI ст. Керста 129); Федос Целюрык (1693 р. ВКДГМ 925); Федос Иванович (Миргород. полк, 1718 р. ПрисМП 33); Федось Жиселенко; Федось Бодникъ (Чернігів, 1732 р. Роспись 19, 138); Федось (XX ст. ЗА: Вн обл); Федось (Волин. Полісся, 2011 р. Нестерчук 130).

VI. Сучасний словник: розм. Федос від оф. Феодосій, Федосій (ІТ 381); розм. Федось від оф. Федір (ІТ 375); розм. Федось від оф. Федір, Феодосій (Аркушин 183).

VII. Прізвища: Федосенко (Горпинич 328; Стехна 86; СП 360; ЮР 1094); Федосенко (ЗА: Вн обл; СП 360); Федосенко (Кравченко 314; СПЖЛ 278); Федосик (ЮР 1094); Федосик (СПЖЛ 278); Федосов (СП 360); Федосюк (СП 360; ЮР 1094); Федосюк (СПЖЛ 278).

VIII. Паралелі: рос. Федос < Федосей < церк. Феодосий (АС 327).

Федосый I. Походження: а) утворене від Федо(с) (див.) за допомогою суфікса **-ый**; б) утворене від Фе[о]досий.

II–III. Федосый Дмитрєнко, 94 (Крс).

VI. Сучасний словник: пор. розм. Федосій від оф. Федір (Аркушин 183), розм. Федосій від оф. Феодосій, Федосій (ІТ 381).

Федунь I. Походження: утворене від $\Theta\epsilon(\delta)$ (див.) за допомогою суфікса **-ун**.

II–III. Федунь Го(р)куше(н)ко, 149 зв. (Ум).

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) (дав.) Fedunowi (Волинь, 1570 р. Мутнік 32); Федунь Fedun, Федуніків Fedunikow, Федуняк Feduniak, Федунька Петро Fedunka Petro, Федуньців Feduncow (1785–1788 рр.), Федунець Fedunies, Федунишин Fedunyszyn, Федунів Feduniow (1819–1820 рр.) (Прикарп. Львівщина; ІФ 299).

V. Пам'ятки, словники: Федь, Фédір, Федькó, Фédор, Федúnь, Федунó т. Theodor (1886 р. Жел. 1027).

VI. Сучасний словник: розм. Федún, Федúnь від оф. Фédір (ІТ 375); розм. Федúnь від оф. Фédір (Аркушин 183; ВЛ 105); розм. Федún, Фeдю́н від оф. Фédір (Аркушин 181, 183).

VII. Прізвища: Федún (ГБ 122; ГК 239; СП 360; ЮР 1094); Федунéць (ЮР 1094); Федúnик, Федунúшин, Федúnів, Федúnків (ЮР 1095); Федунóв (СП 360); Федунов (СПЖЛ 278); Федунóвич, Федунчák (СП 360); Федúnь (СП 360; Чучка 571; ЮР 1095); Федуня́к (СП 360; ЮР 1095).

VIII. Паралелі: рос. Федún < Фёдор < церк. Феодор (АС 327).

Өедь див. **Фед(д)**.

Федяй I. Походження: утворене від Өед(д) (див.) за допомогою суфікса **-ай**. В імені Өед(д) виносний кінцевий приголосий **д** міг бути або твердим, або м'яким.

II. Приклади: Өедя(й) Москаль, 65; Өедя(й) Олe(к)сиевичь, 65 зв.; Федяй Григориєвичь, 325 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Федяй 1:П; Өедя(й) 2: Кнв.

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Григорий Фeдяй (1752 р. АК II, 518); Өеско Фeдяй (1756 р. АК V, 199); Федяй (прізвище) (Сосницький повіт, 1858 р. СКР ч. I, зошит II, 34).

VII. Прізвища: Федяев (СПЖЛ 279); Федя́евський (СП 361); Федя́й (ІТ 377; ЮР 1096).

VIII. Паралелі: рос. Федя́й < Фёдор (АС 328).

Өе(н) I. Походження: а) усічення від Фeноген < Афiногeн, Фeогeн (ІТ 47, 381); пор. у Реєстрі: Мусъй Өeноги(н), 150 зв.; б) від церк. Парфeній, Сосфeн, Фeнгон, Фeона (чол.) (ІТ 288, 344, 380, 385).

II. Приклади: Өе(н) Сигъчe(н)ко, 30; Өе(н) Иванови(ч), 70; Өeнь Ласчe(н)ко, 172 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Өе(н) 2: Чг 1, Кнв 1; Өeнь 2: Бр.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Ми(с)ко Өєне(н)ко, 70; Гри(ц)ко Өєне(н)ко, 70; Матюшґка Фєне(н)ко, 112; б) (в інших пам'ятках) Лукянґ Фєнь (Полт. полк, 1718 р. ДПП 269); Омелко Фєненко; Назар Фєнноченко; Петро Фєннок (Миргород. полк, 1718 р. ПрисМП 84, 93, 151); Никифор Фєнь, Іванґ Фєненко (Черніг. полк, 1732 р. Роспись 72, 138); Клим Фєненко, Андрій Фєнноченко (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 50, 61); Петро Фєненко (Прилуцький полк, 1784 р. Им. сп. 113); Фєняк Feniak (Прикарп. Львівщина, 1785-1788 рр. ІФ 301); Фєнек, Фєньок (прізвища) (Сосницький повіт, 1858 р. СКР ч. I, зошит I, 28).

V. Пам'ятки, словники: Фєневая вдова з о(г)орода в̄ г(р) дала (Острожчина, 1570 р. ОО 41); Fen Forman (Острожчина, 1620 р. ОО 199); на Фєна Мо(р)даченґка; у ѡного Фєня (1654 р. ЛРК 24); передо м̄ною,... Фєнем̄ Проце(н)ґком̄ (1655 р. ЛРК 35).

VII. Прізвища: Фєндя, Фєневич (Чучка 573); Фєнєнко (ВГ 13; ГБ 123; ГК 240; Стехна 86); Фєненко (СПЖЛ 279); Фєнич (Чучка 573); Фєнич (Кравченко 314); Фєничок (ГК 240); Фєнь (ВГ 125; ГК 240; СПЖЛ 279); Фєню́к (СП 361); Фєнюк (СПЖЛ 279); Фєня́к (ВГ 15; ГК 240; ЗА: Рв обл).

VIII. Паралелі: рос. Фєн/Фєнь < Агриппин, Парфєний, Сосфєн, Фєона (чол.), Фєнгон, Фєопемпт (через Фєнопєнт) (АС 329); пол. прізвища Fenio, Fieniuk (Rumut 189).

Див. ще **Хвє(н)**.

Өєнє(ц) I. Походження: утворєне від є(н) (див.) за допомогою суфікса **-єц/-єц'**.

II–III. Өєнє(ц) Дєрудє(н)ко, 108 зв. (Крс).

Өєникь I. Походження: утворєне від Өє(н) (див.) за допомогою суфікса **-ик**.

II–III. Өєникь Ѡтрошчє(н)ко, 2 (Чг).

VII. Прізвища: Фє́ник (СП 361); Фєник (ЗА: Лв м;; Чучка 573; Шєремєта 205); Фє́ник (СП 361).

Өєни(н) I. Походження: утворєне від Өє(н) (див.) за допомогою суфікса **-ин/-ин'**.

II–III. Өєни(н) Ко(н)дратє(н)ко, 71 зв. (Кнв).

VII. Прізвища: Фє́нин (СП 361; Чучка 571); Фє́нинєць (Чучка 573).

Өє(н)ка I. Походження: утворєне від Өє(н) (див.) за допомогою суфікса **-к-а**.

II–III. **Өе(н)ка Юще(н)ко**, 118 зв. (Крс).

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Іван Фенченко (Миргород. полк, 1718 р. ПрисМП 142); Степан Фенченко (Гадяцький полк, 1784 р. Им. сп. 19).

VII. Прізвища: Ф́енченко (ГБ 123); Фенченко (СПЖЛ 279); Фенч́ук (СП 361); Фёньчак (Чучка 573).

VIII. Паралелі: рос. Ф́енка < церк. Арфемон, Парфений, Сосфен, Фенгон (АС 329).

Фе(н)ко I. Походження: утворене від **Өе(н)** (див.) за допомогою суфікса **-к-о**.

II. Приклади: **Өе(н)ко Я(н)ченъко**, 121; **Фе(н)ко Жаданенъко**, 136 зв.; **Өе(н)ко Демъковичъ**, 337 зв.; **Фенко Руденъко**, 370 зв.; **Өенко Павленко**, 392 зв.; **Фе(н)ко Матвѣенъко**, 430, **Фе(н)ко Гомѣзенъко**, 441.

III. Варіанти, кількість носіїв: **Фенко** 2: М 1, Плт 1; **Фе(н)ко** 5: Крс 1, Б 1, П 1, Прл 1, Чрг 1.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Семень **Өе(н)ченъко**, 54; **Өеско Өе(н)ченъко сотъник**, 193; б) (в інших пам'ятках) Іван Фенченко (Миргород. полк, 1718 р. ПрисМП 142); Іван Фенченко (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 94); Никита Антонов сын Фенко (Харків, 1782 р. РСВОХ 178); Василь Фенко, Степан Фенченко (Гадяцький полк, 1784 р. Им. сп. 6, 19); Павел Фенько (Ніжин. полк, 1785 р. Им. сп. 32).

V. Пам'ятки, словники: **Fenko** (одночл. іменув.) (Острожчина, 1654 р. ОО 381); **Фенко Швайченко** (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 25); **Fenko** (Волинь, 1763 р. Мутнік 67).

VII. Прізвища: Ф́енченко (ГБ 123); Фенченко (Кравченко 314; СПЖЛ 279); Фенч́ук (СП 361); Фенько́ (ГБ 123); Фенько (Чучка 573); Фёньчак (Чучка 573).

VIII. Паралелі: рос. Ф́енко < церк. Арфемон, Парфений, Сосфен, Фенгон (АС 329).

Див. ще **Хве(н)ко**.

Өенъ див. **Өе(н)**.

Өе(с) I. Походження: а) утворене від імен із початковим **Фе-** за допомогою однофонемного суфікса **-с/-с'**; б) усічення від церк. Феспесій, Фест (ІТ 388).

II–III. **Өе(с) Уласе(н)ко**, 134 зв. (Б).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Павло Өесе(н)ко, 63 зв.; Ко(ст) Өесе(н)ко, 113; Ле(с)ко Өесе(н)ко, 319; Ми(с)ко Өесе(н)ко, 356 зв.; Васи(л) Өесе(н)ко, 390; б) (в інших пам'ятках) (род.) Стефана Фесе(н)ька (Лохвиця, 1654 р. ЛРК 25); Логин Фесенко, Савка Фесеня (Харків, 1660 р. ХП 138, 159); Іванъ Фесенко, Кондрат Фесюренко, Леско Фесюра старий (Полт. полк, 1718 р. ДПП 141, 204, 204); Павло Фесенко (Миргород. полк, 1718 р. ПрисМП 96); Демянь Фесюкъ, Тарась Фесенко, Іванъ Фесюнь (Черніг. полк, 1732 р. Роспись 39, 75, 81); Остап Фесенко (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 100); Халимонъ Фесенко (Бахмач, 1738 р. ДДГ 116); Кырило Фесенко (Гадяцький полк), Ничипор Фесан (Прилуцький полк) (1784 р. Им. сп. 7, 138); Фесенко (прізвище) (Сосницький повіт, 1858 р. СКР ч. I, зошит I, 28).

V. Пам'ятки, словники: коупи(л) фесіо романо(в) (Одрехова, 1637 р. Картотека); Фесь < Федось (Волин. Полісся, 2014 р. Нестерчук Дис 112).

VII. Прізвища: Фесай (Кравченко 314; СПЖЛ 279); Феса́к (ГБ 123; СП 361); Фесак (Кравченко 314); Феса́н (СП 361); Фесэ́нко (ВГ 15; ГБ 123; ГК 240; Горпинич 329; ЗА: Хрк м; СП 361); Фесенко (Кравченко 314; СПЖЛ 279; Стехна 86); Фесэ́чко (ГК 240); Фесечко (Кравченко 314); Фесо́к (Горпинич 329); Фесю́к (ВГ 218; ГК 240; Горпинич 330; СП 361); Фесюн (ЗА: Чрг обл); Фесю́ня (ГК 240); Феса́к (СП 361).

Див. ще **Хвє(с)**.

Өесикъ I. Походження: утворене від Өє(с) (див.) за допомогою суфікса **-ик**.

II. Приклади: Өесикъ Лутенъко, 37 зв.; Өесикъ Ясче(н)ко, 62 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Өесикъ 1: Чрк; Өесикъ 1: Кнв.

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Роман Фесик (Гадяцький полк, 1784 р. Им. сп. 19).

VII. Прізвища: Фэ́сик (ГК 240; СП 361); Фесик (ЗА: Плт обл; СПЖЛ 279).

Див. ще **Хвэсикъ**.

Фесина I. Походження: утворене від Өє(с) (див.) за допомогою суфікса **-ин-а**.

II–III. Фесина Гринъченъко, 189 (Клн).

VII. Прізвища: Фесі́на (ІТ 382).

Фє(с)ко I. Походження: утворене від Өє(с) (див.) за допомогою суфікса **-к-о**.

II. Приклади: Өє(с)ко Өпана(с)ко, 36; Өє(с)ко Жу(л)че(н)ко, 65 зв.; Фє(с)ко Крывий, 114; Өєско Максимовичь, 123; Өєско Улашинь, 157 зв.; Өє(с)ко Лавришенъко, 191; Өєсько Сидоровичь, 319 зв.; Өє(с)ко Я(р)моле(н)ко, 361 зв.; Өє(с)ко Кузма, 354.

III. Варіанти, кількість носіїв: Фє(с)ко 456: Чг 39, Чрк 57, Кнв 24, Крс 60, Б 50, Клн 26, Кв 22, П 79, Крп 43, М 2, Прл 27, Н 14, Чрн 13; Фєско 164: Чг 1, Крс 1, Б 5, Ум 18, Бр 7, Клн 3, П 1, Крп 1, М 60, Плт 63, Прл 3, Н 1; Фєсько 2: Б 1, П 1; Фєсько 3: М 2, Плт 1.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Демъко Өє(с)че(н)ко, 46 зв.; Иванъ Өє(с)ковъ зя(т), 56; Явьтухъ Өє(с)кови(ч), 57; Ива(н) Өє(с)че(н)ко, 66 зв.; б) (в інших пам'ятках) Васил Фєсченко (Полт. полк, 1718 р. ДПП 267); Савка Фєсковъ (1756 р. АК V, 208); пор. Василь Өєска (1756 р. АК V, 86).

V. Пам'ятки, словники: Fesko (Волинь, 1563 р. Мутнік 32); Fesko Kolesnik (1620 р. ОО 277); Фєско Голю(н)ка (1654 р. ЛРК 24); Фєсько Котляр; Фєско Борисенъко (1660 р. ХП 138, 147); Фєско Хурсенко (Дейманівка, коло Пирятина, 1666 р. МПК 49); Fesko (Волинь, 1670 р. Мутнік 32); ми, на имя Миско и Фєско Гиренки, ... вѣдомо чиним (Корибутівка, 1691 р. ДГІМ 1017); Фєско Мазуренко, рудник вєпринский (1693 р. ВКДГМ 929); Фєско Гармашъ (Полт. полк, 1718 р. ДПП 267); Фєско Гаркавий (Миргород. полк, 1718 р. ПрисМП 193); Фєско Демиденко (Воронеж, 1719 р. ДДГ 172); Фєско Кулка (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 91); Фє(с)ко Шулженко (Бахмач, 1738 р. ДДГ 115); Fesko (Волинь, 1763 р. Мутнік 32); Фєськó, Хвєсько – Өеодосій (1882 р. Піскунов 271); Фєськó *m.* Theodosias (1886 р. Жел. 1027); Фєськó, кá, *m.* = Хвєсько (1909 р. Грінченко 561).

VII. Прізвища: Фєсько (СПЖЛ 279); Фєськóв (СП 361).

Див. ще **Хвє(с)ко**.

Фєсунъ I. Походження: утворене від Фє(с) (див.) за допомогою суфікса **-ун**.

II–III. Өєсунъ Бълоце(р)ковецъ, 402 зв. (Плт).

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Луцик Фєсуненко, Андрій Фєсун (Миргород. полк, 1718 р. ПрисМП 179, 182); пор. Игнат Фєсюн (Черніг. полк, 1784 р. Им. сп. 49).

VII. Прізвища: Фєсун (ГК 240; СП 361); Фєсун (Кравченко 314).

Фи(л) I. Походження: а) від церк. імені Філ (ІТ 389); б) усічення від церк. імені Филимон (ІТ 388); в) усічення від церк. імен Амфіло́хий, Памфіл (через [Пан]філ), Трифі́лій, Феофі́л/Теофі́л, Філа́грій, Філаде́льф, Філаре́т, Феофіла́кт (через Філат), Філе́й, Філе́рт, Філете́р та ін. (ІТ 30, 282, 364, 386, 389, 390); г) усічення від Фѣл[онъ] (див.); д) варіант від Пилип, розм. Филі́п (ІТ 296); пор. Фі́льо, Филе́ць, Фи́лик, Фі́ль, Фі́льо, Фі́лько, Фі́лько < Пилип (ІТ 296); е) усічення від Филимо́н (ІТ 388).

II. Приклади: Фи(л) Стасе́нко, 134; Фи(л) Криве́цький, 134 зв.; Ои́ль Брафло(в)ски(й), 175; и(л) Дубине́нко, 408 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Фи(л) 2: Б; Ои(л) 1: Плт; Ои́ль 1: Бр.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Є(р)мола Ои́ле(н)ко, 26; Кирикь Ои́ле(н)ко, 144; Па(н)ко Ои́ленко, 188; Я(ц)ко Ои́ленко, 188; Трохи(м) Филе́(н)ко, 322; б) (в інших пам'ятках) Filicz (Волинь, 1604 р. Мутнік 33); Івань Филъ (Полт. полк, 1718 р. ДПП 267); Пархом Филъ (Гадяцький полк, 1784 р. Им. сп. 18); Фі́лів Filow, Філош Filosz, Фі́люк Filuk, Фі́ляк Filak, Фі́льків Filkow (1785–1788 рр.), Фі́ль Fil (1819–1820 рр.) (Прикарп. Львівщина; ІФ 301).

V. Пам'ятки, словники: филь маковичь (Галич, 1409 р. ССМ 501); Phill (Філ) Ruthenus recognouit (Львів, 1511 р. ЛР 138); Фил Федоренко на мероне с пицалю (Харківщина, 1660 р. ХП 146); Fil (Волинь, 1790 р. Мутнік 33).

VI. Сучасний словник: діал. Фі́ль (ЕСУМ IV, 369); розм. Фил, Филь, Фі́ль від Філ (ІТ 389); розм. Фі́ль від Пилі́п, Филимо́н (ІТ 296, 388); розм. Фі́ль від Филимо́н (Аркушин 174; ВІЛ 107).

VII. Прізвища: Фила́к, Филе́вич, Филе́нко (ІТ 297); Фи́ленко (Кравченко 314; СПЖЛ 280); Филе́ць, Фі́лик (ІТ 297); Филь (ІТ 297; СПЖЛ 280); Филю́к (ГБ 123; ІТ 297; СП 362); Филю́ра, Фи́ляк (ІТ 297); Фи́лянович (СП 362); Фі́ляс (ІТ 297); Фі́лак, Фі́левич (Чучка 575-576); Фі́левич (ЗА: Льв м); Фі́лей (Чучка 576); Фі́ленко (Горпинич 330); Фі́ленко (Кравченко 314; СПЖЛ 280); Фі́леш, Фі́ло (Чучка 575); Фі́ль (ВГ 18; ГК 241; ЗА: Льв обл; СП 363; СПЖЛ 281); Фі́льо (Чучка 575); Фі́люк (ГК 241; ЗА: Льв обл); Фі́люк, Фі́люшин (СПЖЛ 281); Фі́люшко (СП 363); Фі́люшко (СПЖЛ 281); Фі́ля́ев (СП 363); Фі́ляк (ЗА: Льв м); Фі́лянович (СП 363).

VIII. Паралелі: рос. Фил < церк. Филл, Амфил, Амфилохий, Ахил, Памфил, Трифиллий, Феофил, Филагрий, Филадельф, Филанф, Филарет, Феофилакт (через Филат), Филей, Филеорт, Филетер,

Филий, Филик, Филимон, Филипп (АС 333); рос. Филь < церк. Тиль, Филимон, Филипп, Филл (АС 335).

Див. ще **Хви(л)**.

Филипъ I. Походження: стсл. Филипъ, Пилипъ (ЕСУМ IV, 369), церк. Філіпъ (ЛБ 239).

II. Приклади: Өилипъ Бутъ, 32; Филипъ Иване(н)ко, 97 зв.; Филипъ Өстапе(н)ко, 98; Өилипъ Шинька(р), 184 зв; Филипъ Кулешенько, 424 зв.; Өилипъ Гла(д)ки(й), 444 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Филипъ 3: Крс 2, Прл 1; Өилипъ 4: Чрк 1, Бр 2, Чрг 1.

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Иванъ Филипovich (Берестя, 1583 р. Картотека); Федор Филипенко (Харків, 1660 р. ХП 162); Олекса Филипенко (Миргород. полк, 1718 р. ПрисМП 82); Филипів Filipow (Прикарп. Львівщина, 1819-1820 рр. ІФ 300).

V. Пам'ятки, словники: Се книги коупиль костанътинъ маноло соб(ъ) на сісьние и и родоу и племеню. ... брата и моушата... ивна ... ходора фи(ли)па (1283 р. ЄЄ 163); слоуги наши по(п) андреи и филипъ (Сучава, 1427 р. ССМ 500); Филип Просяник (Білоцерк. полк), Филип Рудый (Ніжин. полк, 1654 р. Прис. кн. 67, 217); Өили(п) Рѣды(и) (Поділ. полк, 1659 р. Крикун 79); Филипъ Коржикъ (Чернігівщина, 1666 р. МПК 20); Филип Жаданенко (Миргород. полк, 1718 р. ПрисМП 81); Филипъ Лазаренко (Черніг. полк, 1732 р. Роспись 72); Филип Шапочник (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 76); Филип Сенко (Гадяцький полк, 1784 р. Им. сп. 19); пор.: того вра(д)ника Өили(п)ка (Луцьк, 1561 р. ЛЗК 240).

VI. Сучасний словник: діал. Филіуп, Філіп, Філіпп, Філіпп (ЕСУМ IV, 369); розм. Филіуп, Філіп від оф. Пиліуп (ІТ 296).

VII. Прізвища: Филіуп (ІТ 297; СП 362); Филип (СПЖЛ 280); Филипак, Филипенко (ІТ 297; СП 362); Филипенов (СП 362); Филипець (ІТ 297; СП 362); Филипчак, Филипас, Филипась, Филипович, Филипущин (ІТ 297); Филіупів (ІТ 297; СП 362); Филипівський (ІТ 297); Филіупій (СП 362); Филипкевич (ІТ 297); Филіпов (СП 362); Филипов (Кравченко 314); Филипович (ІТ 297; СП 362); Филипівський, Филипой (СП 362); Филипок, Филипоненко, Филіупський, Филипчак, Филіупченко, Филіупчик (ІТ 297); Филипчук (ІТ 297; СП 362); Филипчук (СПЖЛ 280; Шеремета 208); Филип'ю к (ІТ 297; СП 362); Филип'я к, Филип'я к (СП 362); Філіуп (СП 363); Філіп (Чучка 576); Філіпенко (ГБ 123; СП 363); Філіпенко, Філіпець (СПЖЛ 281); Філіпканич, Філіпкович (Чучка

576); Філіпов (Кравченко 314; СП 363); Філіпóвич (Горпинич 330; СП 363); Філіпович (СПЖЛ 281; Чучка 576); Філіпóй, Філіппов (СП 363); Філіпченко (Горпинич 330); Філіпченко (СПЖЛ 281); Філіпчик, Філіпчин (Чучка 576); Філіпчúк (Горпинич 330; СП 363); Філіпю́к, Філіп'я́к (СП 363).

VIII. Паралелі: рос. Филі́п, Филі́пп < церк. Филипп, Филиппик (АС 334); білор. Филип Колыч (1567 р. Бірыла 168).

Фи(л)ко I. Походження: утворене від Фи(л) (див.) за допомогою суфікса **-к-о**.

II–III. Фи(л)ко Ладикъ, 132 (Б).

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Кирило Филковъ (Будища на Полтавщині, 1666 р. МПК 96); Павел Филкевич (1754 р. ДДГ 59); Фільків Filkow (Прикарп. Львівщина, 1785-1788рр. ІФ 301).

V. Пам'ятки, словники: Филко (Волинь, 1566 р. Mytnik 33); Филько з Луцька (1581 р. НР 43); Filko (Волинь, 1614 р. Mytnik 33); Филко Лобушка (Білоцерк. полк), Фи(л)ко Кова(л) (Ніжин. полк) (1654 р. Прис. кн. 59, 264).

VI. Сучасний словник: діал. Філько (ЕСУМ IV, 369); розм. Філько < оф. Феофіл (ВІЛ 106); розм. Філько, Фількó, Філько < Пилі́п, Филимóн, Філ (ІТ 296, 388, 389).

VII. Прізвища: Филькéвич, Филькó, Филькóвич, Фільченко, Фильчúк (ІТ 297); Фільченко (ЗА: Вн обл).

VIII. Паралелі: рос. Фі́лка/Фі́лко < Амфилохий, Феофил, Филій, Филл, Филогон, Филогоний, Филокал, Филокарп, Филокаст, Филолог, Филомен, Философ, Филофей, Филумен; рос. Фі́лька/Фі́лько < Филимон, Филипп, Филл (АС 334).

Див. ще **Хви(л)ко**.

Өилонeць I. Походження: утворене від Филонъ (див.) за допомогою суфікса **-eц/-eц'**.

II–III. Өилонeць Шинъка(р), 207 (Клн).

VII. Прізвища: Філонeць (ІТ 391).

Филонъ I. Походження: а) усічення від Фил[им]он; б) утворене від Фи(л) (див.) шляхом приєднання суфікса **-он**; г) від церк. Фі́лoн < гр. особового імені Philōn (ІТ 391).

II. Приклади: Өило(н) Го(р)куша, 2; Фълонъ Заболотного, 39 зв.; Өило(н) Романовичъ, 40; ило(н) Тосиe(н)ко, 64 зв.; Филонъ

Лобанєнко, 89; Филонь Ярещєнко, 110; Өило(н) Мотузе(н)ко, 303; Филонь Духьнє(н)ко, 436 зв.

III. Варіанти, кількість носіїв: Филонь 44: Чрк 5, Крс 6, Б 8, Ум 5, Клн 1, П 7, Крп 2, М 6, Плт 3, Н 1; Фило(н) 24: Чг 9, Кнв 7, Кв 4, П 1, М 1, Плт 1, Н 1; Фьлонь 1: Чрк.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Яки(м) Филонє(н)ко, 39 зв.; Ми(с)ко Филоновъ зя(т), 39 зв.; Степа(н) Флоновичъ, 101 зв.; Ва(с)ко Филонє(н)ко, 136; Марти(м) Филонє(н)ко, 193 зв.; Калєни(к) Өилонє(н)ко, 302; Кудра Филонє(н)ко, 348; б) (в інших пам'ятках) Pan Anthon Philonowicz (Брацлав, 1569 р. ДБВ 158); (род.) Стефана Филоновича (Лохвиця, 1654 р. ЛРК 24); Иванъ Фьлонович (Лохвиця, 1680 р. ЛРК 175); Иванъ Филоненко (Черніг. полк, 1732 р. Роспись 31); Филон, Филоненко (прізвища) (Сосницький повіт, 1858 р. СКР ч. I, зошит I, 28).

V. Пам'ятки, словники: Ротмистру... пану Филону Семеновичу Кмите (Бєльськ, 1566 р. ДБВ 138); шляхетные Өлешко, Филонь, Семень а Павелъ Яцьковьские, земляне... воево(д)ства Браславского (Варшава, 1581 р. ДБВ 282); Filon (Волинь 1614 р. Мутник 33); Filon Jankowicz (Острожчина, 1620 р. ОО 232); илон Па(в)личи(н)ко (Поділ. полк, 1659 р. Крикун 84); Филон Гриценко (Харків, 1660 р. ХП 145); Филон Лихо(пой) (Батурин, 1693 р. ЛІМ 426); Филон Бородич (Батурин, 1696 р. ДГІМ 431); Филон Мищенко (Миргород. полк, 1718 р. ПрисМП 145); Филонь Бутурлименко (Полт. полк, 1718 р. ДПП 160); Филон Островерхий (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 100); Филон Андрушечко (Гадяцький полк, 1784 р. Им. сп. 19).

VI. Сучасний словник: розм. Филон, Филонко від оф. Филимон, Филон (ІТ 388, 391); оф. Филон (ІТ 391).

VII. Прізвища: Филоненко (Кравченко 314); Филонич (ІТ 391); Филон (ГК 241; ІТ 391); Филон (СПЖЛ 281); Филоненко (ВГ 122; ГК 241; Горпинич 330; ІТ 391; СП 363); Филоненко (ГК 241; СП 363); Филоненко (Кравченко 314; СПЖЛ 281; Стехна 86); Филоник (ІТ 391); Филоник (СПЖЛ 281); Филонич (Кравченко 314); Филонов (СПЖЛ 281); Филоневич (ІТ 391; СП 363); Филончик, Филончук (ІТ 391); Филончук (СПЖЛ 281); Филоню к (ІТ 391).

VIII. Паралелі: рос. Филон < церк. Филон, Филом (АС 334).

Өилу(н) I. Походження: утворене від Фи(л) (див.) за допомогою суфікса -ун.

II–III. Өилу(н) Кривчє(н)ко, 21 (Чг).

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Матвій Филун (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 25).

Див. ще **Хвилу(н)**.

Филь див. **Фи(л)**.

Өодо(р) I. Походження: фонетичний варіант від Тодо(р) (див.).

II–III. Өодо(р) Юриши(н) зя(т), 185 (Бр).

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) кр[іпак] Bric. Fodor (Олександрівка, 1580 р. Чучка 578); кр[іпак] Sim. Fodor (Дулово, 1614 р. Чучка 578); шл[яхтич] Balint Fodoran (Серфалва, 1651 р. Чучка 578).

V. Пам'ятки, словники: Fodor (Брид, 1264 р. Чучка 578); кр[іпак] Fodor (Виноградів, 1450 р. Чучка 578).

VII. Прізвища: Ф́одор (ВГ 340; СП 364; Чучка 578); Фодорик, Фодоруц (Чучка 578).

Фома I. Походження: церк. Фомá (Керста 130).

II. Приклади: Өома Єреме(н)ко, 383; Өома Малы(й), 449.

III. Варіанти, кількість носіїв: Өома 2: М 1, Чрг 1.

IV. Прізвищеві назви: б) (в інших пам'ятках) Демко Фоменко (Харків, 1660 р. ХП 159); Малах Фоминич (Стародуб, 1701 р. ДГІМ 1041); Федор Фоменко (Полт. полк, 1732 р. ДПП 109); Іоанъ Фоменко (Черніг. полк, 1732 р. Роспись 39); Василь Фомин (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 41).

V. Пам'ятки, словники: фома (одночл. іменув.) (Сучава, 1558 р. Картотека); Фома Кубин (Ніжин. полк, 1654 р. Прис. кн. 324); Фома Федоренко (1660 р. ХП 145); Фома Ма(з)кови(й) (1673 р. ЛРК 165); Фома Лихач (Смолин, 1691 р. ДГІМ 1016); Фома Квашка (Миргород. полк, 1718 р. ПрисМП 87); три хлопцѣ... Фома, и Дмитро, и Кондрат (Воронеж, 1719 р. ДДГ 172); Фома Логвинъ (Черніг. полк, 1732 р. Роспись 29); Фома Иваненко (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 40); Фома Евтушенко (Гадяцький полк, 1784 р. Им. сп. 6).

VI. Сучасний словник: оф. Фомá (ІТ 400).

VII. Прізвища: Фомéнко (ВГ 18; ГБ 123; ГК 241; Горпинич 331; СП 364); Фоменко (Кравченко 314; СПЖЛ 282); Фоменю́к (ГК 241; СП 364); Ф́омин, Фомі́цький (ГБ 123); Ф́омич (СП 364); Фомі́ч (ГБ 123; Горпинич 331; СП 364).

VIII. Паралелі: рос. Фомá < церк. Фома (АС 328); пол. Foma (Rymut, Słownik imion 136); білор. Фома Рабцевич (1567 р. Бірыла 169).

Фроль I. Походження: розм. варіант від церк. Флор (< лат. імені Flōrus), що став офіційним варіантом. Утворений шляхом переставляння звуків (метатеза) (ІТ 396).

II–III. Фроль Євъсьєнько, 441 зв. (Чрн).

V. Пам'ятки, словники: фроль, лаворъ, гюрии... по тои сторонѣ все чудотворци (Краків, XIV–XV ст. ССМ 502); (знах.) Фрола (XVI ст. Керста 130); Фрол Могилевец (Ніжин. полк, 1654 р. Прис. кн. 335).

VI. Сучасний словник: Фро́лик, Фро́ло від оф. Фрол (ІТ 396).

VII. Прізвища: Фрол, Фро́ленко (ІТ 396); Фро́лов (СП 366); Фро́лович, Фро́ля к (ІТ 396; СП 366).

VIII. Паралелі: рос. Фрол < церк. Флор (АС 340).

Өуре(й) I. Походження: а) усічено-суфіксальний варіант від церк. імені Фурій < гр. Thurgios (ІТ 397): Фур[іі] + суфікс **-ей**→Фурей; б) фонетичний варіант від Фурій (ІТ 397).

II–III. Өуре(й) Өєдорови(ч), 308 зв. (Кв).

VII. Прізвища: пор. Фурік, Фурів (ІТ 397); Фурейн (СП 366).

Өу(р)сь I. Походження: від церк. імені Өв' рсь (ЛБ 210).

II–III. Өу(р)сь Денисе(н)ко, 22 зв. (Чг).

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Степа(н) Өу(р)се(н)ко, 61 зв.; Ле(с)ко Өу(р)се(н)ко, 61 зв.; Ти(м)ко Өу(р)совичъ, 66 зв.; б) (в інших пам'ятках) Минько Фурсовичъ (Канів, 1552 р. Керста 130); Fursenia (Волинь, 1620 р. Мутнік 33); Остапъ Өурсуле(н)ко (1756 р. АК V, 125); Фурса (прізвище) (Сосницький повіт, 1858 р. СКР ч. I, зошит I, 28).

V. Пам'ятки, словники: (род.) Fursa (Волинь, 1545 р. Мутнік 33), Furs Klimowicz (Кременець, 1563 р. Керста 130), Furs (Волинь, 1603 р. Мутнік 33); пор. Фурса Дупаченко (Миргород. полк, 1718 р. ПрисМП 127); Фурса Дупак (Миргород. полк, 1732 р. Присяга 93).

VI. Сучасний словник: розм. Фурс від оф. Фірс (ІТ 392).

VII. Прізвища: Фурс, Фурса (СП 366); Фурса́ (ГК 242); Фурса (ЗА: Кв м; Плт обл; Кравченко 314; СПЖЛ 284); Фурсенко (ГБ 124; ГК 241; СП 366); Фурсенко (ЗА: Хрс м; Кравченко 314; СПЖЛ 284); Фурсик (Шеремета 206); Фурсов (СП 366); Фурсов (Кравченко 314).

VIII. Паралелі: рос. Фурс < церк. Фурс (АС 341).

Фѣлонъ див. **Филонъ**.

ДЖЕРЕЛА

АК II – *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775*, т. 2, Київ 2000.

АК V – *Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року* [в:] *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775*, т. 5, Київ 2008.

Аркушин – *Словник варіантів власних імен північно-західної України*, упорядник Г.Л. Аркушин, Луцьк 2009.

АС – *Суперанская А., Словарь народных форм русских имен*, Москва 2010.

АЮЗР – *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов*, ч. 1–8, Киев 1859–1914.

Бірыла – Бірыла М.В., *Беларуская антрапанімія: Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы*, Мінск 1966.

ВГ – Горпинич В., *Прізвища степової України: словник*, Дніпропетровськ 2000.

ВІЛ – Скрипник Л., Дзятківська Н., *Власні імена людей. Словник-довідник*, Київ 2005.

ВКДГМ – *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*, упорядник Сергій Павленко, Київ 2009.

ГБ – Горпинич В., Бабій Ю., *Прізвища Середньої Наддніпряниці: словник*, Дніпропетровськ 2004.

ГК – Горпинич В., Корнієнко І., *Прізвища Дніпровського Припоріжжя: словник*, Дніпропетровськ 2003.

Голик – Голик Р., *„И с щирого серци и с души”: селянський лист як мовно-літературне та історико-культурне явище* [в:] *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми*, Львів 2004, с. 332–352.

Горпинич – Горпинич В., *Вся Гуляйтільщина в іменах та прізвищах: словник*, Дніпропетровськ 2007.

Грабець – Грабець В., *Назвознавчі матеріали з Галичини (Нове село, Любачівщина)*, Вінніпег 1964.

Грінченко – *Словарь української мови*, збір. ред. журн. „Киевская старина”, упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко, т. 4, Київ 1909.

ДБВ – *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*, упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк, Львів 2008.

ДГІМ – *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, упорядник Сергій Павленко, Київ 2007.

ДГК – *Древности города Купянска. 1675–1699: документы по основанию, истории и первым годам существования города*, Харьков 2011.

ДДГ – *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: збірник документів*, упорядник В. Горобець, Київ 1993.

ДПП – *Джерела з історії Полтавського полку, Компут 1718 р.*, упорядкування В. Мокляка, Полтава 2007.

ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови*, за ред. О.С. Мельничука, т. 1–6, Київ 1982–2012.

ЄЄ – *Євсевієве Євангеліє 1283 року*, відп. ред. В. Німчук, Київ 2001.

Жел. – *Желехівський Є., Недільський С., Малорусько-німецький словар*, т. 2, Львів 1886.

Им. сп. – *Именные списки казаков украинских полков, проходящих войсковую службу в 1784–1785 гг.*, Харьков 2012.

ІТ – *Трійняк І., Словник українських імен*, Київ 2005.

ІФ – *Фаріон І., Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття: з етимологічним словником*, Львів 2001.

Керста – *Керста Р., Українська антропонімія XVI ст.: чоловічі іменування*, Київ 1984.

Крикун – *Крикун М., Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття*, Київ 2006, с. 67–97.

ЛБ – *Лексикон словенороський Памва Беринди*, підгот. тексту і вступна стаття В. Німчука, Київ 1961.

ЛЗК – *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.*, підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, В. Поліщук, Луцьк 2013.

ЛІМ – *Листи Івана Мазепи*, упорядник В. Станіславський, т. 2, Київ 2010.

ЛР – *Крип'якевич І., Львівська Русь в першій половині XVI ст., дослідження і матеріали*, упорядник М. Капраль, Львів 1994.

ЛРК – *Лохвицька ратушина книга другої половини XVII ст.: збірник актових документів*, підгот. до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило, Київ 1986.

МПК – *Малоросійськія переписныя книги 1666 года*, Киев 1900.

МШ – Шамрай М., *Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*, Київ 2005.

Нестерчук – Нестерчук О., *Апокопа із суфіксацією у варіантах власних імен жителів Маневиччини* [в:] Наукові записки, Серія: Філологічні науки (мовознавство), Кіровоград 2011, с. 129–132.

НР – Дзира Я., *Найдавніший реєстр українського козацтва 1581 року* [в:] Україна – козацька держава, упорядник Володимир Недяк, Київ 2004, с. 40–43.

ОКЗР – *Описи королівщин в землях руських XVI віку* [в:] *Жерела до історії України-Руси*, т. 1–3, Львів 1895–1900.

ОО – *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття*, упорядник В. Атаманенко, Острог 2004.

Осінчук – Осінчук Ю., *Із спостережень над мовою євангелія 1164 р.* [в:] Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі, Луцьк 2010, с. 122–126.

ПГ – Піпаш Ю., Галас Б., *Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Розсішка Рахівського району Закарпатської області)*, Ужгород 2005.

Піскунов – *Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи*, составил Фортунат Пискунов, Киев 1882.

Прис. кн. – *Присяжні книги 1654 р., Білоцерківський та Ніжинський полки*, упоряд. Ю. Мицик, М. Кравець, Київ 2003.

ПрисМП – *Присяга Миргородського полку 1718 року*, Київ 2012.

Присяга – *Присяга Миргородського полку 1732 року*, Київ 2011.

Реєстр – *Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту*, підгот. до друку О. Тодійчук (головний упорядник), В. Страшко, Р. Осташ, Р. Майборода, Київ 1995.

Роспись – *Именная роспись Черниговского полка 1732 года*, Харьков 2010.

РСВОСБ – *Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Белка Ахтырского уезда 1835 год*, Харьков 2010.

РСВОХ – *Ревизская сказка войсковых обывателей города Харькова 1782 года*, Харьков 2007.

СКР – *Список козацьких родів Сосницького повіту. Ревізькі сказки 1858 року*, частина 1, зошити I–II, уклад Євген Чернецький, Біла Церква 2010.

СП – *Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівецьчини)*, Чернівці 2002.

СПЖЛ – Глуховцева К., Глуховцева І., Леснова В., *Словник прізвищ жителів Луганщини: у 2 т., т. 2*, Луганськ 2011.

ССМ – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., у 2-х томах, т. 2*, Київ 1978.

Стехна – Стехна П., *Сучасні прізвища Запорізької Приазовщини: словник*, Дніпропетровськ 2009.

ХП – *Харківський перепис р. 1660 (Перепис Слобожанщини Ф.Т. Пестрикова й С.С. Ушакова) [в:] „Записки іст.-філол. відділу ВУАН”, книга XXI*, Київ 1928, с. 129–173.

Чучка – Чучка П., *Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник*, Львів 2005.

Чучка СОІ – Чучка П., *Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник*, Ужгород 2011.

ЮН – Новикова Ю., *Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини*, Донецьк 2007.

ЮР – Редько Ю., *Словник сучасних українських прізвищ: у двох томах, т. 2*, Львів 2007.

AS – *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. I–VII, Lwów 1887–1910.

Мутник – Мутник І., *Антропонімія Воїніа в XVI–XVIII віку*, Warszawa 2010.

Рымут – Рымут К., *Nazwiska polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. 1, Kraków, 1999.

Рымут, *Словник імен – Рымут К., Словник імен współcześnie w Polsce używanych*, Kraków 1995.

Шулowska – Шулowska W., *Антропонімія хлòпська на Україні правобріжньої в XVII віку [w:] Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 32, Warszawa 1995, s. 273–284.

Винценз – André de Vincenz, *Traité d'anthroponymie houtzoule [in:] Forum slavicum*, band 18, München 1970.

РУКОПИСНІ ДЖЕРЕЛА

ЗА – Записи авторів статті.

Картотека – *Картотека Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.* Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у м. Львові, рукопис.

Кравченко – Кравченко Л., *Антропонімія Лубеничини*: дис.... канд. філол. наук, Київ 2002. Рукопис.

Нестерчук Дис. – Нестерчук О., *Словотвір варіантів власних особових імен жителів Волинського Полісся*: дис.... канд. філол. наук, Луцьк 2014. Рукопис.

Шеремета – Шеремета С., *Антропонімія північної Тернопільщини*: дис.... канд. філол. наук, Тернопіль 2002. Рукопис.

ЛІТЕРАТУРА

Осташ Р., *Українські власні особові імена середини XVII століття як об'єкт лексикографії* [в:] *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми*, Львів 2004, с. 392–398.

Осташ Л., Осташ Р., *Українські особові імена середини XVII століття як об'єкт лексикографії (17 Р)* [w:] „*Studia Ucrainica Varsoviensia*”, cz. 1, Warszawa 2013, s. 207–221.

Умовні скорочення назв полків із Реєстру Війська Запорозького 1649 року

Б – Білоцерківський; **Бр** – Брацлавський; **Кв** – Київський; **Клн** – Кальницький; **Кнв** – Канівський; **Крп** – Кропивнянський; **Крс** – Корсунський; **М** – Миргородський; **Н** – Ніжинський; **П** – Переяславський; **Плт** – Полтавський; **Прл** – Прилуцький; **Ум** – Уманський; **Чг** – Чигиринський; **Чрг** – Чернігівський; **Чрк** – Черкаський.

Загальні умовні скорочення

Білоцерк. – Білоцерківський; **Вл обл** – Волинська область; **Вн обл** – Вінницька область; **Волин.** – Волинське; **гр.** – грецьке; **дав.** – давальний відмінок; **див.** – дивись; **діал.** – діалектне, діалектний

варіант імені; **зв.** – зворотний бік аркуша; **знах.** – знахідний відмінок; **іменув.** – іменування; **ІФ обл** – Івано-Франківська область; **Кв м** – м. Київ; **Лв м** – м. Львів; **лат.** – латинське; **Лв обл** – Львівська область; **м.** – місто; **Миргород.** – Миргородський; **обл.** – область; **Ніжин.** – Ніжинський; **одночл.** – одночленне; **оф.** – офіційний варіант імені; **Переясл.** – Переяславський; **Поділ.** – Подільський; **Плт обл** – Полтавська область; **пол.** – польське; **Полт.** – Полтавський; **пор.** – порівняй; **Прикарп.** – Прикарпатський; **р.** – рік; **Рв обл** – Рівненська область; **род.** – родовий відмінок; **розм.** – розмовний варіант імені; **рос.** – російське; **стсл.** – старослов'янське; **суч.** – сучасне; **Хм обл** – Хмельницька область; **Хрк м** – м. Харків; **Хрс м** – м. Херсон; **церк.** – церковне; **чол.** – чоловіче; **Черніг.** – Чернігівський; **Чрг обл** – Чернігівська область.

Ukrainian personal names in the middle of the 17th century as a subject of lexicography. 21 (Ф /Θ)

Male proper names beginning with the letter **Ф** recorded in lists of regiments found in the Register of the Zaporozhzhya Army of 1649 have been worked out lexicographically in the article. Their origin, phonetic and word formation changes have been considered, the number of bearers of each name in the Register has been specified, and the use of any name in other written records from older times to our time has been recorded.

Key words: proper names, the Register of the Zaporozhzhya Army of 1649, lexicography.

ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ АНТРОПОНІМИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТОПОНІМІЇ ВЕРХНЬО-СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІСТРЯНИНИ

Власні географічні назви, утворені за допомогою посесивного суфікса *-jь, – одні з найдавніших на слов'янських теренах¹. Найвища продуктивність їх творення припадає на середину I тис. н. е., а верхня межа активності – на XIII ст, хоч окремі назви з цим суфіксом трапляються і в XV ст. Такі топоніми виражали належність поселення особі, названої ім'ям, відбитим у твірній основі. Зауважимо, що топоніми з цим формантом, які функціонували в праслов'янський період, утворювалися переважно від двоосновних антропонімів (комполітів). Крім ойконімів, деривати із суфіксом *-jь відомі й серед інших топонімних класів, зокрема гідронімів (історичні пам'ятки давньоукраїнської мови засвідчують назви мікротопо- і гідрооб'єктів з XII ст. й у пізніші часи²), які за своєю генезою вторинні щодо суміжних ойконімів, зважаючи на значення цього суфікса – вираження власницького (володільницько-маєткового) відношення особи, ім'я якої вказане в основі назви поселення, до географічного об'єкта³. З огляду на слов'янську архаїку топонімного типу із суфіксом *-jь зрозуміле поширення

1 Ф. Безлай, *Назвотворчий процес у словенській мові* [в:] *Повідомлення Української ономастичної комісії*, Київ 1967, вип. 4, с. 11; В. Васильєв, *Архаическая топонимия Новгородской земли (Древнеславянские деантропонимные образования)*, Великий Новгород 2005, с. 35; О. Купчинський, *Двочленні географічні назви України на *-jь (Матеріали до українського топонімичного словника)* [в:] *Питання історії української мови*, ред. Л. Гумецька, Київ 1970, с. 101–102; E. Rzetelska–Feleszko, *Nazwy miejscowe [w:] Polskie nazwy własne: encyklopedia*, Warszawa–Kraków 1998, s. 204.

2 О. Купчинський, *op. cit.*, с. 103.

3 *Ibidem*, с. 102.

таких назв у регіонах із давнім слов'янським населенням. У сфері нашої уваги в пропонованому дослідженні – гідроніми Верхньо-Середньої Наддністрянщини, вторинні (топонімна метонімія) щодо назв суміжних поселень, мотивованих давньослов'янськими двоосновними антропонімами, *Домажир*, *Ждимир*, *Либохора*, *Літмир*, *Тумир*, *Яромирка*.

Домажір – пот., л. Верещиці л. Дністра; нп *Домажир*, Лозина Яворівського р-ну Львівської обл.; варіант *Стара ріка*⁴. Локалізація цього гідроніма в межах однойменного поселення однозначно вказує на його (гідроніма) похідність (внаслідок перенесення за суміжністю) від назви нп *Домажир*. Секундарність назви гідрооб'єкта підтверджує також гідронімний варіант *Стара ріка* зі стрижневим апелятивом *ріка*. Ойконім *Домажир*, незважаючи на його відносно пізню фіксацію (як для назви нп у давнозаселеному регіоні) – 1578 р.⁵, зберіг давню твірну основу. Назва поселення *Домажир* постала з більш ранньої форми **Домажир'ь* – дериват з індивідуально-присвійним суфіксом **-ь* від давньослов'янського антропоніма-композиата *Домажир'ь*, який на західноукраїнських землях відомий із поч. XIII ст.: боярин галицький *Домажир'ь* (1201 р.)⁶, пор. ще ст.-пол. аналог *Domażyr* (1065 р.)⁷. Важливо відзначити, що топоніми, похідні від цього антропоніма, поширені на території ранньослов'янського заселення, враховуючи й колонізовані слов'янами землі, наприклад: ст.-рос. *Домажирово* – назва села на Новгородщині (1495 р.)⁸, ст.-пол. *Domażyr* – ойконім (XV ст.)⁹. Наведені оніми розширюють лексичну базу для реконструкції псл. **domažir'ь* (< **doma* + **žir'ь* < **žiti*), здійснену на основі д.-рус. антропоніма *Домажир'ь*, рос. діал. *доможир* 'господар'¹⁰.

4 *Словник гідронімів України*, ред. кол. А. Непокупний, К. Цілуйко, О. Стрижак, Київ 1979, с. 180.

5 М. Худаш, М. Демчук, *Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімії утворення)*, Київ 1991, с. 67.

6 П. Чучка, *Слов'янські особові імена українців. Історико-етимологічний словник*, Ужгород 2011, с. 165.

7 К. Rymut, *Nazwiska polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, Kraków 1999–2001, t. 1, s. 141.

8 В. Васильєв, *Славянские топонимические древности Новгородской земли*, Москва 2012, с. 78.

9 П. Чучка, *op cit.*, с. 165.

10 *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, под ред. О. Трубачева, Москва 1978, вып. 5, с. 69.

Ждимір – пот., л. Вовчинця п. Дністра; сс. Підлужжя, Узин Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.¹¹. Цю назву не засвідчено у відомому *Словникові гідронімів України*. Натомість її фіксує М. Габорака, покликаючись на польські та російські картографічні джерела. Мовознавець пояснює гідронім *Ждимир* як утворення з архаїчним присвійним суфіксом *-jь від давнього антропоніма *Ждимирь*¹². З цього приводу зауважио, що за цією дериваційною моделлю творилися зазвичай назви поселень. Тому, очевидно, слід припускати, що гідронім *Ждимир* виник способом трансонімізації не збереженого сьогодні ойконіма. На це опосередковано вказує ідентичний потамонім *Ждімир* (л. Вечі л. Латориці л. Бодрогу п. Тиси л. Дунаю; с. Сасівка Свалявського р-ну Закарпатської обл.)¹³, співвідносний з місцевим ойконімом *Ždimír*¹⁴. Назва поселення *Ждимир* – фонетично вторинна форма (внаслідок ствердіння *r' > r* на ґрунті української мови) щодо **Жьдимирь* (так як у *Володимир* (суч. м. Володимир-Волинський) < іст. *Володимирь* / *Володимѣрь*¹⁵), в основі якої давньослов'янський антропонім *Жьдимирь*¹⁶, оформлений індивідуально-присвійним суфіксом *-jь. Пор. також онімні відповідники в інших слов'янських мовах: рос. *Ждимерь* (*Ждимир*) у кол. Орловській губ.¹⁷, чес. *Ždimera* – антропонім¹⁸. Поширення власних назв *Ждимир* / *Ждимер(а)* на різних слов'янських теренах дає вагомі підстави для реконструкції праслов'янського композита **Žьdiměрь* / **Žьdimirь* (В.М. Топоров відновлював лише праформу **Žьdimirь*¹⁹), утвореного способом поєднання основ **žьdi-* – форми наказ. способу від **žьdati* (пор. ст.-слов. *жьдати*, *жьдж* ‘чекати,

11 М.Габорака, *Гідронімія Івано-Франківщини: Етимологічний словник-довідник, вид. 2, доповн., переробл., уточн.*, Івано-Франківськ 2010, с. 162.

12 *Ibidem*.

13 *Словник гідронімів України*, с. 194.

14 *Russisches geographisches Namenbuch*, Begr. von M. Vasmer, Bd III, Wiesbaden 1966, s. 269.

15 В. Шульгач, *Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник*, Київ 2001, с. 28.

16 М. Морощкин, *Славянскій именовслов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке*, Санкт-Петербург 1867, с. 84.

17 *Russisches geographisches Namenbuch*, Bd III, s. 269.

18 J. Beneš, *O českých příjmeních. Rejstříky, sest. V. Doležalová*, Praha 1970, s. 202.

19 В. Топоров, *Праславянская культура в зеркале собственных имен (элемент *tir-) [в:] XI Международный съезд славистов (Братислава, сентябрь 1993 г.). История, культура, этнография и фольклор славянских народов*, Москва 1993, с. 62.

очікувати'²⁰) й *-*mĕr-* / *-*mĭr-* (*мер* 'слава; відомий, великий', *мир* 'мир, спокій'²¹).

Лібохора – р., п. Опору п. Стрия п. Дністра; с. *Лібохора* Сколівського р-ну Львівської обл.; варіанти *Лібохоря*, *Любохоря*, *Libohora*²². Цей гідронім не має однозначного пояснення в колі мовознавців. О.М. Трубачов відносив його до молдаванізмів, вважаючи основу *-хора* структурним варіантом зменшувального суфікса *-шора*²³. На жаль, така етимологія лінгвістично не аргументована. Прокоментуємо цю версію: 1) назву *Лібохора* розглянуто поза системою подібних утворень. Автор вибудовував свою гіпотезу на основі одиничного гідроніма, не підтверджуючи її структурно спорідненими топонімами з цим суфіксом; 2) не пояснено причини варіативності форм *Лібохора* й *Любохоря*. В.П. Шульгач етимологізує назву *Лібохора* як давнє двокомпонентне утворення, структура якого зазнала певних фонетичних змін: *Лібохора* < **Лібохора* < **Любохора* – форма з делабіалізованим 'у' > і в основі *Люб-* > *Ліб-* (на підтримку такого припущення дослідник наводить низку слов'янських словоформ, у структурі яких відбито аналогічні звукові зміни: укр. ойконім *Лімогоща* < *Лютогоща*, антропоніми: болг. *Либан* < *Любан*, пол. *Litobor* < *Lutobor* та ін.²⁴), яка поєднана (за допомогою сполучного голосного *o*) з основою *-хор-*, відображеною в структурі ст.-рос. (XV ст.) *Хорхора*, *Хорохора*²⁵, укр. *Хорохорин* – відантропонімний ойконім на Волині²⁶. В основі ойконіма **Любохора* дослідник убачає давньослов'янський антропонім **Любохор*²⁷. Р.М. Козлова назву *Лібохора* також розглядає як вторинну до форми **Любохора*, яка, на її думку, розвинулася з первіс-

20 М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, Москва 1967, Т. II, с. 39.

21 О. Купчинський, *op cit.*, с. 119.

22 *Словник гідронімів України*, с. 313.

23 О. Трубачев, *Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация*, Москва 1968, с. 159.

24 В. Шульгач, *Делабиализация 'у' > 'і' її відображення в топонімії України* [в:] *Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Зб. наук. праць, присв. пам. С.П. Самійленка*, Запоріжжя 1996, ч. 1, с. 43–44.

25 С. Веселовский, *Ономастикон. Древнерусские имена. Прозвища и фамилии*, Москва 1974, с. 342.

26 *Україна: Адміністративно-територіальний устрій (станом на 1 січня 2012 р.)*, заг. ред. В. Зайчука; відп. ред. Г. Скопненко; упоряд. В. Гапотченко, Київ 2012, с. 54.

27 В. Шульгач, *Делабиализация 'у' > 'і..*, с. 43–44.

ної форми **L'ubogora* (**L'ubogora* > **Любохора* внаслідок діалектної зміни *z* > *x*²⁸). Така версія малопереконлива, оскільки не пояснює причин переходу *z* > *x* у гіпотетичному **L'ubogora*. Фонетичне оточення звука *-g-* у праформі **L'ubogora* не дає підстав для зміни головного *z* у глухий *x*. Проаналізувавши наведені версії, доходимо таких висновків: 1) гідронім *Любохора* утворений способом трансонімізації ідентичного ойконіма; 2) назва с. *Любохора* (відома в писемних джерелах із XVI ст. як *Libochora*²⁹) – фонетично трансформована форма від **Любохора* – дериват із посесивним формантом **-jь* від малопоширеної особової назви **Любохорь* (поява кінцевого *a* в **Любохора* зумовлена впливом моделі Р. в належності: село чие? – **Любохора*), пор. ще споріднені топоніми: рос. *Любохорино* – назва села поблизу Москви (1496 р. – на *Любохоринъ*) < антропоніма **Любохоря*³⁰, пол. гідроніми *Lubchora* в бас. Вісли й Попраду, *Lubchorz* у бас. Вісли³¹, що, очевидно, вторинні до **Lubochorza*, **Lubochorz*. Відбиття твірного антропоніма **Любохор(ь)* / **Любхор(ь)* (**Lubchorz*) в основі топонімів, поширених на різних слов'янських територіях, уможливорює реконструкцію праслов'янського композита **L'ubohorъ* (М.А. Ююкін відновлює праформу **L'ubъhorъ*³²) – результат складання основ **l'ub-* < **l'ubiti* й **-hor-*, значення якої допомагають з'ясувати спільнокореневі апелятиви: рос. діал. *хорохора* 'хвалько', *харахора* 'хоробрий (хлопець)' < *хорохора* < псл. редульованого **хорхор-*³³, рос. діал. *хоровитый* 'красивий', 'добрий' < **хорvitъjь* < **хоръjь*, *хоростъ* 'зручність; краса', блр. діал. *хороство* 'т. с.' < **хорostъ* < **хоръjь*³⁴. У контексті наведених значень 'хвалько', 'краса; красивий', 'хоробрий', реалізованих основою *хор-*, можна відновити цілісну семантику композита **L'ubohorъ* – *'той, хто любить хвалитися, хвалько' (пор. у цьому ряді архетипи із семантично спорідненою основою **xval-*: **xvalibogъ*, **xvalibudъ*, **xvalimirъ*, **xvalislavъ*³⁵) або *'той, хто любить хоробрість' (пор. споріднені однокомпонентні

28 Р. Казлова, *Беларуская і славянская гідранімія. Праславянскі фонд*, т. 2, Гомель 2002, с. 76.

29 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, т. 5, Warszawa 1884, s. 204.

30 М. Ююкін, *Ойконими XIV–XVII веков с суффиксом -ин- в древнерусских летописях* [в:] *Слов'янський світ*, ред. Г. Скрипник, вип. 13, Київ 2014, с. 72.

31 W. Szulowska, E. Pawłowska, *Nazwy wód w Polsce*, cz. 1, Warszawa 2001, s. 162.

32 М. Ююкін, *op cit.*, с. 72.

33 *Этимологический словарь славянских языков*, вып. 8, 1981, с. 73.

34 *Ibidem*, с. 79, 83.

35 *Ibidem*, с. 119.

антропоніми, мотивовані псл. **xorbr-*: д.-рус. *Хоробритъ*, болг. *Хрѣбър*, *Хрѣбро*³⁶), або *‘той, хто любить красу’ (пор. семантично споріднені антропоніми: укр. *Краса*³⁷, болг. *Крас*, *Красо*, *Красими* *р*³⁸).

Літмир – р., л. Яблінки л. Стрия п. Дністра; с. Присліп Турківського р-ну Львівської обл.; варіант *Литмиж*, *Litmirz*³⁹, *fluvium Litomirz* (1538 р.)⁴⁰. Цей гідронім уже привертав увагу дослідників. О.М. Трубачов виводив його від давнішого **Litomirjъ* або **L'utoměrjъ*⁴¹. Не заперечуючи складної будови гідроніма *Літмир*, В.П. Шульгач і В.В. Лучик інакше трактують його препозитивну основу. Перший розглядає назву *Літмир* у ширшому колі споріднених топонімів на зразок ст.-чес. *Litomir*, *Litmir*, кваліфікуючи їх як форми з делябіалізованим 'у' > і, що виникли з первісного **L'utoměrjъ* / **L'utomirjъ*⁴². Другий аналізує компонент *Літ-* у лексико-словотвірному гнізді псл. **lētati* ‘літати’⁴³. Пояснення основи *Літ-* як результату еволюції псл. **lit-* чи **lēt-* малопереконаливе, оскільки, по-перше, складно узгодити семантику компонентів **lit-* (очевидно, ‘літо’) й **lēt-* (‘літати’) зі значенням ‘слава, велич’ або ‘мир, спокій’ постпозитивних *-*měr-* / *-*mir-*, по-друге – не можна не враховувати фонетичного явища переголосу псл. **l'u-* > *li-* / *li-* в різних слов'янських мовах, наприклад: власні особові назви – чес. *Liban* < *Luban*, пол. *Litobor* < *Lutobor*⁴⁴. З огляду на це гідронім *Літмир* (очевидно, вторинний щодо ойконіма *Litomerz* (1538 р.) біля м. Турка на Львівщині⁴⁵, тепер не представлений) – фонетично видозмінена форма від **Лютомир*, що підтверджують структурно споріднені оніми: назва с. *Ljutomer* у Словенії⁴⁶, серб. і хорв. *Љутомир*,

36 *Ibidem*, с. 71.

37 П. Чучка, *Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник*, Львів 2005, с. 301.

38 Й. Заимов, *Български именник*, София 1988, с. 128.

39 *Словник гідронімів України*, с. 321.

40 О. Купчинський, *op cit.*, с. 120.

41 О. Трубачев, *op cit.*, с. 17.

42 В. Шульгач, *Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції)*, Київ 1998, с. 159.

43 В. Лучик, *Етимологічний словник топонімів України*, Київ 2014, с. 305.

44 В. Шульгач, *Делябіалізація 'у' > і..*, с. 43–44.

45 П. Чучка, *Слов'янські особові імена українців..*, с. 220.

46 *Itenik mesta: Pregled svih mesta i opština, narodnih odbora srezova i pošta u Jugoslaviji*, Beograd 1956, s. 273.

ст.-пол. (1265 р.) *Lutomir* – антропоніми⁴⁷, похідні пол. ойконіми *Lutomiersk*, *Lutomierzyn*⁴⁸, чес. *Litoměřice* < ст.-чес. антропоніма *Luthomir* (1292 р.)⁴⁹. Отже, назва с. *Лимир* < *Літомир* < **Лютомир* < **L'utoměřjъ* / **L'utomirjъ* – утворення з посесивним формантом *-jъ від двоосновного антропоніма **L'utoměрь* / **L'utomirъ*, сформованого в результаті складання основ **lut-* ‘лютий’ і *-*měř-* / *-*mir-*⁵⁰ (В.М. Топоров відновлював лише форму **L'utomirъ*⁵¹).

Тумир – пот., л. Дністра; с. *Тумир* Галицького р-ну Івано-Франківської обл.⁵². Локалізація гідроніма *Тумир* у межах однойменного поселення вказує на перенесення назви (топонімна метонімія) з населеного пункту на суміжний потік. Ойконім *Тумир* староукраїнські джерела датують, починаючи з 1-ї пол. XV ст.: 1443 р. – *Thumyrz*⁵³. З погляду словотвору це посесив із формантом *-jъ від давнього слов'янського антропоніма *Тумир*⁵⁴ (пор. сучасне укр. *Тумир* – прізвище на Закарпатті⁵⁵), утвореного в результаті поєднання префікса-прислівника *ту* ‘тут, у тому місці’⁵⁶ й іменника *мир* ‘мир, спокій’. Для української особової назви *Тумир* зафіксовано антропонімічні відповідники в інших слов'янських мовах, як-от: хорв. *Tumir*⁵⁷, пол. *Tumirъ*⁵⁸, що дало підстави В.П. Шульгачеві відновити праантропонім **Tumirъ* (< **tu* + **mirъ*). Щодо аналогічної дериваційної моделі пор. псл. архетипи **Tugostъ*, **Tuměрь*, **Turadъ*, **Tužirъ*⁵⁹.

Яромірка – р., п. Смотричу л. Дністра; с. Смотрич Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.⁶⁰. Згідно з місцевими пере-

47 *Этимологический словарь славянских языков*, 1988, вып. 15, с. 226.

48 K. Rymut, *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. 2, Kraków 2001, s. 29.

49 F. Profous, *Místní jména v Čechách: Jejich vznik, původní význam a změny*, D. II, Praha 1949, s. 641–642.

50 *Этимологический словарь славянских языков*, вып. 15, 1988, с. 226.

51 В. Топоров, *op cit.*, с. 42.

52 М. Габорака, *op cit.*, с. 470.

53 О. Купчинський, *op cit.*, с. 121.

54 *Ibidem*; М. Худаш, М. Демчук, *op cit.*, с. 201.

55 П. Чучка, *Прізвища закарпатських українців...*, *op cit.*, с. 561.

56 *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, за ред. Л. Гумецької, І. Керницького, т. 2, Київ 1978, с. 448.

57 *Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske*, Zagreb 1976, s. 693.

58 В. Шульгач, *Нариси з праслов'янської антропонімії*, Київ 2008, с. 146.

59 *Ibidem*, с. 146–147.

60 *Словник гідронімів України*, с. 638.

казами, назва цієї річки утворена від словосполуки *мити яр*⁶¹. Таке пояснення ненаукове, виникло на народноетимологічному ґрунті внаслідок випадкового зближення формально співзвучних основ *яр* і *ми-* < *мити*. Насправді гідронім *Яромирка* утворений способом трансонімізації ойконіма *Яромирка* (пол. *Jaromirka* в кол. Кам'янецькому пов.⁶², пор. сучасні ойконіми *Велика Яромирка* і *Мала Яромирка* в Городоцькому р-ні Хмельницької обл.⁶³, відоме з 1493 р. як *Jaromyerka*⁶⁴), який, очевидно, утворений суфіксальним способом від незбереженого **Яромир* (можливо, **Яромир* > *Яромирка* під впливом продуктивної моделі ойконімів із суфіксом *-ка*) < **Яромир'ь* – дериват з індивідуально-присвійним суфіксом **-ь* від антропоніма *Яромир*, поширеного в різних слов'янських мовах, пор., зокрема, ст.-укр. *Яромир* (1414 р. – *Jermir*)⁶⁵, болг. *Яромир*, серб. *Јаромир* (пор. ще похідне хорв. *Jaromerski* – прізвище⁶⁶), чес. *Jaromír* (слвц. *Jaromír*⁶⁷), ст.-пол. *Jaromiar* (1231 р.) < праслов'янського композита **jaroměрь* / **jaromirь* < **jarьjь* + **-měрь*, **-mirь*⁶⁸.

Підсумовуючи результати етимологічного аналізу гідронімів *Домажир*, *Ждимир*, *Либохора*, *Літмир*, *Тумир*, *Яромирка*, утворених способом трансонімізації відповідних ойконімів, зазначимо:

1. Наведені ойконіми належать до старожитніх у досліджуваному регіоні, оскільки: а) поширені в південній зоні східнослов'янського масиву, дотичній до давньослов'янського ареалу; б) утворені за архаїчною дериваційною моделлю **комполитне ім'я + індивідуально-посесивний суфікс *-jь**; в) твірні основи цих власних географічних назв – давньослов'янські особові імена *Домажирь*, *Жьдимирь*, *Льохорь*, *Льотомирь*, *Тумирь*, *Яромирь*, які мають відповідники в різних слов'янських мовах.
2. Архаїка словотвірної структури ойконімів *Домажир*, *Ждимир*, *Либохора*, *Літмир*, *Тумир*, **Яромир* дає підстави відносити

61 Н. Торчинська, М. Торчинський, *Словник власних географічних назв Хмельницької області*, Хмельницький 2008, с. 521.

62 *Słownik geograficzny...*, т. III, 1882, s. 453.

63 *Україна: Адміністративно-територіальний устрій...*, с. 365.

64 Н. Торчинська, М. Торчинський, *op cit.*, с. 92.

65 П. Чучка, *Слов'янські особові імена українців...*, с. 370.

66 *Leksik...*, с. 258.

67 П. Чучка, *Слов'янські особові імена українців...*, с. 370.

68 *Этимологический словарь славянских языков*, вып. 8, 1981, с. 176.

похідні від них гідроніми до хронологічно давніх слов'янських (давньоукраїнських) назв у Верхньо-Середній Наддністрянщині

3. Імена-композиції *Домажирь*, *Жьдимирь*, *Любохорь*, *Лютимирь*, *Тумирь*, *Яромирь* належать до праслов'янського антропонімного фонду, що підтверджує насамперед їхня структура: а) формування складних власних особових назв із постпозитивними компонентами *-мир* / *-мер*, *-жир*, а також префіксально-кореневих антропонімів пов'язують із праслов'янською епохою⁶⁹;
4. рідковживаність (нечастотність) композитних імен із другим складником *-хор*; в) реконструйовані праформи **Domažirь* (**domažirь*), **Jaroměrь* / **Jaromirь* (**jaroměrь* / **jaromirь*), **L'ubohorь*, **L'utoměrь* / **L'utomirь*, **Tuměrь* / **Tumirь*, **Žьdiměrь* / **Žьdimirь*.

69 В. Васильев, *Архаическая топонимия Новгородской земли...*, с. 81; О. Купчинський, *Статистика та географія двочленних відприсвійних географічних назв України на *-jь [в:]* О. Купчинський, *Студії з історії української мови та ойконімії: Вибрані статті та матеріали*, т. 1, Львів, 2011, с. 183.

ЛІТЕРАТУРА

- Безлай Ф., *Назвотворчий процес у словенській мові* [в:] *Повідомлення Української ономастичної комісії*, вип. 4, Київ 1967, с. 11–14.
- Васильєв В., *Архаическая топонимия Новгородской земли (Древнеславянский деантропонимные образования)*, Великий Новгород 2005.
- Васильєв В., *Славянские топонимические древности Новгородской земли*, Москва 2012.
- Веселовский С., *Ономастикон. Древнерусские имена. Прозвища и фамилии*, Москва 1974.
- Габорак М., *Гідронімія Івано-Франківщини: Етимологічний словник-довідник*, Івано-Франківськ 2010.
- Заимов Й., *Български именник*, София 1988.
- Казлова Р., *Беларуская і славянская гідронімія. Праславянські фонд*, т. II, Гомель 2002.
- Купчинський О., *Двочленні географічні назви України на *-jь (Матеріали до українського топонімічного словника)* [в:] *Питання історії української мови*, ред. Л. Гумецька, Київ 1970, с. 101–129.
- Купчинський О., *Статистика та географія двочленних відприсвійних географічних назв України на *-jь* [в:] *Idem, Студії з історії української мови та ойконімії: Вибрані статті та матеріали*, т. 1, Львів 2011, с. 178–191.
- Лучик В., *Етимологічний словник топонімів України*, Київ 2014.
- Морошкин М., *Славянский именованослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке*, Санкт-Петербург 1867.
- Словник гідронімів України*, ред. кол. А. Непокупний, К. Цілуйко, О. Стрижак, Київ 1979.
- Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, т. I–II, за ред. Л. Гумецької, І. Керницького, Київ 1977–1978.
- Топоров В., *Праславянская культура в зеркале собственных имен (элемент *tir-)* [в:] *XI Международный съезд славистов (Братислава, сентябрь 1993 г.). История, культура, этнография и фольклор славянских народов*, Москва 1993, с. 3–119.
- Торчинська Н., Торчинський М., *Словник власних географічних назв Хмельницької області*, Хмельницький 2008.

- Трубачев О., *Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация*, Москва 1968.
- Україна: Адміністративно-територіальний устрій (станом на 1 січня 2012 р.)*, заг. ред. В. Зайчука; відп. ред. Г. Скопненко; упоряд. В. Гапотченко, Київ 2012.
- Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–4, Москва 1964–1973.
- Худаш М., Демчук М., *Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення)*, Київ 1991.
- Чучка П., *Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник*, Львів 2005.
- Чучка П., *Слов'янські особові імена українців. Історико-етимологічний словник*, Ужгород 2011.
- Шульгач В., *Делабіалізація 'у > і і її відображення в топонімії України [в:] Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Зб. наук. праць, присв. пам. С.П. Самійленка, ч. 1, Запоріжжя 1996, с. 43–45.*
- Шульгач В., *Нариси з праслов'янської антропонімії*, Київ 2008.
- Шульгач В., *Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник*, Київ 2001.
- Шульгач В., *Праслов'янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції)*, Київ 1998.
- Этимологический словарь славянских языков. Пра斯拉вянский лексический фонд*, под ред. О. Трубачева, А. Журавлева, вып. 1–39, Москва 1974–2014.
- Ююкин М., *Ойконимы XIV–XVII веков с суффиксом -ин- в древнерусских летописях [в:] Слов'янський світ*, гол. ред. Г. Скрипник, вип. 13, Київ 2014, с. 65–84.
- Beneš J., *O českých příjmeních. Rejstříky, sest. V. Doležalová*, Praha 1970.
- Imenik mesta: Pregled svih mesta i opština, narodnih odbora srezova i pošta u Jugoslaviji*, Beograd 1956.
- Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske*, Zagreb 1976.
- Profous F., Svoboda J., *Místní jména v Čechách: Jejich vznik, původní význam a změny*, D. I–IV, Praha 1947–1957, 1960.

Russisches geographisches Namenbuch, Begr. von M. Vasmer, Bd I – X, Wiesbaden 1962–1980.

Rymut K., *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. 1–2, Kraków 1999–2001.

Rzetelska-Feleszko E., *Nazwy miejscowe [w:] Polskie nazwy własne: encyklopedia*, Warszawa-Kraków 1998, s. 191–230.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1–15, Warszawa 1880–1902.

Szulowska W., Pawłowska E., *Nazwy wód w Polsce*, cz. 1, Warszawa 2001.

Old Slavic anthroponyms through the prism of toponymy in the Upper and Middle Dniester river basin

The present paper concentrates on the structural and semantic analysis of the hydronyms *Домажур*, *Ждимир*, *Либохора*, *Літмир*, *Тумир*, and *Яромирка*, which are located in the Upper and Middle Dniester river basin. These hydronyms are derived from contiguous oikonoms. Special attention is given to their archaic generatrix basis – Old Slavic dibasic anthroponyms with the suffix *-jъ.

Key words: oikonom, Old Slavic dibasic anthroponym, hydronym.

Інститут української мови, Національна академія наук України

ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ ВІД НАЗВ ПОСЕЛЕНЬ НА *-ИЧІ* (НА МАТЕРІАЛІ ОЙКОНІМІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Відомо, що відтопонімі прикметники (ад'єктоніми) творяться за допомогою суфікса *-ськ*, який приєднується до твірної основи ойконіма, напр., *Діброва – Дібровський, -а, -е, Любомль – Любомльський, -а, -е, Горохів – Горохівський, -а, -е, Озеряни – Озерянський, -а, -е* і т. п. Труднощі виникають, коли твірна основа закінчується на задньоязиковий або шиплячий чи свистячий приголосний. Тоді відбуваються такі фонетичні зміни: *-г, -ж, -з + -ськ(ий) → -зьк(ий)* (напр., *Буг – бугський, Париж – паризький, Кавказ – кавказький*); *-к, -ц, -ч + -ськ(ий) → -цьк(ий)* (*Кременчук – кременчуцький, Суец – суецький, Галич – галицький*); *-с, -х, -ш + -ськ(ий) → -ськ(ий)* (*Черкаси – черкаський, Карабах – карабаський, Золотоноша – Золотоніський* і под. (див. правопис української мови).

Переважна більшість ад'єктонімів Волині сформувалася ще в староукраїнській мові XIV–XVII ст. і багато представлена в історичних джерелах. Проте з прикрістю приходиться констатувати, що нині в адміністративній практиці цими формами нехтують; сьогодні в офіційному вжитку дуже часто зустрічаємо так звані словесні покручі, коли практикуються неправильні з лінгвістичного погляду форми похідних прикметників, наві'язані адміністративними методами. Проаналізуємо це на основі ад'єктонімів Волинської області (історичних і сучасних), похідних від назв поселень на *-ичі*.

Бобичі. Історичний ад'єктонім – іменья *Боби(у)кого*, 1569 р.¹ Рекомендована сучасна нормативна форма *бобицький*² правильна.

- 1 *Волинські грамоти XVI ст.*, упоряд. В. Задорожний, А. Матвієнко, Київ 1995, с. 69.
- 2 В. Горпинич, *Словник географічних назв України (топоніми та відтопонімі прикметники)*, Київ 2001, с. 39.

Боровичі. Історичні форми: част... іменя *Боровицького*, 1561 р.³; Михайло *Боровицький*, 1580 р.⁴; пана *Боровицького*, 1602 р.⁵ Пропонована сучасна форма *боровицький*⁶ відповідає нормі.

Борочиче. Фіксації в історичних документах: подле... *бородчицке* городни, 1545 р.⁷; іменя свого *Бородчицького*, 1553 р.⁸; двор *Бородчицький*, 1565 р.⁹. Історичні джерела свідчать, що сучасна форма ойконіма вторинна. Пор., напр., *Бородчичи*, 1498 р.¹⁰; *w Borodczyszach*, 1585 р.¹¹ та ін. Тому рекомендована нормативна форма ад'єктоніма *борочицький*¹² умовно правильна.

Бруховичі Історично: іменя... *Броховицького*, 1564 р.; подданих... *бруховицьких*, 1566 р.¹³ Сучасний нормативний відтопнімний прикметник – *бруховицький*, -а.

Бужковичі: Історично: *бужьковское* поле, 1283 р.¹⁴; до землі *Бужьковское*, 1516 р.¹⁵ Єдино правильна сучасна форма ад'єктоніма *бужковицький*.¹⁶

Дорогиничі. В історичних джерелах: па(н) А(н)дре(и) Ти(х) нови(ч) Кисе(л) *Дорогини(у)ки(и)*, 1566 р.¹⁷ Сучасна офіційна форма

- 3 *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.*, під. до вид. В. Мойсієнко, В. Поліщук, Луцьк 2013, с. 241.
- 4 *Архив Юго-Западной России*, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов [...] ч. 1–8, ч. 1/1, Київ 1859–1914, с. 138.
- 5 *Ibidem*, ч. 1/6, с. 318.
- 6 В. Горпинич, *op. cit.*, с. 43.
- 7 *Литовская Метрика. Книга записей № 25 (1387–1546)*, Вильнюс 1998, с. 151.
- 8 *Архив Юго-Западной России*, ч. 8/6, с. 12.
- 9 И. Малиновский, *Сборник материалов, относящихся к истории пановрады Великого княжества Польского*, Томск 1912, с. 65.
- 10 *Литовская Метрика. Книга судных дел № 6 (1528–1547)*, Вильнюс 1995, с. 176.
- 11 *Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569–1873 рр.*, передмова П. Грімстед, Київ 2002, с. 408.
- 12 В. Горпинич, *op. cit.*, с. 43.
- 13 С. Горін, *Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя)*, Київ 2009, с. 234.
- 14 *Полное собрание русских летописей. Т. II: Ипатьевская летопись*, Москва 1962, с. 892.
- 15 *Архив Юго-Западной России*, ч. 8/4, с. 30.
- 16 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 48.
- 17 *Волинські грамоти XVI ст.*, с. 35.

– Дорогиничівська сільська рада (далі – с/р) – неправильна. Слід Дорогиницька.¹⁸

Жашковичі. Історично: *Жасковскии*, 1476 р.¹⁹; *къ дорозе Жасковской*, 1570 р.²⁰ Сучасна офіційна форма – *Жашковичівська с/р* – неправильна. Необхідно *Жашковицька*.²¹

Жиричі. Історичні фіксації: Андрєи *Жирицкии*, 1586 р.²²; Михайло *Жирицький*, 1597 р.²³ Сучасна офіційна форма – *Жиричівська с/р* – хибна. Необхідно *Жирицька*.²⁴

Замличі. У середньовічних документах: кнез Дмитрий *Замльицький*, 1533 р.²⁵; в том двори *Замлицкомъ*, 1568 р.²⁶; священник *Замлицкий*, 1586 р.²⁷ Сучасна офіційно вживана форма – *Замличівська с/р* – неправильна. Необхідно *Замлицька*.²⁸

Заячиці. Історичні форми: моего человека *Заечицького*, 1474 р.²⁹; по *Заечицкие...* поля, 1538 р.³⁰ Сучасна форма ойконіма фонетично вторинна, пор., напр., *Залчичи*, 1545 р.³¹

Офіційна закріплений ад'єктом – *Заячицівська с/р* – неправильний. Потрібно *Заячицька*.³²

Іваничі. Фіксації в історичних джерелах: к *иваницкой* границы, 1488 р.³³; землю *Иваницкую*, 1526 р.³⁴; па(н) Лаври(н) Богушеви(ч)

18 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 138.

19 *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, т. I, ред. Л. Гумецька, І. Керницький, Київ 1977–1978, с. 355.

20 *Архив Юго-Западной России*, ч. 1/6, с. 83.

21 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 149.

22 В. Кравченко, *Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття* [в:] *Український археографічний щорічник. Нова серія*, Вип. 13/14, Київ 2009, с. 440.

23 *Архив Юго-Западной России*, ч. 1/6, с. 182.

24 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 150.

25 *Архив Юго-Западной России*, ч. 8/4, с. 157.

26 *Ibidem*, ч. 8/3, с. 163.

27 *Ibidem*, ч. 8/3, с. 347.

28 Див.: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 163.

29 *Акты из Метрики Литовской с 1374–1529 г.*, Санкт-Петербург, 1895, с. 246.

30 *Архив Юго-Западной России*, ч. 8/4, с. 225.

31 *Литовська Метрика. Книга № 561: Ревізії українських замків 1545 р.*, підг. В. Кравченко, Київ 2005, с. 182.

32 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 168.

33 *Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, т. I, Lwów 1887–1910, s. 242.

34 *Ibidem*, т. 3, s. 283.

Ивани(ц)ки(ц), 1560 р.³⁵; в ставе... *Иванищкомъ* нурали, 1648 р.³⁶
Сучасна офіційна форма – *Іваничівська* селищна рада – неправильна. Необхідно *Іваницька*.³⁷

Іванчиці, первісно – *Іванчичи*, 1585 р.³⁸ Ад'єктонім (історично) – *иванчицкии* пан, 1561 р.³⁹ Сучасна форма похідного прикметника – *Іванчицівська* с/р – неправильна. Необхідно *Іванчицька*.⁴⁰

Козлиничі. Історично – людей *Козлиницких*, 1562 р.⁴¹ Сучасна форма відтопонімного прикметника – *Козлиничівська* с/р – лінгвістично хибна. Необхідно *Козлиницька*.⁴²

Крухиничі. Історично – огородников *Крухиницкихъ*, 1591 р.⁴³ Сучасна офіційно вживана форма ад'єктоніма – *Крухиничівська* с/р – хибна. Необхідно *Крухиницька*.⁴⁴

Кустичі: Макара *Ку(с)тицкого*, 1570 р.⁴⁵. Пропонована нормативна форма похідного прикметника *кустицький*⁴⁶ правильна.

Лучичі: на землі *Лучицкои*, 1561 р.⁴⁷; череду *Лучицкую*, 1570 р.⁴⁸ Сучасна форма ойконіма фонетично вторинна, пор., напр., *Лучичи*, 1545 р.⁴⁹ Нормативний варіант ад'єктоніма – *Лучицький*, -а.

Маковичі: іменем *Моковицкому* и *Серкизовскому*, 1542 р.⁵⁰ Нинішня офіційна форма відтопонімного прикметника – *Маковичівська* с/р – неправильна. Нормативний варіант – *Маковицька* (*Моковицька*).⁵¹

35 *Волинські грамоти XVI ст.*, с. 19.

36 *Архив Юго-Западной России*, ч. 1/6, с. 820.

37 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 179.

38 *Архив Юго-Западной России*, ч. 1/1, с. 209.

39 *Луцька замкова книга*, с. 386.

40 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 180.

41 *Архив Юго-Западной России*, ч. 8/6, с. 120.

42 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 202.

43 *Памятники*, т. 1/2, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов, Санкт-Петербург 1845–1859, с. 164.

44 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 219.

45 *Волинські грамоти XVI ст.*, с. 92.

46 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 224.

47 *Луцька замкова книга*, с. 283.

48 *Селянський рух на Україні 1569–1647: Збірник документів і матеріалів*, упоряд. Г. Боряк та ін., Київ 1993, с. 40.

49 *Литовська Метрика. Книга № 561*, с. 134.

50 *Archiwum ksiąząt*, s. 323.

51 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 240.

Маневичі: имена... *Маневицкого*, 1543 р.⁵² Сучасна офіційно вживана форма *Маневицький*, -а правильна.

Менчичі: подданных... *Менчицких*, 1570 р.⁵³ Нормативний ад'єктонім – *менчицький*.⁵⁴

Микуличі Фіксації в історичних джерелах: па(н) Василе(и) Меле(ш)ко *Микули(ц)ки(и)*, 1566 р.⁵⁵; в гуннехъ... *Микулицькомъ*, 1593 р.⁵⁶; Василей *Микулицкий*, 1602 р.⁵⁷ Рекомендована сучасна форма похідного прикметника *микулицький*⁵⁸ правильна.

Мировичі: пан Степан *Мировицки*, 1560 р.⁵⁹. Сучасний нормативний ад'єктонім – *микулицький*.⁶⁰

Низкиничі. Історично: дво(р) мо(и) *Ни(з)кени(ц)ки(и)*, 1577 р.⁶¹; Григоремъ *Низкиницъкимъ*, 1602 р.⁶² Пропонована сучасна форма ад'єктоніма *низкиницький*⁶³ правильна.

Озютичі. Фіксації в історичних джерелах: do granicy *Ozdiutyckiej*, 1536 р.⁶⁴; Яроша *Оздютицкого*, 1583 р.⁶⁵ Сучасна офіційно запроваджена форма – *Озютичівська с/р* – неправильна. Нормативний варіант – *Озютицька*.

Осьмиговичі: подданный *Осьмиговицкий*, 1558 р.⁶⁶ Правильна сучасна форма ад'єктоніма – *осьмиговицький*.⁶⁷

52 *Акти Волинського воеводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головних актів давніх у Варшаві)*, підг. А. Блануц, Д. Ващук, Д. Вирський, Київ 2014, с. 106.

53 М. Ясинський, *Матеріали для історії судоустройства и судопроизводства в Литовско-русском государстве*, т. 1, Київ 1897, с. 352.

54 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 257.

55 *Волинські грамоти XVI ст.*, с. 35.

56 *Архив Юго-Западной России*, ч. 1/1, с. 341.

57 *Ibidem*, ч. 1/6, с. 331.

58 В. Горпинич, *op. cit.*, с. 258.

59 *Луцька замкова книга*, с. 161.

60 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 259.

61 *Волинські грамоти XVI ст.*, с. 168.

62 *Архив Юго-Западной России*, ч. 1/6, с. 320.

63 В. Горпинич, *op. cit.*, с. 271.

64 *Archiwum ksiązq*, s. 65.

65 *Торгівля на Україні. XV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина*, від. ред. М. Котляр, Київ 1990, с. 196.

66 *Archiwum ksiązqat*, s. 46.

67 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 297.

Павловичі: село Уймица Павловицкая, 1595 р.⁶⁸ Рекомендований ад'єктонім павловицький⁶⁹ правильний.

Радовичі. Історичні форми: Иван Грицкович Радовицкии, 1566 р.⁷⁰; в кгру(н)те радови(ц)ко(м), 1577 р.⁷¹. Нинішня офіційна форма відтопонімного прикметника – Радовичівська с/р – неправильна. Необхідно вживати Радовицька.⁷²

Роговичі. У документах: в дворє Роговицкомъ, 1566 р.⁷³; име(н)а Рогови(ц)кого, 1571 р.⁷⁴. Сучасна нормативна форма ад'єктоніма – роговицький, -а.⁷⁵

Сереховичі. Історично: люди Сереховицкии, 1538 р.⁷⁶; на полю Сереховицкимъ, 1664 р.⁷⁷ Сучасна офіційна форма – Сереховичівська с/р – хибна з лінгвістичного погляду. Необхідно Сереховицька.⁷⁸

Ситовичі. В документах: через дорогу Ситовицкую 1541 р.⁷⁹; кгрунтъ Сѣтовицкій, 1578 р.⁸⁰ Сучасна офіційно закріплена форма – Ситовичівська с/р – некоректна. Необхідно Ситовицька.⁸¹

Тишковичі: дворець Тишковицкій, 1577 р.⁸² Пропонована форма ад'єктоніма тишковицький⁸³ правильна.

Туровичі: одъ Туровицкое граници, 1606 р.⁸⁴ Нормативна форма ад'єктоніма туровицький.⁸⁵

Фалемичі. Історичні форми: староста... фалимицкій, 1548 р.⁸⁶; на полях Фалимицкихъ, 1585 р.⁸⁷; до двора ... Хвалимичского,

68 *Памятники*, т. 1/2, с. 69.

69 В. Горпинич, *op. cit.*, с. 299.

70 *Торгівля на Україні*, с. 115.

71 *Волинські грамоти XVI ст.*, с. 195.

72 Див. також: В. Горпинич, с. 356.

73 *Архив Юго-Западной России*, ч. 8/3, с. 121.

74 *Волинські грамоти XVI ст.*, с. 143.

75 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 354.

76 *Archiwum ksiąząt*, s. 150.

77 *Архив Юго-Западной России*, ч. 6/1, с. 71.

78 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 380.

79 *Archiwum ksiąząt*, s. 281.

80 М. Ясинский, *op. cit.*, т. 1, с. 661.

81 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 383.

82 *Архив Юго-Западной России*, ч. 1/1, с. 71.

83 В. Горпинич, *op. cit.*, с. 441.

84 *Архив Юго-Западной России*, ч. 6/1, с. 324.

85 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 452.

86 *Lietuvos Metrika*, № 32 (1548–1549), Vilnius 2012, с. 35.

87 *Архив Юго-Западной России*, ч. 1/1, с. 211.

1603 р.⁸⁸; въ... дворе *Фалимицькомъ*, 1625 р.⁸⁹ Судячи з історичних фіксацій, сучасний варіант ойконіма хибний, необхідно *Фалимичі / Хвалимичі*. Тому пропонована форма ад'єктоніма *фалеміцький*⁹⁰ умовно правильна.

Холопичі. Історично: do granicy ... *Chłopesckiej*, 1536 р.⁹¹; людем... *Холопицькимъ*, 1548 р.⁹² Сучасна форма – *Холопичівська с/р* – хибна. Нормативний прикметник – *Холопицька с/р*.⁹³

Хрипаличі: млыновъ *Хрыпаліцькихъ*, 1593 р.⁹⁴. Єдино правильна сучасна форма ад'єктоніма *хрипаліцький*.⁹⁵

Цевеличі. Історичні форми: *Цевелицькіе* поля, 1512 р.⁹⁶; подданий ... *Цевелицький*, 1570 р.⁹⁷; між poddanemi *Cewelickiemi*, 1663 р.⁹⁸ Сучасна нормативна форма ад'єктоніма – *цевелицький*.⁹⁹

Черчичі. Історичні фіксації: фолварок *Чернчицький*, 1560 р.¹⁰⁰; на кгрунтѣ ... *Чернъчицькимъ*, 1581 р.¹⁰¹ Історичні форма назви села – *Чернъчичи*, 1523 р.¹⁰², *Czernczyuce*, 1662 р.¹⁰³ – мн. від патроніма **Чернчичь*. Тому пропонована сучасна форма ад'єктоніма *черчичь-кий*¹⁰⁴ умовно правильна.

Яковичі. В історичних документах: пна Миха(и)ла *Якови(ц) кого*, 1567 р.¹⁰⁵ Нормативна форма сучасного відтопонімного прикметника – *яковицький*.¹⁰⁶

Усе сказане щодо творення прикметників від назв населених пунктів стосується й тих ойконімів Волині на *-ичі*, для яких у нас

88 *Ibidem*, ч. 1/6, с. 335.

89 *Ibidem*, ч. 3/1, с. 283.

90 В. Горпинич, *op. cit.*, с. 460.

91 *Archiwum ksiąząt*, s. 65.

92 *Ibidem*, s. 87.

93 Див.: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 470.

94 *Архив Юго-Западной России*, ч. 1/1, с. 341.

95 Див.: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 473.

96 *Литовская Метрика. Книга записей № 25*, с. 285

97 М. Ясинский, *op. cit.*, с. 346.

98 *Архив Юго-Западной России*, ч. 6/1, с. 44.

99 Див. також: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 476.

100 *Архив Юго-Западной России*, ч. 8/6, с. 77.

101 *Селянський рух*, с. 62.

102 *Archiwum ksiąząt*, s. 256.

103 *Архив Юго-Западной России*, ч. 7/3, с. 150.

104 В. Горпинич, *op. cit.*, с. 484.

105 *Волинські грамоти XVI ст.*, с. 37.

106 Див.: В. Горпинич, *op. cit.*, с. 511.

поки що бракує історичних фіксацій, зокрема: Березовичі, Біличі, Борисковичі, Вигуричі, Видричі, Годовичі, Годомичі, Григоровичі, Дідичі, Дідовичі, Кличковичі, Кричевичі, Куликовичі, Лахвичі, Луковичі, Марковичі, Микитичі, Миляновичі, Морозовичі, Низькі Цевеличі, Нові Підцаревичі, Носачевичі, Олешковичі, Осмиловичі, Переславичі, Перковичі, Поповичі, Радовичі, Риковичі, Розничі, Русовичі, Самійличі, Сваловичі, Соловичі, Стенжаричі, Твориничі, Тербовичі, Угриничі, Усичі, Холоневичі, Хомичі. Для них **нормативні** ад'єктоніми: Березовицький, -а, Білицький, -а, Борисковицький, -а, Будятицький, -а, Вигурицький, -а, Видрицький, -а, Годовицький, -а, Годомицький, -а, Григоровицький, -а, Дідицький, -а, Дідовицький, -а, Кличковицький, -а, Кричевицький, -а, Куликовицький, -а, Лахвицький, -а, Луковицький, -а, Марковицький, -а, Микитицький, -а, Миляновицький, -а, Морозовицький, -а, Низькоцевелицький, -а, Новопідцаревичицький, -а, Олешковицький, -а, Осмиловицький, -а, Переславицький, -а, Перковицький, -а, Поповицький, -а, Радовицький, -а, Риковицький, -а, Розницький, -а, Русовицький, -а, Самійлицький, -а, Сваловицький, -а, Соловицький, -а, Стенжарицький, -а, Твориницький, -а, Тербовицький, -а, Угриницький, -а, Усицький, -а, Холоневичицький, -а, Хомицький, -а.

Проаналізований фактичний матеріал свідчить про важливість застосування лінгвальних критеріїв (правил) при творенні відтопонімних прикметників (у даному разі від ойконімів на -ичі), а також про обов'язкову апеляцію до їхніх історичних форм. Саме на цих засадах можна створити *нормативний* словник українських ад'єктонімів.

ДЖЕРЕЛА

Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, t. 1–7, Lwów 1887–1910.

Lietuvos Metrika. Kn. № 32 (1548–1549), Vilnius 2012.

Акти Волинського воеводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головних актів давніх у Варшаві), підг. А. Блануц, Д. Ващук, Д. Вирський, Київ 2014.

Акты из Метрики Литовской. С 1374–1529 г., Санкт-Петербург, 1895.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изд. Археографическою комиссиею, т. 1–15, Санкт-Петербург 1863–1892.

Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов [...], ч. 1–8, Киев 1859–1914.

Волинські грамоти XVI ст., упоряд.: В. Задорожний, А. Матвієнко, Київ 1995.

Луцька замкова книга 1560–1561 рр., підг. до вид. В. Мойсієнко, В. Поліщук, Луцьк 2013.

Малиновский И., *Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Польского*, Томск 1912.

Памятники, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов, т. 1–4, Санкт-Петербург 1845–1859.

Полное собрание русских летописей. Т. II: Ипатьевская летопись, Москва 1962.

Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569–1873 рр., передмова П. Грімстед, Київ 2002.

Селянський рух на Україні 1569–1647: Збірник документів і матеріалів, упоряд. Г. Боряк та ін., Київ 1993.

ЛІТЕРАТУРА

Горін С., *Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя)*, Київ, 2009.

Горпинич В., *Словник географічних назв України (топоніми та відтопонімі прикметники)*, Київ 2001.

Кравченко В., *Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття* [в:] *Український археографічний щорічник. Нова серія*, вип. 13/14, Київ 2009, с. 417–456.

Литовская Метрика. Книга записей № 25 (1387–1546), Вильнюс 1998.

Литовская Метрика. Книга судных дел № 6 (1528–1547), Вильнюс 1995.

Литовська Метрика. Книга № 561: Ревізії українських замків 1545 р., підг. В. Кравченко, Київ 2005.

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., т. 1–2, за ред. Л. Гумецької, І. Керницького, Київ 1977–1978.

Торгівля на Україні. XV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянизна, відп. Ред. М. Котляр, Київ 1990.

Ясинский М., *Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-русском государстве*, т. 1, Київ 1897.

Adjectival derivation in settlement names with the -ичі-suffix (based on material from Volyn' district oikonyms)

The article is devoted to the problem of adjectival derivation from settlement names with the -ичі- suffix.

Key words: oikonym, adjectonym, lingual norm.

АРХАЇЧНІ ОЙКОНИМИ НА *-ЬН УКРАЇНИ: АРЕАЛ І ХРОНОЛОГІЯ

Одним з найархаїчніших типів географічних назв слов'ян є ойконіми на *-ьн, перші засвідчення цих ойконімів належать до XI-XII ст.¹ Українська територія загальнослов'янського ареалу до XIV ст. представлена невеликою кількістю цих назв: **Дубно** (Dubno, Дубень, Дубьнь); Рв., Дубнівський; **2011**, ЕД УАТУ; **1946**, Укр. АТП, 546; **карта; поч. XX ст.**, PSG; **к. XVIII–I пол. XIX ст.**, ПШл, 445; **1898**, ПКВГ IV, 2; **1890**, Теод., II, 856; **1864**, Оп ДА, 140; **1765–1791**, Арх, V, II, 1–2, 67; **1736**, Арх, III, III, 214, 743; **кін. XVII ст.**, АНР, 19; **1687–1691**, ЛІМ, 27; **1679, 1677**, Арх, VII, III, 219; **1656**, ВідД, 43; **1649**, Арх, III, IV, 42; **1648**, Ж, VI, 116, 189; **I пол. XVII ст.**, Горін, 73; **сер. XVI ст.**, ДМАМЮ, 55; **1596**, Арх, I, X, 117; **1570**, ŽDz, XIX, 11, 82, 121, 149; **1545**, ЛМК., 561, 22 зв.; **1507**, AS, III, 50–53; **1505**, АЛМ, 708; **1498**, AS, I, 115; **1322**, Арх., I, VI, 3, 90, 93–95; **1149**, Ипат, 46; **1100**, ЕСЛГНПР, 53. **Березна** (Березне, Березное), м-ко; Чрг., Менський, Березнянська селищна рада; **2011**, ЕД УАТУ; **1156, 1152**, Андр., 104; **Березне** (Березна, Березная, Березна Великая, Березина); Хм., Старокостянтинівський район, Березненська сільська рада; **2011**, ЕД УАТУ; **1220**, ЕД УАТУ. **Веребейня** (Веребейна), с.; Мглин – Почеп – Стародуб; **1779–1781**, ОНСН, 179, 180, 233; **XIII ст.**, Лаз., I, 312. **Гатне** (Hatna, Гатное); Кв., Києво-Святошинський, Гатненська сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1169**, ЕД УАТУ. **Гірне** (Hornie, Hornue); Лв., Стрийський, Гірненська сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1374**, ЕД УАТУ. **Двьрьнь**, (суч. н. Деренковець); Чрк., Корсунь-Шевченківський; **1192**, ЕСЛГНПР, 49. **Жадьнь**, (суч. н. Жадень); Рв., Дубровицький; **1240**, ЕСЛГНПР, 59. **Журавно** (Żogawno, Zogawno, Zogawne(o), Жоравне); Вн., Літинський, Журавненська сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1290**, ЕД УАТУ. **Заболотне**; Зк., Іршавський

1 С. Роспонд, *Структура и стратиграфия древнерусских топонимов. Восточнославянская ономастика*, Москва 1972, с. 26.

район, Великораковецька сільська рада; **2011**, ЕД УАТУ; **1340**, ЕД УАТУ. **Залужне**, (кол. н. Новоселиця-Залужна); Вн., Літинський, Бірківська сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1359**, ЕД УАТУ. **Званий** (Званное), х.; Новгород-Сіверський пов.; **1799–1801**, ОЛУ, 141; **XIII ст.**, Лаз., I, 249. **Камінна** (Камінне, Kamienne, Kamyenne); І-Фр., Надвірнянський, Каміннецька сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1251**, ЕД УАТУ. **Кодня** (Kodno, Kodnia); Жт., Житомирський, Коднянська сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1301**, ЕД УАТУ. **Колодне Велике** (Колодно, Kłodno, Колодно, Kołodno, Wielkie Kłodno, Clodno, Клодно, Klodno); Ль., Кам'янка-Бузький, Великоколоднівська сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1389**, AGZ, II, 32. **Колодяжне** (Колодежно, Колодежна, Колодежное, Колодъжныи, Kołodziejczno); Жт., Романівський, Колодяжненська сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1240**, ЕСЛГНПР, 69. **Коростень** (Коростень); Жт; **2011**, ЕД УАТУ; **945**, ЕСЛГН ПР, 70. **Красне** (Красьнь, Красное), с.; Кв., Обухівський; **1946**, УкрАТП, 1256; **1096**, ЕСЛГНПР, 73. **Красьнии** (двір у Видубичах, Кв.); **1157**, ЕСЛГНПР, 73. **Красьнии**; (двір біля Переяслав-Хмельницького, Кв.); **1149**, ЕСЛГНПР, 73. **Красьнии**; (двір в Чернігові); **1096**, ЕСЛГНПР, 73. **Красне** (Krasne, Красное); Вн., Тиврівський, Новоміська сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1362**, ЕД УАТУ. **Красне** (Красное, Krasne, Krasne-Siolo); Рв., Млинівський, Вовницька сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1386**, AS, I, 6, 7. **Курне** (Курное, Курны); Жт., Червоноармійський, Курненська сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1240**, ЕД УАТУ. **Летня** (Летня Велика, Letnia, Letynya, Lethnia); Ль., Дрогобицький, Летнянська сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1300**, ЕД УАТУ. **Лопасьно** (суч. н. Лопатні); Чрг., Ріпкинський; **1176**, ЕСЛГН ПР, 81. **Лопушна** (Łopuszna); Ль., Самбірський, Монастирецька сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1375**, ЕД УАТУ. **Лубни** (Лубны, Лубні); Пл., Лубенський; **2011**, ЕД УАТУ; **1096**, ЕСЛГНПР, 81. **Облазьна**, пос.; Жт.; **1160**, ЕСЛГНПР, 93. **Переволочна**; Чрг., Прилуцький, Переволочнянська сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1092**, Лаз., III, 155. **Перєсѣчьнь**; Київська земля; **1154**, ЕСЛГНПР, 98. **Песочень**; Переяславська земля; **1091**, **1172**, **1169**, **1237**². **Полонне** (Połonnoje, Полонное, Połonne, Полоныи); Хм., Полонський район; **2011**, ЕД УАТУ; **1195**, ЕСЛГНПР, 107. **Поперечна(е)** (Поперечная); Погар – Стародуб; **1779–1781**, ОНСН, 110, 111; **1667**, **XIII ст.**, Лаз., I, 258. **Ратне** (Ратная), с.; Мглин – Чернігів – Почеп; **1830**, СелРУ, X–131; **XIII ст.**, Лаз., I, 311. **Рівне** (Ровное, Ровно, Równne), м.; Рв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1283**, ЕД УАТУ. **Рогізне** (Рогізно, Roguzno, Rogożno,

2 *Ibidem*, с. 27.

Rogozno, Roguzno, Roguźno); Ль., Жидачівський, Бережницька сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1387**, AGZ, II, 78, 211. **Rogozno**; Руське воєвод.; **1565**, АДГВК, 899; **1389**, ZDM, 58. **Родьнь**; (Канівський р-н, Чрк. обл. с. Пекарі); **980**, ЕСЛГНПР, 115. **Рубежное** (Рубежная), с.; Стародубський пов.; **1799–1801**, ОЛУ, 144; **XIII ст.**, Лаз., I, 311. **Смодна** (Смодне); І-Фр., Косівський, Смоднянська сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1318**, ЕД УАТУ. **Strzelno**; Львівська земля; **1672**, AGZ, X, 322; **1393**, MRPS, III, 60, 147. **Сьдвижьнь**; (на р. Здвиж Київської землі, суч. с. Здвижка); **1150**, ЕСЛГНПР, 151. **Теремне** (Теремно); Рв., Острозький, Новородчицька сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1322**, АДГВК, 384. **Теремныи**; (двір у давньому Києві); **945**, ЕСЛГНПР, 157. **Топільне** (Топольное, Топульно); Вл., Рожищенський, Топільненська сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1322**, Арх., I, VI, 2. **Tuliczno**; Жидачів – Львів; **1394**, AS, I, 17. **Чемерне**; Рв., Сарненський, Тутовицька сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1204**, Ипат., 157. **Ямельня**; Ль., Яворівський, Порічанська сільрада; **2011**, ЕД УАТУ; **1370**, ЕД УАТУ.

Увесь цей масив ойконімів характеризується тим, що:

1. твірні основи географічних назв на *-ьп – це лексеми, що становлять основний фонд української, як і будь-якої іншої слов'янської, мови: *berza, *bolto, *gaty, *goga, *gordь, *dobь, *derega, *kaь, *kamy, *kolda, *krasa, *oryьпь, *pěськь, *polь, *jama, *termь, *topoь, *žeravь, *raty, *rogozь/-ža, *strěltaин. (пор. КупчинськаЗ.³);
2. унаслідок цього засвідчено ойконімні паралелі на *-ьп в інших слов'янських мовах, зокрема західнослов'янських. (пор., Borek H.⁴);
3. ≈30 % географічних назв, зафіксованих до XIV ст., занепали, проіснувавши в кращому випадку одне-два століття, однак 70% ойконімів дійшло до XXI ст.;
4. ареал географічних назв на *-ьп у найраніший період окреслюється Подністров'ям із більшою концентрацією у верхній частині Дністра, умовний трикутник сформувався в межах Луцька – Вінниці – Києва, басейн Десни також належить до ареалу ойконімної архаїки на *-ьп (див. Картосхема 1).

3 З. Купчинська, *Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі (ойконіми на *ьп)* [в:] *Lexika slovenskej opytie. Zbornik materialov zo 17. slovenskej onomastickej konferencie Trnava 12.-14.9.2007*, Bratislava 2010, s. 80–101.

4 Н. Borek, *Zachodniosłowiańskie nazwy toponimiczne z formantem -ьп-*, Wrocław 1968.

Упродовж XV-XVI ст. кількість географічних назв на *-ьп різко збільшується, це, очевидно, в першу чергу пов'язано з тим, що збільшилась кількість писемних джерел, у яких зафіксовано ці ойконіми. Є стійке переконання в тому, що ці назви виникли значно раніше, ніж XV-XVI ст. Підтвердження цієї думки криється у їх характеристичності, яка закладена в: 1) твірній основі назв та 2) ареалі. Щодо першого положення, то в основах ойконімів, які вперше зафіксовано у XV-XVI ст., лежать лексеми, які становлять той самий основний фонд української мови, котрий ми відслідкували у назвах ранішого періоду. **Берзна**; Вн.; **2011**, ЕД УАТУ; **кін. XVI – поч. XVII**, ŽDz, XXII, 333, 502, 527. Ще три назви з твірною основою *berza. **Бытно**; Ковель, коло Любитова; **1768**, Арх, VI, I пр., пр. 573; **1444**, Арх, VIII, IV, 71. **Болотня** (Blotna); Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1455**, AGZ, XIV, 441, 444, 508. **Боровне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1545**, ЛМК561, 58. **Бронне**; Рв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1565**, Арх, VII, II, 313. **Буківна**; І-Фр.; **2011**, ЕД УАТУ; **1437**, AGZ, XII, 14, 33, 34, 284. **Вельбовна**; Рв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1534**, AS, III, 456. **Вербень** (Wierbno(ie)); Рв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1577**, ŽDz, XIX, 57, 107. **Вербичне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1495**, Арх, VIII, IV, 115. **Wzlazno**; Степань – Луцьк; **1577**, ŽDz, XIX, 40. **Wyetrzno**; Львів?; **1492**, **1474**, **1447**, MRPS, I, № 1162. **Глинна**; Льв., Пустомитівський; **1946**, УкрАТП, 2092; **1497**, MPRS, II, № 447, 1387. Ще два ойконіми з твірною основою *glina. **Гніздичне**; Тр.; **2011**, ЕД УАТУ; **1463**, AS, I, 54. **Гнійне**; Льв.; **1946**, УкрАТП, 2296; **1492**, **1485**, **1447**, MRPS, I, № 1757. **Гнойно**; Вл., (суч. Красностав); **1946**, УкрАТП, 1388; **1545**, Пам, IV, 2, 178. **Головне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1564**, Арх, VII, II, 334. **Hołowno**; Ruś czerwona; **XVI ст.**, ŽDz, XVIII, II, 176. **Голузня**; Волинь – Володимир; **1654**, Арх, III, IV, 823; **1531**, ŽDz, XVIII, I, 250. **Городне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1450**, АЗР, 69. Ще три назви з твірною основою *gordь. **Грімне**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1440**, AGZ, XIV, 18, 409. **Грушевне**; Вл.; **1946**, УкрАТП, 1289; **1565**, Арх, VIII, III, 103. **Hruszno** (Chruszno); Поділля; **XVI-XVII ст.**, ŽDz, XX, 177; **1616**, Арх, VII, I, 298. **Гусне Верхне**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **XVI ст.**, ŽDz, XVIII, II, 465. **Гусне Нижне**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **XVI ст.**, ŽDz, XVIII, II, 465. **Демня**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1464**, AGZ, V, 209. **Деражня**, смт.; Хм.; **2011**, ЕД УАТУ; **1485**, Арх, VIII, I, 26. Ще чотири ойконіми з твірною основою *derega. **Деревня**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1519**, MPRS, IV, I, №3012. Ще дві назви з твірною основою *derwo. **Dobrochna**; Галич; **1438**, AGZ, XII, 33. **Долинное** (Dolinne); Поділля – Бар р. Рось – р. Молочна.; **1601**, **1570**, Арх, VIII, V, 199; **1596**, ŽDz, XXII, 720. **Dorożne**; Галич; **1578**, ŽDz, XVIII, I, 95. **Дошне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ;

1587, Арх, VI, I, 161. **Drosne**; Галич; **1464**, AGZ, XII, 286. **Дроздня** (Дроздин, Drozdny), с.; Волинь – Ковель – Голоблі; **1899**, **1521**, Теод., V, 436. **Дружня**; Кв.; **2011**, ЕД УАТУ; **кін. XVI-поч. XVII ст.**, *ŽDz*, XXII, 363, 672. **Дубечне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1537**, AS, IV, 109. **Жолобно**; Луцьк – на Стирі; **1631**, Арх, VIII, III, 584; **1577**, *ŽDz*, XIX, 44. **Žornowno**; Волинь – Збараж; **1662**, Арх, VII, III, 143; **1522**, AS, III, 245. **Журавно**; Лв., Жидачівський; **2011**, ЕД УАТУ; **1455**, AGZ, XIV, 451. **Збережна**; Хмільник; **1565**, Арх, VII, II, 159. **Zbojne**; Київ – Брацлав; **кін. XVI-поч. XVII ст.**, *ŽDz*, XXII, 533. **Zelna**; Галичина; **1447**, AGZ, XIV, 246. **Зимне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1450**, АЗР, 69. **Злазне**; Рв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1507**, AS, III, 43-45. **Zodno**; Київ; **1581**, *ŽDz*, XX, 39. **Зубильне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1532**, Арх, VIII, IV, 375. **Кальне**; Тр.; **2011**, ЕД УАТУ; **1472**, AGZ, XV, 135, 156, 161, 171, 229, 574. **Каменное**; Рівне; **1890**, **1722**, **1545**, Теод., II, 615. Ще дві назви з твірною основою *kamu. **Клітна Велика**; Хм.; **2011**, ЕД УАТУ; **1545**, Пам., IV, 2, 228, 229. Ще дві назви, в основі яких слов'янський корінь *klěть. **Кобьльна**; Староконстантинів – Кременець – Ланівці; **1876**, Теод., I, 173; **1506**, ГВКЛ, 42. **Когильне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1449**, РИБ, XXVII, 107. **Колодне**; Тр.; **2011**, ЕД УАТУ; **1463**, AS, I, 54-55. Ща чотири ойконіми з твірною основою *kolda. **Колонна**.; Володимирволинський; **1911**, СпВолГ, 176; **1569**, Арх, VIII, VI, 257. **Комарне**; Лв., Городоцький; **2011**, ЕД УАТУ; **1427**, Proch., 51. **Копистно**; Доброміль; **1934**, ПШ, 50; **1471**, AGZ, XVIII, 23, 45, 63, 287. **Коритне**; Хм.; **2011**, ЕД УАТУ; **1565**, *ŽDz*, XIX, 185. Лексема *koryto є твірною основою ще трьох ойконімів. **Коровайна**; Вн.; **2011**, ЕД УАТУ; **1606**, **1594**, Кр. I, 590. **Коросне**; Лв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1443**, AGZ, XIV, 91, 142, 209, 491. **Котельня Нова**; Жт.; **2011**, ЕД УАТУ; **к. XVI – п. XVII**, *ŽDz*, XXI, 116, 134. **Красне**; Др.; **1946**, УкРАТП, 61; **1458**, AGZ, XI, 429. Ще дев'ять ойконімів утворилися від лексеми *krasa. **Кримне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1536**, Арх.Сб., 80. **Кропивна**; Вн.; **2011**, ЕД УАТУ; **1497**, АЛМ, 361. **Krosnoje**; Пориськ; **1583**, *ŽDz*, XIX, 123. **Крошня**; Жт.; **1946**, УкРАТП, 723; **1471**, Арх, VII, II, 6. **Лемно**; Барське староство; **1566**, Арх, VII, II, 365. **Липне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1577**, *ŽDz*, XIX, 45, 83, 89. Ще два ойконіми утворилися від кореня *lira. **Лишня** (Лешна); Кв.; **2011**, ЕД УАТУ; **XVI-XVIII ст.**, Арх, VII, III, 490. **Лімна** (Lomna); Лв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1484**, AGZ, XVI, 188. **Лопушна**; Бережани – Старе Село; **1819-1820**, ЙФМ, 180; **1578**, *ŽDz*, XVIII, I, 76. **Lubno**; Львів?; **1492**, **1474**, **1447**, MRPS, I, № 1162. **Метельне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1433**, Шульгач, 86. **Meczetna**; Київське воевод.; **кін. XVI – поч. XVII ст.**, *ŽDz*, XXII, 168. **Могильне**; Жт.;

1946, УкрАТП, 817; **1446**, ГВКЛ, 10. **Мошна**, к.; Володимирволинський; **1911**, СпВолГ, 262; **1564**, Арх, VII, II, 347. **Недільня**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1589**, ŽDz, XVIII, I, 27. **Нуйно**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1463**, Шульгач, 97. **Обідне**; Вн.; **2011**, ЕД УАТУ; **1580**, Кр. II, 267. **Овадне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **XVI ст.**, MS, III, 240. **Озерна**; Тр.; **2011**, ЕД УАТУ; **1494**, AGZ, XV, 317, 573, 574. **Окольный городъ**; Луцьк; **1504**, АЛМ, 683. **Омельне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1585**, Нов, 91. **Папоротне**; Др.; **1946**, УкрАТП, 113; **1444**, AGZ, XIII, 162, 173. **Парна**; Льв.; **1946**, УкрАТП, 1052; **1488**, AGZ, XV, 253. **Пасічна**; І-Фр.; **2011**, ЕД УАТУ; **1515**, ŽDz, XVIII, I, 170. **Переволочна**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1541**, AGZ, X, 42. **Пісочне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1533**, AS, III, 411. **Плужне**; Хм.; **2011**, ЕД УАТУ; **1542**, II пол. XVI – I пол. XVII ст., ООстр, 35. **Pobyedna**; districtus Ravensis; **1492**, **1473**, **1447**, MRPS, I, № 1010. **Погрушовно**; Луцьк; **1562**, Арх, VI, I пр., 38. **Подгоросна**; Хмільник; **1565**, Арх, VII, II, 165. **Подтопольное**; Рожища – Луцьк; **1585**, Арх, I, I, 201. **Podszylna**; Галич – Львів; **1515**, ŽDz, XVIII, I, 172. **Podzemne**; Галичина; **1473**, AGZ, XV, 161, 184, 236, 540. **Полонична**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1578**, ŽDz, XVIII, I, 234. **Полонне**; Рв.; **1946**, УкрАТП, 1580; **1561**, Арх, VIII, VI, 99. Ще дві назви з твірною основою *ропль. **Попільня**; Жт.; **2011**, ЕД УАТУ; **XVI-XVII ст.**, ŽDz, XX, 184. **Попружна**; Кв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1565**, Арх, VII, II, 162. **Порохня**; Хм.; **2011**, ЕД УАТУ; **1463**, AS, I, 55. **Порудне**; Льв.; **1946**, УкрАТП, 2276; **1437**, AGZ, XIII, 42, 89, 154, 159. **Поручна**; Львів; **сер. XVI ст.**, Ж, VII, 214. **Поршна**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1566**, AGZ, X, 91, 100, 103, 104. **Постійне**; Рв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1537**, AS, IV, 72. **Пробіжна**; Тр.; **2011**, ЕД УАТУ; **1569**, ŽDz, XIX, 229, 288. **Prokmyszno**; Галич – Станіславів – Коломия; **1661-1665**, LWR, III, 64; **1472**, AGZ, XII, 348. **Пшонна**; Поділля – Брацлав; **XVII-XVIII ст.**, Арх, VIII, II, 28; **1574**, Кр. II, 194. **Ратне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1433**, AS, I, 32, 36, 38. Ще чотири назви з твірною основою *рать. **Рибне**; І-Фр.; **2011**, ЕД УАТУ; **1444**, AGZ, XIV, 149, 258. **Рівне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1510**, ЕД УАТУ. **Рогізна**; Хм.; **2011**, ЕД УАТУ; **1741**, **1629**, **1591**, Кр., 437. Ще шість ойконімів сформувалися на базі лексеми *rogozь/-ža. **Родризна**; Луцьк; **1452**, АЛМ, 14. **Рокитне**; Жт.; **2011**, ЕД УАТУ; **1545**, Арх, IV, I, 48. Ще три назви утворилися від *rokyta. **Рудне**; м. Львів, Залізничний; **2011**, ЕД УАТУ; **1481**, AGZ, XV, 199. **Ружична**; К-П., **1946**, УкрАТП, 1108; **1604**, **1578**, Кр., 482. **Sachny**; Київ – Погребище; **XVI-XVII**, ŽDz, XX, 181. **Свинна**; Ізяслав; **1911**, СпВолГ, 352; **1420**, AS, I, 25. **Свічна**; Хм.; **2011**, ЕД УАТУ; **1542**, **1530**, ŽDz, XIX, 169. **Сильне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1546**, ЛМК561, 77. **Ситне**;

Рв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1545**, Пам., IV, 2, 180. **Сінне** (суч. н. Садове); Рв.; **1972**, АТПУ, 185; **1535**, AS, IV, 20. **Скородно**; Овруч – Київ; **1765–1791**, Арх, V, II, 1–2, 297; **1545**, Арх, IV, I, 79. **Словечне**; Жт.; **2011**, ЕД УАТУ; **1566**, Арх, VII, II, 365. **Słupieczna**; Брацлав – Сміла; **XVI-XVII ст.**, *ŹDz*, XX, 182. **Смільна**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1553**, Proch., 167. **Сошичне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1537**, AS, IV, 107, 110, 429. **Срібне**; Рв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1557**, ЕД УАТУ. **Stalno**; Холм; **1492**, **1473**, **1447**, MRPS, I, № 998. **Стовпня**; Жт.; **1946**, УкрАТП, 1355; **XVI – XVIII ст.**, Арх, VII, III, 357. **Стольне**; Холм; **1635**, РМ, XXVI, 95. **Сторонна**; Самбір – Дрогобич; **1819–1820**, ЙФМ, 293; **1515**, *ŹDz*, XVIII, I, 140. **Страшне**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1492**, **1447**, MRPS, I, № 899. **Ступно**; Рв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1444**, AS, I, 42. **Тинне** (суч. частина м. Рівне); Рв.; **1946**, УкрАТП, 1668; **1463**, AS, I, 55. **Трутня**; Ратно; **1565**, Арх, VII, II, 317. **Тучне**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1548**, AGZ, X, 52. **Угільня**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1442**, AGZ, XXIII, 621. **Uhitna**; Гніздичів; **1442**, AGZ, XXIII, 621. **Уличне**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1433**, AGZ, XIII, 146, 154, 346. **Урвенна**; Рв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1497**, AS, I, 113. **Ушня**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1453**, AGZ, XIV, 375, 380, 438. **Хабно** (суч. н. Поліське); Київська округа; **1926**, СПКО, 53; **1545**, Арх, IV, I, 45. **Хмільне**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1578**, *ŹDz*, XVIII, I, 234. **Choyno**; Галичина; **1492**, **1472**, **1447**, MRPS, I, № 794, 2110. **Холосне**; Жт.; **2011**, ЕД УАТУ; **XVI-XVII ст.**, Арх, VII, III, 501. **Холпня**; Луцьк – Волинь; **1554**, Арх, VIII, VI, 46. **Хоросна**; І-Фр.; **2011**, ЕД УАТУ; **1416**, AGZ, V, 39. **Чекно**; Рв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1564**, Арх, VIII, III, 64. **Черемошня**; Льв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1455**, AGZ, XIV, 438, 448, 469, 473. **Чернично**, (присілок до с. Тучина); Рівне – Волинь; **1571**, Арх, VIII, III, 235. **Шайно**; Ковельський пов.; **1911**, СпВолГ, 430; **1877**, **1664**, **1538**, Теод., V, 178. **Шибенне**; Староконстантинів – Кременець; **1789**, Арх, III, V, 368; **1563**, Арх, VII, II, 119. **Яблунне**; Рв.; **2011**, ЕД УАТУ; **1445**, AS, I, 137. **Ягідне**; Вл.; **2011**, ЕД УАТУ; **1568**, Арх, VI, I, 65. **Ямна**; Доброміль; **1934**, XX, ПШ, 50; **1492**, **1472**, **1447**, MRPS, I, № 857. **Jemielna**; Львів – Куликів; **1578**, *ŹDz*, XVIII, I, 77; **1504**, AGZ, XVII, 507. У цей період нововиявлених засвідчено ще 77 одиниць.

Що ж до ареалу, то слід зазначити, що він в основному збігається з ареальною конфігурацією попереднього періоду, різниця полягає лише у його насиченості, адже майже 300 ойконімів на *-ьп новозасвідчено у період XV–XVI ст. (див. Картосхема 2). Однак визначальною характеристикою раннього і середнього періодів формування цих ойконімів є те, що суфікс *-ьп виконує роль ойконімотвірного

форманта, тобто номінація поселення здійснюється безпосередньо, враховуючи характеристику території. Що ж відбувається з ойконімією на *-ьп у пізніший період, наприклад, у XIX – XXI ст.? Чим ближче до нашого часу, тим чіткіше „прослідковується формальний перехід апелятивного відносного прикметника, сформованого за допомогою суфікса -н- (< *-ьп), семантичним способом на пропріальний рівень – в ойконімію (Розкішне, Радісне, Привітне). Велика кількість таких назв появилася в першу чергу через те, що суфікс -н- має здатність творити прикметники від іменних основ широкого семантичного спектру, по-друге, після втрати зв'язку „якість, ознака території” – „назва населеного пункту”, ойконіми творилися семантичним способом від уже „готових” прикметників, оминаючи етап формування ойконіма за допомогою топоформанта *-ьп”⁵.

Упродовж XX-XXI ст. новозасвідчено 2070 ойконіми на *-ьп. Переважна більшість цих назв є вторинна, тобто утворена від апелятивного прикметника семантичним способом, при чому ці прикметники здебільшого не характеризують місцевість, а формально її номінують. Найяскравіше це проявляється в ойконімах, твірні основи яких пов'язані з абстрактною лексикою: **Безпечна(3)** (у дужках зазначена кількість назв); **Безспорная; Безсчастный; Бідний; Благодатне(34);** **Благословенна(2); Відрадне(9); Вільна(42); Вірне(3);** **Владична; Владне; Волная; Всемирне; Ганебное; Гостинне(4); Грамотне(3); Грізне(3); Доходне; Дивне(4); Добровільний(3);** **Добродушний; Дружне(12); Гранне; Забавне; Завітне(9);** **Заголосна; Заповітне(2); Красна(76); Мирна Долина; Мирна(50);** **Миролюбне(2); Могутне(2); Надежне; Надійне(2);** **Ненаситне; Непереможне; Новокрасне(2);** **Новомирне; Нескучне(3); Неудачне; Ново-Благодатне; Нововідрadne; Ново-Привільне; Одрadne(7);** **Невинне; Пам'ятне(2); Пишне(3);** **Переможне(15); Привільне(19);** **Привітне(14);** **Патріотичне; Почетне; Праведне; Примірне; Пристойна; Радісне(8); Ревне(2);** **Рідне(2);** **Розкішне(10);** **Розумний; Роскошна; Сильне; Славне(10);** **Солідарне(3);** **Спокійне; Страсне; Тайне; Ударне(4);** **Упорне; Утішне(2);** **Хвалебная(2);** **Чарівне(3);** **Шляхетная; Ювілейне(4);** **Явне (2).** Щодо кількості рекордсменами виявилися такі назви: **Красна(76); Мирна(50); Вільна(42); Благодатне(34); Привільне(19); Переможне(15).**

5 З. Купчинська, *Прикметники на *-ьп як твірні основи ойконімів України. Студії з ономастики та етимології.* 2010, Київ 2010, с. 143–144.

Значний вплив російської мови на південному сході України відбився і в ойконімії на *-ьп: **Возвратне**; **Восточне(2)**; **Дозорне(2)**; **Жалованная**; **Желанне(4)**; **Задорне**; **Западне(5)**; **Защитне**; **Звіздне**; **Земляничне**; **Ізобільне(4)**; **Ізмурудне**; **Істочне(2)**; **Ісходне**; **Кирпичне(5)**; **Ковшинне**; **Лагерний**; **Лікарственне**; **Лічебне**; **Миндальне**; **Напрасна**; **Нечаянное**; **Новожеланне**; **Многоводне**; **Многотрудний**; **Мощне**; **Мраморне**; **Отрадная Долина**; **Обиженная**; **Обільне(3)**; **Овражне**; **Опитне(3)**; **Отрадне(3)**; **Побєдне(2)**; **Полезне**; **Полуночне**; **Прелесне(2)**; **Приовражне**; **Приютний**; **Прохладне(2)**; **Радужне(2)**; **Радушне(4)**; **Свободне(8)**; **Сєверне(8)**; **Скорбная(2)**; **Скудне**; **Скучне**; **Совхозне(2)**; **Табачне(2)**; **Удачне(6)**; **Удобне**; **Укромне(2)**; **Учебне**; **Уютне(2)**; **Хрустальне(2)**; **Южне(9)**.

Свідченням того, що ойконімія належить до пізнього періоду є й те, що в її основі – в переважній більшості пізні запозичення: **Аграрне**; **Агрономічне(2)**; **Алмазне(2)**; **Амбарне**; **Ароматне(2)**; **Бісквітне(2)**; **Бітумне**; **Ботанічне**; **Ветеринарне**; **Десантне**; **Елеваторне(2)**; **Індустріальне**; **Інженерне**; **Інтернаціональне(2)**; **Комунарне**; **Курортне(6)**; **Меліоративне**; **Мінеральне(2)**; **Мускатне**; **Револуційне**; **Ремонтне**; **Ртутне**; **Рубіжне**; **Санаторне**; **Селекційне**; **Фабричне(2)**.

Незважаючи на те, що ойконімія на *-ьп пізнього періоду суттєво відрізняється від географічних назв цього типу XIV-XV ст., ці оніми мають тісний зв'язок із тими первісними, архаїчними. Це зумовлено тим, що первинно прикметники на *-ьп виражали загальну ознаку, це були ад'єктизовані іменники, котрі виникли внаслідок заміни поняття предмета на поняття ознаки. Г. Улашин писав: „прикметники із загальним прикметниковим значенням виражають ознаку, характер, властиві базовому іменникові, потім приналежність до предмета, що описується іменником, походження тощо”⁶. Як і в глибоку давнину, цей суфікс дотепер зберіг здатність поширювати перш за все іменні основи (непохідні конкретні та абстрактні іменники (болотний, розумний), похідні конкретні та абстрактні іменники (радісний, пісочний), числівники (тисячний), займенники (їхній), прислівники (поперечний), прикметники (скритний), дієслова та дієслівно-іменні основи (послушний, перехідний), різні іменні та дієслівно-іменні сполуки (односторонній) (див. детальніше

6 Н. Ułaszyn, *Słowotwórstwo* [w:] *Gramatyka zbiorowa*, Kraków 1915, s. 26.

3. Купчинська⁷). Через це ми і в пізній період зафіксували велику кількість ойконімів, твірні основи яких характеризують поселення за відповідними ознаками:

– флора: **Березна(5); Бозна; Босна; Вербичне(2); Вербна(2); Вересна(2); Виноградна(25); Деражня(5); Дерезне; Дубно(2); Дібрівне(4); Гута-Осично; Кипарисне; Ковильне(5); Комишне; Корінне(5); Коростень; Кропивна(7); Кустарная; Липня; Листвинне; Лісна Велесниця; Лісна Колона; Лісна Поляна; Лісна Рудня; Лісна Тарновиця; Лісне(34); Лозичне; Лозни; Лопушна(2); Лохня; Лубне(2); Муравня; Омельне(2); Осичне; Очеретна(4); Підлипне; Підлісне(14); Поддерно; Пшеничне(11); Ракитне(3); Репинне; Репяшно; Рокитна(15); Рогізна(10); Рожична; Рунне; Свидно(2); Суничне; Топольне(4); Хвойна(3); Хмільна-Суша; Хугір-Хмільна; Цвіточне(2); Черничне; Шафранне; Шовковичне; Яблунне(3); Яблучне(4); Ягідне(15); Ячмінне; Ячне.**

– фауна: **Биківня; Голубне; Журавна(2); Кінне(3); Конное; Кобильне; Козельне; Лисичне(2); Пчельний; Рибне(3); Чаплинне; Яструбна.**

– орографічні терміни: **Балочне; Бережне(7); Верхне(5); Вершинне; Високогірне(2); Височне; Вишенне; Гірне(9); Глибне; Горішне(5); Горно(3); Гурно; Диберний; Долинне(4); Долішне(3); Загірне; Зарівне; Кічерний; Набережне(10); Нагірна Глинка; Неровные; Нижне(2); Нижньокурганне; Низинне(2); Нагірне(17); Нагольний; Новопідгірне; Перевальная-Балка; Перевальне; Рівна(31); Рівнинне; Ровно(5); Ямна (11).**

– гідрографічні терміни: **Безводная(5); Болотне(5); Водне(2); Водопійне(2); Білозерне; Езерна; Джерельня; Заболотне(2); Заводне; Запрудне; Зарічне(17); Зарудная; Зарукавне; Заставне(3); Заливне(2); Заозерне(5) Калюжне(5); Лиманне(2); Маловодне; Міжводне; Мілководне; Мінеральні Води; Новоозерне(2); Озерне(17); Приозерне(6); Прирічне; Річне(4); Солодководне(2).**

– характеристика місцевості за іншими географічними ознаками: **Буйне(2); Бурне; Душний; Затишне(11); Красильно; Ладна(2); Ланна(3); Левадне(4); Лядне; Морозний;**

⁷ З. Купчинська, *Прикметники на *ьп...*, с. 137–146.

Пільне; Полонное; Просторне; Пустельня; Сніжна Блідча; Сніжне(2); Сонячне(12); Степная (25); Студне; Холодне(10);

– рід занять і результати діяльності: Банне; Батальне; Бондарне(3); Будівельне; Виннокурня; Вівчарне; Відважне(2); Гончарне; Випасне(3); Вокзальний; Газопровідне; Городне(7); Гуральня; Дегтярня; Дачне(20); Дорожне(4); Дослідне(7); Дігтярне(2); Загребельные(2); Задорожне(6); Закерничне; Закупний; Закомірня; Закриничне; Залізничне(13); Землемірний; Зрубне; Зубильно; КазеннаяКриваяРуда(Чернече); КазеннаяЛевада; Караульна; Капличний; Кар'єрне(3); Костельний; Колбасна; Колгоспне; Колісне(2); Колодна(5); Колодежно(8); Конюшенний; Коритна(3); Котельня Стара; Кошарне(2); Кринична(28); Курінний(3); Курганне(4); Медичне; Мельничне(2); Мельня; Мечетне(2); Мийна; Могильне(6); Молочне(12); Мучне; Научний; Новодачне; Новодорожне; Новоекономічне; Орденосне; Оборожные; Обрізне; Оброчне(2); Овчарня(2); Огородне; Порохівня(2); Порубне; Поташна(7); Пропашне; Привокзальне(3); Придорожне(7); Приколотне; Прикордонне; Пристанційне(2); Папірня(5); Пасічна(2); Паточне; Передмісна Слобідка; Передмістне; Плужний; Погребной; Пожарная Балка; Пожарня(2); Пожежня; Пушкарне; Радгоспне(21); Розпашне; Розсадне; Розсипне(4); Сальне(3); Свинарна; Свинарная Балка; Синапне; Сінокісне(3); Ставне; Стадарня; Стадная-Балка; Стадная Могила; Стадное(3); Стаєшний; Станичне(2); Станційне(3); Стародачне; Стовпичне; Садибне(2); Саперная; Сапетня; Світільня; Світличне(5); Сигнальне; Скорodne(4); Случная-Конюшня; Смольна(2); Сокирна; Сошичне; Тепличне; Теремно (2); Товарна; Товарна; Тракторне(2); Трубний; Тунельне; Урожайне(12); Фартушные; Хлібне(5); Хліборобне(2); Хльвной І.К.; Цегельна(5); Церковний(4); Черепичная; Шабельня; Шахтне; Шкільне(2).

– характеристика ґрунту: Блешня; Глинне(4); Глисне; Гнійне; Гранітне(8); Грудня; Дrajно; Землинне; Зольне(2); Зульня(2); Каменний(4); Каменний-Бродь; Каменний-Мость(2); Каменний-Потоць; Камінна Піч; Кременне(5); Курний(2); Песочная-Гута; Пісочне (4); Некременне;

Плодородне(2); Пильное; Попільне(3); Порохно; Порохня; Цілинне.

– кольори: **Блакитне(4); Дымный; Жемчужне(2); Заб'юлочная; Зеленолужне; Краснодольне; Лазурне(3); Мідна Руда; Мідне(3); Новоблакитне; Рудне(3); Рудничне; Срібне(2); Стальне(2); Янтарне(3); Червонное; Червоноблагодатне; Червоногранітне; Червонопрапорне(3); Черноземне(4).**

– квантитативи: **Багатопільний; Двійне; Дворічна; Семиверстна; Семиланне; Трикратне; Трилядне; Трипрудне; Тритузне; Четвертня.**

– характеристикамісцевостізамісцемрозташування: **Ближне(5); Відпільне; Задне; Закітне; Залісне(4); Залужне(4); Залижня; Залилейные; Залізне(2); Західне (2); Запоківне; Західне(8); Конечний; Крайне(2); Кунечно; Лівобережна Сокілка; Міжгірне; Надрічне(2); Над'ярне(2); Осібне; Острівне(3); Передущельне; Перехресний; Південне(10); Північне(4); Підбірний; Підвальне; Підгайне(3); Підгірне(14); Підгородне(6); Піддубне(3); Поддубные(2); Подлхський(2); Підпільне; Підсінне; Підстепне; Під'язівні; Побережне(2); Поворотне; Погородно; Подвірне(2); Подгорный; Подмоги́льная; Подольный; Подорожне(2); Подстепная; Поперечне(2); Правобережне; Прибережне(5); Прилісне; Прилужне; Роздольне(14); Роздоріжне; Середне(2); Суміжне; Сусідне; Східне(7); Центральне(7).**

– за соціальною характеристикою: **Выборная; Заможне(5); Молодіжне(9); Незаможне(2); Письменне; Ситне(3); Спільне(2); Спірне(4).**

– за релігійною характеристикою: **Богородичне(4); Преображенне.**

Цікавим є те, що незначна частина ойконімів на *-ьп сформувалася на основі інших онімів, що нехарактерно для цього типу географічних назв: **Васюхно** (< о.н. Васюх); **Дніпрорудне** (< гідронім Дніпро + апелятив руда); **Заслучне** (< гідронім Случ); **Застугна(2)** (< гідронім Стугна); **Івано-Благодатне** (< о.н.Іван + апелятив благодать); **Присивашне** (< гелонім Сиваш). Ці ойконіми утворилися різними способами, але кожен з них містить суфікс *-ьп.

Ареал ойконімів на *-ьп у найпізніший період суттєво змінився порівняно з раннім та середнім періодами (див. Картосхема 3).

Так, у ХХ ст. географічні назви цього типу появилися на всій території України, при чому досить рівномірно. Крім давнього (Львів – Луцьк – Рівне), осередки сформувалися у межах таких орієнтирів: 1) Житомир – Київ – Черкаси; 2) Кіровоград – Полтава – Харків; 3) Херсон – Одеса; 4) Запоріжжя – Донецьк – Луганськ; 5) Крим.

Ойконімія на *-*ьп* представлена на території всієї Славії. Український ареал цих назв є частиною загальнослов'янського. Твірними основами географічних назв на *-*ьп* були і залишаються омонімічні відносні прикметники. Якісна різниця між ойконімами на *-*ьп* XIV–XVI ст. і ХХ–XXI ст. полягає в тому, що суфікс *-*ьп* на початковому етапі формування цих назв мав високий первинний ойконімічний потенціал, який засвідчував безпосередній зв'язок із характеристикою місцевості, однак з плином часу зв'язок слабшає, і це призвело до формування ойконімів за аналогією. І таке масове явище ми спостерігаємо у ХХ–XXI ст. Є ще й інша причина надпродуктивності ойконімів на *-*ьп* у найпізніший період – відносні прикметники із цим суфіксом в останнє століття стрімко розвивалися, тому ця „активність” поширилася і на сферу онімів, порушуючи при цьому первинну мотивацію у процесі номінації географічного об'єкта. Порівнюючи Картосхеми 1, 2 з Картосхемою 3, ми чітко бачимо суттєву різницю між ареалом давніх ойконімів на *-*ьп* та новими: географія назв на *-*ьп* у найраніший період окреслюється Подністров'ям, лінією Луцька – Вінниці – Києва, басейном Десни, а в найпізніший – вторинні географічних назв на *-*ьп* сконцентрувалися на сході, південному сході, півдні України. Причина криється у суспільно-історичних умовах цього періоду. Аналогічні ойконіми були поширені на території усього Радянського Союзу, відзначаємо і російський вплив на формування ойконімікону південного сходу України, і формальне насильницьке переіменування у період радянської влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ СКОРОЧЕННЯ

АДГВК – Купчинський О., *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти*, Львів 2004.

АЗР – *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*, т. 1, СПб. 1846.

АЛМ – *Акты литовской метрики, собранные Ф. Леонтовичем*, т. 1., вып.1–2, Варшава 1896–1897.

Андр. – Андріяшев О., *Нарис історії колонізації Сіверської землі до поч.ХVI в., Записки історико-філологічного відділу ВУАН*, кн.20, Київ 1928, с. 95–128.

Арх – *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов.*, ч. 1–8, Київ 1859–1914.

Арх. Сб. – *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемых при управлении Виленского учебного округа*, т. 1, Вильно 1867.

ВідД – Федорук Я., *Віленський договір 1856 року. Східноєвропейська криза і Україна в середині XVII століття*, Київ 2011.

ГВКЛ – *Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией А. Антоновича и К. Козловского*, Київ 1868.

Горін– Горін С., *Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя)*, 2009.

ДМАМЮ – *Документы московского архива Министерства юстиции*, Москва 1897, т. 1.

ЕД УАТУ – *Електронний довідник. Україна. Адміністративно-територіальний устрій*, <http://gska2.rada.gov.ua/pls/z7502/a002>, [10.12.2013].

ЕСЛГНПР – *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*, відп. ред. О. Стрижак, Київ 1985.

Ж – *Жерела до історії України-Руси*, Львів 1895–1900, т. 1–3; Львів 1903, т. 7.

Ипат. – *Ипатьевская летопись*, под ред. А. Шахматова, ПСЛР, т. 2., СПб. 1908.

ЙФМ – *Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів*, відп. ред. П. Захарчишина, Київ 1965.

Кр. – Крикун М., *Кількість і структура поселень Подільського воеводства в першій половині XVII ст.* [в:] „ЗНТШ”, т. 243, с. 374–521.

Кр.І – *Кількість і структура поселень Брацлавського воеводства в першій половині XVII століття* [в:] „ЗНТШ”, т. 252, с. 556–647.

Кр.ІІ – *Документи Брацлавського воеводства 1566–1606 років*, Львів 2008.

Лаз. – Лазаревский А., *Описание старой Малороссии. Полк стародубский*, Київ 1888; *Полк нежинский*, т. 2, Київ 1893.

ЛІМ – *Листи Івана Мазепи, 1687–1691*, І. Мазепа; упоряд. та авт. передм. В. Станіславський; відп. ред. В. Смолій; НАН України, Інститут історії України, Київ 2002.

ЛМК561 – *Литовська метрика, Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року*, Київ 2005.

Нов. – *Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов... Имена географические*. Составил И. Новицкий, т. 2, Київ 1882.

ОЛУ – *Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.*, Київ 1997.

ОНСН – *Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)*, Київ 1931.

Оп ДА – *Опись дѣлъ архива государственнаго совѣта. Томъ шестой. Дѣла государственнаго совѣта съ 1863 по 1866 годъ.*, СПб 1911.

ООстр – *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст.*, т. 1, Київ–Острог, Нью-Йорк 2004.

Пам. – *Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов, височайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: в 4 т.*, Київ 1848, Т. 1, Отд. 1, Отд. 2, Отд. 3; 1846, Т. 2, Отд. 1, Отд. 2, Отд. 3; 1852, Т. 3, Отд. 1, Отд. 2, Отд. 3; 1859, Т. 4, Отд. 1, Отд. 2, Отд. 3.

ПКВГ – *Памятная книжка Волынской Губернии на 1898 годъ. Издание Волынскаго Губернскаго Статистическаго комитета*, Житомиръ 1898. Отдѣлы I–IV.

ПШ – *Schematismus... diaeceseos Premisliensis pro anno Domini 1856, Premisliae, 1856; Схематисм... епархии перемыской на год... 1868, Перемишль, 1867; Шематизм... злучених епархій перемиської, самбірської і сяноцької на рік... 1934, Перемишль, 1934.*

ПШЛ. – С. Лисенко, Є. Чернецький, *Правобережна шляхта. Кінець XVIII– перша половина XIX ст. Довідник*, Біла Церква 2007.

РИБ – *Русская историческая библиотека. Литовская метрика.*, Пб., 1903, т. XX; СПб., 1910, т. 27; Юрьев 1914, т. 30; Пг., 1915, т. 33.

СелРУ – *Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр.*: упоряд. В. Баран, Г. Боряк, М. Бутич, В. Шандра та ін., Київ 1985.

РМ – *Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569–1675*, ред. і упор. Г. Боряк та ін., Київ 2002.

СпВолГ – *Списокъ населенныхъ мість Вольнской губерніи. Изданіе Вольнскаго Губернскаго Статистическаго Комитета*, Житомиръ 1911.

СПКО – *Список поселень Київської округи*, Київ 1926.

Теод. – Теодорович Н., *Волинь в описании городов, местечек и сел... Житомирский уезд, Новгород-Волинский уезд, Овруцкий уезд.*, Почаев 1888, т. 1. *Ровенский уезд, Острожский уезд, Дубенский уезд.*, Почаев 1889, т. 2. *Кременецкий и Заславский уезды.*, Почаев 1893, т. 3.

УкрАТП – *Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року*, Київ 1947.

Шульгач – Шульгач В., *Ойконімія Волині: етимологічний словник-довідник*, Київ 2001.

АНР – *Atlas historychny Polski*, red. W. Chapiński, T. Ładogórski, Warszawa 1970.

AGZ – *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie*, wyd. L. Tatomir, F. Liske, A. Prochaska, Lwów 1865–1935, т. 1–20.

AS – *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, т. 3, Lwów 1890; т. 4, 1890; т. 6, 1910.

LWR – *Lustracja Województwa ruskiego 1661–1665. Ziemia Przemyska i Sanocka*, Warszawa, cz. 1, 1970.; *Ziemia Halicka i Chełmska*, cz. 3, Warszawa 1876.

MRPS – *Marticularum Regni Poloniae summaria...*, wyd. R. Wierzbowski, Pars. 1–3, Warszawa 1905–1908.

MS – *Monumenta Confraternitatis stauropigianaе Leopoliensis*, edit. W. Milkowicz, Leopoliс, т. 1, 1895.

Proch. – *Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1697 r.*, A. Prochaska, Lwów 1890.

PSG – Maliszewski E., Olszewicz B., *Podręczny Słownik geograficzny ze szczególnem uwzględnieniem Polski, jej spraw i interesów*, t. 1–2, Warszawa 1927.

ZDM – *Zbiór dokumentów Małopolskich. Wydali Irena Sułkowska-Kuraś i Stanisław Kuraś*, cz. 6. Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386 – 1417, Wrocław 1974.

ŹDz – *Źródła dziejowe*, Warszawa, t. 5–22, 1877–1894.

ЛІТЕРАТУРА

Купчинська З., *Прикметники на *-ьн як твірні основи ойконімів України. Студії з ономастики та етимології*, Київ 2010, с. 137–146.

Купчинська З., *Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі (ойконіми на *ьн)*, *Lexika slovenskej onymie. Zbornik materialov zo 17. slovenskej onomastickej konferencie Trnava 12.-14.9.2007*, Bratislava 2010, s. 80–101.

Роспонд С., *Структура и стратиграфия древнерусских топонимов*, *Восточнославянская ономастика*, Москва 1972, с. 9–89.

Borek H., *Zachodniosłowiańskie nazwy toponimiczne z formantem -ьн-*, Wrocław 1968.

Ulaszyn H., *Słowotwórstwo [w:] Gramatyka zbiorowa*, Kraków 1915.

Archaic place names ending in *-ьн in Ukraine: area and chronology

Place names ending in *-ьн are found throughout the whole Slavonic territory. Derivational stems of geographic names ending in *-ьн have been and still remain homonymic relative adjectives. The qualitative difference between the place names ending in *-ьн in the 14th -16th centuries and those in the 20th -21st centuries is that the suffix *-ьн at the initial stage of these names' formation had a high primary place name potential stating a direct relationship with the locality, but in time the weakened relationship resulted in place name formation by analogy. Such a large scale phenomenon can be observed in the 20th -21st centuries. There

is another reason for the overproductivity of place names ending in *-ьн in the recent period, i.e. relative adjectives with this suffix have rapidly developed over the last few centuries. That is why this «activity» has also spread in the sphere of honyms, thus violating initial motivation in the nomination process of a geographic object. Geography of names ending in *-ьн in the earliest period is outlined by the Dniester basin, the line of Lutsk, Vinnytsya, Kyiv, and the Desna basin, while in the later period secondary geographic names ending in *-ьн have concentrated in the East, South East and South of Ukraine. This is caused by the social and historical conditions of this period. Place names formed by analogy spread all over the territory of the Soviet Union, and there was also Russian influence on the formation of South Eastern Ukrainian place names and formal forced renaming under Soviet power.

Key words: place names, derivational stem, area, chronology.

СТАРОУКРАЇНСЬКІ ГЕОГРАФІЧНІ АПЕЛЯТИВИ І ЇХНІ ПАРАЛЕЛІ У СЛОВНИКУ СТЕФАНА РУДНИЦЬКОГО

У сучасних умовах розбудови незалежної української держави важливе значення надається вивченню спеціальної лексики різних наук, в т.ч. географічної, і впорядкуванню сучасного українського наукового лексикону. Необхідною умовою для цього є аналіз процесу формування та трансформації термінологічних надбань впродовж тривалого часу і визначення їх місця у теперішньому словникові.

Досліджуючи географічні апелятиви мою увагу привернули наукові розробки з питань географічної науки Степана Рудницького (1877 – 1937) – вченого-енциклопедиста, члена багатьох європейських товариств, дійсного члена Математично-природописно-лікарської секції НТШ, якого вважають фундатором української наукової географії: „Нинішня географія” (1905), „Начерк географічної термінології” (1908), „Коротка географія України” (1910 – 1914), „Завдання географічної науки на українських землях” (1927) та ін. У своїх працях С. Рудницький підкреслює багатство української мови, доводить, що „ми, українці, маємо своє, питоме”, вживає суто українські терміни і поняття, доводячи, що українській мові немає потреби шукати в інших мовах потрібних слів через їх нестачу¹. У праці „Україна – наш рідний край” Степан Рудницький дуже цікаво і водночас науково описує форми рельєфу, водні об’єкти, рослинний і тваринний світ і зазначає, що географія, поруч з історією, українською етнологією і літературою дає людям відомості про їхню державу: „Географія, або землезнання, обіймає всі найважливіші відомості про землю і народ, що її заселює. Вона оповідає про сушу

1 С. Рудницький, *Академік Степан Рудницький* [в:] *Завдання Українського Географічного інституту та його видавництв*, Львів 1993, с. 55.

й море, про гори, горби, височини, низовини, про ріки, озера і багна, про підсоння (клімат), рослини і звірів, що живуть на Україні... Вона дає, одним словом, образ життя-буття українського народу на його рідній землі”².

Насамперед мене зацікавили німецько-українські словники д-ра Стефана Рудницького, укладені на матеріалі словника Желехівського, термінологічних матеріалів др. В. Левицького, І. Верхратського та зібраних з уст народу термінів під час екскурсій в Карпатах, Підгір’ї та на Поділлі наприкінці ХІХ ст. Д-р С. Рудницький вдається до німецької мови, вважаючи німецьку географічну термінологію найбільш докладною, методичною, системною і багатшою³. Розвідка „Начерк географічної термінології” була першою спробою фундаментальної розробки наукової термінології в українській географії у якій автор поділяє терміни на математичну географію, фізичну географію, біогеографію та антропогеографію.

Оскільки біологічна термінологія найближча до мого дослідження, спробою більш детально розглянути розвиток термінів із запропонованої С. Рудницьким групи⁴.

Найбільше відповідників українською мовою С. Рудницький подає до термінів на позначення:

- болотного ландшафту *Sumpf* (*Sumpfwald*, *Sumpfwiese*), яких нараховує 25 одиниць, *Moor* (*Moorboden*, *Moorgegend*) – 6 одиниць, із значенням „багнисте, грузьке місце, переважно зі стоячою водою”, „розріджена земля”;
- об’єктів орографічного рельєфу *Wüste* (*Wüstensteppe*) – 8 одиниць, *Wildnis* – 3 одиниці, *Ödland* – 2, *Einöde* – 1, із значенням „великий простір з бідною рослинністю або позбавлений рослинності”, „незаселена, необроблена ділянка землі”.

Аналізований номен *Sumpf* „болото” С. Рудницький подає як *багно*, *млака*, *мокляк*, *мочар*; *багновище*, *багнище*, *багновиця*,

2 *Idem*, *Україна – наш рідний край* [в:] *Політична географія*, Львів 1998, с. 25.

3 *Idem*, *Начерк географічної термінології* [в:] „Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імени Шевченка”, за ред. І. Верхратського, д-ра В. Левицького і д-ра С. Рудницького, т. 12, Львів 1908, с. 2.

4 Матеріалом для запропонованого дослідження слугували насамперед терміни запропоновані С. Рудницьким, Картотеки „Словника української мови ХVІ–І половини ХVІІ ст.” (далі КСУМ^{16–17}), яка зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (м. Львів).

багнука, багриня, балта; шлаковина, моклавина, мокравина; дреговина, дряговина; грузовика, грязюка; перемуллина; ревя; твань, тваня; иржавець; гниловоди.

Із перелічених номенів словник староукраїнської мови XIV-XV ст. засвідчує лише апелятив *багно* „багно” (я хве(д)кА Пашкова до(ч)кА дохновича... даровала есми... моужа свое(г)... своїми име(н) и о(т)чизными на им# «(б)лон(ъ)ны(м) а по(л)жами з боры з лесы з болоты с по(л)ми ись се ножа(т)ми з реками с потоки и з багны»⁵.

Пам'ятки української мови XVI-XVII ст. документують апелятиви на позначення болотного ландшафту зі значенням „багнисте, грузьке місце, переважно зі стоячою водою”, „розріджена земля” номенами *багно* (именя наши...зъ озерами...болотами, багнами – урожоному пану Якубови Миклашевському)⁶, *багонъ* (W(т) тое горы через малый багонъ) „багно, драговина, мочар”, а також засвідчено вживання прикметника *багнистий* „болотистий, багнистий” (дай ми ч.лка якового, которы(и) бы през⁺ нн#кѣи лѣсныи, тернистыи и багнистыи шол⁺ мѣстца)⁷, *грязь*, *грѣзь*, *гр#зь* „розріджена земля; болото, багно, глина, намул” (Тое рекши плюноу(л) на землю и оучиниль болото з⁺ глины [брѣе або грѣзь] и помазаль внымъ болото(м) вчи слѣпомоу)⁸, а також прикметником *грузкий*, *грузький* „грузький (у якому грузнуть)” (а потом есми повел... в зеленю плиски, посеред зеленое плиски в грузкию стриги)⁹, поплавь „болотиста місцевість” (снужати за огородами подданных на поплавахъ роздано на каждый польянокъ по осми сажень вширь концами ку залѣсю, за ровы, якъ знаки положоны у криниць)¹⁰.

Апелятив-комполит у С. Рудницького *гниловоди* у пам'ятках української мови XVI-XVII ст. представлений номеном *гниль*, та прикметником *гнилий*, *гнильй*, *гнилій* „(про воду, водойми) застоянний, затхлий, гнилий” (заправды... гнилоѣ студнѣ гнила# вода)¹¹.

В сучасній українській мові українські лексикографічні джерела засвідчують апелятиви *плавня* „заболочені, порослі вологолюбною

5 *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т.*, гол. редкол.: Л. Гумецька, Київ 1977–1978, т. 1, с. 83.

6 *Словник української мови XVI – першої половини XVII століття* [в:] Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, т. 2, Львів, с. 8.

7 *Ibidem*, s. 8.

8 *Ibidem*, т. 7, с. 110.

9 *Ibidem*, т. 7, с. 102.

10 КСУМ^{16–17}.

11 *Ibidem*, т. 6, с. 230.

рослиннісю низькі береги річок, що затоплюються під час повені”, *плав* „ділянка трясовини, де під шаром рослинності є вода”; *млака* „заболочена низина; трясовина”, *поплава* „болотисте пасовище”¹² подає як слова західноукраїнського походження; *мочар* як синонім до *багно* „драговина, трясовина”, а також діалекти *мокляк* „низина залита водою”, *мокра вина* „болото”.

Сучасне німецьке *Sumpf* не втратило свого давнього значення „багнисте, грузьке місце, переважно зі стоячою водою”, „розріджена земля”, але в сучасному перекладі має значення „болото, трясовина”¹³.

Із значенням болотного ландшафту С. Рудницький подає також німецькі *moor*, *moorboden*, *moorgegend* та їх відповідники *торфище*, *руда*, *руда вина*; *торфиста почва*; *плаве*, *плавя*.

Пам’ятки української мови XVI-XVII століття засвідчують лише апелятив *руда* „струмок, болото”, а також фіксують з цією семантикою словотворчий тип з суфіксом **-к**, який надає йому демінутивного забарвлення: *рудка* «„струмок, болото” (которая ле(ж)ит на(д) рекою Гу(и)вою, п#ты(и) копе(ц) межи тыми (ж) долинами к болоту, шосты(и) и самы(и) до w(л)са, которы(и) на ру(д)це Прежо(в)це, и чере(з) то(т) wлес, пустивши# троха на ни(з) тою ру(д)кою Прежо(в)кою, та(к)же копцы веду(чи) w(т) тое руды Прежо(в)ки просто на по(л)день // слонца, то есть на wзеро, чере(з) wзеро просто у ду(б)рову Не(т)чи(н)скую а(ж) до ру(д)ки Ставе(ц)кое”¹⁴.

Із семантикою „багнисте, грузьке місце, переважно зі стоячою водою”, „розріджена земля”, спорадично лексема виявляється на синтагматичному рівні – за рахунок іменних конкретизаторів, утворюючи топоніми: *Гнелое руды*, Ру(д)ка Прежо(в)ка, Ру(д)ка Ставе(ц)кая – (то(т) кгру(нт) межи врочищами Гнелое руды, которая в Рыболова Гне(з)да и Михале(в)ско(г)[о] Броду о(т) реки Гу(и) вы а (в)довъжъ чере(з) Ру(д)ку Прежо(в)ку ми(мо) wле(с) на по(л)де(н) поле(м), мимо wзеро, а до Ру(д)ки Ставе(ц)кое”¹⁵.

У сучасному перекладі слова *moor* „болото, трясовина”, *moorboden* „болотяний ґрунт”, *moorgegend* „болотиста місцевість”¹⁶

12 *Словник української мови*: в 11 т., гол. редкол. І. Білодід, Київ 1970–1980.

13 *Німецько-український словник*, <http://www.uk.glosbe.com/de/uk>, [29.01.2014].

14 *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)*, за ред. В. Німчука, Київ 1991, с. 60.

15 *Ibidem*, с. 59.

16 *Німецько-український словник*, *op. cit.*

не втратили свого давнього значення „багнисте, грузьке місце, переважно зі стоячою водою”, „розріджена земля”, але не зберегли відповідників, які подає д-р. С. Рудницький. Лише номен *руда* зафіксований як діалект із значенням „іржаве багно, болото”¹⁷.

Об'єкти орорельєфу представлені німецькими *Wüste*: пустиня, пустара, пустар, пустарник, пустир, путош, путошак „великий простір з бідною рослинністю або позбавлений рослинності”, *Wüstensteppe*: пустинний степ „великий безлісий рівнинний простір у зоні сухого клімату”, *Wildnis*: постара, оступ, остеп „незабудоване, запущене місце” *Ödland*: неужиток, постара „незабудоване, запущене місце”, *Einöde*: пустка „незаселена, необроблена ділянка землі”.

Ілюстрований матеріал із спільним коренем можна поділити на дві лексико-семантичні групи: 1) простір з бідною рослинністю або позбавлений рослинності; 2) незаселена, запущена, необроблена ділянка землі.

Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. засвідчує вживання лексеми *пустын#*, *поустин#* на позначення: а) „(незайняте, не-своєне місце) пустище, пустка” (th(m) мы... дали... есмн емоу... едно мѣсто о(т) поустины... да осадн(т) соби село)¹⁸, б) „(покинута, запущена земля) пустка, пустище” (а хотар ѿда ест томоу половина селоу и поустыни от оусих сторон по старому хотароу)¹⁹.

У II половині XVI ст. пам'ятки української мови документують номен *пустел* на позначення „незаселена, запущена ділянка землі” (а за пустели втѣ шести... дес#ть леть а иньшие ближе# а иньшие еще дале#... и што з ро(з)дань# г(с.)дрѣского втѣ того замѣку втышло)²⁰.

Послідовно номен *пустин#*, *пустыня*, *пуста* пам'ятки фіксують без територіальних обмежень з XVII ст. на позначення: а) простір з бідною рослинністю або позбавлений рослинності (пойди бо „ в пустину, где сут стада мои, Азали тамъ в старости скончи лѣта свои)²¹, (а ... та(к) цѣлы» д.нь и ночь ход#чи, по пустыни... частью w(т) змордован# Доро(ж)него, частью w(т) голоду и прагнен#..., покл#книвши молилис#... и в... м.лтвѣ сконали)²²; б) *незайняте, неосвоєне місце*

17 Словник української мови, т. 8, с. 895.

18 СУМ¹⁴⁻¹⁵, т. 2, с. 277.

19 *Ibidem*, с. 277.

20 КСУМ¹⁶⁻¹⁷.

21 *Ibidem*.

22 *Ibidem*.

(записую ... дво(р) з ... вгородами, садами, ставами, млинами, з вымерами и (с) пу(с)тами)²³. Також на позначення „незаселена, запущена ділянка землі” засвідчено вживання субстантива *пустий* з іменником конкретизатором (а городе(н) в за(м)ки всихъ шесть дес#тъ и wdна...//... пана сольтановы две городни Подле его пуста# городн# wdна Казали тымъ которые коло ее городни своими мають ее заробити Ивана Ставецького городн# П#ти метанъ ввѣрщъкихъ ... городн#)²⁴.

Один раз зафіксовано апелятив пустизна „те, що не має значення, не становить вартості, марнота” вжитий у переносному значенні з абстрактним, узагальнювальним суфіксом *-изн-*, який вказує на опредметну ознаку (Цр.(с)тво Нб(с)ное, и животь вѣчнѣй прѣамі, за вѣчнѣю w(т)чизни: А грѣховнѣе житѣе «ко пусты(з)ни)²⁵.

Сучасне значення слів *Wüste, Wüstensteppe, Wildnis, Ödland, Einöde* не втратили свого значення „простір з бідною рослинністю або позбавлений рослинності”, „незаселена, необроблена, запущена ділянка землі”.

Спроба Стефана Рудницького вести до наукового обігу кінця XIX – початку XX століття українські географічні назви із давньою історією використання в писемній мові не отримала цілковитого сприйняття, як і зрештою, така ж праця інших членів НТШ у галузі української термінології медицини, хімії, природознавства, фізики. Більшість географічних слів так і не стали літературною нормою, а функціонують здебільшого у діалектах.

23 *Ibidem.*

24 *Ibidem.*

25 КСУМ¹⁶⁻¹⁷.

ДЖЕРЕЛА

ККПС – *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)*, відп. ред. В. Німчук, Київ 1991.

КСУМ^{16–17} – *Картотека Словника української мови XVI–I половини XVII ст.* [в:] Зберігається у Відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

СУМ – *Словник української мови*, за редкол.: І. Білодіда, т. 1–11, Київ, 1970–1980.

СУМ^{14–15} – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, за ред. Л. Гумецької, т. 1–2, Київ, 1977–1978.

СУМ^{16–17} – *Словник української мови XVI – першої половини XVII століття* [в:] Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів.

ЛІТЕРАТУРА

Рудницький С., *Академік Степан Рудницький* [в:] *Завдання Українського Географічного інституту та його видавництва*, Львів 1993, с. 193–217.

Рудницький С., *Начерк географічної термінології* [в:] „Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка”, ред. І. Верхратського, В. Левицького і д-ра С. Рудницького, Львів 1908, т. 12, с. 1–151.

Рудницький С., *Україна – наш рідний край* [в:] *Політична географія*, Львів 1998, с. 22–130.

Шаблій О., *Академік Степан Рудницький*, Львів 1999.

Old Ukrainian geographical appellatives and their parallels in Stephan Rudnytsky's dictionary

Geographical appellatives demand a careful selection from the written sources available to us, and attempts to recreate the development of the system of the Ukrainian geographical lexis encourages research into lexicographical works in the old Ukrainian period as well as in recent times.

In the article Stephan Rudnytsky's German – Ukrainian dictionary of geographical lexis was created, composed using material from

Zhelehivskyy's dictionary, V. Levytskyy's and I. Verhratskyy's terminology material and terms collected orally, namely lexis concerning words of biological geography (they are mainly descriptions of forest, steppe, and marsh landscapes) and their parallels in examples of the Ukrainian language from the 16th – 17th centuries (handwritten and published).

Key words: lexeme, etymon, appellative, nomen, geographical terminology, marsh landscape, ororelief, examples of the Ukrainian language in the 16th – 17th centuries.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ ЯК ОДНА З НОВІТНІХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ГРАМАТИЧНОГО ЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у граматичній системі української літературної мови спостерігаємо тенденцію до поступового повернення тих відмінкових форм іменників, які за радянських часів або обмежували у вжитку, або й зовсім не рекомендували для використання як ‘шкідливі’ чи такі, що суперечать „живій мові трудящих”¹, оскільки ними українська мова відрізнялася від російської, а це не відповідало офіційному курсові в колишньому СРСР на зближення української та російської мов. „Радянська система, – зауважував Юрій Шевельов, – встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови”².

Для лексичних одиниць, граматичних форм та синтаксичних конструкцій, які після тривалої перерви поступово повертаються до активного мовного вжитку, у науковій літературі поки ще немає єдиної спеціалізованої назви. Їх кваліфікують неоднаково³. Із-поміж різних найменувань найточнішою вважаємо назву *актуалізовані*.

- 1 *Хроніка НДІМ 1933–1934 рр.* [в:] *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: документи і матеріали*, упор. Л. Масенко та ін., Київ 2005, с. 153, 154.
- 2 Ю. Шевельов, *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус*, Чернівці 1998, с. 173.
- 3 О. Стишов, *Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі засобів масової інформації)*, Київ 2003, с. 87.

У пропонованій статті, спираючись на давні традиції історичного тла, на *Український правопис* різних років видання, на напрацювання попередників та власні спостереження за функціонуванням відмінкових форм іменників в українській літературній мові кінця ХХ – початку ХХІ сторіч, ми спробуємо встановити місце в сучасній системі словозміни тих відмінкових форм іменників, у вживанні яких порівняно з попереднім часом сталися зміни. Гтиметься про актуалізовані варіантні форми знахідного, давального та місцевого відмінків.

У сучасному слововжитку помітно активізувалося використання форм родового відмінка іменників – назв неістот чоловічого роду II відміни зі значенням знахідного з флексією *-а (-я)*. У цьому переконають як “живе” усне розмовне мовлення, так і зразки “обробленої” літературної мови – художні тексти, мова засобів масової інформації та зрідка навіть наукові видання, пор.: *Він навіть відкрив борта, стягнув мішка і всім давав читати, що на ньому написано* (С. Пономар); *Борис жартома показав екрану ноутбука кулака* (К. Матвієнко); *...внуки день і ніч печуть телевізора...* (Є. Пашковський); *Шлойма, міцніше притиснувши до грудей зелену папку, перевів на неї погляда й підморгнув, показуючи, що все о-кей, все залагоджено* (О. Ірванець); *...вивісили прапора* (телеканал СТБ); *Мер міста Житомира купив собі новенького японського джипа* (телеканал ІSTV); *...на цій ділянці шляху джип наздогнав ВАЗа* (телеканал НТН); *Від ОДА школа отримала новенького автобуса...* (Чернігівський обласний тижневик „Гарт”); *У ніч із 18 на 19 жовтня у Мені хтось підпалив легковика родини загиблого на Луганщині танкіста Максима Андрейченка* (Чернігівський обласний тижневик „Гарт”); *...трека видалено через погану якість виконання* (радіо Ера FM); *При перехідних дієсловах із заперечною часткою не широко вживають родового відмінка іменників – назв істот і неістот* (І. Вихованець); *Присудок передбачає підмета у формі називного відмінка* (К. Городенська); *У середині ХІХ ст. український етнограф П. Єфименко уклав словника, в якому зафіксовано 125 слів німецького походження* (Т. Пиц) та ін.

Уживання іменників – назв неістот чоловічого роду в знахідному відмінку однини з флексією *-а(-я)* відоме українській мові здавна і є її специфічною рисою. Проте в різні періоди розвитку української мови під впливом соціально-політичних чинників активність використання форми родового відмінка зі значенням знахідного була неоднаковою.

Особливо активно форму знахідного відмінка на *-а (-я)*, її історію та причини появи в мові, водночас активно послуговуючись нею, досліджували в 20–30 рр. ХХ ст. І це не випадково, адже відомо, що 20–30 рр. ХХ ст. увійшли в історію української літературної мови як період її національного відродження, дерусифікації, розвитку та утвердження самобутніх національних рис.

Потребу ґрунтовного дослідження явища заміни знахідного відмінка “неживих” іменників чоловічого роду формою родового на *-а (-я)* мовознавці Є. Тимченко⁴, М. Грунський⁵, О. Курило⁶, Г. Іваниця⁷, М. Сулима⁸, О. Матвієнко⁹, О.Н. Синявський¹⁰, І. Огієнко¹¹ та ін. умотивовували тим, що це явище ще передісторичне, відоме усім “живим” слов’янським мовам. „Із усіх слов’янських мов, – наголошує І. Огієнко, – українська знає цього процесу найбільше і він став її істотною ознакою. Заміна знахідного формою родового на *-а* – це притаманна споконвічна істотна ознака нашої мови, а тому конечно оминати її або занадто обмежувати не слід і не можна”¹². Мовознавці 20–30-х рр. ХХ ст. так активно боролися з “нехтуванням акузативних форм однини на *-а (-я)* від речівників чоловічого роду”¹³, що їх звинувачували навіть у „надуживанні цієї форми”¹⁴.

Проте після 30-х рр. ХХ ст. почався сильний тиск на українську мову, унаслідок чого „советська й російська влада в Україні, – зазначає І. Огієнко, – силою забороняє вільно вживати форми родового

-
- 4 Е. Тимченко, *Функции генетива в южнорусской языковой области*, Варшава 1913, с. 259–264; *Ідем, Українська граматики*, Київ 1917, с. 96.
 - 5 Н. Грунський, *Украинская граматики*, Київ 1918, с. 21; М. Грунський, М. Миرونенко, *Український правопис*, 1927, с. 49.
 - 6 О. Курило, *Уваги до сучасної української літературної мови*, Київ 2004, с. 104–114.
 - 7 Гр. Іваниця, *Курс украинского языка в кратком практическом изложении*, Государственное издательство Украины 1926, с. 100.
 - 8 М. Сулима, *Українська фраза*, Харків 1928, с. 37.
 - 9 О. Матвієнко, *Назовна та родова форма знахідного відмінка [в:] Збірник державних центральних курсів українознавства*, Харків 1930, с. 43–56.
 - 10 О. Синявський, *Норми української літературної мови*, Харків, Київ 1931, с. 51–53.
 - 11 І. Огієнко (митрополит Іларіон), *Наша літературна мова*, Київ 2011, с. 200–241.
 - 12 *Ibidem*, с. 240.
 - 13 О. Курило, *op. cit.*, с. 113.
 - 14 О. Матвієнко, *op. cit.*, с. 43, 56.

замість знахідного, і цим шкідливо нищить істотною окремішністю української мови”¹⁵.

Цю тенденцію відбивають різні видання *Українського правопису*. Зокрема, перелік іменників чоловічого роду, які в знахідному відмінку однини мають форму на *-а (-я)*, постійно звужувався, пор.: в *Українському правописі 1928*¹⁶ та 1933¹⁷ років таких іменників представлено найбільше, тоді як в “Українському правописі” 1946 р.¹⁸ та його другому виданні 1960 р.¹⁹ форму знахідного відмінка на *-а (-я)* дозволено мати лише трьом іменникам – *плуг(а)*, *дуб(а)* і *листа(а)*.

З приводу правила, поданого в *Українському правописі 1946 р.*, І. Огієнко обурено писав: „На основі цього “правила” тепер в Україні замінного відмінка на *-а* вживають тільки при деяких словах. А щоб не мати клопоту, зовсім не вживають його! Оминають заради святого спокою!”²⁰.

Лише в *Українському правописі 1990 р.* і його наступних перевидаваннях набір таких іменників збільшено до шести: *дуб(а)*, *карбованц(я)*, *лист(а)*, *нож(а)*, *олівц(я)*, *плуг(а)*²¹.

На вживання родового відмінка іменників чоловічого роду II відміни – назв неістот у функції знахідного як специфічну рису синтаксису української мови вказав І. Вихованець²². „Таку форму, – наголошує він, – слід кваліфікувати як другу форму знахідного у функції об’єкта, а не як родовий відмінок”²³.

Усі прибічники вільного функціонування в мові іменників чоловічого роду однини – назв неістот у формі знахідного відмінка, яка збігається з формою родового відмінка, одностайні в думці, що така форма притаманна передусім іменникам, котрі позначають

15 І. Огієнко (митрополит Іларіон), *op. cit.*, с. 240.

16 *Український правопис*, Харків 1928, с. 38.

17 *Український правопис*, Харків 1933, с. 34.

18 *Український правопис*, Київ 1946, с. 71.

19 *Український правопис*, Київ 1960, с. 82.

20 І. Огієнко (митрополит Іларіон), *op. cit.*, с. 228.

21 *Український правопис*, Київ 1990, с. 77; *Український правопис*, Київ 1997, с. 72.

22 І. Вихованець, *Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській мові*, Київ 1971, с. 32–33; *Idem*, *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992, с. 122.

23 *Ibidem*, с. 122.

конкретні („які ми можемо брати в руки й бачимо їх”²⁴) цілісні, чітко окреслені предмети²⁵, оскільки „закінчення -а (я) має властивість уконкретнювати й індивідуалізувати”²⁶.

За спостереженнями І. Огієнка, у знахідному відмінку однини форму родового відмінка можуть мати іменники чоловічого роду таких семантичних груп: 1) назви частин тіла: *ніс, рот, лоб, палець, ніготь, кулак, лікоть, живіт, хвіст, чуб, вус* і т. ін.; 2) назви хатніх і близьких нам речей: *каганець, мотуз, макогін, сірник, кошіль, серп, ключ, плуг, топір, деркач, дрюк, кіл, нагай, батіг, годинник* та ін.; 3) назви меблів: *ослін, стіл, диван, фотель*; 4) назви одягу та взуття: *кожух, жупан, пас, пояс, черевик, кашкет, плац, бриль, капелюх, фартух, халат* і т. ін.; 5) назви їжі: *калач, сухар, бублик* і т. ін.; 6) назви дерев: *дуб, граб, явір, бук, бузок, лист, пень* і т. ін.; 7) назви монет: *дукат, шеляг, п'ятак, карбованець* і т. ін.; 8) назви городніх рослин: *будяк, буряк, окріп, гарбуз, огірок, кавун* і т. ін.; 9) назви зброї: *меч, штик, револьвер, пістолет, пістоль, кулемет* і т. ін.; 11) вище подані назви реальних речей із кінцівкою *-ак, -ик, -ік, -ець*: *кулак, бублик, пеньок, кухлик, дрючок, кілок, бузок, зшиток, олівець* та ін.²⁷

Щодо іменників – „назв предметів уявних, реально не існуючих, що їх, – як зазначає І. Огієнко, – до рук не візьмеш і що їх власні очі не бачать”²⁸), то багато мовознавців вважає: вони не зазнали впливу іменників – назв істот, а тому в знахідному відмінку однини мають форму, спільну з формою називного відмінка²⁹. До цієї групи назв неістот І. Огієнко зараховує: “всі імена уявні (абстрактні), імена збірні (*полк, народ, ліс, очерет, ячмінь*), імена матеріяльні (*сніг, лід, шовк, пісок, хліб, попіл, цукор* і под.), неживі іменники, перейняті з чужих мов, особливо ж мало поширені (*факт, документ, епітет* тощо), назви місцевостей (*Берлін, Париж, Єрусалим, Дон, Сибір*), назви матерій, гірських порід і хімічних тіл (*шовк, оксамит, азот* і т. ін.), назви мір, окрім тих, які закінчуються на *-ець*”³⁰. Водночас

24 І. Огієнко (митрополит Іларіон), *ор. cit.*, с. 206.

25 О. Курило, *ор. cit.*, с. 133; О. Матвієнко, *ор. cit.*, с. 44; О. Синявський, *ор. cit.*, с. 52; І. Огієнко (митрополит Іларіон), *Наша...*, *ор. cit.*, с. 204–206.

26 О. Матвієнко, *ор. cit.*, с. 44.

27 І. Огієнко І. (митрополит Іларіон), *ор. cit.*, с. 205–206.

28 *Ibidem*, с. 206–207.

29 Є. Тимченко, *ор. cit.*, с. 96; О. Курило, *ор. cit.*, с. 114; М. Сулима, *ор. cit.*, с. 37; І. Огієнко (митрополит Іларіон), *ор. cit.*, с. 207.

30 *Ibidem*, с. 207.

мовознавець виокремлює проміжну групу іменників “уявно-реальних”, що “належать уявним назвам, але які ми аж надто часто переживаємо” і відносить до них назви бійок (*прочухан, ляпас, ляц, потиличник, помордасник*), назви погодних явищ (*вітер, мороз*), назви світил (*місяць*), назви днів тижня (*понеділок, вівторок, четвер*), назви усіх місяців, назви міри, ваги (*фунт, метр, гарнець*), назви граматичних термінів чоловічого роду (*іменник, прикметник, числівник, займенник, прислівник, дієприслівник, підмет, присудок, інфінітив* та ін.), назви танців (*гопак, козак, полонез, вальс*), назви написаного (сюди належать і слова на *-пис*): *акт, протокол, статут, закон, договір, контракт, лист, журнал, словник, диплом, папірець, чек, Апостол* (Книга), *літопис, допис, рукопис, план, процес, проект, гімн* та багато інших³¹. Ця група назв неістот, робить висновок І. Огієнко, „дуже велика, а з часом вона ще й поширюється”³².

Усі дослідники другої форми знахідного відмінка послідовні в думці, що сферою його використання є передусім усне розмовне мовлення та мова художньої літератури. На сучасному етапі розвитку української літературної мови спостерігаємо розширення сфер функціонально-стильового вживання форми знахідного відмінка на *-а (-я)* – використання її в засобах масової інформації та намагання впроваджувати в науковому стилі³³. Проте в науковому стилі сучасної української літературної мови “відродження” родової форми знахідного відмінка відбувається дуже повільно, а в офіційно-діловому стилі форм знахідного відмінка із закінченням *-а (-я)* взагалі немає. Окрім суб’єктивних чинників, це зумовлено також тим, що в цих стилях домінують іменники з абстрактним значенням, більшість із яких не може вживатися у формі другого знахідного відмінка.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. до активного вжитку поступово повертаються форми давального відмінка іменників II відміни із закінченнями *-ові, -еві (-еві)*, які в мовній практиці 50–80-х рр. ХХ ст. під впливом екстралінгвальних чинників витіснялися формами на *-у(-ю)*, притаманними давальному відмінкові іменників чоловічого та середнього родів російської мови. На це звертають

31 *Ibidem*, с. 207–209.

32 *Ibidem*, с. 208.

33 М. Гінзбург, *Про форми знахідного відмінка в українських фахових текстах* [в:] „Українська мова”, № 4, 2012, с. 39.

увагу в своїх дослідженнях І. Вихованець³⁴, В. Юносова³⁵, Т. Коць³⁶ та інші мовознавці. Зокрема, Т. Коць зауважує, що в найавторитетніших граматичних працях поч. ХХ ст. характерними ознаками української мови вважали форми давального відмінка на *-ові, -еві (-єві)*, яким рекомендували надавати перевагу, тоді як варіантні форми на *-у(-ю)* вважали архаїчними й малопоширеними. Проте в мовній практиці 50–80-х рр. ХХ ст. під впливом соціально-історичних чинників всупереч виразним традиціям академічних граматик до збереження визначальних рис української мови закінчення *-ові, -еві (-єві)* у назвах істот чоловічого та середнього родів однини витіснялося закінченням *-у(-ю)*³⁷. За спостереженнями дослідниці, “це засвідчує мовна практика, зокрема, офіційно-діловий, науковий і публіцистичний стилі”³⁸. Цитовану думку потверджує висновок Г. Ворнич, котра відзначає, що у 80-х рр. ХХ ст. українській літературній мові було властиве виразне стильове розшарування форм давального відмінка на *-ові/-у*. У мові художньої літератури, фольклору перевагу надавали формі на *-ові*, а в науково-технічній літературі – переважало закінчення *-у*³⁹.

У сучасній українській літературній мові, зауважує І. Вихованець, „давальний відмінок помітно втрачає флексію *-у* в іменниках – назвах істот і істот чоловічого роду однини і послуговується дедалі більше флексіями *-ові* й *-еві*”⁴⁰. Справді, мовна практика кінця ХХ – початку ХХІ сторіч засвідчує значно активніше, ніж у попередні періоди функціонування української літературної мови, уживання іменників II відміни на *-ові, -еві (-єві)*. Зокрема, в публіцистичному та офіційно-діловому стилях, спостерігаємо виразну тенденцію до широкого використання закінчення *-ові, -еві (-єві)* в іменниках чоловічого роду однини – назвах істот, передусім – осіб, напр.: *Слово на уроці надали директорові школи* (газета „Дзеркало тижня”); *Підготували такий курс відеолекцій, який дозволяє студен-*

34 І. Вихованець, *Динамічні процеси в українському іменниковому відмінюванні* [в:] “Українська мова”, № 3–4, 2003, с. 33–37.

35 В. Юносова, *Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові*, Київ 2003.

36 Т. Коць, *Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі*, Київ 2010.

37 Т. Коць, *op. cit.*, с. 177.

38 Т. Коць, *op. cit.*, с. 213.

39 Г. Ворнич, *Форми давального відмінка* [в:] “Культура слова”, № 24, 1983, с. 57.

40 І. Вихованець І., *Динамічні процеси...*, с. 34.

тові не лише слухати матеріал, але й бачити викладача (газета „Дзеркало тижня”); ... фотопортрет письменника ... з дарчим підписом **братові** Амвросію (газета „Літературна Україна”); Але статус Малоросійської губернії не личить ані українській владі, ані українському **народові** (газета „Україна молода”); Правда про знижки і розпродажі: що треба знати **покупцеві**? (газета „Розумне господарство”) тощо.

В офіційно-діловому стилі української літературної мови кінця ХХ – початку ХХІ сторіч іменники чоловічого роду однини – назви осіб із закінченням *-ові, -еві (-еві)* використовують також значно ширше, ніж у попередній період. Проте, проаналізувавши вхідну кореспонденцію Інституту української мови НАН України за період 1999 – 2013 рр., ми спостерегли, що в середньому в 70% листів-запитів дописувачі продовжують вживати форму давального відмінка на *-у* – директору й, відповідно, лише в 30 % – форму давального відмінка на *-ові* – директорові.

У назвах неістот чоловічого роду в сучасній мовній практиці також спостерігаємо широке вживання в давальному відмінку флексії *-ові, -еві (-еві)*, яка в художньому, публіцистичному та деяких різновидах наукового стилю (здебільшого в мовознавчих та літературознавчих працях) навіть витісняє флексію *-у(-ю)*, пор.: *І невідкладна твоя музика Часові* (Ю. Рибчинський); *Яке щастя для людства, Що ми, дорослі, не маємо сили Підкорити дітей нашому впливові* (І. Драч); *Заборонить доцеві* поливають гінке стебло, щоб не зросло колосся, *поетові* – писать і малювать, щоб приректи народ на безголосся? (Д. Білоус); *Ліпше тому болеві* заткатись (журнал „Березіль”); *Я певен, що редактори і видавці так само загальмували, або й закрили назавжди вихід у світ ще не одному автору, не одному оригінальному художньому творові...* (М. Карасьов, <http://www.bukvoid.com.ua>); *...письменниця водить читача лабіринтами, все більше закручуючи історію і додаючи сюжетові* гостроти, динаміки та експресії (Ю. Юліна, <http://www.bukvoid.com.ua>); *А ще з огляду на те, що дитячому творові* притаманна гранична простота, намагаюся втиснути в нього друге, якщо не третє, дно (Володимир Рутківський); *Як на мене, романові* не вистачає високої трагічної ноти: хтось мав би загинути, рятуючи інших (О. Соловей, <http://www.bukvoid.com.ua>); *Завдяки такому впливові...* (із матеріалів наукової конференції); *Та більше щастило фольклорові*, він приваблював до себе досить велику кількість дослідників (журнал „Український світ”);

...присвійному **займенникові** їх притаманний неповний ступінь формальної граматизації значення присвійності... (І. Вихованець); Ю. Шевельов віддавав сили не лише своїм науковим сюжетам, які його цікавили, а й **аналізові**, поширенню праць інших давніших і сучасних авторів (П. Гриценко); З-поміж методів дослідження, які використано в роботі, ... цілком виправдано віддано перевагу психологічному **експериментові** (М. Степаненко); ...у складнопідрядних реченнях при реченневий зв'язок відповідає умовному **векторові**... (Р. Христіанінова) та ін.

Свого часу І. Огієнко зауважував, що закінчення давального відмінка *-ові, -еві (-еві)* „...захопило майже всі іменники чоловічого роду і стало вдиратися навіть до назв роду середнього”⁴¹. Справді, сьогодні тенденція до повернення закінчення *-ові, -еві (-еві)* поширилася навіть на іменники середнього роду, котрі протягом багатьох сторіч не мали варіантних закінчень.

„Староукраїнські пам'ятки XIV–XVI ст., а також джерела XVII ст., – наголошує В. Юносова, – засвідчують вживання іменників середнього роду тільки з закінченням *-у(-ю)*. Але вже у творах письменників XIX – поч. XX ст., зокрема Т. Шевченка, Панаса Мирного, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Винниченка, спостерігаємо паралельно із закінченням *-у* в іменниках середнього роду закінчення *-ові*”⁴². Дослідник мови української періодичної преси кінця XIX – початку XX ст. М. Жовтобрюх також указував на вживаність закінчення *-ові* в іменниках не тільки чоловічого, а й середнього роду: *ділові, лихові*⁴³.

Українські правописи різних років видання фіксують неоднакову кількість іменників середнього роду, для яких поряд із закінченням *-у(-ю)* допускали вживання закінчення *-ові, -еві (-еві)*, пор.: в *Українському правописі* 1928 р. таких іменників найбільше – шість (*теляткові, лихові, серцеві, військові, святкові, сонцеві*)⁴⁴, в *Українському правописі* 1933 р. закінчення *-ові* зафіксовано тільки для двох іменників – назв істот – *дитяткові* й *немовляткові*, але *місту, святу, серцю, сонцю* тощо⁴⁵, а в “Українському правописі”

41 І. Огієнко (митрополит Іларіон), *Рідна мова*, Київ 2010, с. 253.

42 В. Юносова, *op. cit.*, с. 50.

43 М. Жовтобрюх, *Мова української періодичної преси. (Кінець XIX–початок XXI ст.)*, Київ 1970, с. 51.

44 *Український правопис*, Харків 1928, с. 36.

45 *Український правопис*, Харків 1933, с. 33.

1946⁴⁶ та 1960⁴⁷ років флексію *-ові, -еві (-еві)*, крім іменників – назв істот *дитяткові, немовляткові, теляткові*, повернуто також двом іменникам – назвам неістот – *лихові та серцеві*.

Попри те, що згідно з чинним українським правописом закінчення *-ові, -еві (-еві)* в давальному відмінку однини можуть мати лише три іменники – назви неістот середнього роду – *лихові, містові, серцеві*⁴⁸ – сучасна мовна практика фіксує значно ширше коло іменників середнього роду на *-ові, -еві (-еві)*, пор.: *Дивуватися можна небові в калюжах на міському асфальті, посмішці дитини, зморшкам на лиці старого, наче мапі, за якою можна простежити хід його власної історії* (Ірена Карпа); *...не відаючи, як запобігти лихові* (П. Загребельний); *Мала незабудка, А сонцєві каже “люблю”* (С. Пушик); *Уважали, що Трійця відкриває дорогу справжньому літові* (Радіожурнал “Рідне слово”); *Бо всупереч живем того, що знаєм, навкір недолі, тілові навкір, і обриси покинутого краю ще зберігає вилущений зір* (П. Мовчан); *Львів’янин подарував військові БТРа* (телеканал “СТБ”); *Улюблену справу – улюбленому містові!* (вісник Кіровоградської міської ради „Вечірня газета”); *Тому що підгорецькі бойки і в часи “хмельниччини”, і в період визвольних змагань, і у лавах УПА хотіли волі нашому краєві, Україні* (газета “Вікна”); *Яку оцінку поставите своєму літові?* (газета „Високий замок”); *Людей і особливо молоді зібралась повна зала, ніде було яблукові впасти* (газета „Голос Баштанщини”) тощо.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. серед трьох закінчень місцевого відмінка *-і(-ї), -у(-ю), -ові, -еві, (-еві)* змін у функціонуванні зазнало закінчення *-ові, -еві, (-еві)*. Це закінчення, порівняно із закінченнями *-і(-ї)* та *-у(-ю)*, за походженням є новішим, оскільки проникає до місцевого відмінка під впливом давального. У 80-х рр. ХХ ст., за спостереженнями В. Поставного⁴⁹, Н. Сологуб⁵⁰ та П. Тимошенка⁵¹,

46 *Український правопис*, Київ 1946, с. 70–71.

47 *Український правопис*, Київ 1960, с. 81.

48 *Український правопис*, Київ 1997, с. 71.

49 В. Поставний, *Морфологічні варіанти іменників [в:]*, „Українська мова і література в школі”, № 8, 1974, с. 42.

50 Н. Сологуб, *Вариантные флексии предложного падежа имён существительных в современном украинском литературном языке, автореф. дисс. ... канд. филол. наук*, Киев 1975, с. 24.

51 П. Тимошенко, *Флексії місцевого відмінка однини іменників другої відміни [в:]* “Українська мова і література в школі”, № 3, 1975, с. 29.

варіант місцевого однини на *-ові, -еві, (-еві)* відзначався найменшою активністю. Його вживали в іменниках – назвах істот і значно рідше – в іменниках категорії неістот. Обмежене використання іменників – назв неістот на *-ові, -еві, (-еві)* у зазначений період можна пояснити тими ж чинниками, що зумовили обмежене використання в 50–80 рр. давального відмінка іменників – назв неістот на *-ові, -еві, (-еві)*.

Витіснення місцевого відмінка іменників – назв неістот на *-ові, -еві, (-еві)* іменниками з флексіями *-у(-ю)* в середині ХХ ст. відбувають також різні видання *Українського правопису*: згідно з *Українським правописом* 1928⁵² та 1933⁵³ рр. закінчення *-ові, -еві, (-еві)* в місцевому відмінку мали іменники чоловічого роду переважно в назвах істот та деякі іменники – назви неістот (*у рухові*), тоді як *Український правопис* 1946⁵⁴ та 1960⁵⁵ рр. в місцевому відмінку однини іменників чоловічого та середнього родів – назв неістот закінчення *-ові, -еві, (-еві)* взагалі унеможлиблює.

У чинному *Українському правописі* в місцевому відмінку однини іменників другої відміни на позначення неістот також надано перевагу закінченню *-у(-ю)*, паралельні форми на *-ові, -еві, (-еві)* уможливлено тільки для “іменників чоловічого та середнього роду твердої групи із суфіксами *-к-, -ак-, -ик-, -ок-, -к(о) -у(-ю): у будинкові, на державові, на літакові, на ліжкові* тощо”⁵⁶.

Сучасна мовна практика засвідчує вживання із закінченнями *-ові, -еві, (-еві)*, окрім згаданих, також інших іменників – назв неістот чоловічого та середнього родів: *на місяцеві, на поверхові, у дзьобові, у штабові, у краєві, при інститутові, при храмові, на аналізові, на небові* тощо. Цей процес засвідчують переважно художня література та публіцистика, дещо рідше – науковий стиль. Пор.: *Участь держави в розвиткові книговидавничої справи за часів Центральної Ради засвідчена ініціативою створення в Міністерстві освіти Видавничого відділу...* (О. Данилевська); *І в цьому яблукові все – і спокуса, і гріх, і порятунок, – словом, містерія нашого життя* (газета „Україна молода”); *Я сам у гаєві...* (Я. Чорногуз); *І кожне з них [пташенят] принесло у дзьобові*

52 *Український правопис*, Харків 1928, с. 41.

53 *Український правопис*, Харків 1933, с. 35.

54 *Український правопис*, Київ 1946, с. 72–73.

55 *Український правопис*, Київ 1960, с. 83.

56 *Український правопис*, Київ 1997, с. 73.

по зернині (Ф. Мамчур); [Жук (гордо):]. **На Місяцеві** катався! (Н. Шейко-Медведева); ...а також і те, що відбувається **у рідному краєві** (із наук. статті); ...відділ морської піхоти **при Головному штабові** Морського міністерства (із наук. статті); ...мистецький комітет **при Українському Інституті** Модерного Мистецтва (газета „Час і Події”); **При храмові** діяла школа... (З інтернетівського видання „Полтавщина”); **Об’єктивна соціолінгвістична оцінка впливу суспільства на мову ґрунтується на аналізові** всіх елементів структури мовної політики (О. Данилевська); **Відкинути весь абстракціонізм і сконцентруватись на сюжетові** (із рецензії, <http://www.bukvoid.com.ua>) тощо.

Отже, актуалізація відмінкових форм іменників – одна з характерних ознак розвитку граматичного ладу української літературної мови початку ХХ – кінця ХХІ ст., зумовлена суспільно-політичними змінами, які відбулися в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ сторіч. Унаслідок демократизації суспільства мовці стали вільнішими у виборі відмінкових форм, що спричинило зміни у використанні тих варіантних закінчень іменників, які через соціально-політичні умови функціонування української літературної мови в попередні періоди свого розвитку були витіснені на периферію мовного вжитку. Ці зміни виявилися передусім в актуалізації форм знахідного відмінка з флексією *-a(-я)* та флексії *-ові, -еві, (-еві)* у давальному та місцевому відмінках, що засвідчує потребу перегляду сучасних норм уживання закінчень іменників у названих відмінках.

Попри те, що згадані актуалізовані відмінкові форми є нормативними граматичними одиницями, аналіз джерел, які належать до різних функціональних стилів сучасної української літературної мови, засвідчує неоднаковий ступінь їхньої актуалізації. Найшвидше на зміни у вживанні згаданих відмінкових закінчень іменників реагує публіцистичний стиль. Розмовний та художній стилі відбивають тяглість тенденції попередніх років до широкого вживання форм знахідного відмінка з флексією *-a(-я)* та давального й місцевого відмінка іменників чоловічого та середнього родів на *-ові, -еві (-еві)*. Обмеженіше варіантність відмінкових форм зафіксовано в науковому стилі. Офіційно-діловий стиль зміни у вживанні проаналізованих відмінкових закінчень відбиває вибірково: найпослідовніше в документах виявлено варіантність закінчень *-ові, -еві (-еві)* та *-у(-ю)* в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду – назв істот, тоді як форма знахідного відмінка з флексією *-a(-я)* в офіційно-діловому стилі ще не набула поширення.

Насамкінець зазначимо, що на поч. ХХІ ст. можна простежити зміни у вживанні форм інших відмінків, а саме: повернення до вжитку кличного відмінка як спеціалізованого морфологічного засобу вираження звертання до кого-, чого-небудь в українській мові; використання флексії *-і* в конструкціях місцевого відмінка з прийменником *по*; поширення флексії *-у(-ю)* родового відмінка іменників чоловічого роду – назв неістот на нові групи іменників, які традиційно мали в родовому відмінку закінчення *-а(-я)* (передусім на назви танців, ігор, міст тощо) та ін. Це матеріал для подальших наукових студій.

ЛІТЕРАТУРА

- Вихованець І., *Динамічні процеси в українському іменниковому відмінюванні* [в:] „Українська мова”, № 3–4, 2003, с. 33–37.
- Вихованець І., *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992.
- Вихованець І., *Розмовляймо українською : мовознавчі етюди*, Київ 2012.
- Вихованець І., *Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській мові*, Київ 1971.
- Воронич Г., *Форми давального відмінка*, [в:] „Культура слова”, № 24, 1983, с. 55–58.
- Гінзбург М., *Про форми знахідного відмінка в українських фахових текстах*, [в:] „Українська мова”, № 4, 2012, с. 29–40.
- Грунський Н., *Украинская грамматика*, Київ 1918.
- Грунський М., Мироненко М., *Український правопис*, 1927.
- Жовтобрюх М. *Мова української періодичної преси. (Кінець XIX – початок XXI ст.)*, Київ 1970.
- Иваница Гр., *Курс украинского языка в кратком практическом изложении*, Государственное издательство Украины 1926.
- Історична граматики української мови*, укл. О. Безпалько, М. Бойчук, М. Жовтобрюх, Київ 1962.
- Історія українського правопису: XVI–XX століття: хрестоматія*, упор. В. Німчук, Н. Пуряєва, Київ 2004.
- Коць Т., *Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі*, Київ 2010.
- Курило О., *Уваги до сучасної української літературної мови*, Київ 2004.
- Курс сучасної української літературної мови: у 2 т.*, за ред. Л. Булаховського, Київ 1951.
- Матвієнко О., *Назовна та родова форма знахідного відмінка* [в:] Збірник державних центральних курсів українознавства, Харків 1930, с. 43–56.
- Огієнко І. (митрополит Іларіон), *Наша літературна мова*, Київ 2011.
- Огієнко І. (митрополит Іларіон), *Рідна мова*, Київ 2010.
- Поставний В., *Морфологічні варіанти іменників* [в:] “Українська мова і література в школі”, № 8, 1974, с. 35–44.

- Синявський О., *Норми української літературної мови*, Харків, Київ 1931.
- Сологуб Н., *Вариантные флексии предложного падежа имён существительных в современном украинском литературном языке, автореф. дисс. ... канд. филол. наук*, Киев 1975.
- СТИШОВ О., *Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі засобів масової інформації)*, Київ 2003.
- Сулима М., *Українська фраза*, Харків 1928.
- Сучасна українська літературна мова: Синтаксис*, за заг. ред. І. Білодіда, Київ 1972.
- Тимошенко П., *Флексії місцевого відмінка однини іменників другої відміни*, [в:] „Українська мова і література в школі”, № 3, 1975, с. 28–38.
- Тимченко Е., *Функции генетива в южнорусской языковой области*, Варшава 1913.
- Тимченко Є., *Українська граматики*, Київ 1917.
- Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциту: Док. і матеріали*, упор. Л. Масенко та ін., Київ 2005.
- Український правопис*, Київ 1946.
- Український правопис*, Київ 1960.
- Український правопис*, Київ 1990.
- Український правопис*, Київ 1997.
- Український правопис*, Харків 1928.
- Український правопис*, Харків 1933.
- Фаріон І., *Мовна норма: знищення, пошук, віднова (науково-навчальне видання)*, Івано-Франківськ 2010.
- Шевельов Юрій, *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус*, Чернівці 1998.
- Юносова В., *Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові*, Київ 2003.

Updating case forms as one of the latest tendencies in the development of the grammatical system of the Ukrainian literary language at the end of the 20th – beginning of the 21st centuries

In this article the problem of updating variant forms of the accusative, dative and locative cases of nouns in the Ukrainian literary language at the end of the 20th – beginning of the 21st centuries is investigated; their status in the context of morphological norms is determined, and modern tendencies of the functional-stylistic usage of these morphological variants are established and characterised.

Key words: updating case forms, endings, noun, accusative case, genitive case, dative case, locative case.

ГРАМАТИЧНЕ ОСВОЄННЯ ІНШОМОВНИХ НЕВІДМІНЮВАНИХ ІМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Функціонування невідмінюваних іменників іншомовного походження в сучасній українській мові, процес їхнього входження до нової граматичної системи, пристосування до неї – складне, багатоаспектне й протяжне в часі явище, яке розглядаємо в тісній взаємодії з позамовними та мовними чинниками.

Традиційно до невідмінюваних іменників зараховують слова, які передають відповідні граматичні значення синтаксично, тобто „розрізнення граєм відмінка, числа і роду цих іменників здійснюють засоби контексту (форми узгоджуваних, координованих або керованих слів)”¹. Характерною особливістю невідмінюваних субстантивів є неповне підпорядкування законам відмінювання іменникових лексем, що зумовлено морфонологічними та нормативними факторами, мовною традицією формальної адаптації іншомовних слів та тенденцією до збереження первинного фонематичного оформлення слова.

В останні десятиріччя в граматичному освоєнні іншомовних невідмінюваних іменників спостерігаємо динамічні процеси, зумовлені входженням невідмінюваного слова до активного вжитку, популярністю його серед носіїв мови. У пропонованій статті, спираючись на напрацювання попередників, українські словники та власні спостереження за функціонуванням невідмінюваних іменників іншомовного походження в українській літературній мові кінця ХХ – початку ХХІ ст., спробуємо встановити основні тенденції перерозподілу невідмінюваних іменників за родами, схарактеризуємо зрушення у словозміні цих іменників та проаналізуємо особливості синтаксичного вираження відмінкових значень цих іменників.

1 І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови*, Київ 2004, с. 42.

Як засвідчила мовна практика останніх десятиріч, у сучасній українській мові розвиваються специфічні критерії мотивації граматичного роду іншомовних невідмінюваних іменників – назв неістот, що зумовлено мовними й позамовними чинниками, які внесли додаткову мотивацію в наявну структуру родової кваліфікації запозичень. Дослідники граматичних категорій іменника, передусім О. Безпояско² та А. Загнітко³, уже відзначали наявність хитань в оформленні категорії роду невідмінюваних іменників – назв неістот. Це зумовлено багатьма чинниками, серед яких варто назвати активне входження нового слова до лексичного фонду української мови, формування системи синонімічних, лексико-семантичних зв'язків, підпорядкування всім граматичним категоріям і виникнення морфологічних зв'язків з системою відмінюваних іменників. Граматичний рід невідмінюваних іменників іншомовного походження здебільшого визначають за граматичним родом того загального відмінюваного іменника, який становить щодо невідмінюваного родове поняття, бо запозичене слово через відсутність морфологічної мотивованості родової належності асоціюється з родовим словом, унаслідок чого граматичний рід загальної назви переноситься на іншомовне слово⁴.

Цей чинник зумовив зміну граматичного значення середнього роду на граматичне значення чоловічого роду в багатьох іншомовних невідмінюваних іменників – назв неістот. Слова *торнадо*, *памперо*, *майстро*, *сироко*, *грего* в сучасній українській літературній мові функціонують як іменники чоловічого роду, бо їхнє родове поняття позначає іменник чоловічого роду *вітер*, пор.: **Торнадо** також зруйнував багато житлових будинків, машин, повалив дерева та лінії електропередач (газета „Україна молода”); *На південь Італії налетів **сироко**, наніс піску з Сахари* (Л. Костенко); **Торнадо** відніс хлопця на 107 метрів (газета „Високий замок”);... *хмара на південному заході катастрофічно росла, **майстро** поволі переліг на **грего** – протилежний вітер, **грего** підганяв хмару з усіх боків* (Ю. Яновський).

Аналогічна ситуація щодо родової кваліфікації й деяких невідмінюваних іменників лексико-семантичної групи “назви танців”.

2 О. Безпояско, *Іменні граматичні категорії*, Київ 1991, с. 123–129.

3 А. Загнітко, *Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис*, Донецьк 2011, с. 168–174.

4 *Ibidem*, с. 168.

Як іменники чоловічого роду вживаються *буги-вуги* (американський парний танець), *лімбо* (сучасний танець-змагання), *сиртакі* (популярний грецький танець), *шимі* (салонний бальний танець). Напр.: *Лише потім усвідомлюєш: це враження актор створює навмисно, щоб на останніх хвилинах вистави захопити публіку раптовим перевтіленням, шаленим **сиртакі** в синхронному дуєті з Хостікоєвим* (журнал „Віче”); *Веселий, запальний **сиртакі** – танець вільних людей* (журнал „Віче”); *Він [хлопець] вчинив як справжній лицар – станцював запальний **буги-вуги*** (knukim.edu.ua). Проте не всі невідмінювані іменники цієї лексико-семантичної групи зазнали родової трансформації, пор.: *болеро*, невідм., с. р. – старовинний іспанський танець⁵; *ліпсі*, невідм., с. р. – парний танець⁶; *фанданго*, невідм., с. р. – іспанський народний танець⁷ тощо. Невідмінюваний іменник *ча-ча-ча* (швидкий ритмічний танець латиноамериканського походження) у *Великому тлумачному словнику сучасної української мови* подано як іменник жіночого роду⁸, а у *Словнику української мови*⁹ – як іменник з подвійним граматичним значенням середнього та жіночого роду. Очевидно, вторинне граматичне значення жіночого роду закріпилося за подібністю цього іншомовного слова до форм відмінюваних іменників з фіналлю –а, які традиційно в українській мові належать до жіночого роду.

До чоловічого роду віднесено також *брі*, *сулугуні* (за родовою назвою *сир*); *каберне*, *сапераві*, *ркацителі* (за родовою назвою *виноград*); *гаспачо*, *сальморехо* (за родовою назвою *суп*); *бенді* (за родовою назвою *хокей з м'ячем*); *кабукі* (за родовою назвою *театр*); *регі*, *кантрі* (за родовою назвою *різновид, стиль у музиці*); *метилблау*, *нейблау*, *індантеблау* (за родовою назвою *барвник*); *мачете* (за родовою назвою *ніж-тесак*); *комбі*, *багі* (за родовою назвою *автомобіль*); *гохуа* (за родовою назвою *живопис*); *луї* (слово зберігає чоловічий рід через наявність чіткого зв'язку з іменником *луїдор*); *кавасакі* (за родовою назвою *човен*); *махалля* (за родовою назвою *квартал у східному місті*); *карбонадо* (за родовою назвою *алмаз*); *рістрето*, *капучино*, *експресо* (за родовою назвою *напій*), *хачапурі*

5 *Словник української мови*, за ред. В. Жайворонка, Київ 2012, с. 67.

6 *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, за ред. В. Бусла, Київ; Ірпінь 2004, с. 491.

7 *Ibidem*, с. 1315.

8 *Ibidem*, с. 1372.

9 *Словник української мови*, с. 1266.

(за родовою назвою *хліб*) та ін., напр.: *До того ж сулугуні солоний, а класична моцарела – ні* (газета „Голос України”); *Найвідомішими грузинськими сортами винограду є білий ркацителі та червоний сапераві, які є головною сировиною під час виготовлення різних видів ординарних і марочних вин* (газета „Молодий буковинець”); *В іспанській кухні це – сальморехо і знаменитий гаспачо* (газета „Україна молода”); *Із супу бідарів іспанський гаспачо поступово перетворився на справді королівську страву* (інтернет-видання „Українська правда”); *У класичному японському кабукі чоловіки виконують і жіночі ролі* (libterstory.blogspot.com); *...гострий мачете, який зі свистом розсікає тягуче глизяве повітря, раз за разом врізаючись в малахітове тіло джунглів* (М. Кідрук); *...кавова карта цього закладу, крім традиційного “експресо”, пропонує скуштувати, скажімо, досі мені невідомий “рістрето”* (газета “Без цензури”); *Де це серед ночі в придорожньому кафе, як за помахом чарівної палички, можуть з’явитися гарячий хачапурі й вино?* (газета „Дзеркало тижня”); *...аджарський хачапурі роблять у вигляді човника із сирим жовтком посередині* (газета „Україна молода”). Ці приклади свідчать, що перерозподіл граматичного значення роду активно відбувається саме серед невідмінюваних іменників-неологізмів.

Тенденція до родової диференціації за тематично означуваним словом зумовлює перенесення і граматичного значення жіночого роду відмінюваного іменника, що виступає родовою назвою, на видові номінації іменників – назв неістот невідмінюваного зразка. Наприклад, слова *амхара, банту, гінді, зулу, йоруба, кечуа, мандинго, маорі, навахо, пехлеві, пунишу, публо, санго, сомалі, суахілі, урду, фіджі, хауса* тощо функціонують як іменники жіночого роду, бо їхнє родове поняття виражає іменник *мова* з графемою жіночого роду, пор.: *Російська опинилася на почесному тридцять четвертому, яке поділила з монгольською та суахілі* (Ю. Андрухович); *...другу молодість переживають такі мови африканських народів, як суахілі, хауса, санго та йоруба* (журнал „Наука і суспільство”); *Офіційними тут [у Танзанії] визнано дві мови – суахілі і англійську* (газета „Україна молода”); *З 2010 року на студіях України можна замовляти дубляж хоч російською мовою, хоч суахілі, було б бажання* (газета „Дзеркало тижня”); *Про те, що книга мала неабиякий розголос у світі, свідчать хоча б її видання на таких мовах світу, як бенгальська, пунишу, суахілі, японська, китайська* (газета „Україна молода”). Проте субстантив *палі* (одна

з середньоіндійських мов) у *Великому зведеному орфографічному словнику сучасної української мови*¹⁰ та *Українському орфографічному словнику*¹¹ зафіксований як іменник чоловічого роду, що, на нашу думку, зумовлено впливом російської мови, де іменники – назви мов мають значення чоловічого роду.

Закон семантичного підпорядкування в сучасній мовній практиці зумовив зміну граматичного значення середнього роду на граматичне значення жіночого роду в таких невідмінюваних іменників – назв неістот: *авеню*, *штраسه* (за родовою назвою *вулиця*); *боржомі*, *віші* (за родовою назвою “мінеральна вода”); *страдиварі*, *хардингфеле* (за родовою назвою *скрипка*); *вилепілі*, *стабуле* (за родовою назвою *сопілка*); *бері-бері*, *мільдю* (за родовою назвою *хвороба*); *кольрабі*, *саямі* (за родовими назвами *капуста*, *ковбаса* відповідно); *пастічко* (за родовою назвою *опера*); *проміле* (за родовою назвою *частка*); *торі* (за родовою назвою *партія*); *кондакарі* (за родовою назвою *книга*) та ін. Пор.: *На тій самій нью-йоркській П'ятій авеню* стояв готель «Пер» (П. Загребельний); *Як це давно зроблено, наприклад, у Німеччині, де мало не на кожному хуторі є своя Індустрі-штраسه – вулиця, на якій розташовані малі й середні фірми* (газета „Україна молода”); *Усім відома “боржомі”, наприклад, належить до гідрокарбонатних вод* (газета „Україна молода”); *Хроматична сопілка – сестра білоруської дуди, польської фуярки, чеської сопеліни, російської сопелі, литовської лумдзяліси, латиської стабуле, естонської вилепілі* (журнал „Музика”).

У закріпленні вторинного граматичного значення роду важливим чинником виступає формальна подібність невідмінюваного іменника до відмінюваних. Багато лексем з фіналлю -а набули граматичного значення жіночого роду, пор.: *фейхоа*, *твема*, *бальбоа*, *мудра*, *лоа*, *ча-ча-ча* та ін., напр.:...*фейхоа – іспанського походження, з родини міртових. На Кавказі вічнозелена, росте чагарниками або деревцями* (журнал „Україна”). Іншомовні слова *карт-блани*, *жакоб* і под. належать до чоловічого роду за формальною ознакою, напр.: *Глава КМДА одержує повний карт-блани, формує коаліцію в Київграді* (газета „Експрес”); *Виконавча влада і губернатор отримали певний карт-блани у просуванні через облраду*

10 *Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови*, Київ; Ірпінь 2003, с. 454.

11 *Український орфографічний словник*, Київ 2009, с. 555.

галузевих програм (газета „Дзеркало тижня”); Найближчими роками наші партнери з Євросоюзу спостерігатимуть за нами, оцінюватимуть, як ми використали той **карт-бланш**, який вони нам подарували (газета „Галичина”).

Невідмінювані іменники *біенале*, *тріенале* мають значення “фестиваль” або “виставка”, які розрізняють за допомогою грамем чоловічого або жіночого роду, пор.: У минулій **біенале** брали участь митці із Сербії, Словаччини і США (газета „Україна молода”); Одеситка Оксана Мась, яка збрала оплески на попередньому Венеціанському **біенале** завдяки картині-іконі, складеній із писанок, цьогоріч також представлятиме Україну (газета „Україна молода”). Показниками граматичного значення роду в цих реченнях є приіменниковий залежний член з атрибутивною функцією. Крім того, у цій ролі можуть використовуватися й інші синтаксичні засоби – займенники різних груп, дієслова у функції предиката чи ідентифікатора.

Деякі невідмінювані іменники мають граматичне значення середнього і чоловічого або середнього і жіночого роду, напр.: *есперанто*, *віші*, *ламенто* – ж. і с. роду; *бренді*, *екю*, *ескудо*, *наргіле*, *нейтрино*, *па-де-де*, *па-де-труа*, *статус-кво*, *хаші* – с. і ч. роду. Вторинне граматичне значення роду цих іменників новіше і зумовлене системою лексико-семантичних зв'язків невідмінюваного іменника як видової номінації і загальнородової назви, унаслідок чого відбувається перенесення формально мотивованого роду відмінюваного іменника на невідмінюваний.

Тенденція визначати граматичне значення роду невідмінюваних іменників – назв неістот відповідно до комплексу лексико-семантичних зв'язків є дуже активною в сучасній українській мові. У “Великому зведеному орфографічному словнику української мови”¹² невідмінювані іменники-неологізми зафіксовані без граматичної індексації родової належності, напр.: *адрія*, *азмарі*, *айтису*, *акме*, *алонже*, *альніко*, *аматисто*, *асулехо*, *бахші*, *бахуврихі*, *баяті*, *бензое*, *броше*, *варимю*, *візе*, *ігапо*, *імпасто*, *індосо*, *іно*, *інсі*, *інтонако*, *кабі*, *каліпсо*, *каліче*, *кантаджиро*, *каррі*, *катакхалі*, *ківарі*, *кокле*, *корзо*, *котарзі*, *кото*, *пандеро*, *пандурі*, *сантурі*, *синто*, *соті*, *субімаго*, *субіто*, *субресо*, *тату*, *тондо*, *ферніко*, *чанді* та ін. Ці неологізми свідчать про витворення абсолютно нових

12 *Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови*, Київ: Ірпінь 2003.

і відмінних тенденцій та законів родової диференціації невідмінюваних іменників. Тільки мовна практика й активне освоєння таких субстантивів українською мовою диференціюють на перспективу їхній граматичний рід.

Родова належність іншомовних невідмінюваних іменників – власних географічних назв, найменувань газет, журналів підпорядкована формально мотивованому граматичному значенню роду загальних назв, що виступають родовими поняттями – держава, місто, озеро, річка, гора, острів, столиця, порт, провінція, штат, газета, журнал і т. ін.: *гостинне **Батумі** (місто), стрімка **Арагві** (річка), висока **Ай-Петрі** (вершина), зелений **Хоккайдо** (острів), небезпечний **Страмболі** (вулкан)*. Функціонування маловідомих і рідковживаних іменників супроводжується своєрідними “позначками” – родовими назвами, пор.: *Скелет кита знайдено біля столиці країни **Сантьяго** (газета „Вечірній Київ”); Імена українських альпіністів, що загинули в ущелині **Безенгі**, назвали в їхньому місті (газета „Україна молода”); Речника лікуватимуть у штаті **Огайо** (газета „Вечірній Київ”)*. Для невідмінюваних іменників-топонімів, які відомі широкому загалу, такі позначки необов’язкові, пор.: *Юрій Іванович на літні вакації вирушив аж до далекої латиноамериканської **Перу** (газета „Україна молода”)*. Якщо слово співвідноситься з різними родовими поняттями, воно вживається в різних формах роду, напр.: ***Гаїті** потроху оговтується після найбільш руйнівного у своїй історії землетрусу, який 12 січня перетворив цю бідну, але мальовничу **країну** в Карибському морі на руїни (газета „Україна молода”); Увечері понеділка за місцевим часом (опівночі за київським) **острів Гаїті** захитався від найпотужнішого землетрусу (газета „Україна молода”)*.

За родовою назвою визначають і рід невідмінюваних іменників – назв органів преси, громадських організацій, спортивних клубів, команд тощо. Напр.: *Про це повідомила „**Торонто стар**” (газета); „**Темпо**” (журнал) подав цікаві публікації про футбольний чемпіонат; „**Наполі**” (команда) перемогла у фінальному матчі з рахунком 3:1.*

На сучасному етапі функціонування української мови, особливо у публіцистичному та розмовному стилях, спостерігаємо тенденцію, суть якої полягає в прагненні окремих авторів увести іншомовні невідмінювані іменники до активного словника української мови й повністю підпорядкувати законам відмінювання всіх іменників, пор.: *Ось його вони [люди] й захищають, підпалюючи **авта***

продажних місцевих чиновників, прокурорів та суддів (газета „Дзеркало тижня”); А в 91-му році, коли Юрій вперше їхав за кордон, Леся **автом** відвезла його до Мюнхена (газета „Україна молода”); Інспектор ДАІ ... підійшов **до авта**, що рухалося із низькою швидкістю (газета “Високий замок”); **Кіна** не буде. Київський кінотеатр відмовляється від російського кіно (газета „Україна молода”); Прем’єр-міністр опікується цим **кіном** настільки, що кілька хвилин виконував роль оператора на знімальному майданчику (газета „Вечірній Київ”); Вони навряд чи згадають, коли останній раз їздили **на метрі** (журнал „ПіК”).

Відомо, що в проекті найновішої редакції українського правопису (1999) запропоновано впровадити нову норму, згідно з якою морфемна структура всіх іменників – загальних назв іношомовного походження середнього роду з кінцевим –о після пригосного підлягає членуванню на основу і флексію¹³. Ми також вважаємо, що відмінювання таких іменників має бути узаконено. Наша думка в цьому питанні спирається на влучне міркування І. Вихованця, який у своїй статті „Динамічні процеси в українському іменниковому відмінюванні” зазначав: „Штучне затримування й не закріплення того, що відшліфоване в народній мові, а отже, прогресивних динамічних процесів, видається консервативним”¹⁴.

Невідмінювані іменники іношомовного походження можуть виконувати всі первинні семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні функції відмінків, притаманні іншим іменникам: називний – суб’єкт (граматичний підмет), родовий – поєднання суб’єктної та об’єктної семантики (приіменниковий другорядний член речення), давальний – адресат (придієслівний другорядний член речення), знахідний – об’єкт (придієслівний сильнокерований другорядний член речення), орудний – інструментальна функція (придієслівний член речення), місцевий – локатив (детермінантне значення), кличний – функція адресата – потенційного суб’єкта дії або суб’єкта стану, пор.: *Нині перша **леді** Грузії виховує двох синів – Едуарда й Ніколоза* (журнал „Віче”); *...могилу **ребе** Нахмана в Умані щорічно ... відвідують тисячі його послідовників хасидів* (газета „Україна молода”); *Бритні Спірз оголосила, що... безмежно вдячна **папараці*** (газета „Україна молода”); *...запросили **сомельє***

13 Український правопис (проект найновішої редакції), Київ 1999.

14 І. Вихованець, *Динамічні процеси в українському іменниковому відмінюванні* [в:] „Українська мова”, № 3–4, 2003, с. 37.

для професійної дегустації напоїв, також долучили до цієї процедури і звичайних споживачів (газета „Урядовий кур’єр”); Смагливий нащадок майя старанно прорубує дорогу в хащах, вправно орудуючи величезним **мачете** (М. Кідрук); **Хмарочос на П’ятій Авеню** було побудовано у 1970-ті роки (газета „Дзеркало тижня”); **Пані Оксано**, що є основою вашого життя? (газета „Голос України”). Як засвідчують приклади, особливістю відмінкових категорійних значень невідмінюваних іменників є їхня формальна нереалізованість. Семантика відповідних відмінків іншомовних невідмінюваних іменників виражена за допомогою синтагматичних засобів (флексій атрибутивних елементів, дієслівних предикатів).

Словозміна іншомовних невідмінюваних іменників сучасної української мови становить розгалужену систему морфологічного вираження грамем іменникових категорій, що утворюють нульову відміну. На основі класифікаційної категорії роду та семантичних і формальних ознак невідмінювані іменники можемо об’єднати у вісім парадигм: чотири повні та чотири неповні. До першої повної парадигми належать невідмінювані субстантиви-апелятиви чоловічого роду, які за семантикою розподіляємо на три підгрупи: 1) назви осіб чоловічої статі: *мсьє, кюре, денді, мачо, папараці, рефері, ребе, маестро, гуру* та ін.; 2) назви фаунонімів: *агамі, ара, гризлі, ему, какаду* тощо; 3) назви неживих предметів: *луї, комбі, нарзіле* тощо. Друга повна парадигма об’єднує невідмінювані іменники-апелятиви жіночого роду, що є назвами: 1) осіб жіночої статі: *леді, міс, мадам, місіс, пані, фрау* та ін.; 2) фаунонімів: *івасі, ківі, пугасу, це-це* та ін.; 3) неживих предметів: *страдиварі, кольрабі, вилепілі* тощо. Третій тип нульових парадигм репрезентують невідмінювані іменники-апелятиви з омонімічними відмінковими формами, які зафіксовані в словниках української мови як грамеми чоловічого і жіночого роду, напр.: *візаві, протезе, конферансьє, кутюр’є, ультра, кенгуру, колі* тощо. Четверту нульову парадигму утворюють невідмінювані субстантиви середнього роду – назви неживих предметів, зокрема: *кашне, трюмо, фортепіано, ранчо, реле, авто, сомбреро, бра* тощо.

Певна частина іншомовних невідмінюваних іменників української мови формує неповну семичленну відмінково-числову парадигму відмінювання. Її утворюють одининні та множинні субстантиви, представлені системою форм одного ряду – однини або множини. Сингулятиви виражають значення неозначеної сукупності, колективної єдності, індивідуалізації, а плюративи – роздільно-складної

множинності, парності. Зважаючи на це, одинні субстантиви нульової відміни об'єднуюмо в три неповні відмінково-числові парадигми: 1) невідмінювані загальні та власні іменники чоловічого роду: *гохуа, жакоб, торнадо, сироко, сулугуні, Сомалі, Кіпрі* тощо; 2) невідмінювані загальні та власні іменники жіночого роду: *беребері, мільдю, манту, Перу, Міссурі* та ін.; 3) іношомовні невідмінювані загальні та власні іменники середнього роду: *меню, рагу, муліне, вето, комюніке, рандеву, реноме, кредо, Баку, Торонто* та ін. Невідмінювані іменники нульової відміни, що вживаються лише у формі множини, формують одну неповну парадигму і мають спільну сему “сукупна множинність”. Більшість невідмінюваних плуративів є назвами народів, народностей, націй: *майя, басуто, йоруба, ваорані, ханти, зулу* та ін.

Отже, іношомовні невідмінювані іменники мають свої характерні особливості адаптації до граматичної системи сучасної української мови та виявляють нові тенденції функціонування таких лексем, які зумовлені активним пристосуванням цих іменників до морфологічного та синтаксичного рівнів мови-реципієнта, потребою передавати відношення, які для них є новими. Термін “невідмінювані іменники” є умовним, бо він позначає одиниці, яким властива тільки формальна незмінність. Ці іменники мають омонімічні грами в усіх можливих формах і типові морфологічні категорії.

Список умовних скорочень

ч. р. – чоловічий рід

ж. р. – жіночий рід

с. р. – середній рід

невідм. – невідмінюваний іменник

ЛІТЕРАТУРА

- Безпояско О., *Іменні граматичні категорії*, Київ 1991.
- Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови*, за ред. В. Бусла, Київ; Ірпінь 2003.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови*, за ред. В. Бусла, Київ; Ірпінь 2004.
- Вихованець І., *Динамічні процеси в українському іменниковому відмінюванні* [в:] „Українська мова”, № 3–4, 2003, с. 33–37.
- Вихованець І., Городенська К., *Теоретична морфологія української мови*, Київ 2004.
- Загнітко А., *Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис*, Донецьк 2011.
- Словник української мови*, за ред. В. Жайворонка, Київ 2012.
- Український орфографічний словник*, Київ 2009.
- Український правопис (проект найновішої редакції)*, Київ 1999.

Grammatical borrowing of indeclinable foreign nouns into the Ukrainian language at the end of the 20th and beginning of the 21st centuries

The article presents complex research into the borrowing of indeclinable foreign nouns on the grammatical level into the Ukrainian literary language of the end of the 20th and beginning of the 21st centuries. The article determines the basic tendencies of gender differentiation in the new indeclinable nouns; it reveals the instability of gender determination in some of them and the divergences in regulation of gender features. Types of zero declension paradigms have been pointed out. The term “indeclinable nouns” is conditional because these words have homogeneous case forms and are formally inflexible.

Key words: indeclinable nouns, grammatical borrowing, lexical and semantic group, masculine gender, feminine gender, neuter, case, zero declension, paradigm.

Інститут української філології та літературної творчості
імені Андрія Малишка, Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

РОЗВИТОК ОНОМАСІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ГРАМАТИЦІ ХХ СТ.

Мовознавство ХХ ст. засвідчує концептуальне розмаїття граматичних студій, у яких репрезентовано різні напрями, аспекти та підходи до вивчення граматичної системи мови.

В історії лінгвістичної думки здавна виділяють два основні напрями досліджень, які мають різні найменування і по-різному потрактовуються, зокрема такі, як: формальний і функціональний, традиційний і логічний, морфологічний і синтаксичний, емпіричний і раціональний, семасіологічний і ономасіологічний. Беручи до уваги останню термінологічну кореляцію (семасіологічний – ономасіологічний), варто зазначити, що у першому випадку йдеться про граматики, орієнтовані на позицію слухача, а в другому – на позицію мовця.

Ономасіологічний підхід до вивчення мовних явищ протиставляється семасіологічному за напрямком дослідження від речі або явища до думки про цю річ, явище й до їхнього позначення за допомогою мовних засобів. У мовознавстві ономасіологія (як теорія номінації та один з розділів семантики) репрезентована у вужчому потрактуванні як учення про процеси називання словом і лексичної об'єктивації понять або в ширшому – як галузь дослідження усієї номінативної діяльності в мові, що відображує і об'єктивує членування світу у процесі пізнання його об'єктів і зв'язків¹. Ономасіологічний підхід витлумачують як спрямованість дослідження від поняття до слова, від функції до засобу, від ситуації до номінації тощо.

1 *Лингвистический энциклопедический словарь*, гл. ред. В. Ярцева, Москва 2002, с. 345.

Отже, ономасіологічний підхід до вивчення мови ґрунтується на врахуванні позиції мовця, який добирає ті або ті мовні форми для вираження того або того позамовного змісту й послуговується в своєму мовленні властивою йому мовною системою, натомість семасіологічний підхід передбачає зворотний шлях: мовлення – мовна система/мовна форма – позамовний зміст². Проте обидва підходи виявляють тісний діалектичний зв'язок. Спираючись на методологічні засади ономасіологічного підходу до вивчення одного з найскладніших, центральних розділів мовознавства – граматики, до наукового обігу уведено термін *ономасіологічна граMATика*, тобто та, що забезпечує потреби мовця.

Ономасіологічна граMATика, як і семасіологічна, існує у двох формах – структурній і функціональній. Структурно-ономасіологічна граMATика досліджує мову з погляду мовця, тобто у напрямку „позамовний зміст – мовна форма”. Іншими словами, її призначення полягає в систематизації змістових структур мови. Функціонально-ономасіологічна граMATика досліджує функціонування мови з погляду мовця, тобто у напрямку „мовна система – мовлення”. Інакше кажучи, її призначення – це вивчення функціонування змістових структур мови в мовленнєвій діяльності мовця³. Диференціація цих двох форм найчіткіше виявилася у ХХ ст. у граMATичних теоріях Л. Вайсгербера (структурний аспект ономасіологічної граMATики) і Г. Гійома (функціональний аспект ономасіологічної граMATики).

Мета пропонованої статті полягає у короткому огляді тих основних граMATичних концепцій ХХ ст., які ґрунтуються на ономасіологічному підході до аналізу мовних явищ.

Аналізуючи граMATичні концепції ХХ ст. ономасіологічного спрямування, В. Даниленко виділив серед них три різновиди: структурний (Ф. Брюно, Л. Вайсгербер), функціональний (Г. Гійом) і структурно-функціональний (О. Есперсен, Ш. Баллі, В. Матезіус, Л. Щерба, І. Мещанінов)⁴. На думку дослідника, Ф. Брюно, О. Есперсен, В. Матезіус і Ш. Баллі можуть бути названі засновниками сучасної ономасіологічної граMATики.

2 В. Даниленко, *Ономасиологическое направление в грамматике*, Москва 2009, с. 7.

3 *Ibidem*, с. 42–43.

4 В. Даниленко, *Ономасиологическое направление в истории грамматики* [в:] „Вопросы языкознания”, № 3, 1988, с. 122.

Пояснюючи використований у книзі „Думка і мова” засадничий підхід, Ф. Брюно писав: „Я хотів би тільки представити в ній методичний виклад фактів думки, розглянутих і класифікованих щодо мови і засобів вираження, які їм відповідають”⁵. „Нехай читачі не дивуються, що я йду від думки до форм її вираження в мові. Повернення до ідеологічної граматики XVIII мене зовсім не лякає”⁶. Нова „ідеологічна” граматика мала систематизувати мовні засоби на ономасіологічній основі, тобто спираючись на певні ономасіологічні категорії. Причому на ґрунті однієї категорії об’єднувалися різнорівневі засоби мови – лексичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні. У цьому саме і полягало новаторство структурно-ономасіологічної граматики Ф. Брюно, у якій до складу змістових структур мови дослідник увів одиниці різних мовних рівнів. Отже, Ф. Брюно започаткував ономасіологічну граматику міжрівневого типу, або граматику з імпліцитною дисциплінарною структурою (на відміну від традиційної ономасіологічної граматики з експліцитною дисциплінарною структурою)⁷.

В основу структурно-ономасіологічної граматики Ф. Брюно покладено п’ять змістових зон: предмети, події, обставини, характеристики і відношення, які дослідник виділяє на основі мовної субстації. Наприклад, „предмети” співвідносяться з іменниками, „події” – з дієсловами, „обставини” – з прислівниками, „характеристики” – з прикметниками.

Граматику Ф. Брюно часто критикували за відсутність чіткої дисциплінарної структури. Як зауважує В. Гак, у випадку нехтування принципом дисциплінарності в ономасіологічній граматиці вона припиняє бути граматиною і перетворюється на функціонально-ономасіологічний опис мови⁸. В. Даниленко заперечує таку критику, стверджуючи необхідність визнання, окрім ономасіологічної граматики з експліцитною дисциплінарною структурою, також ономасіологічної граматики з імпліцитною дисциплінарною структурою⁹.

5 F. Brunot, *La pensée et la langue. Méthodes, principes et plan d'une théorie nouvelle du langage appliquée au français*, Paris 1922, p. 7.

6 *Ibidem*, p. 19.

7 В. Даниленко, *Ономасиологическое направление в грамматике*, *op. cit.*, с. 251–258.

8 В. Гак, *К типологии функциональных подходов к изучению языка* [В:] *Проблемы функциональной грамматики*, под ред. В. Ярцевой, Москва 1985, с. 15.

9 В. Даниленко, *Ономасиологическое направление в истории...*, с. 123.

Граматику Л. Вайсгербера можна кваліфікувати як структурно-ономасіологічну граматику стратифікаційного типу¹⁰. В історії граматики Л. Вайсгербер виділив три основні напрями: 1) орієнтований на звуки (*lautbezogen*), 2) орієнтований на (мовний) зміст (*inhaltbezogen*), 3) орієнтований на речі (*sachbezogen*)¹¹. Два останні напрями він чітко розмежував, хоча й потрактував як ономасіологічні. Різницю між згаданими напрямими автор вбачав у тому, що напрям, орієнтований на речі, підходить до мовних структур з боку об'єктивного світу, а напрям, орієнтований на зміст, досліджує ці структури з позиції самого мовного змісту¹². У цьому є контексті Л. Вайсгербер також виділяв когнитивну (*leistungbezogene*) і прагматичну (*wirkungbezogene*) граматики.

Найвищу мету своєї граматики Л. Вайсгербер вбачав у визначенні національної своєрідності змістових структур мови. Ця мета є недосяжною, бо змістові структури мови обов'язково співвідносяться зі структурою об'єктивної реальності, але, як зауважує В. Даниленко, прагнення досягнути її не могло не позначитися на своєрідності його граматики, орієнтованої на зміст, що дало змогу кваліфікувати її як структурно-ономасіологічну¹³. Проте автор виявляв суб'єктивний („світоглядний”) складник в змістових структурах безвідносно до мовленнєвої діяльності мовця, спрямованої на створення і формулювання речення-висловлення. Дослідник розвивав польову теорію змістових структур. Еталоном у граматиці Л. Вайсгербера була ідеографія. Принцип польової організації поширювався на усі мовні рівні. Проте це виявляло певну недоречність, адже організація лексичого матеріалу за семантичними полями значно менше пов'язана з мовленнєвою діяльністю мовця, ніж організація словотвірного, морфологічного і синтаксичного матеріалу, бо лексеми співвідносяться з об'єктами позамовного світу безпосередніше, ніж одиниці інших мовних рівнів. Отже, роль польового принципу в словотворі, морфології та синтаксисі має бути обмеженішою, ніж в лексикології. З цього приводу В. Даниленко зауважує, що „систематизація словотвірних і синтаксичних структур в ономасіологічній граматиці повинна відбуватися спочатку на основі певних категорій і тільки потім на „польовій” основі. Так само, очевидно, варто підходити

10 *Ibidem*, с. 300–307.

11 L. Weisgerber, *Die vier Stufen in der Erforschung der Sprachen.*, Düsseldorf 1963.

12 *Ibidem*.

13 В. Даниленко, *Ономасіологіческое направление в истории...*, с. 124.

і до класифікації змістових структур у морфології, оскільки відбір морфологічних форм у процесі творення речення залежить від порядку встановлення в ньому граматичних відношень”¹⁴.

Ономасіологічна модель мови у Л. Вайсгербера має абсолютну етноцентричну орієнтацію. Своєрідність німецької мови відображується у мовній свідомості її носіїв (мовців). Мова виступає рушійною силою у пізнавальній і практичній діяльності людини. Причому когнітивна граматика вивчає вплив мови на пізнавальну діяльність, а прагматична граматика – на практичну діяльність. Отже, як слушно зауважує В. Даниленко, функціонально-ономасіологічна граматика „випадає” із системи Л. Вайсгербера¹⁵.

У граматичній концепції Г. Гійома домінує функціональний аспект ономасіологічної граматики. Його головна мета – описати механізм переходу мови в мовлення („дискурс”), тобто акт мовленнєвої діяльності. Він писав: „Щоб здійснити акт мовленнєвої діяльності, я звертаюся до мови, яка існує в моїй свідомості як щось стійке... Акт мовленнєвої діяльності має завершення в дискурсі – швидкоплинній конструкції мого духу, реалізованій за допомогою мовлення і викликаній побіжною потребою вираження”¹⁶. Г. Гійом уявляв процес переходу мови в дискурс у вигляді просторово-часового механізму, результатом дії якого є фраза. Проте граматику Г. Гійома відходить від ономасіологічного спрямування у бік семасіологічного в інтерпретації мовних структур. Мовна система в інтерпретації Г. Гійома зводилася до частин мови, розташованих на осі „мова – дискурс” відповідно до звичайного порядку слів у реченні (спочатку іменники, потім інші частини мови в ієрархічній послідовності: посередині – прикметники і дієслова, насамкінець – прислівники, прийменники та інші службові слова).

Даючи ономасіологічну інтерпретацію мови, О. Есперсен зазначав, що „будь-яке мовне явище можна розглядати або ззовні, або зсередини, виходячи із його зовнішньої форми або з його внутрішнього значення. ... У другому випадку ми йдемо від значення і ставимо до себе питання, яке формальне вираження це значення знаходить у певній конкретній мові”¹⁷.

14 *Ibidem*, с. 125–126.

15 *Ibidem*, с. 126.

16 G. Guillaume, *Grammaire particulière du français et grammaire générale*, Québec et Paris 1973, p. 12.

17 О. Есперсен, *Философия грамматики*, Москва 1958, с. 32–33.

У граматичній концепції О. Есперсена ономасіологічна грамати́ка представлена у двох аспектах – структурному і функціональному. Структурно-ономасіологічний аспект граматики репрезентований теорією поняттєвих категорій, яку продовжив розвивати І. Мещанінов. Поняттєві категорії у О. Есперсена виступають як ономасіологічні у двох формах – об'єктивній (предметній) і суб'єктивній (мисленнєвій). Остання з форм у процесі мовленнєвої діяльності мовця переходить у мовний зміст (значення). Позамовне і мовне тісно переплітаються. Зокрема, у мисленнєвому змісті наявний семантичний (змістово-мовний) момент, оскільки до опису позамовної реальності мовець підходить з особливих позицій. Автор наголошував на універсальному характері поняттєвих категорій¹⁸. Проте в кожній мові відповідні поняттєві категорії (наприклад, часу, кількості тощо) виявляють певний зв'язок з різними засобами їхнього мовного вираження, що свідчить своєрідність цього зв'язку. Отже, склад поняттєвих категорій, пов'язаних з морфологічними засобами однієї мови, наприклад, англійської, відрізняється від складу поняттєвих категорій, пов'язаних з морфологічними засобами їхнього вираження в інших мовах.

Функціонально-ономасіологічний аспект граматики репрезентований у О. Есперсена теорією трьох рангів, в основу якої покладено акт фразоутворення в його початковій стадії, що, однак, виявляє її певну абстрактність і штучність¹⁹. Автор виділяє елементи трьох рангів, що структурують базову стему речення-висловлення. Це, насамперед, узагальнення підмета і додатка (перший ранг), узагальнення присудка і означення (другий ранг), обставини (третій ранг), причому кожен елемент може поєднувати не лише номінативні, а й синтаксичні засоби мови. Ономасіологічна грамати́ка О. Есперсена зазнала критики, зокрема через неузгодженість її структурного і функціонального аспектів: теорія поняттєвих категорій і теорія рангів не є єдиною цілісною системою, яка б відобразила механізм мовленнєво-мисленнєвої діяльності мовця²⁰.

Ономасіологізм у витлумаченні Ш. Баллі звучить так: „Отже, єдиний раціональний метод полягає в тому, щоб брати за вихідну точку логічні категорії та відношення, котрі живуть у свідомості усіх носіїв певної мови, з метою визначити засоби, які мова надає

18 *Ibidem*, с. 58.

19 В. Даниленко, *Ономасіологічне...*, с. 264–266.

20 *Idem*, *Ономасіологічне направлення в історію...*, с. 128.

у розпорядження мовців для вираження кожного з цих понять, категорій і відношень”²¹.

Ономасіологічна граMATика Ш. Баллі також репрезентована структурним і функціональним аспектами. Структурний аспект утілений у теорії ідентифікації, сутність якої полягає у систематизації номінативних засобів мови на основі ієрархізації ономасіологічних категорій, що лежать в основі цих засобів. Функціональний аспект реалізований у теорії актуалізації, за якою мова являє собою систему віртуальних знаків, актуалізація яких у мовленні відбувається за допомогою відповідних засобів („актуалізаторів” – закінчень і службових слів у французькій мові). Актуалізатори переводять мовні одиниці в мовленнєві. Крім того, за допомогою деяких актуалізаторів одна частина мови може вживатися у значенні іншої, що Ш. Баллі назвав транспозицією.

Базовою стемою у Ш. Баллі виступає речення на кшталт *Я думаю, що йде дощ*. „Модус” (ставлення мовця до повідомлюваного) презентує перша його частина, „диктум” (саме повідомлюване) – друга. Отже, як основні компоненти базової стемі автор виділяє чотири ономасіологічні категорії: модальний суб’єкт (*Я*), модальний предикат (*думаю*), диктальний суб’єкт (*дощ*), диктальний предикат (*йде*). До непрямих засобів вираження модальності дослідник відносив порядок слів у реченні. Ш. Баллі послуговувався поняттями актуального членування („темою” і „приводом”)²², які він вважав еквівалентами основних категорій актуального членування речення або ж ототожнював їх з модусом і диктумом, тобто виявляв непослідовність своїх поглядів²³. На цю непослідовність в інтерпретації Ш. Баллі згаданих понять вказував Ж. Мунен²⁴. На думку В. Даниленка, це пов’язано з відсутністю чіткого розмежування двох періодів в акті синтаксичної актуалізації – періодів стемоутворення (повної грамадикалізації членів речення) і лінеаризації (встановлення порядку слів у реченні)²⁵.

Обґрунтовуючи сутність ономасіологічного підходу в граматиці, В. Матезіус писав: „На противагу традиційній інтерпретації форм,

21 Ш. Балли, *Французская стилистика*, Москва 1961, с. 296.

22 *Idem*, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Москва 1955, с. 72.

23 *Ibidem*, с. 46.

24 G. Mounin, *La notion de prédicat chez Charles Bally* [en:] „La linguistique”, v. 20, № 2, 1984, p. 10.

25 В. Даниленко, *Ономасиологическое...*, с. 286.

сучасна лінгвістика приймає значення, або функцію, за свій вихідний (відправний) пункт і намагається виявити, якими засобами воно виражене. Це і є погляд мовця або того, хто пише, котрий повинен знаходити мовні форми для того, що він хоче висловити”²⁶. В ономасіологічній граматиці В. Матезіуса²⁷, як і його попередників, виділяють структурний і функціональний аспекти. Структурний аспект його ономасіологічної граматики передбачає систематизацію мовних форм у складі змістових структур мови і вибір їх мовцем. Функціональний аспект граматики В. Матезіуса пов’язаний з перетворенням мовцем мовних форм у мовленнєві. Результатом лексичної і словотвірної діяльності мовця є лексема. У процесі морфологічної номінації відбувається часткова граматиалізація лексем, бо не всі граматичні одиниці можуть позначати об’єктивні реалії²⁸. У концепції В. Матезіуса центральне місце в акті стемоутворення належить іменнику-підмету.

Теорія ономасіологічної граматики Л. Щерби базується на цілісному уявленні про мовленнєву діяльність мовця. Виявлено спроби відмежування структурного аспекту від функціонального. Коли мовознавець указував на те, що активна граматика спирається на думки, які потребують вираження²⁹, він говорив про структурний аспект ономасіологічної граматики. Коли ж він зауважував, що активна граматика вчить, як вживати мовні форми, він розмірковував над функціональним аспектом.

Ці ж аспекти ономасіологічної граматики подані в граматичній концепції І. Мещанинова³⁰. Структурний аспект ономасіологічної граматики викладений у його теорії поняттєвих категорій. Дослідник зазначає: „Усяке поняття, наявне в свідомості людини, можна передати засобами мови. Воно може бути виражене описово, може бути передане семантикою окремого слова, може в своїй мовній передачі утворювати певну систему. В останньому випадку виступає поняттєва категорія... Отже, не в будь-яке передаване

26 V. Mathesius, *Nové proudy a směry v jazykovědném bádání* [in:] „*Z klasického období pražské školy 1925–1945*”, Praha 1972, s. 12.

27 I d e m, *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistického*, Praha 1961.

28 В. Даниленко, *Ономасиологическое направление в истории...*, с. 130.

29 Л. Щерба, *Языковая система и речевая деятельность*, Ленинград 1974, с. 337–338.

30 И. Мещанинов, *Понятийные категории в языке* [в:] *История советского языкознания*, сост. Ф. Березин, Москва 1981.

мовою поняття є поняттєвою категорією. Нею стає таке поняття, яке виступає в мовному ладі і отримує в ньому певну побудову. Останнє знаходить своє вираження в певній лексичній, морфологічній або синтаксичній системі”³¹. Функціональний аспект ономасіологічної граматики представлений у І. Мещанінова в його теорії розгортання „основного кістяка” речення, яким є вихідна (початкова, твірна) стема речення, яку витлумачують як той структурний стан головних членів утворюваного речення, що передує його розгортанню в акті фразоутворення за рахунок різних ускладнювальних засобів і його лінійному стану у вже утвореному реченні.

В останні десятиліття XX ст. ономасіологія усе частіше виходить за межі лінгвістичної семантики і набуває інтегративного, між-дисциплінарного характеру. Широке коло досліджуваних проблем та явищ, різноманіття підходів сприяло розгалуженню ономасіології на декілька напрямків, які знайшли вияв не лише на лексичному, а й на інших мовних рівнях, зокрема морфологічному і синтаксичному. О. Селіванова виділяє такі дослідницькі напрямки ономасіології: 1) семантико-структурний; 2) функціональний, у межах якого виділився граматичний; 3) текстово-комунікативний; 4) когнітивний³².

На особливу увагу заслуговує функціональний напрям ономасіології, зокрема його граматична гілка. Як зауважує О. Селіванова, функціональна ономасіологія „спрямовує увагу на аналіз номінативних одиниць у діяльнісному комунікативному аспекті їхнього використання в живому мовленні й тексті, що сприяє ономасіологічному опису частин мови й ролі номінатем в організації текстового макрознака”³³.

За визначенням О. Селіванової, об’єктом вивчення сучасної функціональної ономасіології є „номінативна підсистема мови і її текстово-дискурсивні продукти, аналіз яких забезпечує інтер-лінгвістичну спрямованість цієї галузі”³⁴.

За вихідну позицію при ономасіологічному підході до вивчення мовних одиниць у плані синтаксичної номінації береться реалія (денотат) і значення (сигніфікат) щодо синтаксеми, а також

31 *Ibidem*, с. 60–61.

32 Е. Селиванова, *Когнитивная ономасиология*, Киев 2000, с. 22–28.

33 *Iдет*, *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*, Полтава 2006, с. 429.

34 Е. Селиванова, *op. cit.*, с. 11.

ситуація реальності та її семантична пропозиція – щодо речення (висловлення). Ономасіологічний підхід характеризується насамперед встановленням частиномовного і словотворчого статусу слів у зв'язку з лексичним значенням, що формує загалом семантику номінативного компонента (синтаксеми) у складі висловлення³⁵.

„У глибинній семантичній структурі поділу слів за частинами мови взагалі не існує”, – стверджує О. Кубрякова, хоч і не відкидає вчення про частину мови як таку, а навпаки, намагається розкрити „номінативний (ономасіологічний) статус” кожної з них³⁶. „Слова світяться відображеним світлом речей”, частини мови володіють такою номінативною специфікою, яка „визначає можливість розгортання на основі даної номінативної (ономасіологічної) властивості відповідних граматичних і дериваційних категорій”³⁷.

О. Кубрякова, розвиваючи теорію номінації, запропонувала власну концепцію ономасіологічної інтерпретації частин мови. У її праці „Частини мови в ономасіологічному висвітленні”³⁸ продемонстровано доцільність застосування методів ономасіологічного аналізу не лише в словотворенні, але й у граматиці. Як зауважила дослідниця, весь ономасіологічний напрям загалом можна потрактувати як ранню версію когнітивізму в російській лінгвістиці.

Аналіз морфологічної парадигматики частин мови крізь призму когнітивних характеристик дає змогу констатувати звернення до функціоналізму, який орієнтує граматику на співвідношення з синтагматичною діяльністю, тобто мовленням. Як зазначає О. Кубрякова, багато вчених вважають, що дослідження мовленнєвої діяльності як процесу повинно слугувати найважливішій меті – поясненню теоретичних засад граматики та інших лінгвістичних дисциплін, а також витлумаченню цілої низки мисленнєвих і когнітивних явищ³⁹. Отже, авторка наголошує на ролі моделей породження мовлення для пояснення морфологічного механізму мовної системи. У морфології в контексті когнітивно-ономасіо-

35 Н. Гуйванюк, *Ономасіологічна близькість частин мови як основа кореляційності висловлень* [в:] „Мовознавчий вісник”, вип. 8, 2009, с. 176–188.

36 Е. Кубрякова, *Части речи в ономасіологическом освещении*, Москва 1978, с. 4.

37 *Ibidem*, с. 3.

38 *Ibidem*.

39 *Idem*, *Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука* [в:] „Вопросы языкознания”, № 4, 1994, с. 23.

логічного підходу також наявна словотвірна модель переходу від думки до слова. Нариклад, Г. Торопцев виділяє шість компонентів такої моделі: 1) підготовку ідеального змісту; 2) вибір мотивування (мотивування ознакою і мотивування усім змістом); 3) вибір твірного (слова, першосигнальних ознак, звукоуявлень); 4) вибір способу словотворення; 5) побудова звукової оболонки з підоснови (основи твірного слова); 6) зціплення ідеального і матеріального при завершенні словотворення⁴⁰. Беручи це до уваги, О. Селіванова вичленовує такі етапи процесу витворення частиномовної парадигми: 1) аперцепція (психонетичний рівень); 2) інтеріоризація (когнітивний рівень); 3) внутрішнє програмування (превербальний рівень); 4) селекція (номінативно-вербальний рівень); 5) парадигмізація и синтагмізація (системно-функціональний рівень)⁴¹.

Як уже згадувалося раніше, функціональний напрям граматичної теорії характеризується двома дослідницькими орієнтирами⁴²: з одного боку, підходом від функції до засобу і, з другого, від засобу до функцій. Частина мови є засіб, функції якого варто описати і на основі найбільш регулярних обмежувати її з іншими частинами мови. Функцію витлумачують як роль засобу в мовленні, так і певний значеннєвий інваріант в мові, що формує певну функціонально-семантичну категорію.

Як зауважує О. Селіванова, пошуки значеннєвих інваріантів у функціональній граматиці пов'язувалися з логічними категоріями (наприклад, концепція Ш. Баллі), однак логічний принцип набуває у функціональній граматиці нової інтерпретації: якщо раніше кожній частині мови приписували певну логічну категорію, то тепер певній логічній категорії приписують різні частини мови і різнорівневі засоби, що формують, за О. Бондарком, функціонально-семантичне поле. Функція є основою категоризації концептуальної системи людської свідомості і внутрішнього лексикону носіїв мови, а також мовних явищ, що мають прояв у комунікативному акті⁴³. Отже, функціональний напрям сучасної лінгвістики перетинається з когнітивною науковою парадигмою. Л. Деже зазначає, що саме семантична категорія як інваріантна категорійна ознака концептосистеми стає основою для залучення концепції О. Бондарка

40 И. Торопцев, *Словопроизводственная модель*, Воронеж 1986, с. 92–134.

41 Е. Селиванова, *op. cit.*, с. 89–90.

42 А. Бондарко, *К проблеме соотношения универсального и идиоэтнического аспектов семантики* [в:] „Вопросы языкознания”, № 3, 1992, с. 17.

43 О. Селіванова, *Актуальні напрями сучасної лінгвістики*, Київ 1999, с. 98.

до когнітивного підходу⁴⁴. За спостереженнями О. Селіванової, зразки когнітивно-ономасіологічного аналізу частин мови і граматичних категорій на основі значеннєвих інваріантів подано в працях М. Докуліла, Дж. Лайонза, Дж. Лакоффа, Р. Ленекера, О. Кубрякової, М. Шелякіна, В. Даниленка, Т. Белошапкової, С. Жаботинської та ін.⁴⁵. Дослідниця наполягає на синтезі функціонального і когнітивного принципів для розв'язання багатьох питань граматики, зокрема проблеми критеріїв відокремлення частин мови.

В українському мовознавстві з 70-х рр. ХХ ст. активізувалися дослідження, що засвідчують вироблення концептуальних засад новітньої граматики української мови, ономасіологічної за своєю спрямованістю.

Грамматичний напрям досліджень у вітчизняній лінгвістиці 80-х рр. ХХ ст. зазнав якісних змін під впливом ономасіологічної („функціональної”) граматики інтеграційного, міжрівневого типу російського мовознавця О. Бондарка, яка орієнтувала на вивчення й опис закономірностей функціонування граматичних одиниць у взаємодії з елементами різних мовних рівнів на спільній семантичній основі⁴⁶.

Для порівняння варто зазначити, якщо В. Матезіус – автор ономасіологічної граматики стратифікаційного (дисциплінарного) типу, то О. Бондарко – міжрівневого („системно-інтегративного”) типу. Обидві граматики спираються на певні змістові категорії (якості, кількості, часу тощо) і описують засоби їх вираження в тій чи тій мові. Різниця між стратифікаційною і міжрівневою граmaticами полягає в тому, що у першій опис засобів вираження певної змістової категорії відбувається в різних дисциплінарних розділах цієї, стратифікаційної, граматики (у словотворенні, морфології, синтаксисі тощо), а в граматиці міжрівневого типу дисциплінарна структура відсутня, тобто той чи той позамовний зміст пов'язується з цілим комплексом мовних одиниць, які належать до різних рівнів мови – лексичного, морфологічного, синтаксичного тощо⁴⁷.

44 Л. Дėje, *Функциональная грамматика и типологическая характеристика русского языка* [в:] „Вопросы языкознания”, № 2, 1990, с. 46.

45 Е. Селиванова, *Когнитивно-функциональный аспект русских частей речи* [в:] „Вісник Черкаського університету. Серія філологічних наук”, вип. 29, 2002, с. 8.

46 А. Бондарко, *Функциональная грамматика*, Ленинград 1984, с. 5.

47 В. Даниленко, *История русского языкознания: курс лекций*, Москва 2009, с. 275–277.

Структури мови, об'єднані однотипним змістом, В. Даниленко називає змістовими (або ономасіологічними) структурами міжрівневого типу, якщо в них задіяні одиниці різних мовних рівнів⁴⁸. Ономасіологічна граMATика міжрівневого типу займається систематизацією міжрівневих змістових структур мови і досліджує проблеми, пов'язані з їх функціонуванням у мовленнєвій діяльності мовця, а ономасіологічна граMATика стратифікаційного (дисциплінарного) типу займається систематизацією однорівневих змістових структур мови і вивчає питання, пов'язані з їх функціонуванням у мовленнєвій діяльності мовця. У систематизації змістових структур мови виявляє себе структурний аспект ономасіологічної граMATики (як міжрівневої, так і стратифікаційної), у функціонуванні змістових структур мови в мовленнєвій діяльності мовця виявляє себе функціональний аспект ономасіологічної граMATики⁴⁹.

Структурно-ономасіологічний аспект (позамовний зміст – мовна форма) граMATики О. Бондарка репрезентований у його теорії функціонально-семантичних полів, а функціонально-ономасіологічний (мовна система – мовлення) – теорією категорійних ситуацій. Більш докладно автор розробив перший аспект.

У вітчизняній лінгвістиці структурно- та функціонально-ономасіологічним аспектам граMATики інтеграційного типу присвячено низку досліджень (кінця ХХ – першого десятиліття ХХІ ст.)⁵⁰.

Із початку 90-х рр. ХХ ст. в українському мовознавстві переважно згортаються дослідження з функціональної граMATики інтеграційного типу, або „сукупної” функціональної граMATики, і натомість утверджується „роздільний” підхід до проблем функціональної граMATики, що передбачає вирізнення з позицій

48 *Ibidem*, с. 276.

49 *Ibidem*, с. 277.

50 О. Бондар, *Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. Система засобів вираження*, Одеса 1996; М. Калько, *Аспектуальність і дієслівна полісемія*, Черкаси 2002; Е. Сидоренко, *Языковые смыслы и ономасиологические средства их выражения*, Симферополь 2008; С. Романюк, *Структура категорій темпоральності в сучасній українській мові*, Варшава 2012; М. Баган, *Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви*, Київ 2012; А. Висоцький, *Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові*, Київ 2013.

функціоналізму функціонального синтаксису і функціональної морфології. Функціональна граматики в такому варіанті не заперечує протиставлення синтаксису і морфології, вона спирається на це протиставлення⁵¹. Теоретичні засади функціональної граматики такого типу обґрунтував І. Вихованець у монографії „Нариси з функціонального синтаксису української мови”⁵². У такому ж руслі виконані й інші дослідження⁵³.

Так званий чистий функціоналізм у граматичних дослідженнях українських мовознавців домінує з кінця 80-х до середини 90-х років ХХ ст. Потім функціональна граматики української мови, що спиралася на функціональний підхід до вивчення граматичних явищ, трансформувалася в категорійну граматику⁵⁴, теоретичні засади якої також визначив І. Вихованець. На противагу традиційному двокомпонентному витлумаченню граматики виокремлено й третю підсистему – словотвір, обґрунтовано потребу розмежування трьох типів граматичних категорій: синтаксичних, морфологічних та словотвірних.

Як зауважує К. Городенська, із функціональних позицій розв’язано й проблему ієрархії граматичних категорій. Категорії синтаксису відіграють провідну роль у функціональній спеціалізації граматичних явищ. Їм підпорядковані категорії морфології, яка закріплює у граматичних формах опорні пункти взаємодії цих двох граматичних рівнів⁵⁵. Синтаксису в цій концепції підпорядковано й категорійний словотвір, оскільки формування словотвірних категорій структурує речення як основну синтаксичну одиницю⁵⁶.

На теоретичних засадах запропонованої концепції категорійної граматики активно розгорталася дослідження одиниць та категорій

51 К. Городенська, *Функціонально-категорійна граматики української мови* [в:] „Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Лінгвістика”, вип. 2, 2005, с. 92.

52 І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992.

53 О. Безпояско, К. Городенська, В. Русанівський, *Граматики української мови: Морфологія*, Київ 1993; І. Вихованець, *Граматики української мови: Синтаксис*, Київ 1993.

54 К. Городенська, *Функціонально-категорійна...*, с. 93.

55 *Ibidem*.

56 І. Вихованець, *Теоретичні засади категорійної граматики української мови* [в:] „Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія “Філологія”, вип. 2, 2000, с. 3.

трьох її підсистем: категорійного синтаксису, категорійної морфології та категорійного словотвору⁵⁷.

Початок ХХІ ст. відзначився активним продовженням таких досліджень⁵⁸.

Отже, ономасіологія ХХ ст. виявляє синкретизм наукових парадигм теорії номінації, функціоналізму, когнітивізму, теорії мовних комунікацій і потребує подальшого глибокого дослідження, насамперед в царині граматики.

-
- 57 *Idem*, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988; К. Городенська, *Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника)* [в:] „Мовознавство”, № 6, 1994, с. 22–28; А. Загнітко, *Основи функціональної морфології української мови*, Київ 1991; *Idem*, *Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії)*, Київ 1993; *Idem*, *Теоретична граматики української мови. Морфологія*, Донецьк 1996; Н. Костусяк, *Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови*, автореф. дис. ... канд. філол. наук, Київ 1998.
- 58 К. Городенська, *Синтаксичні засади категорійного словотвору* [в:] „Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія “Філологія”, вип. 2, 2000, с. 6–9; М. Мірченко, *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2001; В. Олексенко, *Словотвірні категорії суфіксальних іменників*, Херсон 2001; А. Загнітко, *Теоретична граматики української мови. Синтаксис*, Донецьк 2001; С. Соколова, *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*, Київ 2003; І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови*, Київ 2004; Н. Костусяк, *Структура міжрівневих категорій сучасної української мови*, Луцьк 2012.

ЛІТЕРАТУРА

- Баган М., *Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви*, Київ 2012.
- Балли Ш., *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Москва 1955.
- Балли Ш., *Французская стилистика*, Москва 1961.
- Безпояско О., Городенська К., Русанівський В., *Грамматика української мови: Морфологія*, Київ 1993.
- Бондар О., *Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. Система засобів вираження*, Одеса 1996.
- Бондарко А., *К проблеме соотношения универсального и идиоэтнического аспектов семантики* [в:] „Вопросы языкознания”, № 3, 1992.
- Бондарко А., *Функциональная грамматика*, Ленинград 1984.
- Висоцький А., *Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові*, Київ 2013.
- Вихованець І., Городенська К., *Теоретична морфологія української мови*, Київ 2004.
- Вихованець І., *Грамматика української мови: Синтаксис*, Київ 1993.
- Вихованець І., *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992.
- Вихованець І., *Теоретичні засади категорійної граматики української мови* [в:] „Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія “Філологія”, вип. 2, 2000.
- Вихованець І., *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988.
- Гак В., *К типологии функциональных подходов к изучению языка* [в:] *Проблемы функциональной грамматики*, под ред. В. Ярцевой, Москва 1985.
- Городенська К., *Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника)* [в:] „Мовознавство”, № 6, 1994.
- Городенська К., *Синтаксичні засади категорійного словотвору* [в:] „Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія „Філологія”, вип. 2, 2000.

Городенська К., *Функціонально-категорійна граMATика української мови* [в:] „Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Лінгвістика”, вип. II, 2005.

Гуйванюк Н., *Ономасіологічна близькість частин мови як основа кореферентності висловлень* [в:] „Мовознавчий вісник [Текст]”, вип. 8, 2009.

Даниленко В., *Ономасіологічне направление в граMATике*, Москва 2009.

Даниленко В., *Ономасіологічне направление в истории граMATики* [в:] „Вопросы языкознания”, № 3, 1988.

Даниленко В., *История русского языкознания: курс лекций*, Москва 2009.

Дэже Л., *Функциональная граMATика и типологическая характеристика русского языка* [в:] „Вопросы языкознания”, № 2, 1990.

Есперсен О., *Философия граMATики*, Москва 1958.

Загнітко А., *Основи функціональної морфології української мови*, Київ 1991.

Загнітко А., *Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії)*, Київ 1993.

Загнітко А., *Теоретична граMATика української мови. Морфологія*, Донецьк 1996.

Загнітко А., *Теоретична граMATика української мови. Синтаксис*, Донецьк 2001.

Калько М., *Аспектуальність і дієслівна полісемія*, Черкаси 2002.

Костусяк Н., *Категорія ступенів порівняння у граMATичній системі української мови. Автореф. дис.... канд. філол. наук*, Київ 1998.

Костусяк Н., *Структура міжрівневих категорій сучасної української мови*, Луцьк 2012.

Кубрякова Е., *Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука* [в:] „Вопросы языкознания”, № 4, 1994.

Кубрякова Е., *Части речи в ономасіологіческом освещении*, Москва 1978.

Лингвистический энциклопедический словарь, гл. ред. В. Ярцева, Москва 2002.

- Мещанинов И., *Понятийные категории в языке* [в:] *История советского языкознания*, сост. Ф. Березин, Москва 1981.
- Мірченко М., *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2001.
- Олексенко В., *Словотвірні категорії суфіксальних іменників*, Херсон 2001.
- Романюк С., *Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові*, Варшава 2012.
- Селиванова Е., *Когнитивная ономаσιология*, Киев 2000.
- Селиванова Е., *Когнитивно-функціональний аспект русских частей речи* [в:] „Вісник Черкаського університету. Серія філологічних наук”, вип. 29, 2002.
- Селиванова Е., *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*, Полтава 2006.
- Селіванова О., *Актуальні напрями сучасної лінгвістики*, Київ 1999.
- Сидоренко Е., *Языковые смыслы и ономаσιологические средства их выражения*, Симферополь, 2008.
- Соколова С., *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*, Київ 2003.
- Торопцев И., *Словопроизводственная модель*, Воронеж 1986.
- Щерба Л., *Языковая система и речевая деятельность*, Ленинград 1974.
- Brunot F., *La pensée et la langue. Méthodes, principes et plan d'une théorie nouvelle du langage appliquée au français*, Paris 1922.
- Guillaume G., *Grammaire particulière du français et grammaire générale*, Québec et Paris 1973.
- Mathesius V., *Nové proudy a směry v jazykovědném bádání* [in:] „Z klasického období pražské školy 1925–1945”, Praha 1972.
- Mathesius V., *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém*, Praha 1961.
- Mounin G., *La notion de prédicat chez Charles Bally* [in:] „La linguistique”, v. 20, № 2, 1984.
- Weisgerber L., *Die vier Stufen in der Erforschung der Sprachen.*, Düsseldorf 1963.

The development of onomasiological studies in the grammar of the 20th century

The article is dedicated to the development of onomasiological studies in the grammar of the 20th century. The nature of the onomasiological approach to the study of language phenomena has been determined in contrast to the semasiological one. The basic native and foreign grammar concepts of the 20th century, having an onomasiological reference in the language studies, have been analysed. Three main types of onomasiological grammar have been distinguished: structural, functional and both structural and functional. The connection of functionalism and cognitivism with onomasiologism as a methodological principle of language phenomena studies has been revealed.

Key words: onomasiology, onomasiologism (onomasiological principle), functionalism (functional principle), cognitivism (cognitive principle), onomasiological grammar, functional grammar, cognitive grammar, category grammar (grammar of categories), cognitive onomasiology.

СИНТАКСИЧНО НЕЧЛЕНОВАНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК КОМПОНЕНТ РЕЧЕННЄВОЇ СТРУКТУРИ

Побіжний розгляд нечленованих словосполучень, розпочатий дослідниками з другої половини ХХ ст., а потім і їхнє ґрунтовне дослідження на початку ХХІ ст. уможливили доповнення теорії словосполучення ученням про синтаксично нечленовані словосполучення.

Мета статті – обґрунтувати усталеність терміна „синтаксично нечленоване словосполучення”, простежити історію вивчення і дослідження синтаксично нечленованих словосполучень у лінгвістиці, окреслити їхні диференційні ознаки.

На сьогодні у теоретичному синтаксисі викристалізувалася історія синтаксично нечленованих словосполучень (СНС).

Вивчення зв'язаних у граматичному плані мовних одиниць знаходимо ще у працях В. фон Гумбольдта (к. ХVІІІ – п. ХІХ ст.). Аналізуючи поєднання допоміжного дієслова з інфінітивом, учений визначає й основну властивість нечленованих побудов: „злитість в одне ціле таких структур примушує забути значення окремих частин; утворення такого типу становлять те, що ніколи не знаходить поділу на частини”.¹ Така конструкція є цілісною, адже її „не можна розділити на складові частини і знову згрупувати якось інакше”.²

У системі синтаксичних вільних словосполучень О. Шахматов виділяв деякий тип, кваліфікуючи як „словосполучення в його сукупності”. Дослідник окреслив специфічні ознаки таких словосполучень: це сполучення двох чи кількох слів, що сприймається як граматичне ціле; між словами немає взаємної залежності; форма словосполучення указує на те, що кожне слово не можна розглядати

1 В. фон Гумбольдт, *Избранные труды по языкознанию*, Москва 1984, с. 339.

2 *Ibidem*, с. 339.

як самостійний член речення. Спостереження О. Шахматова підвели до проблеми виділення нечленованих (нерозкладних) словосполучень.³

Синтаксично нечленовані словосполучення викликають особливе зацікавлення у лінгвістів. Окремі типи нечленованих словосполучень, зокрема кількісно-іменні утворення, були предметом вивчення у студіях О. Пешковського, С. Смеречинського, Л. Щерби та ін. Дослідники відзначали неможливість членування таких словосполучень за синтаксичними правилами вільних сполук.

Для номінації кількісно-іменних сполук О. Пешковський пропонує термін „незвичайні звороти”. Він відзначає синтаксичний характер зв'язаності між словами *два, три, чотири* та іменниками.⁴

С. Смеречинський описує різні типи кількісно-іменних сполук і словосполучення зі значенням сумісності.⁵ Він залучає до розгляду багатий фактичний матеріал української народнорозмовної мови. Аналізуючи сполучення *іменник у формі називного відмінка + з + іменник у формі орудного відмінка* у реченні, С. Смеречинський розмежує синтаксичне вираження членованості / нечленованості. Так, у реченні за зразком *Поїхав Іван зі своєю жінкою до міста* увага зосереджена на Іванові – підметові, з яким корелює присудок, виражений дієсловом у формі однини; іменникова лексема *жінка* виступає додатком. У реченні за зразком *Зустрілися журавель з лисичкою у лісі* С. Смеречинський указує на спільність дії, яку виконують два суб'єкти, при цьому присудок має стосунок до нерозкладного сполучення *журавель з лисичкою*, саме тому виражений дієсловом у формі множини.⁶ Форма вираження присудка – це синтаксичне вираження нечленованості як конститутивної ознаки нерозкладного словосполучення зі значенням сумісності.

Розгляд синтаксично нечленованого словосполучення як компонента реченнєвої структури уможлиблює виокремлення різнобічних характеристик. О. Реформатський наголошує, що цілісність словосполучень визначається структурою речення,⁷адже цілісні

3 А. Шахматов, *Синтаксис русского языка*, Ленинград 1941, с. 274.

4 А. Пешковский, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва 1956, с. 138.

5 С. Смеречинський, *Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою*, Харків 1932; Фотопередрук з післясловом О. Горбача, Мюнхен 1990, с. 107.

6 *Ibidem*, с. 31.

7 А. Реформатський, *Введение в языкознание*, Москва 1955, с. 86.

компоненти, займаючи ту чи ту позицію члена речення, вступають у синтаксичні зв'язки з іншими.

На конкретно-синтаксичному рівні членування речення О. Мельничук виділяв нерозкладні, нечленовані словосполучення, що виконують функцію єдиного члена речення: підмета, складених присудків і поширювачів різних типів. Такі словосполучення він називав „окремим різновидом абсолютно конкретних багаточленних словосполучень”.⁸

Дослідження синтаксичних вільних словосполучень загалом і синтаксично нечленованих зокрема окреслено двома підходами: 1) від слова, тобто „підхід знизу”; його відстоюють М. Прокопович, В. Виноградов, Н. Валгіна та ін.; 2) від речення, тобто „підхід зверху”; прихильниками є В. Бабайцева, І. Вихованець та ін. Два підходи розгляду СНС визначені двома чинниками: 1) синтаксичною концепцією, яка є основою дефініції словосполучення; 2) функцією словосполучення як синтаксичної одиниці. У своєму дослідженні до уваги беремо другий підхід.

Синтаксично нечленовані словосполучення досліджували такі вчені, як М. Гухман, О. Москальська, О. Кочинева, А. Опришко, Р. Орлова, Є. Смольянінова, В. Горпинич, Г. Козачук, Н. Москаленко, А. Загнітко та ін. Вивчали синтаксично нечленовані словосполучення, аналізуючи їхню структуру та особливості семантики компонентів (Н. Дмитрієва, А. Мордвилко), лінгвістичний статус цих сполук (В. Виноградов, І. Мельчук, В. Телія), синтаксичну роль, яку виконують нерозкладні сполуки в реченні (Н. Москаленко, В. Горпинич, Г. Козачук, В. Явір). Однак поза увагою дослідників залишилося питання про граматичну природу нерозкладних компонентів СНС.

Часто вивчення СНС пов'язують з теорією аналітичних конструкцій (В. Жирмунський, В. Гак, А. Загнітко, М. Вінтонів та ін.), при цьому визначається місце синтаксично нечленованих словосполучень серед аналітичних утворень.

Аналіз структури синтаксично нечленованих словосполучень проводять в контексті синсемантичних слів, які можуть виступати компонентами таких словосполучень. Диференціюючи слова за ознакою семантичної повнозначності на дві групи: автосемантичні та синсемантичні, Н. Іваницька і Г. Золотова пояснюють

8 *Сучасна українська літературна мова: Синтаксис*, за заг. ред. І. Білодіда, Київ 1972, с. 43.

синсемантичні, як слова з послабленою семантикою, які тільки в граматичній сполучуваності з іншими словами утворюють формально-семантичні єдності, що виступають єдиним компонентом у структурі речення, займаючи ту чи ту позицію.⁹ Такі синсемантичні слова є структурними елементами синтаксично нечленованих словосполучень.¹⁰

Традиційним напрямом дослідження синтаксично нечленованих словосполучень є їхній системний опис у формально-синтаксичному аспекті – за синтаксичною роллю у функції одного члена речення.

Підґрунтя теорії синтаксично нечленованого словосполучення було закладено в період „класичного” розвитку синтаксису.

Дослідження лінгвістів на поч. ХХІ ст. засвідчили прискіпливу увагу до нечленованих словосполучень в лінгвоукраїністиці, скрупульозне вивчення їхньої граматичної природи. Синтаксично нечленовані словосполучення, ядерним компонентом яких є числівник як „конкретизатор кількісної визначеності предметів”, досліджувала Н. Попович (дисертаційне дослідження „Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові” (2002)). М. Балко здійснила дослідження формально-структурних моделей нечленованих словосполучень (кандидатська дисертація „Семантико-синтаксичні і структурні аспекти цілісних словосполучень сучасної української мови” (2004)) та ін. О. Максим'юк проаналізувала синтаксично нечленовані словосполучення двох типів – з опорними словами-іменником і займенником (дисертаційне дослідження „Кореферентність нерозкладних компонентів у структурі речення” (2006)).

На сьогодні окремі зауваги, фрагментарні напрацювання і новітні дослідження русистів та україністів уможливають створення єдиної теорії синтаксично нечленованих одиниць. Особливе місце в цій теорії відведено синтаксично нечленованим словосполученням. І тому важливим залишається питання уніфікації терміна й окреслення диференційних ознак досліджуваної синтаксичної одиниці.

9 Н. Іваницька, *Розмежування синтаксичних валентностей дієслівних зв'язок в іменному складеному присудку* [в:] „Мовознавство”, № 6, 1969, с. 31–38.

10 Г. Золотова, *Очерк функционального синтаксиса русского языка*, Москва 1973, с. 48–49.

Система української мови засвідчує різноманітні словосполученнєві моделі синтаксично нечленованих конструкцій. На їхнє означення у лінгвістичній літературі послуговуються такими термінами: *незвичайні звороти, цілісні (неподільні) словосполучення, нерозкладні сполуки, синтаксично зв'язані словосполучення, позиційно стійкі словосполучення, синтаксично нечленовані словосполучення*. Для усіх номінацій вирішальною є ознака граматичної цілісності. На нашу думку, найвдалішим є термін „синтаксично нечленоване словосполучення”, який інтегрує в собі такі важливі ознаки цього типу словосполучень, як синтаксична зв'язаність між компонентами словосполучення, структурно-граматична стійкість та синтаксична нечленованість.

Аналізуючи синтаксично нечленовані словосполучення, лінгвісти виокремлювали їхні диференційні ознаки. В. Виноградов звернув увагу на специфіку їхнього значення та будови. Він говорив про словосполучення як складні назви, „як притаманні мові лексико-семантичні єдності, побудовані і утворені кожного разу за законами конкретної мови”.¹¹

Є. Кротевич називає такі характерні ознаки нечленованих словосполучень: переносний характер їхнього значення, внутрішню цілісність, вираження ними одного поняття, звичність їхнього уживання в мові.¹² Дослідник наголошує, що така структурно-граматична і лексико-семантична єдність виконує номінативну функцію не тільки в складі речення, але й поза ним. Адже вивчення СНС проводилося „знизу”: аналізували як синтаксичну одиницю, що виконує номінативну функцію.

Досліджуючи проблему „суцільного та неподільного членування” у структурі речення, І. Мещанинов¹³ звернув увагу на сприймання неподільних компонентів як окремих семантичних єдностей (єдиних понять) слухачем чи читачем.

Синтаксично нечленовані, як і синтаксичні вільні словосполучення, мають структуру, граматичне значення, між компонентами усталилися специфічні семантико- синтаксичні відношення.

11 В. Виноградов, *Основные вопросы синтаксиса предложения* [в:] В. Виноградов, *Избранные труды. Исследования по русской грамматике.*, Москва 1975, с. 262.

12 Е. Кротевич, *Словосочетание как строительный материал предложения* [в:] *Вопросы славянского языкознания*, кн. 4, Харьков 1955, с. 62.

13 И. Мещанинов, *Члены предложения и части речи*, Москва.; Ленинград 1945, с. 56.

Низкою характеристик СНС відрізняються від синтаксичних вільних словосполучень. Зокрема, у плані формальної організації: синтаксично нечленовані словосполучення складаються з конститuentів – граматично стрижневого слова, або ядерного компонента, і граматично підпорядкованого слова, або залежного компонента, а до складу вільних словосполучень входять слова і словоформи.

Е. Мороховська визначає конститuent як елементарну одиницю синтаксично нечленованих словосполучень: „елементарний конструкт, що моделює субстанцію в її функції”.¹⁴ На думку Е. Мороховської, ототожнення конститuenta – це встановлення факту перебування субстанції у певних відношеннях з іншими елементами.¹⁵

У синтаксичних вільних словосполученнях повністю зберігаються лексичні значення слів, тому в реченні кожне з них виконує роль окремого члена речення. Наприклад, словосполучення *тепле літо* як „будівельний матеріал” речення розчленовується на два різні члени речення: іменник займає позицію підмета (*Літо – тепле*), головного члена односкладного номінативного речення (*Тепле літо*) чи прямого об’єктного поширювача (*Люблю таке тепле літо*). Прикметник виконує в реченні звичну для нього означальну чи предикативну функцію.

У невірних, або нечленованих, словосполученнях самостійність одного з компонентів послаблена або й взагалі втрачена, через що все словосполучення стає синтаксично нечленованим: займає в реченні синтаксичну позицію якогось одного члена речення.

Від фразеологічно зв’язаних словосполучень (ФЗС) синтаксично нечленовані словосполучення відрізняються таким комплексом ознак: а) статусом: СНС – синтаксичні одиниці, а ФЗС – лексичні одиниці; б) формальними: СНС утворюються з конститuentів, головного та залежного; ФЗС – з компонентів, стрижневим компонентом є „фразеологізувальний компонент”, постійний у паралельних або варіантних мовних одиницях і не здатний до синонімічної заміни; в) семантико-синтаксичними: СНС виражають *цілісне, узагальнювальне значення*, а ФЗС – *цілісне ідіоматичне значення*.

І. Слинько, Н. Гуйванюк і М. Кобилянська вважають, що синтаксично нечленовані словосполучення „від фразеологічних зворотів

14 Е. Мороховская, *Основные аспекты общей теории лингвистических моделей*, Киев 1975, с. 44–45.

15 *Ibidem*, с. 54.

... відрізняє те, що в них інша семантична цілісність (яка базується тільки на неповноцінній інформативності дієслова), неповна відтворюваність і відсутність сталого лексичного складу”;¹⁶ г) здатність до моделювання: СНС моделюються лише у структурному плані (досліджували Г. Удовиченко, Т. Молошна, А. Загнітко, М. Балко), а ФЗС завдяки нарізнооформленості та сильному характеру семантичної зв'язаності можуть моделюватися у структурному (досліджували Л. Скрипник, М. Шанський, Н. Зубець), структурно-семантичному (досліджував А. Мордвилко), семантичному аспектах (досліджували Т. Голіцина, З. Попова); г) особливостями реалізації системно-семантичних зв'язків; д) особливостями вираження граматичних категорій. СНС характеризуються нечленованістю на реченнєвому рівні лише у деяких граматичних формах. На думку М. Алефіренка, морфологічні категорії у складі фразеологічно зв'язаного словосполучення виконують роль „системотвірних факторів, які в тій чи тій мірі регламентують парадигматичну і синтагматичну свободу лексичних компонентів, сприяючи граматичній ідіоматизації фраземотворчого сполучення”.¹⁷ Морфологічним змінам у граматично змінному фразеологічному словосполученню може піддаватися один чи декілька його компонентів. Кількість і характер морфологічних змін визначається характером індивідуального значення ФЗС і формальними властивостями головного компонента.

З-поміж наукових визначень синтаксично нечленованого словосполучення заслуговує на увагу визначення, запропоноване М. Балко: це „синтаксичні конструкції, в основі побудови яких лежать стійкі структурні схеми, що відтворюються в готовому вигляді; ці утворення є стійкими лише в плані своєї граматичної організації й вільно наповнюються лексичним матеріалом”.¹⁸

Пропонуємо своє визначення СНС: “це синтаксично нечленовані непередикативні одиниці, утворені за структурною схемою, для якої характерна синтаксична зв'язаність та структурно-граматична стійкість.

16 І. Слинько, Н. Гуїванюк, М. Кобилянська, *Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання*, Київ 1994, с. 114.

17 М. Алефіренко, *Теоретичні питання фразеології*, Харків 1987, с. 42.

18 М. Балко, *Семантико-синтаксичні і структурні аспекти цілісних словосполучень сучасної української мови, автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Запоріжжя 2004, с. 5.

Диференційними ознаками синтаксично нечленованих словосполучень є: 1) нечленовані словосполучення – інтегровані структури; 2) їм властива структурна схема; 3) мають граматичне значення (семантико-синтаксичні відношення між компонентами); 4) одним із конститuentів є лексема з релятивною семантикою (синсемантичне слово, яке самостійно не може втілювати повний обсяг значення); 5) певною мірою десемантизований головний елемент СНС; 6) збереження компонентами свого лексичного значення: одним (залежним) повністю, а другим (граматично головним словом) – частково; 7) семантична злитість компонентів словосполучення; вираження узагальнювального значення; 8) цілісність таких словосполучень простежується лише у складі речення, за межами речення синтаксично неподільні сполуки трансформуються у вільні; 9) морфологічна стійкість, тобто закріплення граматичної форми вираження конститuentів; 10) синтаксична функція одного члена речення.

Сутнісними ознаками синтаксично нечленованих словосполучень є: 1) синтаксична нечленованість на реченнєвому рівні; 2) аналітичність структури; 3) специфічний вияв сполучуваності між компонентами – синтаксична зв'язаність; 4) структурна стійкість; 5) особливості семантико-синтаксичних відношень у деяких групах СНС; 6) специфіка вираження морфологічних категорій; 7) особливості функціонування.

Синтаксично нечленовані словосполучення окреслені ознакою нечленованості, підґрунтям якої є дві характеристики: цілісне значення, що має стосунок до значеннєвої природи компонентів, та синтаксична нечленованість як здатність нечленованого словосполучення заміщувати позицію одного члена речення.

Функціонування синтаксично нечленованих словосполучень на реченнєвому рівні зумовлено співвідношенням структурних і семантичних ознак конститuentів словосполучення. У вільних словосполученнях основна інформація закріплюється за головним словом, а уточнювальна – за залежним. У нечленованих словосполученнях розподіл значення відбувається по-іншому: основне значення передає граматично залежне слово, а уточнювальне – граматично стрижневе, головне слово. Крім того, граматично стрижневе слово виконує другу функцію – структурну. Синтаксично нечленовані словосполучення виражають комплетивні відношення, адже граматично стрижневе слово не має достатньої для члена речення семантичної повноти і тому виконує функцію структурного компонента

речення. Граматично залежне слово виступає семантичним конкретизатором, тобто бере на себе основне значеннєве навантаження члена речення.

Отже, реченнєва структура, компонентом якої є нечленовані словосполучення, уможлиблює вияв їхніх диференційних рис, граматичної природи і формування категорійної ознаки – синтаксичної нечленованості. Синтаксично нечленовані словосполучення є нормативним явищем сучасної української мови; характеризуються особливим граматичним значенням і функцією одного члена речення.

ЛІТЕРАТУРА

- Алефіренко М., *Теоретичні питання фразеології*, Харків 1987.
- Балко М., *Семантико-синтаксичні і структурні аспекти цілісних словосполучень сучасної української мови*, автореф. дис. ... канд. філол. наук., Запоріжжя 2004.
- Виноградов В., *Основные вопросы синтаксиса предложения [в:] Избранные труды. Исследования по русской грамматике*, Москва 1975, с. 254–294.
- Гумбольдт В. фон, *Избранные труды по языкознанию*, Москва 1984.
- Золотова Г., *Очерк функционального синтаксиса русского языка*, Москва 1973.
- Іваницька Н., *Розмежування синтаксичних валентностей дієслівних зв'язок в іменному складеному присудку [в:] „Мовознавство”, № 6, 1969, с. 31–38.*
- Кротевич Е., *Словосочетание как строительный материал предложения [в] „Вопросы славянского языкознания”, кн. IV, Харьков 1955., с. 17–25.*
- Мещанинов И., *Члены предложения и части речи.*, Москва; Ленинград 1945.
- Мороховская Е., *Основные аспекты общей теории лингвистических моделей*, Киев 1975.
- Пешковский А., *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва 1956.
- Реформатский А., *Введение в языкознание*, Москва 1955.
- Слинько І., Гуйванюк Н., Кобилянська М., *Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання*, Київ 1994.
- Смеречинський С., *Нариси з української синтаксису у зв'язку з фразеологією та стилістикою*, Харків 1932, Фотопередрук з післясловом О. Горбача: Мюнхен 1990.
- Сучасна українська літературна мова: Синтаксис*, за заг. ред. І. Білодіда, Київ 1972.
- Шахматов А., *Синтаксис русского языка*, Ленинград 1941.

Syntactically undivided phrases as a component of a sentence-related structure

The article describes the terminological variety of definitions concerning undivided phrases and substantiates the use of the term “syntactically undivided phrase”. The paper traces the history of studies and research into syntactically undivided phrases in linguistics. The article compares undivided and syntactically free phrases, as well as undivided and phraseological phrases. The author describes differentiating features of syntactically undivided phrases, the main ones being a stable (linked) structural scheme, a desemantized main constituent, fixed grammatical forms of constituents’ expression, phrasal integrity, and the syntactic function of a part of a sentence.

Key words: set phrase, syntactically undivided phrase, sentence-related structure, free syntactic word combination, phraseological phrase, syntactic coherence, desemantized component, morphological stability of a constituent.

ФУНКЦІОНА ТИПОЛОГІЙНІСТЬ У СИНТАКСИСІ: ВНУТРІШНЬОРЕЧЕННЄВИЙ ВАЛЕНТНИЙ ПРОСТІР

Загальна теорія валентності постійно розвивається та поглиблюється, внаслідок чого багато суперечливих синтаксичних питань набувають іншого виміру і статусу, а їхнє вирішення постає в дещо інших аспектах. У своїх основних напрямках заявлена теорія співвідноситься з різними мовними ярусами – морфемним (валентність морфем), морфологічним (частиномовна валентність), словотвірним (афіксальна валентність), але найбільшою мірою застосовна на синтаксичному рівні, охоплюючи різні синтаксичні одиниці: синтаксичне слово, словосполучення, речення, а також текст (значущими постають валентні потенціали речень).

Теорія валентності актуалізувалася у двадцятому столітті, поставши найціліснішою в концепції Л. Теньєра. Дослідник кваліфікував її як сукупність зв'язків дієслова. Завдяки цим зв'язкам дієслово утримує при собі відповідні актанти (іменники предметної семантики або ж їхні аналоги). У чомусь подібне бачення статусу лексем у реченні було запропоновано К. Бюлером (теорія конотацій) і Г. Порцігом (теорія синтаксичних полів). За К. Бюлером, те чи те слово в тексті „відкриває” порожні місця для заповнення словами певної семантики¹, пор., наприклад, прогнозовані вияви на зразок *співати* → *пісню*; *малювати* → *картину*. Дієслово, прикметник, на думку Г. Порціга², створюють навколо себе так звані елементарні синтаксичні поля через наявні у своїй відкриті синтаксичні позиції для соів тих чи тих семантичних категорій: *глиняний* → *посуд* / *гличик* / *кухоль*; *солодкий* → *чай* і под. Для А. Лосєва валентність постає здатністю мовного елемента набувати певного значення / функції

1 К. Bühler, *Sprachtheorie*, Jena 1934, s. 18.

2 Н. Porzig, *Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen* [w:] „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur”, t. 58, 1934, s. 15–123.

у взаємодії з відповідним контекстом, внаслідок чого валентність поширювану на одиницю будь-якого мовного ярусу³.

Загалом у теорії валентності мотивованим постає виділення кількох етапів її становлення та еволюції. Першим виступає розгляд статусної ролі вербативів з їхнім потенціалом абсолютності / відносності (І. Гейзе, О. Бехагель), пор.: *Хлопець читає книгу* (→ об'єктне) і *Хлопець читає* (→ суб'єктне), з одного боку, та *Дівчина плаче*; *Дитина спить*, з іншого. Перша група дієслів (вербативів) у первинному вияві постає об'єктною із правобічною сильнокерованою синтаксичною позицією; внаслідок редукції останньої дієслова перетворюються в суб'єктні; друга ж група належить до суб'єктних.

На другому етапі еволюції загальної теорії валентності сформувався чіткіше бачення прогностичної ролі певних слів у формуванні власної синтагматики. Сюди належить теорія конотацій⁴, за якою слова того чи того класу „... можуть мати у своєму оточенні одну або декілька відкритих позицій” з прогнозованим (семантичним і граматичним) заповненням словами інших класів⁵, і теорія синтаксичних полів Г. Порціга, за якою відповідні слова становлять своєрідний центр гравітаційного поля, визначаючи семантику залежних слів. Перші лексеми створюють елементарні синтаксичні поля⁶. На цьому етапі розвитку теорія валентності зазнала суттєвого впливу концептуальних підходів Ф. де Соссюра⁷ в аналізі асоціативних і синтагматичних відношень між словами. Істотним був також посилення загальнонаукової теорії поля (у фізиці та інших науках). Більшість науковців опрацьовували закономірності прогнозування синтаксичних залежностей у рамках теорії сполучуваності слів (Г. Брінкман⁸, Л. Вайсгербер⁹, Й. Ербен¹⁰ та ін.), охоплюючи лексеми різних частиномовних класів. Особливим був наступний етап, коли теорія

3 А. Лосев, *О понятии языковой валентности* [в:] „Изв. АН СССР: Сер. лит. и яз.”, т. 40, № 5, 1981, с. 403.

4 К. Бюлер, *Теория языка. Репрезентативная функция языка*, пер. Т. Булыгиной, Москва 1993, с. 173.

5 *Ibidem*, s. 173.

6 Н. Porzig, *op. cit.*, s. 117.

7 Ф. Сосюр, *Курс загальної лінгвістики*, пер. А. Корнійчука, К. Тищенко, Київ 1998, с. 34–40.

8 Н. Brinkmann, *Die Deutsche Sprache. Gestalt und Leistung*, Düsseldorf 1962, s. 18–21.

9 L. Weisgerber, *Von den Kräften der Deutschen Sprache: Die sprachliche Gestaltung der Welt*, Düsseldorf 1962, s. 8–65.

10 J. Erben, *Abriss der Deutschen Grammatik*, Berlin 1958, s. 72–87.

валентності набула викінченої формалізації: 1) упроваджено термін *валентність* з належним його тлумаченням; 2) схарактеризовано кількісні параметри синтаксичної залежності (від одно- до тривалентних позицій – регулярні та чотиривалентні – нерегулярні); 3) визначено кваліфікаційні параметри валентності, що відрізняють її від сполучуваності. Поза усяким сумнівом, усе це було зреалізовано Л. Теньєром¹¹, з ім'ям якого і пов'язують загальне поширення теорії валентності. Аналізована теорія, що набула найбільшої популярності, постала в загальнонауковому просторі в той час, коли в чомусь подібні концепції актуалізувались у фізиці, хімії тощо.

Ще одним етапом еволюції теорії валентності слід вважати послідовне розмежування її семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних реалізацій, що особливо постає важливим для розгляду синтаксичних позицій речення та їхнього заповнення (дослідження І. Вихованця¹², в якому концептуально з'ясовано семантико-синтаксичну природу валентності; К. Городенської¹³, Т. Масицької¹⁴, М. Степанової¹⁵ та ін.). Розвиток теорії валентності сьогодні наголосив низку питань, з-поміж яких важливими постають: 1) визначення носія валентності; 2) обґрунтування валентних властивостей, їхньої структури і нотації; 3) встановлення оточення носія валентності та критеріїв встановлення ступеня залежності; 4) тлумачення валентних властивостей; 5) диференціювання рівнів і моделей валентності (квантитативної, якісно-синтаксичної, якісно-семантичної (логіко-семантичної) та ін. (Й. Андерш, Р. Гжегорчикова, В. Шенкель та ін. (аналіз поглядів у дослідженні А. Загнітка¹⁶)); 6) вияв площин активного співвідношення позиційного оточення та валентних інтенцій¹⁷ тощо. Носій валентності прогнозує та встановлює своє оточення (праці Б. Абрамова, У. Енгеля,

11 Л. Теньєр, *Основы структурного синтаксиса*, пер. И. Богуславского, Л. Лухт, Б. Нарумова, С. Сахно, Москва 1988, с. 48–56.

12 І. Вихованець, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988, с. 76–89.

13 К. Городенська, *Деривація синтаксичних одиниць*, Київ 1992, с. 15–21.

14 Т. Масицька, *Грамматична структура дієслівної валентності*, Луцьк 1988, с. 2–87.

15 М. Степанова, *Вопросы валентности в современном языкознании и части речи (на материале немецкого языка)*, *Лингвистика и методика в высшей школе*, вып 8, Москва 1978, с. 20–34.

16 А. Загнітко, *Теоретична граматики української мови: Морфологія. Синтаксис*, Донецьк 2011, с. 249. 277.

17 *Ibidem*, с. 255–261.

К.- Е. Зоммерфельдта, Г. Шумахера, К. Тарвайнена та ін. (аналіз у студіюванні А. Загнітка¹⁸)).

Актуальними постають два підходи до кваліфікації валентності, її статусного вияву в мові – широкий та вузький. За широкого підходу – будь-який мовний елемент постає носієм валентності (тому є словники валентності іменників, прикметників тощо), за вузького погляду – валентність притаманна тільки дієсловам (Г. Брінкман, Л. Теньєр, Т. Масицька та ін.) та іншим предикатним знакам. У цьому разі валентність розглядають на синтаксичному ярусі з послідовним вивченням її особливостей та хакратерних ознак для синтаксичного слова, словосполучення, речення, тексту (пор. погляди О. Есперсена¹⁹).

У розгляді валентних властивостей дієслова реальними є дві версії: валентність простежувано з позиції теорії двоскладності речення (О. Москальська, К. Шендельс, Н. Філічова²⁰ та ін. (пор. критичний розгляд в А. Загнітка²¹)), виключаючи із загального корпусу залежних елементів дієслова суб'єкт і наголошуючи на особливому статусі відношення *підмет – присудок*. На практиці ж суб'єкт досліджувано в аспекті валентних властивостей дієслова. У цьому розрізі вельми цікавими постають аргументи вербоцентричної версії теорії валентності (Б. Абрамов²², І. Вихованець, Г. Гельбіг, Й. Ербен, Г. Зейферт, Г. Нікула, К. Тарвайнен, Ж. Фурке, Т. Хойєр та ін. (пор. аналіз в А. Загнітка²³)). Простежуючи особливості підходів, можна констатувати, що в першому випадку говориться про відношення між процесом та його залежними компонентами (актантами (Л. Теньєр), аргументами (І. Вихованець) – в іншій термінології: між предикатом та його аргументами, тобто відношення в структурі пропозиції, або ситуації) і відповідно між морфологічними

18 А. Загнітко, *Теоретична граматики української мови: Морфологія*, Донецьк 1996, с. 101–187.

19 О. Есперсен, *Філософія граматики*, пер. В. Пассека, С. Сафроновой, под ред. Б. Ильиша, Москва 2002, с. 92–115.

20 Н. Филичева, *Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов* [в:] „Вопросы языкознания”, № 2, 1969, с. 118–125.

21 А. Загнітко, *Теоретична граматики української мови: Синтаксис*, Донецьк 2001, с. 211–297.

22 Б. Абрамов, *Синтаксические потенции глагола (в сопоставлении с потенциями других частей речи)* [в:] „Филологические науки”, № 3, 1966, с. 34–44.

23 А. Загнітко, *Теоретична граматики української мови: Морфологія. Синтаксис*, Донецьк 2011, с. 249–277.

засобами їхнього маркування (фінітним дієсловом та ім'ям у номінативі)), у другому ж – інтерпретовано відношення між членами судження, тобто між суб'єктом і предикатом, а, відповідно, між мовними засобами – носіями цих функцій (за Б. Абрамовим²⁴). У сучасній теорії валентності загалом і семантико-синтаксичної зокрема найпопулярнішими виступають ідеї Л. Теньєра, що за своєю суттю ґрунтуються на вербоцентричності з послідовним диференціюванням субстантивного (центр – іменник), ад'єктивного (центр – прикметник) та адвербіального (центр – прислівник) вузлів. Саме дієслово як вершинний носій процесуальної семантики узалежнює відповідні актанти [actants] (істоти / неістоти як учасники певного процесу) і сирконстанти [circonstants] (окреслюють обставини перебігу процесу)²⁵. У концепції Л. Теньєра диференційовано за виконуваною функцією три валентно зумовлені актанти з розмежуванням їх за числовим параметром: „перший актант” [prime actant] – „здійснює дію” (підмет / суб'єкт), „другий актант” [second actant] – „відчуває результат на собі” (прямий додаток / об'єкт), „третій актант” [tiers actant] – „учасник, на користь / шкоду якому відбувається певна дія” (додаток / адресат). Застосування цифрового позначення актантів уможливило їхню структурну нейтралізацію, в семантичному ж плані суб'єкт та об'єкт можуть бути протиставлені: **Я знав дівчину** (Б.-І. Антонич); обернена ситуація ***Дівчина знала мене** окреслює зміну ролей – перша характеризує учасника-суб'єкта, а друга – учасника-спостерігача. Зміна номінативно-екзистенційного простору речення не модифікує валентність у своєму вияві тому, що в цьому разі важливим виступає комунікативний та прагматичний аспекти. У структурному вимірі обидва компоненти (перший і другий) і в першому, і в другому реченнях доповнюють активновалентний предикатний знак *знати*.

Запропонована Л. Теньєром реченнєва структура ($N_1 + V_f + N_2 + N_3$ – перший актант + вербатив + другий актант + третій актант) є найприйнятнішою і структурно викінченою. Статусні ролі актантів та їхні значення виявлювані тільки в процесі типових відношень, у які вступають слова як компоненти речення. Установлена модель найкраще корелює з релятивним судженням, універсально відбиваючи власне-синтаксичну семантику та співвідносячись зі змістовою структурою речення, хоч і не вичерпує всієї гами цих зв'язків,

24 *Ibidem*, s. 37–41.

25 Л. Теньєр, *op. cit.*, с. 107–108.

залишаючи поза увагою цілу низку валентних реалізацій²⁶. Л. Теньєр першим зробив з ідеї валентного потенціалу дієслова-предиката провідний принцип структурного синтаксису, чітко диференціюючи структурний порядок внутрішніх реченневих компонентів, що відображає ієрархію елементів речення, від їхнього лінійного розташування²⁷. Валентна модель Л. Теньєра є однією з найбільш викінчених, тому що охоплює наймасивніший клас активно валентних предикатних знаків з характерним виявом першого, другого і третього актантів. У своїх теоретичних інтерпретаціях вона істотно розширила і деталізувала попередні напрацювання Г. Порціга, К. Бюлера і заклала основи для встановлення інваріантних моделей речення (структурних схем, за Й. Ербенем). Значущість правобічного сильнокерованого валентнозумовленого компонента зауважив Г. Брінкман, який чи не вперше вирізнив поняття позиції в реченні²⁸ („позиції, відкриті для учасників”). Зв'язок між першим і другим актантом виступає надзвичайно сильним, що особливо помітно в різноманітних моделях трансформації на зразок **актив** → **пасив**. Водночас слід наголосити: 1) вияв сильнокерованого постдієслівного компонента (другого актанта) є опертям збереження дієсловом статусу предиката дії (*Митець **створює** окрему мистецьку **дійсність*** (Б.-І. Антонич) → **Митець створює*); 2) редукування останнього перетворює дієслово в предикат процесу, абсолютизує його семантику, пор. *малювати* – 1) зображувати кого-, що-небудь на площині олівцем, пером, фарбами тощо²⁹: (Художник:) *Злетіла з долоні Божої сиворакша, розмальована, як цяцянка, а прилетіла іволга, і йон іволзі **крила малювати** став* (Є. Гуцало); 2) те саме, що фарбувати³⁰. У СУМі не зафіксовано в лексеми *малювати* абсолютивної семантики на шкгалт *Хто з вас **малює**?* (А. Дімаров) → **Хто з вас **уміє малювати***; 3) взаємодія і співвідношення лівобічного („першого”) і правобічного („другого”) сильнокерованого компонентів виступають значною мірою скоординовані: *Ти не **любив осені, Ігоре, але не лише з причини її банальності** як поетичного сюжету* (Б.-І. Антонич). Їхній зв'язок є двобічним, особливістю якого виступає спрямованість семантики одного ком-

26 *Ibidem*, с. 270.

27 А. Загнітко, *Теоретична граматики української мови: Морфологія. Синтаксис*, Донецьк 2011, с. 251–255.

28 Н. Brinkmann, *op. cit.*, s. 223–240.

29 СУМ, IV, с. 612.

30 *Ibidem*, с. 612.

понента на інший, що особливо яскраво простежувано в конструкціях-результативах у їхній кореляціях з твірними: *Одежа, руки в них забруднені фарбою та клеєм* (Леся Українка) ← **Одежу, руки вони забруднили фарбою та клеєм* ← **Одежу, руки вони забруднюють фарбою та клеєм* (+ на роботі). Водночас така двобічність підтверджувана вибірковістю семантичного заповнення лівобічної позиції від виявлюваності правобічного компонента. Так, предикатно-похідні іменники на зразок *маляр, музикант, муляр, прозаїк* у своїй первинній синтагматиці з дієсловами на позначення відповідної професійної діяльності (*маляр* ← *малює*, *музикант* ← *грає*, *муляр* ← *мурує*, *прозаїк* ← *пише*) передбачають обмежений вибір семантичних компонентів заповнення правобічної сильноокерованої позиції: *маляр* ← *малює* → **картини**; *музикант* ← *грає* → **на скрипці** (або ж будь-який інший музичний інструмент); *муляр* ← *мурує* → **мур**; *прозаїк* ← *пише* → **прозу** (будь-який прозовий твір (оповідання, новела, роман, повість)).

Інваріантність заповнення потенціалів лексем активної валентності відчутна і на формальному (власне-синтаксичному), і на семантичному рівнях реченнєвої структури. У цьому розрізі Й. Андерш спроможність дієслівної лексеми прогнозувати певну кількість функційно-синтаксичних позицій для їхнього можливого заповнення учасниками дії / процесу на формально-синтаксичному ярусі витлумачував як її валентність, а здатність такої лексеми прогнозувати ту чи ту кількість функційно-семантичних позицій для їхнього заповнення учасниками дії на семантико-синтаксичному ярусі – як її інтенцію³¹. Множина усіх функційно-синтаксичних (валентних) і функційно-семантичних (інтенцій них) позицій конкретної дієслівної лексеми-предиката формує її валентно-інтенційний потенціал³². Іntenція має опертям узагальнювально-мисленнєве інтерпретування відношення дії до реальності та простеження того, як позначає певний знак, на відміну від того, що він позначає. Перше питання передує другому питанню тому, що спочатку завжди істотним постає встановлення символічних особливостей знака та його здатності позначати. Подібний аналіз Л. Вітгенштайн визначив як синтаксичний: „У логічному синтаксисі значення знака не має відігравати жодної ролі; має бути опрацювання логічного синтаксису без будь-якого згадування значення знака, передбаче-

31 Й. Андерш, *Типологія простих дієслівних речень у чеській мові у зіставленні з українською*, Київ 1987, с. 18–24.

32 *Ibidem*, s. 18–19.

ний тільки опис виразів”³³, у силу чого інтенційність має опертям логічну структуру ситуації з її відбиттям у відповідних семантичних ролях. Подібний погляд найповніше окреслений у кваліфікації валентності як логіко-синтаксичної категорії³⁴, де предикат визначено як систему з певними відношеннями (предикат – це функція, аргументи ж – його „перемінні” тому, що заповнюють місця в ньому). Логічна структура речення відбиває напрям людського мислення та охоплює п’ять логічних валентностей (аргументів) та регулятор напрямку руху, на семантичному ж ярусі такі аргументи „заповнюють місця”: агент, вихідна і кінцева точки руху, маршрут, інструмент і напрям руху. Розгляд типологічних особливостей логіко-синтаксичної валентності здійснювано на ґрунті словникових дефініцій з наголошенням аргументно-кількісної тотожності для усіх дієслівних лексем певної лексико-семантичної групи³⁵.

Для встановлення внутрішньореченнєвого валентного простору логіко-синтаксичний підхід важливий, але не визначальний, тому що не враховує варіативності семантичного наповнення ліво- та правобічних валентнозумовлених позицій, їхньої синкретичності. Справді в реченнях на зразок ...*селяни б’ють* ломами кригу... (Г. Тютюнник); *Хлопчаки б’ють* ногами м’яч (А. Яна); *А він ... шарубкою рукою гладив* її заплутані посивілі коси... (В. Малик); *Вона гладить* рукою приштилений на хіднику велосипед (І. Карпа); *Дівчина вишиває* рушник голкою (А. Яна) дієслівні лексеми *бити* (б’ють), *гладити* (*гладить* / *гладив*), *вишивати* (*вишиває*) є тривалентними з тотожними валентними потенціалами та їхньою формально-лінійною ($N_1 \leftarrow V_f \rightarrow N_5 \rightarrow N_4$, де N – іменник-аргумент, V – дієслово, а числові індекси відповідно позначають форми відмінків: N_1 – наз. в.; N_5 – орудн. В.; N_4 – знах. в.; f – відмінюваність) і семантичною (суб’єкт, об’єкт, інструменталь (знаряддя дії) реалізаціями. У поєднанні формально-граматичного і семантичного виявів загальна валентна модель має чотирикомпонентний вимір з ядровим тривалентним дієсловом-предикатом (на схемі подано лінійний плин компонентів, хоча в інваріантній реалізації сильнокерований компонент N_4 є безпосередньо постдієслівним):

33 Л. Витгенштейн, *Избранные работы: Логико-философский трактат; Голубая и Коричневая книги*, Москва 2005, с. 33.

34 Г. Змудяк, *Роль логико-семантической валентности в организации структуры предложения (на материале группы глаголов независимого направленного движения)*, Минск 1980, с. 12.

35 *Ibidem*, s. 8–9.

$N_{\text{isub}} \leftarrow V_{\text{fpr}} \rightarrow N_{\text{5instr}} \rightarrow N_{\text{4ob}}$ (N_{isub} – іменник у формі наз. в. зі значенням суб'єкта; V_{fpr} – відмінювана форма дієслова присудка-предиката; N_{5instr} – іменник у формі орудн. в. зі значенням інструмента (знаряддя дії); N_{4ob} – іменник у формі знах. в. зі значенням об'єкта).

Логічний підхід до розгляду валентної рамки цілком застосовний, але тільки для узагальненого визначення виявлюваності категорійності „перемінних”. Визначальним є співвідношення з номінативною моделлю ситуації, характером відношень між учасниками дії, їхніми статусними ролями. Так, чотирикомпонента реченнева модель зразка $N_{\text{isub}} \leftarrow V_{\text{fpr}} \rightarrow N_{\text{3adres}} \rightarrow N_{\text{4ob}}$ може бути визначувана також тривалентними дієсловами-предикатами на кшталт *пригощати (вгощати), частувати (почастувати)* (Він (Говдя – А.З.) *переймав її на дорозі і на лісовій стежці, пригощав дівчину яблуками чи ягодами* (М. Матіос); *Матушка почаствовала їх горілкою...* (П. Мирний); або ж *дарувати (подарувати), вертати (повертати)*: „*А це, як позичите мені гроші, то дарую вам дарунок на рясу*”, – сказав *Копронідос...* (І. Нечуй-Левицький); *Я вертаю вам слово* (А. Яна), але семантичні вияви правобічних компонентів та їхні формальні реалізації постають нерівнорядними.

Внутрішньореченнєвий валентний простір охоплює різні площини його вияву: 1) спроможність приєднувати та бути приєднаним; 2) кількість обов'язкових валентнозумовлених компонентів; 3) важливість наявності валентнозумовлених компонентів; 4) особливості формальної реалізації; 5) напрям розгортання валентності; 6) частиномовний статус активновалентного предикатного знака; 7) формально-граматичний та семантико-змістовий параметри валентності; 8) первинність / вторинність реалізації валентнозумовлених позицій; 9) частиномовний статус пасивновалентного предикатного знака і под. За першою ознакою в реченнєвому просторі всі лексеми диференційовані на активно- та пасивновалентні (пор. їхній аналіз у студіюваннях І. Вихованця³⁶, Н. Костусяк³⁷, Т. Масицької³⁸ та ін.), а за кількістю обов'язкових валентнозумовлених компонентів увесь обсяг активновалентних предикатних знаків диференційована на одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти, шести- і семивалентні³⁹.

36 І. Вихованець, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988, с. 56–65.

37 Н. Костусяк, *Структура міжривневих категорій сучасної української мови*, Луцьк 2012, с. 17–51.

38 Т. Масицька, *op. cit.*, с. 56–98.

39 А. Загнітко, *op. cit.*, с. 245–277.

За ознакою важливості наявності валентнозумовлених компонентів активновалентні предикатні знаки класифіковано на абсолютні (семантично насичені) та відносні (уперше їхнє розмежування обґрунтував В. Юнг⁴⁰), з-поміж останніх виявлено об'єктно-зв'язані (пор. українські дієслівні лексеми на зразок *писати вірші*, *писати заяву*, *писати листи*, *писати скаргу* (Дівчина **писала вірші** про наболіле (А. Яна); Студент **пише заяву** на стипендію (Донецчина, 12.02.2010); Іван спочатку **писав листи** до матері, що йому в Петербурзі непогано жити (І. Нечуй-Левицький); Марійка **подала скаргу** до суду (Сільські вісті, 10.07.2010)); обставинно-зв'язані (*пройти кілометр*, *чекати годину* і под.), копулятивні (із предикативним доповненням: *ставати* (Сестра **стала матір'ю** йому (А. Яна)), *вважатися* („В грецьких монастирях розрішають собі м'ясо, і це **не вважається за гріх**”, – *благав* Копронідос (І. Нечуй-Левицький)), *залишатися*, *перебувати*, *здаватися*, *видаватися*, *виявитися*, *виявлятися* та ін.). Перша і третя група найбільшою мірою включені в загальні тенденції грамагізації різного ступеня її вияву, засвідчуючи поступове „втягнення” семантики правобічного сильнокерованого компонента у витворюване цілісне змістове тло (*писати вірші* → **віршувати** і под.).

Водночас за статусною важливістю наявності валентнозумовлених компонентів валентність диференційована на: а) обов'язкову (можливість сполучуваності, що визначається необхідністю слова мати регулярні відповідні аргументи (актанти), мотивовані його семантикою. Такі аргументи завжди реалізуються в мовленні: *розташуватися* → *де?*, *знаходитися* → *де?*; б) факультативну (можливість сполучуваності, мотивована загальними сполучувальними властивостями слова. Така валентність реалізується нерегулярно, тільки в окремих випадках: *чекати* → *скільки?* (як довго?); *стояти* → *де?* (на чому?) і под.). Факультативна валентність межує з граничним виявом можливості вияву пасивного компонента, особливим виявом чого постає ускладнення речення і переведення його в семантично складне. Усі формальні ускладнювачі простого речення виступають факультативними і виражають окремі пропозиції: *Дні летять*, ***повні сонця й музики*** (В. Сосюра) (→ *Дні летять* + *Дні повні сонця* + *Дні повні музики*); ***Заплющивши очі***, *він піддався сумові, що колисає душу* (В. Підмогильний) (→ *Він заплющив очі* + *Він піддався сумові*) тощо.

40 W. Jung, *Grammatik der Deutschen Sprache*, Leipzig 1966, s. 176–177.

Внутрішньореченневий простір за напрямом реалізації активно-валентних потенціалів репрезентує дві основні моделі: ліво- (*Гуси ← прокричали, жаби ← прокумкали...* (А. Яна)), що за виявом заповнення синтаксичної позиції охоплює синтетичний (*Явір ← стоїть над водою*) та аналітичний різновиди (*Серпень з вереснем ← схрестили довгі шпаги не смертельні* (М. Рильський); *Багато громів ← упало з неба* (А. Малишко)), та правобічну з внутрішнім диференціюванням останньої на одно- (*Хлопці побудували → курінь* (А. Яна)), дво- (*Син дарує → хустку → матері* (І. Карпа)), три- (*Художник відрізав → ножем → шматок → від полотна* (Світогляд, № 2, 2009)), чотири- (*Бійці поверталися → на конях → з лісів → через поля → до хутора* (М. Івченко)), п'яти- (*Хлопець возив → машиною → фермерам → зерно → з поля → на тік* (Донеччина, 11.08.2010)), шестиелементну (*Повстанці переправляли → товаришам → вибухівку → машинами → через річку → із села → до міста*) реалізації. Розмежування напрямів валентних потенціалів слід здійснювати тільки з урахуванням віртуально системного плану, що в рамках номінації відповідної ситуації може змінювати напрям через особливості актуалізації та законності формування комунікативної перспективи речення.

Частиномовний статус активновалентного предикатного знака у внутрішньореченневому просторі постає основою для розмежування реченневих моделей, з-поміж яких найбільш функційно навантаженою є дієслівна модель (*Поволі йдемо до лісу* (В. Підмогильний)). Усі інші постають похідними, становлячи відповідну модель похідності через переміщення відповідних елементів у предикативну позицію, що уможливорює розмежування таких реченневопохідних моделей: 1) транспозиційно прикметникові (*Я був щасливий* (Б.-І. Антонич)); 2) транспозиційно прислівникові (*І було йому дуже сутужно* (Л. Костенко)); 3) транспозиційно числівникові (*Йому всього лише яких-небудь п'ятдесят років* (М. Вінграновський)); 4) транспозиційно іменникові (... *мужність бійців...*; ... *відвага козаків...* (Ю. Мушкетик)). Остання модель сигналізує про семантичну складність формально простого речення, тому що в ньому зреалізована щонайменше дві та більше пропозиції, у кожній з яких наявна власна валентна рамка- модель: *Кизикання і квиління чайки стривожило дитину* (А. Яна) (← *Чайка кизикала + Чайка квиліла + Це стривожило дитину*).

Формально-граматичний та семантико-змістовий параметри валентності у внутрішньореченневому просторі диференціюють

основні формальні вияви залежного компонента, що легко підтвердити наявністю узгодження як форми підрядного прислівного синтаксичного зв'язку: *зелена* ← *трава*, *зелений* ← *ліс*, *зелене* ← *плаття* та ін. Водночас наявність означуваного узгоджуваного атрибутивного компонента (спеціалізованою формою вираження є прикметник) передбачає обов'язкову формальну реалізацію означального. У загальній картині „Прикметник як атрибутивна форма вимагає означального в реченні, але щодо узгодження (в роді, числі та відмінку) стрижневим словом, тобто володарем валентності, залишається в цьому разі іменник”⁴¹. Водночас у семантичному (семантико-змістовому) параметрі у співвідношенні означального та означуваного слів стрижневим щодо валентності виступає означальне слово (тобто слово, що є предикатним (за С. Кацнельсоном⁴²)). Слова непередикатної семантики (предметні імена) не передбачають наявності означального слова, хоча прогностично вони можуть бути носіями певних атрибуцій. Їхня кількість не може бути схарактеризовано в граничному плані, пор.: (*свіжий*, *черствий*; *теплий*, *холодний*; *м'який*, *твердий*; *пшеничний*, *житний*, *кукурудзяний*, *вівсяний*, *гречаний*, *висівковий*; *віденський*, *білоруський*, *вірменський*, *грузинський*, *дарницький*, *італійський*, *український*; *вранішній*, *вечірній*; *круглий*, *квадратний*) який? ← *хліб* і под.

Параметри первинності / вторинності заповнення „перемінних” є особливо значущими, оскільки їхнє диференціювання уможливорює вияв: 1) первинності реченнєвої структури (*На тротуарі стояли хлопці* (А. Яна) – усі валентні позиції заповненні первинними непередикатними знаками); 2) вторинності реченнєвої моделі з різноманітними напрямками її ускладнення (*Ліс дрімає* → розбіжність у кореляції семантики істоти / неістоти між дієсловом-предикатом *дрімати* (семантика істоти) та лівобічним компонентом *ліс* (семантика неістоти), що відбиває глибинні семантичні перетворення; *Комбайн збирає урожай* – лівобічний компонент є інструментальним із його лінійною позицією суб'єкта та ін.). У внутрішньореченнєвій структурі надзвичайно важливо враховувати первинне / вторинне заповнення ліво- / правобічної валентної позиції, тому що вторинне заповнення ліво- / правобічної валентної позиції сигналізує про семантичну неелементарність реченнєвої

41 С. Кацнельсон, *К понятию типов валентности* [в:] „Вопросы языкознания”, № 3, 1987, с. 21.

42 Идет, *О грамматической категории* [в:] „Вестник ЛГУ. Серия истории, языка и литературы”, № 2, 1948, с. 132–144.

структури, пор.: *Тріпочеться листок* (О. Довженко); *Сонце спалахує* (М. Коцюбинський); *Мотузка вривається* (О. Гончар); *Ховається лисиця в нору* (В. Земляк) і *Тріпочуться слова*, мов бджоли на дощі, / *вривається розмова*, ледве розпочата, / *спалахують думки* й *ховаються мерці* / і *погляд*, мов метелик, ясний і крилатий (Б.-І. Антонич). Найявне вторинне заповнення зумовлює метафоризацію, що на глибинному рівні передбачає розбіжність відповідних сем (спалахувати – раптово і швидко загорятися яскравим полум'ям, займатися: *Присіла [Оришка] перед ватрою і, ломлячи дрібно гілочки, любила, як вони спалахують* (Г. Хоткевич)⁴³. Так, наприклад: лексема *спалахувати* своєю семою 'загорятися полум'ям' передбачає заповнення лівобічної позиції непередикатним іменником із семою 'паливо', водночас лівобічна інтенція прогнозує вияв форми називного відмінка. У реченні ж *спалахують думки* лівобічна позиція (у поезії застосовано непрямий порядок слів для актуалізації компонента *думки*) заповнена предикатним іменником (перша розбіжність), якому невласлива сема 'паливо' (друга розбіжність), пор. подібне: *ховаються думки*, *вривається розмова*. В аналізованих реченнях лівобічна інтенція активновалентних слів заповнена системно – формою називного відмінка.

Зміна системно визначеного заповнення правобічної валентнозумовленої позиції мотивує "зсув" у семантичній моделі. Так, у реченні *Тарас Шевченко народився на українській землі, під українським небом, проте він належить до тих людей-світочів, що стають дорогими для всього людства і що в пошані всього людства знаходять своє безсмертя* (О. Гончар) дієслово-предикат *знаходити* ('шукаючи, виявляти кого-, що-небудь десь': *Звиклі до всього монгольські коні розгрібали ногами сніг, знаходили стеблинки трави, торішнє листя* (А. Хижняк) або ж 'виявляти, відкривати внаслідок спеціальних розвідок, досліджень': *Знайти кам'яне вугілля*⁴⁴) у правобічній сильнокерованій валентнозумовленій позиції передбачає вияв непередикатного знака на зразок *трава*, *стеблина*, *листя*, *вугілля*, *нафта*. Зміна семантичного наповнення такої позиції внутрішньо впливає на подовжену сему слова активної валентності та призводить до формування семантично цілісної сполуки слів: *знаходять безсмертя* ↔ *стають безсмертними* (← **набувають ознак безсмертності*). На цьому ґрунті витворилося багато фразеологізмів на зразок *нитки сухої не знайдеш*; *кінці*

43 СУМ, IX, с. 485.

44 *Ibidem*, с. 646.

знаходити; знайти кінець. Показовим постає те, що в значенні ‘одержувати, мати, здобувати кого-, що-небудь’⁴⁵ активно валентне дієслово-предикат із правобічною сильнокерованою позицією, яка передбачає регулярне та обов’язкове її заповнення, набуває спільно із вибірково заповненою цією синтаксичною позицією цілісної семантики. Індикатором такої семантики виступає заповнювач синтаксичної позиції – сильнокерований іменник абстрактної семантики: *Ти вічне життя, Делеклюзе, / Знаходиш в огні барикад* (М. Рильський). Сюди ж прилягають і значення ‘зустрічати з боку кого-небудь якимось почуття, певне ставлення до себе і т. ін.’: „*Частьєнько виступав і я у волзьких містах, – згадує Саксаганський, – багато маю друзів-волгарів, не раз у старі тяжкі часи знаходив у них братерську підтримку...*” (Ю. Мартич); ‘придбавати, одержувати в чому-небудь джерело якогось настрою, певних почуттів і т. ін.’⁴⁶: *Не додавай знесиленим журби, / Не добивай зневір’ям підупалих, / А розбуди на діло боротьби, / Знайди розвагу в світлих ідеалах* (П. Грабовський); ‘у сполученні зі словами на кшталт відгомін, вираз, відгук, відображення і т. ін. ‘мати вияв, виявлятися в чому-небудь’⁴⁷: *Різні етапи, всі визначні події нашого життя знаходили і знаходять свій відгомін у величному симфонічному звучанні його* (П. Тичина); *Оповідання Григорія Косинки знайшло гарячий відгук у серцях слухачів, його довго не відпускали зі сцени* (Є. Плужник); *Уся складність життя знайшла відображення у творах Марка Чермшину* (А. Яна); до цього можна додати іменники зразка відбиття, відгомін, відлуння, вияскравлення: *Усі яскраві кольори мальовничих степів знайшли відбиття в оповіданнях Василя Мисика* (О. Гончар); *Почуття мої знайшли миттєвий відгомін у серці дівчини* (В. Дрозд) і под. Сюди ж прилягає значення ‘внаслідок спостережень, досліджень і т. ін. приходити до певних висновків, складати, створювати якусь думку про кого-, що-небудь’, де постпозитивний валентнозумовлений правобічний компонент заповнений формою орудного відмінка або формою знахідного відмінка без прийменника чи з прийменником за: *Знайомий повідомив мені, що знаходить мої щастям читати мої твори* (А. Яна); *Завтра я йду до Яновського і ... питаю, як він знаходить мій стан взагалі* (Леся Українка). Форми вияву правобічного валентнозумовленого компонента постають варіант-

45 *Ibidem*, с. 646.

46 *Ibidem*, с. 646.

47 *Ibidem*, с. 646.

ними. Втрати дієсловом автосемантичності відбувається внаслідок 1) порушення первинної моделі його валентної рамки, тобто замість слова предметної семантики у правобічній сильнокерованій позиції постає лексема абстрактного змісту; 2) „обтяженням” речовим змістом валентновизначеного компонента; 3) часткового формування в нього семантики нерегулярної допоміжності; 4) розкладання цілісної синтаксичної позиції на внутрішньо розчленовану, але функційно самодостатню і цілісну; 5) впливу синтагматичних моделей, що часто умотивовують усталеність і її структурної будови, і семантичного наповнення.

Валентний простір дієслова-присудка визначає: 1) напрям розгортання речення, пор. інколи лівобічного простору цілком достатньо для предикативного і номінативного вияву: *Соловейко тьохає; Перепел підпадьомкає; Ворона каркає*; а в реченнях на зразок **Діти подивились; *Учні перейшли; *Мандрівники пройшли* без правобічного компонента не зреалізовано відповідний денотат; 2) семантичну наповнюваність ліво- та правобічної позиції: у моделі *X пити Y* нормативними можуть поставати будь-які заповнювачі лівобічної позиції із семантикою істоти за умови *Y = вода, молоко*, тобто *напій* як такий; якщо ж *Y = пиво, вино* (семантичне градування), то нормативним заповненням лівобічної позиції є особа доросла (наявне диференціювання семантичного простору) – *батько, жінка* тощо; 3) значеннєву роль кожного з валентнозумовлених компонентів (умотивовує ієрархію) – суб’єкт, об’єкт, інструмент, локатив-старт, локатив-траса, локатив-фініш і под.; 4) регулярність та обов’язковість предметної семантики валентнозумовлених компонентів – непередметна семантика сигналізує про вторинність заповнювача: *Прорив був складним ← X проривався + Це було для X складним*; 5) інваріантний вияв форми ліво- та правобічного компонентів: лівобічний компонент у *verbum finitum* завжди має форму називного відмінка: *Діти відпочивають*; правобічний компонент у *verbum transitive* – форма знахідного відмінка: *майструвати шпаківню; чистити посуд*; 6) умотивовує кількість аргументів – від одного до семи; 7) схарактеризовує моно- чи біситуативність: *лежати, спати* (моноситуативність) / *стомитися, дивитися* (біситуативність – обов’язковою постає наявність ситуацій-мотиваторів – каузаторів) та ін. Інваріантність первинного носія активної валентності уможливує градування носіїв пасивної валентності та індексування вторинних носіїв активної валентності.

Внутрішньореченневий валентний простір зорієнтований на глибинний / поверхневий вияв нормативно плеонастичних моделей (пор. *змія* ← *повзе* та *солити*, *крохмалити*; *листувати*, *бетонувати* / *гостити*) і диференціювання сполучуваності, з одного боку, та валентності й детермінації / валентності, синтагматики та дистрибуції, з іншого. Валентний внутрішньореченневий простір співвіднесений з типовою ситуацією як сигніфікатом речення, а в конкретних реалізаціях – з денотатом речення. Внутрішньореченневий валентний простір уможливорює побудову та структурування словникових статей загальнономовних тлумачних словників та водночас співвіднесений з актуалізованими прескрипціями, відхилення від яких завжди спрогнозоване або на ті чи ті конотації, або ж пов'язані з порушенням сучасних мовних норм.

За частиномовним вираженням пасивновалентного непередикатного знака у внутрішньо реченневій моделі диференційовано моделі з іменниковим заповненням (первинний вияв (*Черешня цвіте*; *Дівчина поливає траву водою*) та аналогами іменникових слів або ж використаними в їхній функції будь-якими мовними елементами (*Старенька подала мені рушник* (О. Гончар); „*Добре*” *звучало м'яко*). Врахування категорійної семантики пасивновалентного компонента уможливорює диференціювання основних / неосновних моделей внутрішньореченневої валентності.

Аналіз внутрішньореченневого простору валентності уможливорює встановлення функційного навантаження кожного з його компонентів і водночас постає дійовим механізмом: 1) розмежування цілісності / розчленованості синтаксичної позиції; 2) встановлення напрямів функційної тотожності різного наповнення синтаксичної позиції; 3) визначення тенденцій втрати автосемантичності дієсловом-предикатом; 4) вияву внутрішньореченневих дериваційних процесів та простеження співвідношення валентно-модельної рамки з комунікативно-прагматичними інтенціями; 5) діагностування механізмів метафоризації в її співвідношенні з рівнями та етапами граматизації та лексилізації. Останні два напрями є особливо перспективними в розрізі сучасних студіювань з прагматики, теорії мовленнєвих актів і теорії мовленнєвих жанрів.

ЛІТЕРАТУРА

- Абрамов Б., *Синтаксические потенции глагола (в сопоставлении с потенциями других частей речи)* [в:] „Филологические науки”, № 3, 1966, с. 34–44.
- Андерш Й., *Про співвідношення інтенційної і валентної структур дієслова* [в:] „Українське мовознавство”, вип. 8, 1980, с. 62–65.
- Андерш Й., *Типологія простих дієслівних речень у чеській мові у зіставленні з українською*, Київ 1987.
- Арутюнова Н., *О синтаксической сочетаемости в испанском языке* [в:] „Филологические науки”, № 2, 1962, с. 31–40.
- Ахманова О., Микаэлян Г., *Современные синтаксические теории*, Москва 1963.
- Бюлер К., *Теория языка. Репрезентативная функция языка*, пер. Т. Булыгиной, Москва 1993.
- Витгенштейн Л., *Избранные работы: Логико-философский трактат; Голубая и Коричневая книги*, Москва 2005.
- Вихованець І., Городенська К., *Теоретична морфологія української мови*, Київ 2004.
- Вихованець І., *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988.
- Городенська К., *Деривація синтаксичних одиниць*, Київ 1992.
- Есперсен О., *Философия грамматики*, пер. В. Пассека, С. Сафроновой, под ред. Б. Ильиша, Москва 2002.
- Загнітко А., *Дієслівні категорії в синтагматичі і парадигматичі*, Київ 1990.
- Загнітко А., *Теоретична граматики української мови: Морфологія*, Донецьк 1996.
- Загнітко А., *Теоретична граматики української мови: Морфологія. Синтаксис*, Донецьк 2011.
- Загнітко А., *Теоретична граматики української мови: Синтаксис*, Донецьк 2001.
- Змудяк Г., *Роль логико-семантической валентности в организации структуры предложения (на материале группы глаголов независимого направленного движения)*, Минск 1980.
- Іваницька Н., *Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення* [в:] „Мовознавство”, № 3, 2001, с. 97–103.

- Кацнельсон С., *К понятию типов валентности* [в:] „Вопросы языкознания”, № 3, 1987, с. 20–32.
- Кацнельсон С., *О грамматической категории* [в:] „Вестник ЛГУ. Серия истории, языка и литературы”, № 2, 1948, с. 132–144.
- Костусяк Н., *Структура міжрівневих категорій сучасної української мови*, Луцьк 2012.
- Лосев А., *О понятии языковой валентности* [в:] „Изв. АН СССР: Сер. лит. и яз.”, т. 40, № 5, 1981, с. 403–412.
- Масицька Т., *Грамаіична структура дієслівної валентності*, Луцьк 1998.
- Мухин А., *Валентность и сочетаемость глаголов* [в:] „Вопросы языкознания”, № 6, 1987, с. 52–64.
- Потебня А., *Из записок по русской грамматике*, т. $\frac{1}{2}$, Москва 1958.
- Сосюр Ф. де., *Курс загальної лінгвістики*, Київ 1988.
- Станіславська Л., *Валентність як семантико-синтаксична категорія дієслова-предиката, Дослідження з лексикології і граматики української мови*, за ред. А. Поповського, Дніпропетровськ 2012, с. 110–117.
- Степанова М., *Вопросы валентности в современном языкознании и части речи (на материале немецкого языка), Лингвистика и методика в высшей школе*, вып 8, Москва 1978, с. 20–34.
- Степанова М., Хельбиг Г., *Части речи и проблема валентности в современном немецком языке*, Москва 1978.
- Степанова М., *О „внешней” и „внутренней” валентности слова* [в:] „Иностранный язык в школе”, № 3, 1967, с. 13–19.
- Теньер Л., *Основы структурного синтаксиса*, пер. И. Богуславского, Л. Лухт, Б. Нарумова, С. Сахно, Москва 1988.
- Филичева Н., *Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов* [в:] „Вопросы языкознания”, № 2, 1969, с. 118–125.
- Bühler K., *Sprachtheorie*, Jena 1934.
- Brinkmann H., *Die Deutsche Sprache. Gestalt und Leistung*, Düsseldorf 1962.
- Erben J., *Abriss der Deutschen Grammatik*, Berlin 1958.
- Jung W., *Grammatik der Deutschen Sprache*, Leipzig 1966.
- Helbig G., *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*, Leipzig 1975.

Porzig H., *Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen* [w:] „Beitrage zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur”, t. 58, 1934, s. 115–123.
Weisgerber L., *Von den Kräften der Deutschen Sprache: Die sprachliche Gestaltung der Welt*, Düsseldorf 1962.

Functional typological specificity in syntax: the internal valent domain of a sentence

Valency space within a sentence with its differentiation of 1) quantitative and qualitative manifestations, 2) the regularities of unfolding and part-of-speech expression of active and passive valent lexemes, 3) trends of loss of autosemanticality by active valent sign and expanding quantitative manifestation of syntactic position, 4) the features of primary and secondary manifestations of left- and right-side “variable” components, and 5) the status load of active valent signs in sentence structures have been characterized. The main stages of the formation and evolution of the theory of valency with tracking the functional typology of valent caused components, and their status in expanding syntactic positions within a sentence have been characterized. The ratio of valent potentials with singularities of subject-object structuring sentences and load bidirectional communication between left- and right-side strongly-managed components has been considered.

Key words: valency, formal-grammatical valency, semantic-syntactical valency, valent frame, syntactic position, actual division.

ПОРЯДОК СЛІВ У ПРОСТИХ РЕЧЕННЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОВ

Семантико-синтаксична структура речення формується за допомогою низки чинників, одним із основних з яких виступає порядок слів. Показовим є контрастивне дослідження позицій слів в українській і польській мовах. Розташування компонентів речення в цих, як і в інших слов'янських, мовах є вільним, але не довільним¹. Вільний порядок слів не заперечує існування сталого порядку мовних елементів². Водночас у кожній із цих мов існують специфічні особливості позиційного розташування окремих компонентів синтаксичної системи. Загалом порядок слів у польській мові менш довільний, аніж в українській, закономірності поєднання слів суворіші.

Як зазначав О. Мельничук, „найважливішою роллю порядку слів у слов'янських мовах є вираження смислових зв'язків між лексичними формуваннями у межах речення”³. При цьому позиційне розміщення компонентів речення (примарний порядок слів) відбиває особливості розподілу функціонально-семантичних ролей слів за синтаксичними й лінійними позиціями з точки зору мовця.

1 Див., напр.: А. Мельничук, *Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках (Краткая характеристика общих закономерностей)*, Киев 1958; W. Śliwiński, *Szyk wyrazów w zdaniu pojedynczym dziesięjszej polszczyzny pisanej. Cz. 1. Opis prawidłowości*, Kraków 1984; І. Кононенко, *Українська та польська мови: контрастивне дослідження*, Warszawa 2012, с. 732–758 та ін.

2 А. Багмут, *Порядок слів [в:] Українська мова: Енциклопедія*, Київ 2000, с. 470.

3 А. Мельничук, *Специфика порядка слов как компонента структуры славянского предложения [в:] Грамматическое описание славянских языков*, Москва 1974, с. 208.

Перестановка членів речення свідчить про зміну комунікативного фокуса висловлювання. Перерозподіл компонентів речення в лінійній послідовності сприймається як зворотній (непрямий, інверсійний) порядок слів. Основний у прагматичному плані член речення (частина синтагми) переважно розташовується наприкінці висловлювання. Зміна в розташуванні слів в українській і польській мовах може бути зумовлена потребами дотримання ритму, передусім у поетичних творах. Переміщення слів у межах речення може також бути ознакою розмовного, спонтанного мовлення.

Зміни словопорядку можуть несуттєво впливати на загальну семантику речень, але можуть також частково чи повністю порушити зміст повідомлення, пор., напр.:

– варіантна зміна словопорядку без зміни семантичної структури речення: *Ludzie od początku lubili się kontaktować* (J. Wiśniewski) – *Ludzie lubili się kontaktować od początku*;

– часткова зміна змісту речення: *Prezenterka także preferuje włoską kuchnię (gazeta)* – *Prezenterka także kuchnię preferuje włoską*;

– повна зміна семантики висловлювання: 1. *Навіть він не прийшов* – *Він навіть не прийшов*. 2. *Тільки він любить її* – *Він любить тільки її*. 3. *Wszystko na kredyt* – *Na wszystko kredyt*.

Скажімо, переміщення часток *ne // nie* у межах ад'єктивного словосполучення із залежним прислівником змінює смисл реченневої пропозиції: у випадку, коли *ne // nie* передує прислівникові, адвербіальний компонент передає низький ступінь або непостійний характер ознаки; якщо ж *ne // nie* стоїть перед прикметником і переходить у префікс, прислівник інтенсифікує ад'єктивну ознаку, пор., напр.: 1. *Це не дуже гарна спідниця* – *Це дуже негарна спідниця*. 2. *Czyta nie zawsze mądre książki* – *Czyta zawsze niemądre książki*.

Зміни порядку слів можуть свідчити про внутрішньомовні особливості. Наприклад, порядок розміщення українських числівників у сполученні з іменником визначає точну чи приблизну кількість, у польській мові це значення передається іншими засобами, пор.: 1. *Йому сто років // Ma sto lat*. 2. *Йому років сто // Ma około stu lat*. В українській мові в залежності від умов функціонування ім'я може виступати як перед, так і після прізвища, напр.: *Це Василь Петренко. Вітаємо Петренка Василя з днем народження!* Часом подвійні можливості такого порядку слів створюють труднощі сприйняття текстів адресатом мовлення. У сполученнях типу *Ігор Борис, Іван Богдан* незрозуміло, яке слово позначає ім'я, а яке

– прізвище. В польській мові ім'я вживається перед прізвищем. Зворотний порядок сприймається як виняток і знаходить застосування на письмі в алфавітних списках та деяких офіційних бланках.

Кожний член речення в обох мовах має свої можливості позиційного закріплення. Розглянемо специфіку розташування членів простого речення.

1. Підмет і присудок

В українській і польській, як і в інших індоєвропейських, мовах вихідною формою словопорядку у реченнєвій парадигмі є розташування підмета перед присудком. Підмет часто стоїть в ініціальнойній позиції (на початку речення), напр.: 1. *Рання осінь листя золотить...* (Л. Костенко). 2. *Paweł spokojny, nie wadził nikomu* (A. Fredro).

Переміщення присудка в препозицію щодо підмета сприймаються в українській і в польській мовах як інверсія, експресивний варіант основної моделі, напр.: 1. *Западає гнітюча мовчанка* (Гр. Тютюнник). 2. *I siecze deszcz...* (A. Asnyk). Така зміна порядку слів може свідчити про зміну модальності, прагматичного наміру мовця. Порівнюючи речення „*Nic to*” (H. Sienkiewicz) із нейтральним польським „*To nic*”, Я. Бральчик зазначає, що „*Nic to*” виражає почуття відповідальності за хід подій, надає більшій категоричності виразу⁴.

Пересування групи підмета в кінець речення може бути пов'язане не тільки з потребою надати їй функцію реми, але й із необхідністю сфокусувати логічний наголос на його атрибуті. Так, у реченні *У неї блакитні очі* підкреслюється характеризувальна і видільна функція атрибута, без якого висловлювання не має сенсу (пор. **У неї очі*).

При аналізі позицій головних членів речення в обох мовах треба враховувати, що у випадках, коли в українській мові підмет передається особовим займенником 1-ої або 2-ої особи, в польській мові такий займенниковий компонент здебільшого матеріально не виражений, напр.: *Порядним він був // Przyzwoity był*. Якщо у польському мовленні вживають займенникові підмети *on, ona, ono, one* при позначенні не-осіб, вони стоять після дієслівного присудка⁵: *Lubię sztukę: fascynuje ona mi*. Водночас в іменних присуд-

4 J. Bralczyk, *Leksykon zdań polskich*, Warszawa 2004, s. 188–189.

5 A. Nagórko, *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*, Warszawa 1997, s. 139.

ках, що вказують на теперішній час, в українській мові, як правило, дієслівна зв'язка відсутня, напр.: *Це Львів // To jest Lwów*.

Зміна порядку розташування компонентів у предикативному центрі простого речення можлива не тільки на вісі „підмет – присудок”, але й всередині складеного присудка⁶. Намір мовця посилити, актуалізувати оцінний характер присудкової ознаки може спричинити позиційні зміщення компонентів базової присудкової моделі N_1 – сор Adj. Перестановка підмета та компонентів присудка може залежати також від стилю мовлення. Зворотний порядок слів виявляється в моделях:

а) Adj N_1 сор:

1. *Хороші в неї вчителі були*. 2. – *Wyborny pan jesteś...* (В. Prus);

б) Adj сор N_1 :

1. *Немилі стали йому [Денискові] ігри...* (Є. Гуцало). 2. *...Mali są ludzie, wielkie są ich dzieła* (Cz. Miłosz);

в) N_1 Adj сор:

1. *А сніг звичайним став* (І. Жиленко). 2. *...Wiosna w tym roku rychła i ciepła będzie...* (Є. Orzeszkowa);

г) сор N_1 Adj:

1. *Був мій Демко нетерплячий...* (П. Загребельний). 2. – *Czy jest pan tego pewny?* (S. Mroźek);

г) сор Adj N_1 :

1. *Я б читала щиро від душі, та були до цього неохочі всі мої малі товариші* (Л. Костенко). 2. *Był także obecny i książę...* (H. Sienkiewicz).

Таким чином, термін „зворотній порядок слів” часом є дещо умовним. Зокрема, у висловлюваннях з базовими моделями Adj N_1 сор та сор N_1 Adj частини складеного присудка розміщуються симетрично відносно підмета.

У ряді випадків зміна порядку головних членів у реченнях моделі N_1 – сор Adj спричиняє зміну статусу ад'єктива з іменної частини присудка на означення, пор.: 1. *День був ясний; Був ясний день* (Леся Українка). 2. *Wizyty są piekielne; Ale są wizyty piekielne...* (J. Tuwim).

Певними позиційними відмінностями характеризується вживання часток *не // nie* у межах складеного присудка. На відміну

6 І. Кононенко, *Прикметник у слов'янських мовах*, Київ 2009, с. 295–297, 319–321.

від української мови, у такому польському присудку частка *nie* ставиться перед зв'язкою, а не перед прикметником, пор.: 1. *Nie są mi już potrzebni bogowie z kamienia i ruiny...* (W. Szymborska) // Мені не потрібні вже боги з каміння та руїни. 2. *Maks nie był bardzo wysoki* // Макс був не дуже високий.

Вихідним порядком слів у реченнях моделі $N_1 - \text{cop } N$ є постпозиція присудка щодо підмета, напр.: 1. ... *To rідніі села* ... (Б. Грінченко). 2. ... *A to jest woda święcona* (A. Mickiewicz). Такий присудок або його частини можуть переміщуватися в межах речення. Перенесення присудка або одного з його елементів у препозицію щодо підмета сприймається як комунікативний, часто експресивний прийом, пор., напр.: Вчитель він; Був він вчителем.

Якщо іменний присудок виражений іменником у формі називного відмінка, в українській мові порядок компонентів часто допомагає розрізнити підмет і присудок. У польській мові в таких випадках показником синтаксичного статусу виступає введення в речення слова *to*, напр.: 1. *Kiїв – столиця України*. 2. *Ubranie to wzywianie* (reklama). 3. *Styl to umiar. Umiar to styl* (reklama). 4. *To jest właśnie to*; пор.: *Знання – сила* // *Wiedza to potęga*.

Всередині іменного складеного присудка $\text{cop } N \text{ Adj}$ компоненти звичайно розташовані в порядку $\text{cop } \text{Adj } N$: 1. *Перепелуха була вже стара людина...* (М. Коцюбинський). 2. ... *Pan Szprot... bywał tu rzadkim gościem* (B. Prus). Проте й тут можливі перестановки, що пов'язані в першу чергу з бажанням мовця актуалізувати ознаку, яка передається прикметником, напр.: 1. *Він людина терта* (Ю. Бедзик). 2. *Żona Konstantyna, z rodziny wątpliwego pochodzenia, była to kobieta surowa...* (H. Sienkiewicz). Перехід прикметника у постпозицію щодо базового субстантива може бути викликаний також умовами поетичного контексту, пор.: *Cysarz to ma klawe życie oraz używienie klawe!* (A. Waligórski).

Найвищий ступінь актуалізації прикметникової ознаки, що є основним носієм семантики такого предиката, досягається в реченнях, у яких відбувається лінійний розрив між зв'язкою опорного субстантива і граматично залежним субстантивом, напр.: 1. *Та ти сказився, щеня ти паршиве?!* (В. Винниченко). 2. *Героїчна був людина Робінзон Кукурузо* (В. Нестайко). 3. *Ach, nieszczęsną ja kocina* (М. Конопницька). 4. *Dziwna to była ziemia...* (H. Sienkiewicz). Таким чином, семантично нерозчленований присудок розчленовується позиційно.

Перестановка елементів складеного присудка може бути основою обігрування ситуації, що веде до зміни пропозитивного смислу, напр.: *Я не збираюся працювати в цій жажливій фірмі. – Що, звільняєшся? – Ні, працювати не збираюся* (анекдот).

2. Означення

Особливості словорозташування в польській мові в порівнянні з українською пов'язані передусім з означенням. В українській мові означальний прикметник здебільшого передує іменнику (регресивний порядок слів), у польській мові для частини означень типовою є препозиція щодо опорного субстантива, для частини – постпозиція (прогресивний порядок слів).

Як зазначає Х. Далевська-Ґрєнь, у всіх слов'янських мовах при звичному порядку слів прикметник у лінійній послідовності виступає перед означувальним іменником⁷. В основному це твердження правильне. Так, в українській мові типовою є препозиція прикметника відносно іменника як у межах словосполучень, так і при їхньому входженні у структуру речення, напр.: *червоне пальто, порцелянова лялька*. Передування прикметника в синтагматичній послідовності спричиняє посилення його прогностичного навантаження і, разом із тим, актуалізацію іменника.

Проте секундарний порядок слів в атрибутивно-субстантивних сполученнях польської мови контрастує не тільки з українською, але й з іншими слов'янськими мовами. Проблема визначення закономірностей порядку слів у польських ад'єктивно-іменних сполученнях є настільки складною, що, як зазначає ряд учених, вона ще чекає на своє поглиблене дослідження⁸. Разом із тим, вочевидь, думка про те, що не існує єдиних правил розміщення польського прикметника⁹, є занадто категоричною.

Розміщення атрибута в польській мові відзначається специфічною залежністю від контексту, лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників. Пост- або препозиція значної частини польських прикметників щодо базових іменників поза умовами речення зафіксована у словниках, зокрема, у „Словнику типових словосполучень”¹⁰.

7 H. Dalewska-Greń, *Języki słowiańskie*, Warszawa 2002, s. 453.

8 M. Szuprzyczyńska, *Opis składniowy polskiego przymiotnika*, Toruń 1980, s. 145; *Encyklopedia języka polskiego*, Warszawa, Kraków 1999, s. 393.

9 Т. Молошная, *Субстантивныє словосочетания в славянских языках*, Москва 1975, с. 95.

10 M. Bańko, *Słownik typowych połączeń wyrazowych*, Warszawa 2007.

Розташування польського прикметника передусім пов'язане з тим, яку ознаку передає прикметник – якісну чи відносну. Загальною тенденцією є препозитивне розташування якісних прикметників, напр.: *ciepły dzień, ładna kobieta*. Розміщення відносних ад'єктивів залежить від семантичного підтипу цих слів. Так, наприклад, прикметники на позначення матеріалу тяжіють до препозиції щодо іменника, а на позначення місця – до постпозиції, напр.: *kryształowy żyrandol, temperatura pokojowa*. Означення-відносний прикметник стоїть перед означуваним словом у деяких традиційних сполученнях: *Polskie Radio* (пор., проте: *Teatr Polski*).

Фіксоване постпозитивне розташування окремих груп відносних прикметників у польській мові пояснюють, з одного боку, впливом латинської мови, для якої характерне таке слововживання¹¹, з іншого – ідіоматизацією іменних словосполучень¹². Проте розглядати ідіоматизацію як основний чинник закріплення прикметника в постпозиції щодо іменника, очевидно, недоцільно: хоча така тенденція в сучасній польській мові переважає, проте паралельно існують ряди сталих сполучень, в яких виявляються позиційні коливання, напр.: *szczegółowe wiadomości, indeks szczegółowy; runo baranie, baranie mięso*.

Якщо прикметник переходить із розряду відносних до якісних, він зазвичай переміщується з постпозиції щодо опорного слова у препозицію, і навпаки, пор.:

*błyskawiczny nacisk, zupa błyskawiczna
słodka herbata, słodka woda
ślepy kot, ślepy nabój
pałac wersalski, wersalskie maniery
wino szampańskie, szampański nastrój
kłęska żywiolowa, żywiolowa dziewczyna
koleżeński chłopak, sąd koleżeński.*

11 Я. Бачваров, *Порядок слов как грамматическое средство в славянских языках (в сопоставлении с некоторыми неславянскими)* [в:] *Грамматическое описание славянских языков*, с. 207; *Історична типологія слов'янських мов*, Київ 2008, с. 244.

12 З. Тополинская, *Порядок слов в именном словосочетании как отражение его деривационной истории* [в:] *Грамматическое описание славянских языков*, с. 240.

Якщо польський відносний прикметник переходить у препозицію щодо іменника і не змінює свій лексико-граматичний розряд, це свідчить, як правило, про його прагматичну актуалізацію, логічне виділення у висловлюванні. В українському мовленні в подібних випадках відбувається перенесення атрибута в постпозицію або дистанціювання з опорним іменником, пор.: *Razowy chleb kupiłam // Я купила хліб житній; Хліб я купила житній.*

Характерними для польської мови є словосполучення NAdj з однаковим набором компонентів і різним порядком слів. Перенесення польського відносного ад'єктива з пост- у препозицію у таких випадках змінює лексико-граматичні показники прикметника: з відносного він перетворюється на якісний і змінює пропозитивний характер, пор.: *literatura piękna – piękna literatura; życie kulturalne – kulturalne życie.*

Зміна позиції польського ад'єктива щодо одного й того самого опорного імені є також показником зміни значення прикметника, пор.: *meble stylowe* (imitacja mebli z minionych epok), *stylowe meble* (nowoczesne, eleganckie meble). В українській мові приклади зміни порядку слів у словосполученні NAdj є поодинокими, пор.: 1. *Крізь вузьке вікно скупо проникало денне світло* (С. Чорнобривець). 2. ... *Гулак своїм дослідженням видобував на світло денне не прийняті в Росії постулати Лобачевського...* (Р. Іваничук).

Варіантність порядку слів у польських субстантивно-атрибутивних словосполученнях може продемонструвати перехід дієприкметників у прикметники. Це положення підтверджує переклад подібних конструкцій українською мовою: *śpiewające ptaki // співаючі птахи; ptaki śpiewające // співучі птахи.*

Таким чином, перенесення польського ад'єктива в іншу позицію може свідчити про зміну його семантичного статусу, перехід в інший лексико-граматичний розряд чи у клас дієприкметників, набуття або втрату додаткових пропозитивних і предикативних значень, напр.: *Jest komicznym aktorem* (Він смішний, комічний актор; Його гра викликає сміх); *Jest aktorem komicznym* (Його амплуа – комічні ролі; Він комік, а не трагік).

Отже, розташування польського означення може бути зумовлене тим, чи вказує прикметник на звичайну, постійну ознаку предмета (в цьому випадку прикметник є препозитивним щодо іменника), чи передає експлікативну, таксономічну характеристику референта, виділяючи його таким чином з ряду подібних (тоді прикметник перебуває в постпозиції).

Пресупозитивним тлом польських речень із прикметником може слугувати класифікація об'єктів мовлення: якщо названа ознака й референт експліцитно або імпліцитно не протиставляються іншим референтам та їхнім ознакам, ад'єктив розміщується перед іменником, якщо протиставляється – то після субстантива, напр.: *Mam skórzaną portfel; W tym sklepie są wyroby skórzanе*.

Якщо в реченнях з класифікаційними ад'єктивами дієслово є семантично недостатнім, синтаксичний статус прикметника може бути перехідним. У польському тексті *...Nikifor zostanie na zawsze taki, jakim jest na swoich autoportretach. Stoi przed nami Nikifor duchowy, biskup i nasz nauczyciel...* (A. Banach), з одного боку, типове для речень з предикативним означенням дієслово *stoi* набуває семантичного наповнення за рахунок поширювача *przed nami*. З другого боку, в даному контексті прикметник має гіпонімічну семантику, що може пояснювати його кінцеву позицію.

В українській мові може відбуватися переміщення прикметників у постпозицію щодо іменників в умовах актуалізації ознаки, логічного наголосу, експресивного навантаження на ад'єктив. Контактна постпозиція атрибута в українському реченні підкреслює його предикативний потенціал і водночас певною мірою порушує цілісність словосполучення, напр.: *...В моїх очах весна! Казала так мені колись Красуня чарівна* (М. Вороний). Подібні процеси виникають у польській мові при зміщенні атрибута – якісного прикметника у постпозицію щодо опорного імені: 1. *I wszyscy brodzący w tym dniu złotym mieli ... grymas skwaru...* (B. Szulc). 2. *Przecież wiosna ma kolor zielony – zdziwiła się Małgosia* (E. Barska, M. Głogowski).

До складу субстантивно-ад'єктивного словосполучення в українській мові може входити короткий прикметник: *Був зорепад і зелен сад* (В. Кудрявцев). Перенесення українського короткого прикметника в постпозицію щодо субстантива свідчить про зміну синтаксичної функції ад'єктива, напр.: *Океан повен* (П. Тичина). У польській мові короткі прикметники виступають тільки в предикативній функції.

Зміна розташування атрибута-прикметника в досліджуваних мовах може бути пов'язана із семантичною структурою перед- і особливо посттексту. Атрибут зміщується у постпозицію, якщо він вступає з наступними компонентами речення або його частинами в семантико-синтаксичні відношення експлікації, каузації, порівняння тощо, напр.: 1. *Ще в хаті були **рушники роменські з червоними начосами...*** (Гр. Тютюнник) (експлікативні відношення

компонентів). 2. *Bez tej miłości można żyć, mieć serce **suche jak orzeszek**...* (W. Szymborska) (компаративні відношення).

Означення і опорне слово можуть розташовуватися неконтактно. Дистантне щодо означуваного іменника розміщення ад'єктива веде до актуалізації атрибута. Для української мови характерною є дислокація невідокремленого препозитивного атрибута, для польської – і пре-, і постпозитивного атрибута, пор.: 1. *Woskowi żowtiją zerna* (Гр. Тютюнник). 2. *Za oknami świt czerwony, jeszcze sennych szelest drzew...* (J. Lechoń). 3. *Na piętra gor, na ciemny bór zasłony spadły sine...* (A. Asnyk). Атрибут може „відриватися” від будь-якого компонента речення, в тому числі від предиката. Дислокація атрибута в групі предиката переносить логічний наголос саме на прикметникову ознаку, напр.: *Nu zachej, huligancko ti malolitnia!*

Перерозподіл позицій між означенням та означуваним словом у реченні призводить до послаблення зв'язку між ними. Таке переміщення прикметникового компонента у лінійній послідовності може сигналізувати про набуття ним синтаксичної функції предикативного означення. Ця тенденція характерна для кожної з мов, що досліджуються, пор.: 1. *Радісна дівчина йшла по вулиці – Дівчина йшла по вулиці радісна*. 2. *Zapłakane dziecko biegło do domu – Dziecko biegło do domu zapłakane*; пор. також: 1. *Плавці лежать важкі і нерухомі* (Л. Костенко). 2. *...Malec powrócił ze szkoły wesół...* (M. Kopornicka).

Позиційне зміщення атрибута-прикметника або його дистанціювання щодо іменника може бути зумовлене стилістично маркованим контекстом. Найбільш рухомий порядок слів характерний для розмовного мовлення або його імітації в художньому тексті, напр.: 1. *Квартиру я купив дуже велику*. 2. *...Potimo błędów tam serce szlachetne* (B. Prus). Особливо поширений такий словопорядок у реченнях, де комплекс „субстантив + прикметник” виступає в ролі родового класифікатора.

Як зазначалося, зміни типового порядку слів характерні і для поетичного мовлення. На позиційне розташування прикметника в такому контексті впливають як прагматичний і комунікативний чинники, так і особливості, зумовлені своєрідною ритмікою, розміром, римою вірша. Так, у контексті *Я виростала у садах, де груші достигали теплі...* (Л. Костенко) слабкий семантичний зв'язок прикметника *теплі* і дієслова *достигали* свідчить про те, що постпозитивне і дистантне розміщення прикметника щодо означуваного слова викликане передусім поетичними міркуваннями; пор. також:

...*Ale i dzień już przeminął, I mroki padają szare* (A. Mickiewicz). У польському поетичному мовленні між означенням (у пре- або постпозиції) та означуваням словом може стояти компонент *się*, напр.: *Puch się kwietny sypie poprzez płoty* (М. Копорницька).

Постпозиція атрибутів в українському літературному контексті зумовлена також впливом народнопоетичного мовлення, для котрого типовими є постійні епітети, частина яких розміщується після іменника. У реченні *Біля бакенської будки осокір буйний росте, його здалеку видно* (О. Гончар) постпозиція прикметника щодо іменника може бути викликана впливом фольклорних текстів, в яких слово *буйний* нерідко опиняється після іменника. Водночас посттекст *його здалеку видно* пов'язаний каузативними відношеннями із компонентом *буйний* (Оскільки осокір буйний, його здалеку видно), що актуалізує ознаку, підвищує ступінь її предикативності і, таким чином, впливає на семантико-структурне зближення ад'єктива з дієслівним предикатом.

Крім того, постпозиційна закріпленість прикметників в українській поезії може пояснюватися традиціями староукраїнської літератури, для якої такий порядок слів був досить поширеним¹³, що було пов'язане, зокрема, із впливом латинської та польської мов, пор.: *Прийшли вісті недобрї – в поход затрубили* (Т. Шевченко). Українська фольклорна та давня літературна традиція зумовлюють постпозитивне уживання нестягнених форм прикметників, напр.: 1. *Стоїть гора високая...* (Л. Глібов). 2. *Через гори високї, через води глибокї, через краї чужї несходимї мчить воно [материне серце] ластівкою за синами...* (І. Багрянний).

Постпозиція прикметникового атрибута може бути в обох мовах ознакою урочистого стилю: 1. – *Спасибі вам, чоловіче добрий!* (Гр. Тютюнник). 2. *Kościół, święty gaj, kultowa skała czy grota jako miejsca święte uczęszczane były tylko podczas czasu niezwykłego* (L. Zazdrożyńska).

Особливостями позиційного розміщення компонентів субстантивно-ад'єктивного комплексу вирізняється науковий стиль. Специфіка наукового мовлення полягає, зокрема, у широкому вживанні сталих номінацій; відповідно підвищується ступінь ідіоматизації атрибутивно-іменних комплексів. Водночас зміцнення формально-граматичних зв'язків компонентів послаблює атрибутивні властивості прикметника, який значною мірою або повністю

13 В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, Київ 2002, с. 195.

втрачає синтаксичну самостійність, стабілізуючи своє місцезнаходження. Для українського наукового мовлення характерна препозиція прикметника щодо іменника, напр.: *доконаний вид, квадратне рівняння*. Постпозиція ад'єктива є типовою для біологічної термінології, пов'язаної з родо-видовою класифікацією об'єктів, напр.: *горобець домашній, клен гостролистний*. Постпозиція відносного прикметника у подібних словосполученнях підкреслює його класифікувальну семантику. Зміна такого словопорядку може свідчити про зміну значення прикметника й усього словосполучення, напр.: *коник зелений* – термін, *зелений коник* – вільне словосполучення, пор. також: *синиця велика* – *велика синиця, горобина звичайна* – *звичайна горобина* та ін. Для польських словосполучень фіксована постпозиція прикметника щодо іменника характерна для всіх сфер наукового мовлення, напр.: *język potoczny, liczba algebraiczna*. Розташування українських і польських прикметників відносно опорних іменників у межах словосполучень і речень, зокрема в науковому мовленні, наочно продемонстроване в *Польсько-українському тематичному словнику*¹⁴.

У сфері ділового українського мовлення позиційними зміщеннями відзначається мова бізнесу, зокрема, мова торгівельно-промислової документації, для якої характерним є розташування прикметника після іменника. Такі сполучення отримали в мовознавстві назву номенклатурних позначень (назв), напр.: *стіл офісний, олія харчова*. Порядок слів „референт – ознака” є зручним для проведення торгівельних операцій, оскільки допомагає диференціювати об'єкти одного класу. При перестановці компонентів такі словосполучення втрачають ознаки термінологічного найменування і виходять зі сфери ділового мовлення, пор.: *силікатна цегла, ксероксний папір*. Оскільки в польській мові класифікаційний принцип є одним з мотивуючих для позиційного розміщення загалу польських атрибутів, то природно, що у ділових контекстах він виступає як провідний, напр.: *artykuły spożywcze, manekin prasowniczy, śruba mikrometryczna*.

У функції узгодженого означення в українській і польській мовах можуть вживатися не тільки прикметники, але й дієприкметники, порядкові числівники, вказівні та присвійні займенники. При звичному порядку слів вони розташовуються перед означуванним

14 I. Kononenko, I. Mytnik, E. Wasiak, *Słownik tematyczny polsko-ukraiński*, Warszawa 2010.

словом, напр.: 1. *Він віддав подрузі прочитану книжку.* 2. *На першій сторінці є помилка.* 3. *Моя донька школярка.* 4. *Podjęta decyzja jest trudna.* 5. *Mój pokój jest mały.*

Польський займенник *wszyscy* при сполученні з підметом – особовим займенником *ty* займає місце після нього, пор.: *ty wszyscy // yci mi*; слова *wszystkie, wszystko* розташовуються після *te, to: to wszystko // yce ce*.

Неузгоджені означення в українській мові розташовуються після означуваного слова, напр.: *радість зустрічі, небо в зорях.* У польській мові означення, виражені формами іменників із прийменниками або без них, посідають місце після іменника: *pani w kapeluszu*, але можливе *kapelusz pani – pani kapelusz*.

3. Додаток

Додатки при прямому порядку слів звичайно стоять після слова, що ним керує. Зміна прямого словорозташування здебільшого пов'язана із комунікативними намірами мовця, пор.:

- прямий порядок додатків: 1. *Гнат відкрив двері, в лице йому вдарило застояним повітрям* (Г. Тютюнник). 2. *Otwórzcie bramy, okna i drzwi!* (J. Tuwim);
- зворотний порядок: 1. *Поганому танцюристові і штани заважають* (прислів'я). 2. *Bitemu psu tylko kij pokazać dosyć* (przysłowie).

Додатки, як й обставини, на відміну від означень, особливо часто „відриваються” від базового слова і переміщуються в межах речення в залежності від комунікативного наміру мовця. Поширеною є при цьому дистантна позиція другорядних членів щодо опорних компонентів, напр.: 1. *I мелька невпинно голка У худесенькій руці* (М. Старицький). 2. *Niech księżycą jasność blada Szczelinami tu nie wpada* (A. Mickiewicz).

Порядок слів дає змогу розрізнити значення однакових за формою підмета та додатка; у польській мові за таких умов частіше вводяться показники синтаксичного зв'язку; пор.: 1. *Тамбур підтримує купол.* 2. *Кораблі штурмують бастіони.* 3. *Автобус вдарив трамвай.* 4. *Терпіння дає вміння.* 5. *Сірі дні змінюють темнії ночі* (М. Коцюбинський). 6. *Szalik ufarbował płaszcz.* 7. *Niech prawo zawsze prawo znaczy, a sprawiedliwość – sprawiedliwość* (J. Tuwim). 8. *Enzymy trawia białka.*

В деяких еквівалентних польським українських реченнях відбувається зміна місць суб'єкта та об'єкта дії, напр.: *Батьки знову*

загубили сина // *Synek znow zgubił się rodzicom*. На відміну від української мови, польські додатки – особові займенники знаходяться у постпозиції відносно керуючого слова, пор.: *Його не можна наздогнати* // *Nie można go dogonić*.

Варіантність у словорозташуванні конструкцій з додатком може сприяти словесній грі, напр.: 1. *Mama zostanie matką* (J. Kulmowa). 2. *Woda na czas, czas na wodę* (reklama). 3. *Język kłamie głosowi, a głos myślom kłamie* (A. Mickiewicz).

4. Обставина

Місце обставин в українському та польському реченні значною мірою залежить від способу їхнього вираження та семантики. В основному обставини розташовані перед присудком або означенням, проте обставини причини та мети частіше вживаються у пре-позиції¹⁵. Прислівникові обставини здебільшого стоять перед відповідним членом речення, іменникові – як у пре-, так і в постпозиції, напр.: 1. *...Ранньою весною Злітались пташечки і солові співають...* (Л. Глібов). 2. *Андрійчик ... йде веселим кроком і „н’ять” у зошиті несе* (Н. Забіла). 3. *... Тихого вечора ... починав наш батько клепати косу під хатою в саду...* (О. Довженко). 4. *W nosy wszystkie koty są bure (przysłowie)*. 5. *Ton tego powiedzenia przeniknęła księdza Konrada zimnym dreszczem* (J. Iwaszkiewicz). 6. *Jakoż na jasnym gościńcu ukazało się trzech jeźdźców...* (H. Sienkiewicz).

Отже, позиція обставини може визначатися семантикою адвербіального слова. Так, в українській мові переважно у постпозиції вживаються прислівники із семантикою місця, що передають означально-локативні відношення з обмежувальною конотацією: *маленький звідси, подібний згори*.

Адвербіальний компонент може займати постпозицію після дієприкметника у реченнях (прислівник розташовується щодо дієслова вільніше), пор.: 1. *Розігнута врешті спина, пущена вільно рука... здаються тепер щастям* (М. Коцюбинський). 2. *Długo za nim spoglądała w milczeniu, na jego smukłą, pochyloną nieco postać...* (W. Reymont).

У польській мові постпозитивне уживання прислівника щодо базового слова більш поширене, пор., напр., словосполучення із семантикою приблизного характеру ознаки: 1. *Słowa te usłyszawszy z dzikim prawie krzykiem radości u szyi mu zawisła...* (E. Orzeszkowa).

15 Пор.: К. Шульжук, *Синтаксис української мови*, Київ 2004, с. 180.

2. ...*Wtrącił mimochodem Klejn i podniósł brwi w sposób bardzo żaloszny* (В. Prus), пор.: *Він психічно хворий // Jest chory psychicznie.*

В умовах контексту порядок слів може порушуватися залежно від актуального членування речення: 1. ...*On jest naprawdę winien...* (J. Iwaszkiewicz) (прямий порядок). 2. *Jej ton jest pewny, zdecydowany, ale głos dziecienny prawie* (gazeta) (зворотний порядок). В постпозицію щодо базового слова найчастіше переноситься квантитативний прислівник, напр.: 1. *Добрій ти дуже* (Гр. Тютюнник). 2. *Коли батько не заклопотаний дуже нічим, такі розмови не кінчалися за столом* (А. Головка). 3. *Był to młody jeszcze bardzo człowiek...* (H. Sienkiewicz). 4. *A środkiem topolowej drogi szedł Jambrozy pijany już całkiem...* (W. Reymont). Постпозитивне вживання прислівника в реченнях такого типу пов'язане із прагненням мовця актуалізувати адвербіальну ознаку.

В ряді речень переміщення обставини неможливе, оскільки за таких умов значення не тільки цього члена, але й ширшої конструкції повністю змінюється, напр.: *Ośmnastoletni wtedy Przemysław przyjechał do Gdyni z rodzinnych Koluшек* (gazeta), пор.: *Wtedy ośmnastoletni Przemysław przyjechał do Gdyni z rodzinnych Koluшек.*

Можливі пересування обставин в українській і польській мовах стають базою словесної гри, пор.: 1. *Добре заробляти у нас виходить погано, зате погано заробляти виходить добре* (анекдот). 2. *Po przegranym meczu trener krzyczy na hokeistów: – Mówilem wam, żebyście zagrali jak nigdy w życiu, a nie jakbyście nigdy w życiu nie grali* (dowcip). 3. *Czy uczciwy człowiek w zasadzie może zostać prezydentem? – Problem tkwi w zasadzie. Jeśli jest on uczciwy w zasadzie – może. Jeśli jest on uczciwy – w zasadzie może* (dowcip).

Певними особливостями відзначається розташування в польській мові енклітиків, частина з яких (займенники) виступає як окремі члени речення, частина – приєднується до складу членів речення. Енклітики, утворені з форм особових займенників, частки *by* з особовими закінченнями та *się*, підсилювальні частки *no*, *że*, *li* не виносяться на початок речення: 1. *Co się stało?* 2. *Zarzucają mu bezczynność.* Енклітичні форми займенників займають місце у кінці лише коротких, мало поширених речень, пор.: 1. *On mi pomógł.* 2. *Powiedz mi.*

Польський елемент *się* може займати у реченні позиції перед і після дієслова: 1. *Chce ubierać się; Chce się ubierać.* 2. *Jemu nie chce się jeść; Jemu się nie chce jeść; się* інколи розташоване дистантно щодо дієслова, якщо воно стоїть у формі інфінітива і входить

у складний присудок: *Piotr się chce rano ubrać*. Загалом *się* і частка *by* стоять у реченні після першого в лінійній послідовності прагматично актуального слова: 1. *On się tak zachowuje*. 2. *Jej bym tego nie oddała*. Водночас *się* не може знаходитися в абсолютному кінці речення, окрім тих випадків, коли речення є непоширеним і складається тільки з дієслівного присудка, напр.: *Ubieraj się!* Крім того, *się* не може знаходитися на абсолютному початку речення.

Якщо в польському реченні вживається кілька енклітиків, вони розташовуються після першого наголошеного члена речення одна поруч одної у такому порядку:

1. частки *no, że*,
2. *by*,
3. енклітичний займенник у дав. відм.,
4. частка *się*¹⁶.

Таким чином, традиційний порядок слів в українській і польській мовах може змінюватися в розширених синтаксичних умовах і залежить від прагматичного наміру мовця, актуального членування речення, семантичної організації контексту, логічного наголошення, стилістичної характеристики конструкції тощо. При цьому в українському та польському словорозташуванні спостерігається низка контрастивних явищ.

16 Пор.: *Історична типологія слов'янських мов*, с. 241.

ЛІТЕРАТУРА

- Багмут А. Й., *Порядок слів [в:] Українська мова: Енциклопедія*, Київ 2000, с. 470.
- Бачваров Я., *Порядок слов как грамматическое средство в славянских языках (в сопоставлении с некоторыми неславянскими) [в:] Грамматическое описание славянских языков*, Москва 1974, с. 211–218.
- Історична типологія слов'янських мов*, Київ 2008.
- Кононенко І., *Прикметник у слов'янських мовах*, Київ 2009.
- Кононенко І., *Українська та польська мови: контрастивне дослідження*, Warszawa 2012.
- Мельничук А., *Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках (Краткая характеристика общих закономерностей)*, Киев 1958.
- Мельничук А., *Специфика порядка слов как компонента структуры славянского предложения [в:] Грамматическое описание славянских языков*, Москва 1974, с. 208–211.
- Молошная Т., *Субстантивные словосочетания в славянских языках*, Москва 1975.
- Русанівський В., *Історія української літературної мови*, Київ 2002.
- Тополинська З., *Порядок слов в именном словосочетании как отражение его деривационной истории [в:] Грамматическое описание славянских языков*, Москва 1974, с. 235–243.
- Шульжук К., *Синтаксис української мови*, Київ 2004.
- Bańko M., *Słownik typowych połączeń wyrazowych*, Warszawa 2007.
- Bralczyk J., *Leksykon zdań polskich*, Warszawa 2004.
- Dalewska-Greń H., *Języki słowiańskie*, Warszawa 2002.
- Encyklopedia języka polskiego*, Warszawa, Kraków 1999.
- Kononenko I., Mytnik I., Wasiak E., *Słownik tematyczny polsko-ukraiński*, Warszawa 2010.
- Nagórko A., *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*, Warszawa 1997.
- Szuprzyczyńska M., *Opis składniowy polskiego przymiotnika*, Toruń 1980.
- Śliwiński W., *Szyk wyrazów w zdaniu pojedynczym dziesięcjej polszczyzny pisanej. Cz. 1. Opis prawidłowości*, Kraków 1984.

Word order in Ukrainian and Polish simple sentences

The aim of the present paper is to analyse the word order in the simple sentences in the Ukrainian and Polish languages. First of all it depends on intralingual factors. The traditional position of the parts of the sentence may change depending on the speaker's communicative intentions.

Key words: word order, simple sentence, Ukrainian language, Polish language

ЦЕНТР І ПЕРИФЕРІЯ СЕМАНТИЧНОЇ СФЕРИ НОСІЯ ОЗНАКИ

У лінгвістичній літературі термін „суб’єкт” використовують для позначення: 1) власне логічного суб’єкта поряд із логічним предикатом у судженні; 2) граматичного суб’єкта (підмета); 3) комунікативного суб’єкта (теми); 4) семантичного суб’єкта (виконавця дії або носія стану). Така багатозначність нерідко веде до сплутування, ототожнення понять, об’єднаних цим терміном. Крім того, у багатьох семантичних дослідженнях суб’єкт тлумачать лише як агента (діяч). Уникнення цього можливе завдяки закріпленню за поняттям семантичного суб’єкта специфічного власне семантичного терміна „носії ознаки”, який об’єднує цілий низку семантичних компонентів, що дають змогу виразити значну їхню значеннєву розмаїтість і не пов’язані із жодними формально-граматичними чи комунікативними асоціаціями. Носіям ознаки властиві такі специфічні риси, які вирізняють їх з-поміж субстанційних компонентів: а) агентивна / неагентивна семантико-синтаксична функція; б) лівобічна валентна позиція стосовно предиката в елементарному реченні; в) активність (при предикатах дії) / пасивність (при інших предикатах); г) поєднання з різними валентними класами та семантичними типами предикатів;?) найширша семантична диференціація; д) найбільша кількість морфологічних варіантів; е) типова центральна формально-синтаксична позиція підмета; є) типова комунікативна позиція теми (даного) за актуального членування речення. Перераховані властивості свідчать про те, що носії ознаки, які Л. Теньєр назвав першими актантами¹, є центральними іменниковими компонентами в семантично елементарних простих реченнях. Водночас вони, як і інші субстанційні синтаксеми, залежать від предиката, що зумовлює їхню семантичну диференціацію та морфологічне варіювання.

1 Л. Теньєр, *Основи структурного синтаксиса*, Москва 1988, с. 124.

У сучасному українському мовознавстві суб'єкт вивчали як семантико-синтаксичну категорію², субстанційну синтаксему³, семантичний відмінок⁴, реалізатор лівобічної валентності дієслівних⁵ і прикметникових⁶ предикатів тощо. Потребують ґрунтовнішого дослідження внутрішні ієрархічні відношення між різними семантичними типами суб'єктів, їхнє ранжування з урахуванням ознак активності / пасивності, динамічності / статичності, лексичного наповнення компонентів реченнєвої структури.

Кількість і функції синтаксем суб'єктного ряду повністю відповідають семантичним компонентам предикатного ряду. Відповідно до них виділяємо такі носії ознаки: діяч, носій процесу, носій стану, носій якісної ознаки, носій кількісної ознаки. Їхній детальний поділ також повністю передбачений семантикою предиката, через те, спираючись на семантичну диференціацію предикатів, вирізнімо семантичні типи носіїв ознаки. Ранжування носіїв ознаки здійснюємо, зважаючи на такі їхні диференційні семантико-синтаксичні характеристики: активність / пасивність, валентний зв'язок із динамічними / статичними предикатами, ступінь індивідуалізації.

Носієм ознаки першого рангу виступає **діяч** (носій дії, виконавець дії, агентив), якому властива активність, що впливає з характеру валентно пов'язаних із ним динамічних предикатів дії як ядра дієслівних предикатів. Він може бути виконавцем: **фізичної дії**: *Жінки... тчуть при огнищах собі* (О. Ольжич); *Ніякий режим не може вбити народ, а отже, і його культуру* (Історія української літератури); **локативної дії** (руху, переміщення): *Я вибіг з хати в день майовий...* (О. Олесь); **інтелектуально-пізнавальної діяльності**: *Мічурін проникливо пізнавав закони життя і розвитку рослинних організмів* („Наука і суспільство”); *Ньютон обґрунтував теорію руху небесних тіл* („Астрономія”); **мовленнєвої діяльності**: *...одного вечора вони довго отак розмовляли тихенько у темній хатині* (О. Довженко); **сприйняттєвої**

2 М. Мірченко, *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2004, с. 160.

3 О. Межов, *Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць*, Луцьк 2012, с. 125–145.

4 Н. Костусяк, *Структура міжривневих категорій сучасної української мови*, Луцьк 2012, с. 73–100.

5 Т. Масицька, *Граматична структура дієслівної валентності*, Луцьк 1998, с. 64–100.

6 І. Пасічник, *Категорія валентності предикативних прикметників*, Луцьк 2006, с. 68–71.

діяльності: *Жінка подивилась на мене* (В. Сологуб); *Гоголь слухав пісні сліпих кобзарів...* (М. Попович). **Носій процесу** належить до другого рангу, тому що йому притаманні ознаки пасивності та валентного зв'язку з динамічними дієсловами процесу, проте динамічність цих предикатів слабкіша порівняно з предикатами дії⁷. Він може бути носієм: **фізичного процесу в природі**, напр.: *На взліссях... медово спіють дині* (М. Рильський); *Чорніє лід біля трамвайних колій, синіє в темних улицах весна* (М. Зеров); **фізіологічного процесу:** *Марія більше хворіє, ніж ходить* (У. Самчук); *А я, сивий, ще й лисію...* (М. Рильський); **психоемоційного та інтелектуального процесів:** *Мама хвилюється – варить, пече...* (І. Муратов); *Я серджуся, я гніваюсь* (Б. Грінченко); *Діти розумнішають на очах* („Вісник”); *За останні роки наш народ помудрішав* („Вітчизна”); **процесу звучання:** *Хай гудуть, як громи, дзвони* (О. Олесь); *За вікнами гуркотять літаки* (В. Стус); **соціального процесу:** *Гривня знецінюється* („Експрес”); **кількісного процесу:** *Боржників меншає* („Вісник”); **локативного процесу:** *А тилежиши на цвинтарі старому...* (Л. Костенко); *Султан стояв на Земунському полі* (П. Загребельний); *Він сидів поряд свого війська* (Р. Іваничук).

Більший вияв пасивності характерний для **носія стану**, який до того ж валентно пов'язаний зі статичними прислівниковими або дієслівними предикатами. За такими ознаками відведемо йому третє рангове місце. Він виступає як носій: **фізичного стану** людей та довілля, напр.: *Хлопцеві ставало душно* (У. Самчук); *Дівчину лихоманило* (Ю. Смолич); *В Україні протягом тижня буде спекотно* („Експрес”); *У Петербурзі було холодно* (М. Попович); **психоемоційного стану:** *Чого ж це князеві Володимиру стало так неспокійно й тривожно в цю годину?* (С. Скляренко); *Мені жаль того твого Гриця, донько* (О. Кобилянська); **інтелектуального стану:** *Поза цим багато було йому [Григорієві] відомо* (І. Багрянний); **Президент повинен завжди про це пам'ятати і контролювати усі дії підлеглих чиновників** („Урядовий кур'єр”); **стану-порівняння** при предикативних прислівниках в компаративі або суперлативі: *Матері вже легше* (М. Зарудний); *Пенсіонерам сьогодні найважче* („Дзеркало тижня”); **емоційно-оцінного ставлення:** *Степан... милувався Дніпром* (В. Підмогильний);...

7 І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992., с. 114.

вона хоче любити і землю, і людей (М. Хвильовий); **локативного стану**: **Президент** України **перебував** з робочим візитом на Донеччині... („День”); **Тепер** це велике зелене **місто розташоване** на правому березі річки Дніпро... („Старожитності Русі-України”); **екзистенційного стану**: **Поети є. І вічність є** (В. Коротич); **В Криму живе** найбільша в Україні мусульманська **громада** („Право України”); **Чи існують** в Україні справжні **партії?** („Урядовий кур’єр”); **посесивного стану**: **Коледж має** власну бібліотеку („Освіта”); **Державі належать** архівні документи, що нагромадилися за час діяльності підприємств... („Відомості Верховної Ради України”); **результативного стану**: „**Документ**” **писаний був...** чорнилом на жовтуватому папері в червону смужечку (П. Загребельний); **Красуні Варшави розтерзане тіло**, **Змуровані** чехом старі **городи** (М. Бажан); **кваліфікативного або класифікаційного стану (входження)**: **Батько був** славний **коваль** на всі околиці села (І. Франко); **Група складалася** переважно з **хлопців** (М. Зарудний); **Пшениця** – найважливіша **зернова культура** („Біологія”); **відношення тотожності / нетотожності** (власне-тотожності (рівності), називання, подібності, відмінності (нерівності): **Вони [панно]** майже ідентичні за композицією („Березіль”); **Брат зветься** Юрієм; **Перелесник був схожий** на переляканого звіра (Ю. Покальчук); **Земля** – мов казка (В. Симоненко); **Лавра** тих часів була дуже **відмінна** від сучасної (З. Тулуб).

Ознака статичності набуває більшого вияву в прикметникових предикатів якості, що вимагають пасивного **носія якісної ознаки** (четвертого рангу)⁸. Він репрезентований як носій: **власне-якісної ознаки**: **Вода** в зарічку **чиста-чиста** (Б. Харчук); **Влада повинна бути чесною** перед народом („Голос України”); **якісно-порівняльної ознаки**: **Сократ вищий** від усіх своєю мудрістю („Риторика”); **Кажуть, собаки схожі** на своїх господарів („Україна молода”); **якісно-модальної ознаки**: **Банку необхідні** гарантії („Право України”).

Носій кількісної ознаки п’ятого рангу, як і відповідний предикат, посідає найпериферійніше місце. Предикати кількості звичайно морфологічно оформлені у клас числівників або їхніх еквівалентів і передбачають пасивних носіїв: **статично-кількісної ознаки**:

8 *Ідет, Граматика української мови. Синтаксис: підручник*, Київ 1993, с. 255.

а) означеної кількості: **Студентів було п'ятеро**; б) неозначеної кількості: **У полі гусей тьма, на просищі пасуться** (О. Гончар); **Театрів у республіці небагато** („Березіль”); в) приблизної кількості, напр.: **Землі у нас було сім чи вісім з половиною десятин** (О. Довженко); г) розподільчої кількості: **Учнів у класах по двадцять**; **кількісно-вікової ознаки: Мені тоді було років вісімнадцять** (Гр. Тютюнник); **Шість років Левкові минуло** (М. Стельмах); **кількісно-порівняльної ознаки: Туристів тут більше від місцевих мешканців; Суниць найменше серед ягід; динамічно-кількісної (кількісно-змінної) ознаки: Коней на майдані все більше** (О. Гончар).

Вищий ранг носія ознаки передбачає вузький діапазон його лексичного наповнення, і навпаки, нижчі ранги поширені на більше коло іменникової лексики. Зокрема, діяч як носій ознаки першого рангу, охоплює здебільшого назви людей і тварин, характеризуючись найвищим ступенем індивідуалізації. Носії якісної і кількісної ознак нижчих рангів репрезентовані багатьма групами іменникової лексики (назвами людей, тварин, рослин, явищ природи, конкретних предметів тощо), тому вони найменш індивідуалізовані.

Основним протиставленням у межах носіїв ознаки є „активність / пасивність”, під якими розуміємо їхню роль у реалізації дії, процесу, стану: чи є відповідні суб'єкти безпосередніми чинниками певної діяльності, виникнення або зміни стану. Категорія активності / пасивності носія ознаки залежить від його лексичного наповнення, а також динамічності / статичності предиката. Ознака динамічності звичайно корелює з ознакою активності, а ознака статичності з ознакою пасивності: при динамічних предикатах – носій ознаки переважно активний, при статичних – пасивний.

Під поняттям „активність” у лінгвістиці розуміють „здатність людей і тварин активно переміщатися у просторі або ще їхня здатність впливати на інші об'єкти, у тому числі на людей і тварин”⁹. Для власне активного носія ознаки характерні контрольованість, керованість, цілеспрямованість, доцільність тощо. Активний виконавець дії (діяч, агенс) передбачає у правобічній валентній рамці акціоного предиката іншого учасника ситуації (об'єкта, пацієнса). Тому носії ознаки, дія яких не спрямована на об'єкт, мають дещо послаблену активність. Залежно від лексичного наповнення можна виділити такі види **діяча** при різних динамічних предикатах дії: 1)

9 С. Кацнельсон, *Типология языка и речевое мышление*, Москва 2004, с. 192.

власне діяч, що виконує цілеспрямовану дію; 2) діяч, що виконує нецілеспрямовану дію, тобто певна стихійна сила (*вітер, дощ, грім, блискавка* і под.), яка викликає зміну в об'єкті; 3) діяч-маса (*вода, пісок, сніг* і под.), що виконує нецілеспрямовану дію, яка руйнує або поглинає об'єкт; 4) знаряддя, кваліфіковане мовою то як функційний пристрій, то як діяч¹⁰. Найактивніший з них (власне активний) діяч, що охоплює такі групи істот, як антропоніми та зооніми, напр.: – *Моя стара кожного дня два чавуни борщю варить* (Григорій Тютюнник); *Парубки теж щось майстрували з дерева* (В. Скуратівський); *Мешканці цих поселень вирощували просо, пшеницю, ячмінь* („Українське народознавство”); *Гривистий кінь копитом бив дорогу* (А. Малишко); *Солов'ї нам ткали пісню довгу-довгу* (Б. Олійник).

Іменники в лівобічній валентній позиції предикатів дії можуть бути й назвами конкретних неживих предметів, явищ природи. Взагалі, неістоти не здатні виражати значення власне діяча, оскільки „...явища і предмети, – як зазначає Г. Золотова, – не діють, не мислять, не рухаються самостійно, вони пасивні”¹¹. Якщо ж виникнення функції діяча у назвах неістот спричинене метафорою (персоніфікацією), базованою на назвах людей, то метафоричні перенесення ознаки із сфери істот у сферу неістот не впливають на ступінь активності носія ознаки. Напр.: *Тільки вітер вміло вимуровує у замках замок зачарований* (Б. Олійник); *Місяць виклепав підкову* (А. Малишко); *Зима старенькі стріхи залатала* (Л. Костенко).

Коли в позиції носія ознаки перебувають явища природи, певна стихійна сила, маса, що виконують нецілеспрямовану дію, викликають зміни в об'єкті, руйнують або поглинають його (*вітер, дощ, грім, блискавка, буря, завірюха, вода, пісок, сніг* і под.), то такі діячі є невластне активними (деміактивними). Явища природи зумовлюють хоча й динамічні зміни в навколишньому середовищі, проте стихійні, невмотивовані та неконтрольовані. Напр.: *Вітер зірве дах або вирве із мерзлого ґрунту будинок і перекине його* (М. Трублаїні); *Темної горобиної ночі вода розмила греблю, зірвала перемичку між старими й новими виробками* (Ю. Мушкетик); *Сніг покриває землю* (А. Шиян); *Україну заливають дощі* („Експрес”).

10 О. Безпояско, К. Городенська, В. Русанівський, *Грамматика української мови. Морфологія: підручник*, Київ 1993, с. 240.

11 Г. Золотова, *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*, Москва 2007, с. 37.

Пропозиціям з діячами – назвами машин, механізмів, знарядь, які не виступають безпосередніми каузаторами діяльності, ускладнюючи агентивну семантику значеннями інструментальності, при-таманний найнижчий рівень активності, напр.: *Стукав **молоток** і дзвюкала **сокира** на самому ганку* (А. Головка);...*може, надлетять німецькі **літаки**, розбомблять Кармеліту* (Р. Федорів). Активність носія ознаки у таких конструкціях є лише зовнішньою, формальною, тобто семантично нейтральною: будь-яке знаряддя не може виконувати усвідомленої дії, тому виглядає активним лише зовні, внаслідок впливу на нього реального діяча – людини або тварини. Отож знаряддя й засоби дії перебувають в абсолютній периферії семантичної сфери агентива і в центрі лексичного наповнення інструментальної синтаксеми.

Пасивний носій ознаки, позбавлений значень контрольованості, керованості, цілеспрямованості, може мати також різний ступінь неактивності залежно від динамічності / статичності предиката та семантичних класів іменникової лексики в позиції суб'єкта. У типових виявах пасивність корелює зі статичністю, тому пропозиції зі статичним предикатом і пасивним носієм ознаки формують ядро цієї сфери. Послаблення таких ознак і поява відтінків динамічності та активності засвідчують поступовий перехід до периферії зони пасивності і, зрештою, її нейтралізацію.

Деякі лінгвісти ототожнюють значення пасивного носія ознаки з об'єктом, мотивуючи це тим, що в обох випадках маємо субстанцію, що зазнає змін під впливом зовнішніх факторів¹². Саме ця особливість змусила дослідників семантики речення услід за У. Чейфом¹³ кваліфікувати носії стану та процесу „пацієнсами”. Зокрема, Й. Андерш зазначає, що носія зміни стану варто розцінювати як пацієнса, оскільки „зі зміною стану змінюється і він сам”¹⁴. Однак пацієнси-суб'єкти, на відміну від пацієнсів-об'єктів, не є наслідком скерованої на них дії.

До конструкцій сфери пасивності належать такі семантичні моделі: *носій процесу + предикат процесу, носій стану + предикат стану, носій якісної ознаки + предикат якості, носій кількісної ознаки + предикат кількості*. Розглянемо їхні особливості детальніше.

12 М. Мірченко, *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2004, с. 166.

13 У. Чейф, *Значение и структура языка*, Москва 1975, с. 118.

14 Й. Андерш, *Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською*, Київ 1987, с. 41.

Процеси охоплюють різні типи явищ, характеризуючи істоти та неживі предмети. у динамічному плані. Пропозиціям, побудованим за моделлю *носій процесу + предикат процесу*, на перший погляд властива певна невідповідність ознак пасивності суб'єкта і динамічності предиката. Проте носій процесу, на відміну від носія стану, не є абсолютно пасивним, особливо, якщо він виражений назвою істоти, яка містить імпліцитну (приховану) активність (є джерелом енергії) і валентно сполучається з динамічно-процесуальним предикатом. Такі суб'єкти в лінгвістиці називають деміактивними, напівпасивними, які частково зумовлюють виникнення процесу, виступають чинниками його прогресивного чи регресивного розвитку, тобто наближені до агентива. Неістоти звичайно мають набагато більший ступінь пасивності, однак він залежить від того, чи є неживий предмет безпосереднім каузатором процесу, чи виникнення і розвиток процесу зумовлені зовнішніми впливами. В останньому випадку носієві процесу властивий максимальний рівень пасивності, а тому й послаблена динамічність предиката. Пор.: **Майор ... грізно нахмурився** (О. Довженко); **Сердився орендар на громаду** („Високий замок”); **Сьогодні вночі зацвітає** своїм магічним цвітом і **папороть** (В. Яворівський) і – **Окислився метал. Зазеленіла мідь. Пурпурова емаль лиш де-не-де вціліла** (М. Бажан); **Вода кипить при 100° Цельсія** („Загальна хімія”); **Гине флора і фауна колишніх козацьких земель** („Старожитності Русі-України”).

Ознака пасивності носія стану корелює з ознакою статичності предиката стану. Носії стану певною мірою споріднені з тими носіями процесу, які не є їх безпосередніми каузаторами. Стан неістоти підтримується переважно зовнішніми чинниками, яким носій стану не може протистояти, а тому він має максимальний ступінь пасивності. Проте ознака пасивності носія стану, як і активності діяча, підлягає градації, що нерідко зумовлено характером предиката стану і лексичним наповненням суб'єктної позиції. При дієслівних предикатах носії фізичного, розумового, психоемоційного станів, ставлення (почуття), володіння, кваліфікації, наповнені назвами істот або персоніфікованих понять, характеризуються напівпасивністю (деміпасивністю), бо частково виявляють акціональні ознаки волюнтаривності, цілеспрямованості, нерідко відкриваючи об'єктну валентність, напр.: **Степан знемагає без води** (О. Довженко); **Хіба вони розуміють справжній повітряний бій?** (Ю. Яновський); **Син степів, він [Михайло] тужив за рідними просторами** (В. Гжицький);

Він [батько] **шанував** мистецтво (О. Довженко); *Я все ж тебе люблю...* (М. Рильський); *Земля, заводи, такі ліси, як цей, всім володітиме народ* (А. Шиян); – *Я їх знаю, я вже п'ять літ учителюю в тому селі...* (М. Коцюбинський). Недієслівні фізичні або психоемоційні стани істот, зумовлені зовнішніми впливами й експліковані одновалентними прислівниками в безособових реченнях, передбачають власне пасивних носіїв: *Демидові стало тепло* (О. Довженко); *Сьогодні весело мені!* (М. Рильський); *Гірко стало лісничому* (Р. Іваничук).

Інші різновиди носіїв стану (локативного, екзистенційного, посесивного, тотожності тощо), а також носії якісної та кількісної ознаки, можуть бути репрезентовані як назвами істот, так і неживих предметів, тому їхня пасивність безвідносна до лексичного наповнення, пор.: *Мій дід був добрий між людьми* (В. Сосюра); *...Захар Беркут був іще сильний і кремезний* (І. Франко); *Земля була мерзла і тверда, як бетон* (Гр. Тютюнник); *На розі від майдану, де церква, біля школи людей уже зібралося чимало* (А. Головка); *Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу* (М. Коцюбинський). Статичні якісні та кількісні ознаки не визначають ступінь пасивності їхніх носіїв, вносячи у семантичну структуру пропозиції відтінки нецілеспрямованості, некерованості та неконтрольованості.

Отже, носії ознаки являють собою найбільш диференційовані в семантичному плані аргументи елементарного простого речення, зумовлені семантичним і валентним класом відповідного предиката. Їхня активність / пасивність корелює з динамічністю / статичністю предиката. Динамічні предикати прогноують зазвичай активні суб'єкти, а статичні – пасивні. З іншого боку, ступінь активності суб'єкта впливає на валентний потенціал предикатного знака. Найактивніші діячі (носії фізичної дії, переміщення та руху) зумовлюють наявність найдинамічніших дієслівних предикатів з найбільшим валентним потенціалом. Низька активність носія ознаки знижує валентну спроможність предиката до одного актанта, що призводить до утворення двокомпонентних чи навіть одноконпонентних моделей семантично елементарних простих речень.

ЛІТЕРАТУРА

- Андерш Й., *Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською*, Київ 1987.
- Безпояско О., Городенська К., Русанівський В., *Граматика української мови. Морфологія: підручник*, Київ 1993.
- Вихованець І., *Граматика української мови. Синтаксис: підручник*, Київ 1993.
- Вихованець І., *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992.
- Золотова Г., *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*, Москва 2007.
- Кацнельсон С., *Типология языка и речевое мышление*, Москва 2004.
- Костусяк Н., *Структура міжрівневих категорій сучасної української мови*, Луцьк 2012.
- Масицька Т., *Граматична структура дієслівної валентності*, Луцьк 1998.
- Межов О., *Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць*, Луцьк 2012.
- Мірченко М., *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2004.
- Пасічник І., *Категорія валентності предикативних прикметників*, Луцьк 2006.
- Теньер Л., *Основы структурного синтаксиса*, Москва 1988.
- Чейф У., *Значение и структура языка*, Москва 1975.

The center and periphery of semantic spheres of carrier attributes

This thesis deals with the systemic investigation of the subjective syntaxemes in semantically elementary and non-elementary simple sentences (at the semantic and semantic-syntactic levels). The status of carrier attributes in the structure of the sentence is defined. The author has singled out semantic varieties of subjective syntaxemes and ranked them according to the semantic types of predicates. Research has been conducted into the semantic processes of the complication of subjective syntaxemes. Lexical meanings of the carrier attributes have been defined. All concrete representatives of the structural model Sub + Praed, which are in current use in Ukrainian are singled out, their specific features,

especially those concerning lexico-semantic filling on the level of valency frame Sub + Praed are defined; possible means of expression peculiar to subjective semantics are revealed and put in hierarchical order; specificity of subjective meaning differentiation in connection with the case system is investigated.

Key words: subjective syntaxeme, carrier of the attribute, predicate, semantic-syntactical valency, subjective meaning, noun, verb, active subject, passive subject, dynamical predicate, static predicate, rank, correlative and non-correlative relations.

МОДАЛЬНА ПАРАДИГМА ВИСЛОВЛЕНЬ ІЗ ПРЕДИКАТАМИ ЯКОСТІ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Новітню синтаксичну теорію вияскравлює переміщення акцентів із традиційно узвичаєних принципів дослідження різноманітних граматичних явищ, за якого провідна роль належить передусім засобам експлікації, на опис їхнього функційно-прагматичного потенціалу, що уможлиблює студіювання усталених понять синтаксису з огляду на інтенційні потреби мовця. Зорієнтованість на такі аспекти дає змогу створити різнорівневу типологію синтаксичних категорій та одиниць, основу якої становить комплексне вивчення кореляцій комунікативної, семантичної та формальної площин. Основним і найважливішим засобом моделювання вказаного багатовекторного континууму, безперечно, виступає речення, що поєднує мовну, реалізовану у вигляді певної абстрактної моделі, зразка, і мовленнєву, спроектовану комунікативною ситуацією й супроводжувану певними модифікаціями, сфери. Принципове положення про поліфункційний характер основної синтаксичної одиниці-конструкції висловив І. Вихованець: „Найпоказовішим у синтаксисі речення варто визнати тривимірний підхід, який полягає у виділенні формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної і власне-комунікативної структур речення. Формально-синтаксичний і семантико-синтаксичний аспекти пов'язані передусім з абстрагуванням від „конкретнощів” мовленнєвих виявів, виділенням типових функцій, а власне-комунікативний аспект – із реалізацією мовних структур, їх необхідним пристосуванням до умов мовленнєвої ситуації”¹. Ідея багатовекторності реченнєвих побудов стала провідною в сучасній лінгвістиці. Її застосовують І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, Н. Іваницька, Ф. Бацевич, М. Мірченко, О. Леута, О. Межов, Т. Масицька, Л. Іванова та ін., у зарубіжній лінг-

1 І. Вихованець, *Граматика української мови. Синтаксис*, Київ 1993, с. 49.

вістиці – У. Чейф, Л. Теньєр, Н. Шведова, В. Бабайцева, Н. Арват, Н. Арутюнова, Г. Золотова, Т. Булигіна, Ю. Степанов, Т. Алісова, В. Богданов та ін.

З-поміж синтаксичних одиниць своєрідністю структури та особливостями формального маркування предиката як необхідного й центрального компонента простих членованих конструкцій заслуговують на увагу речення із синтаксично вербалізованими прикметниками. Останнім часом лінгвістичну теорію поповнили студії, присвячені дослідженню їхніх семантико-синтаксичних параметрів. У такому разі акцентують на значеннєвій спеціалізації й валентному потенціалі ознакових слів, що беруть участь у конструюванні розгляданих побудов. У мовознавстві вказаним синтаксемам надають статусу предикатів якості (Ю. Степанов, О. Селівестрова, в українстиці – І. Вихованець, А. Загнітко, К. Городенська, В. Тимкова, І. Пасічник та ін.), рідше – квалітативних предикатів (О. Межов) і зазвичай об'єднують у три групи: предикати власне-якісної ознаки, предикати якості-відношення та предикати якісно-модального відношення². Деяко іншу термінологію пропонує О. Межов, за спостереженням якого аналізовані одиниці „можна поділити на: 1) власне-квалітативні предикати; 2) квалітативно-предикативні предикати; 3) квалітативно-модальні предикати”³. Зважаючи на сполучувальні спроможності, предикати якості прогнозують поєднання зазвичай з одним, рідше – двома й трьома залежними субстанційними синтаксемами, відповідно до чого формують мінімально двокомпонентні, а максимально – чотирикомпонентні речення. Спільність усіх конструкцій визначає наявність облігаторного лівобічного компонента – суб'єкта: **Він** [Володимир. – Н. К.] здавався спокійним (С. Процюк)⁴; **Щастя** глибше від неї [радості. – Н. К.] (С. Процюк)⁵; **Життя** повне дивовиж (С. Процюк)⁶. Реченнєві побудови, до складу яких входить три синтаксеми, містять зазвичай предикат якості-відношення чи якісно-модальний предикат, а також дві субстанційних синтаксеми – суб'єкт та об'єкт. Периферію таких конструкцій становлять речення з власне-якісними предикатами. Наприклад: *Але навіть ця нудьга ліпша від порожнечі...*

2 Н. Костусяк, *Структура міжрівневих категорій*, Луцьк 2012, с. 210.

3 О. Межов, *Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць*, Луцьк 2012, с. 97.

4 С. Процюк, *Маски опадають повільно: роман про Володимира Винниченка*, Київ 2011, с. 70.

5 *Ibidem*, с. 79.

6 *Ibidem*, с. 176.

(С. Процюк)⁷; **Місіонери добріші від фанатиків** (С. Процюк)⁸; **Бо харизма дужча від солодкової краси** (С. Процюк)⁹; **І ти був потрібен йому [Горькому. – Н. К.]... (С. Процюк)¹⁰; ...твої ровесники подібні до дідків...** (С. Процюк)¹¹; **Ніхто у світі не хотів цієї поїздки, кожен був байдужим до неї** (С. Процюк)¹². Тримісність валентної рамки притаманна переважно предикатам власне-якісної ознаки, які для реалізації своєї сполучувальної спроможності потребують суб'єкта, об'єкта й адресата, а отже, речення розгляданого зразка чотирикомпонентні¹³: **Я нікому нічого не винен!** (С. Процюк)¹⁴.

Крім семантико-синтаксичної інтерпретації структур із предикативно вжитими прикметниками, у фокус уваги вчених потрапляють формально-синтаксичні ознаки розгляданих побудов. Комплексний опис членів речення, зокрема й аналіз прикметникової лексики на тлі явища синтаксичного аналітизму, запропонувала Н. Іваницька. Розглядаючи прикметникові форми в межах складених іменних присудків, автор водночас сконцентровує увагу на допоміжних, за словами дослідниці, „інформативно недостатніх” компонентах, що традиційно кваліфікують як зв'язки. Лінгвіст постулює: „Серед повнозначних слів релятивної семантики виділяється група слів, максимально ослаблених семантично, які входять у сполучення слів, утворених сильними прислівними зв'язками, і є допоміжними елементами синтаксичних компонентів непростой (аналітичної) будови”¹⁵. Присудкові компоненти, структуровані зв'язками, що виступають „формальним посередником між підметом і присудком”¹⁶, та прикметником, стали об'єктом студіювання І. Кононенко¹⁷.

7 *Ibidem*, с. 211.

8 *Ibidem*, с. 282.

9 *Ibidem*, с. 110.

10 *Ibidem*, с. 154.

11 *Ibidem*, с. 245.

12 *Ibidem*, с. 138.

13 Докладніше про валентний потенціал прикметників див. у праці Н. Костусяк, *op. cit.*, с. 204–237.

14 *Ibidem*, с. 135.

15 Н. Іваницька, *Синтаксична структура двоскладного речення* [в:] „Мовознавство”, № 1, 1986, с. 37.

16 І. Кононенко, *Прикметникові предикати в українській і польській мовах* [в:] *Тенденції розвитку української лексики та граматики*, частина I, за ред. І. Кононенко, І. Митнік, С. Романюк, Варшава – Івано-Франківськ 2014, с. 250.

17 *Ibidem*, с. 249–266.

Сучасні концепції, пов'язані з витлумаченням семантико-синтаксичних і формально-граматичних параметрів речень із синтаксичними ад'єктивами, без сумніву, досить рельєфно відтворюють їхню спеціалізацію. Водночас ресурсоспроможність предикативно вжитих прикметників та їхні параметричні характеристики поглибить опис реченнєвих побудов із цими компонентами на тлі категорії модальності, що дасть змогу витворити своєрідну модальну парадигму конструкцій із предикатами якості. На нашу думку, сформульовані висновки будуть об'єктивнішими, ґрунтовнішими й точнішими, якщо корпус фактажу становитиме твір одного письменника. Тому джерельною базою обираємо роман С. Процюка *Маски опадають повільно*, який раніше не був предметом студіювання саме в такому аспекті.

На переконання А. Загнітка, „парадигма речення – це ієрархічно організована система, що включає ядрне речення як вихідну форму парадигми та його перетворення”¹⁸. У сучасному мовознавстві термін *парадигма речення* зазвичай витлумачують у вузькому та широкому розумінні. За спостереженнями І. Вихованця, „вузьке розуміння парадигми речення пов'язане з морфологічними парадигмами слова. Відповідно до цього розуміння парадигма речення – це система його форм, що виявляє подібність до системи форм слова. Парадигма речення в широкому розумінні охоплює велике коло синтаксичних явищ...”¹⁹, зокрема „1) системні видозміни речення, які відбуваються в межах відповідної структурної схеми, тобто вони не змінюють диференційних синтаксичних ознак цієї структурної схеми речення; 2) системні перетворення однієї структурної схеми речення на інші структурні схеми; 3) системні перетворення речень на одиниці нереченнєвої природи”²⁰. Модальну парадигму речення дослідник зараховує до першого різновиду й розглядає у зв'язку з дієслівною категорією способу дієслова. Крім того, модальні видозміни пов'язані також із дериваційною парадигмою, що можна простежити зокрема на прикладі висловлень вірогідної модальності, із модальним значенням необхідності та ін., пор: *Нині вони [очі. – Н. К.] були сталєво-сірими, але могли бути також і коричневими, як дівочі, і чорними, наркотична степова ніч*

18 А. Загнітко, *Теоретична граматика української мови: Синтаксис*, Донецьк 2001, с. 296.

19 І. Вихованець, *op. cit.*, с. 158–159.

20 *Ibidem*, с. 159.

(С. Процюк)²¹; *Жіночий світ іноді був близьким до материнського...* (С. Процюк)²² і *Треба стати близьким до природи, легким у тілі і легким думками* (С. Процюк)²³. Засвідчені в поданих синтаксичних одиницях модальні варіювання І. Вихованець вважає різновидом семантичної модифікації структурних типів речення²⁴. Варто наголосити, що вказані параметричні ознаки не охоплюють всіх модальних значень, які здатні виражати висловлення з предикатами якості, тому слід зосередити увагу на ширшому спектрі класифікаційних характеристик.

Категорію синтаксичної модальності необхідно розглядати в аспекті її двовимірної цілісності – реально-ірреальної семантичної спеціалізації, з одного боку, та засобів експлікації – з іншого. Керуючись такими пріоритетами, О. Мельничук слушно зауважує: „Синтаксична категорія модальності як частина зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення складається з формально розрізняваних синтаксичних значень, в яких виражається спосіб віднесеності основного змісту речення до дійсності”²⁵. Дихотомічний формально-змістовий вияв, сукупність комунікативно-прагматичних ознак та суб’єктивне спрямування вважаємо найважливішими й центральними вимірами, що становлять основу дослідження модальної спеціалізації будь-яких висловлень, зокрема й із предикатами якості. Застосування вказаних параметричних характеристик, на нашу думку, дасть змогу докладно проаналізувати модальну модифікацію конструкцій розгляданого зразка, засвідчених у романі С. Процюка *Маски опадають повільно*, й створити їхню парадигму.

У досліджуваному творі найбільшу групу становлять синтаксичні одиниці розповідної модальності, які експлікують прагнення мовця поінформувати співрозмовника про наявну в предметові ознаку, її становлення, існування в минулому чи появу в майбутньому. Наприклад: *У всьому винна вона, ця невеличка рана у його серці...* (С. Процюк)²⁶; *Стає грубішим голос* (С. Процюк)²⁷;

21 С. Процюк, *op. cit.*, с. 61.

22 *Ibidem*, с. 82.

23 *Ibidem*, с. 239.

24 І. Вихованець, *op. cit.*, с. 170.

25 *Сучасна українська літературна мова : синтаксис*, за заг. ред. І. Білодіда, Київ 1972, с. 18.

26 С. Процюк, *op. cit.*, с. 71.

27 *Ibidem*, с. 108

Робляться авторитарнішими інтонації (С. Процюк)²⁸; **Голоси „звёздной” публіки ставали п’янішими, нахабнішими і безцеремоннішими** (С. Процюк)²⁹; **...і ти, і вона були на цій чужині самотніми** (С. Процюк)³⁰; **Сергій ще буде найрозумнішим із тієї братії...** (С. Процюк)³¹. Порівняно з іншими категорійними значеннями розповідна модальність відбиває комунікативно-прагматичні настанови адресанта передати об’єктивне повідомлення про якісну характеристику певного предмета, істоти, абстрактного поняття тощо. Про реалізацію суб’єктивного змісту можна говорити тільки на рівні того, що будь-яку інформацію мовець передає крізь призму своєї свідомості, тобто вона виступає наслідком його певної мисленнєвої операції, інші ж суб’єктивні показники відсутні. З огляду на це висловлення розповідної модальності варто вважати своєрідним еталоном, зразком, який може зазнавати різноманітних модифікацій, маркуючи різні інтенційно зумовлені потреби мовця повідомити про ознаку, наявну лише в його свідомості, здатну потенційно бути притаманною чи властивою в минулому її носієві. Зважаючи на вказану параметричну своєрідність, структури розповідної модальності виявляють опозитивність до висловлень з іншими модальними значеннями щодо реалізації експлікованого ними реального змісту, з одного боку, та характерного для більшості побудов ірреального змісту – з іншого. Констатована мовцям інформація про ознаку предмета безпосередньо пов’язана з темпоральною парадигмою. Її формальним оператором виступають зв’язкові компоненти на зразок *бути, ставати / стати, робитися / зробитися, лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися, виявлятися / виявитися*, імпліцитний вияв яких сигналізує про те, що повідомлення про якість збігається з моментом мовлення, а отже, найбільшою мірою відбиває зв’язок із реальним світом. Пор.: *Новицький навіть був по-своєму радий* (С. Процюк)³²; *...нарешті він став вільним...* (С. Процюк)³³ – минулий час; *Брат буде молодим, чорнявим...* (С. Процюк)³⁴ – майбутній час; *Вашої творчості не люблять! Вона є чужою*

28 *Ibidem*, с. 108.

29 *Ibidem*, с. 88.

30 *Ibidem*, с. 73.

31 *Ibidem*, с. 55.

32 *Ibidem*, с. 49.

33 *Ibidem*, с. 51.

34 *Ibidem*, с. 49.

справжньому українцеві! (С. Процюк)³⁵; *Ваші твори шкідливі для народу!* (С. Процюк)³⁶ – теперішній час. Семантику фазовості увиразнює напівморфема-зв'язка *бувати*, яка репрезентує ознаку, характерну для її носія лише в певні часові проміжки: *...знамениті письменники бувають найпрозірливішими до паперових героїв, а не до парадоксів життя...* (С. Процюк)³⁷; *...ти буваєш сумним і нещасним* (С. Процюк)³⁸; *У будь-якому разі до природи Винниченко теж бував уважним* (С. Процюк)³⁹.

Акцентуючи на модальній парадигмі висловлень із предикатами якості, варто вказати на опозицію значень ствердження – заперечення. Градування таких змістових параметрів великою мірою пов'язане з інтенційно зумовленою потребою мовця ствердити чи заперечити інформацію про ознаку предмета. Із формального боку вказані різновиди конструкцій відрізняються відсутністю / наявністю морфологічних засобів негації, до яких належить насамперед заперечна частка *не*, пор.: *Моя голубко, ти мені близька* (С. Процюк)⁴⁰; *Графин був порожній* (С. Процюк)⁴¹; *...його п'єси і проза стали популярними в Росії...* (С. Процюк)⁴² і *Така сентиментальність була йому невластива* (С. Процюк)⁴³; *Ти ніколи не був байдужий до Горького* (С. Процюк)⁴⁴. Висловлення стверджувальної модальності зазвичай позбавлені додаткових суб'єктивних конотацій, проте появу супровідного емоційно-експресивного чи оцінного забарвлення можна простежити в разі функціонування градаційних слів *ще, надто, настільки, такий* та ін., що підкреслюють високий ступінь вияву ознаки з погляду мовця, наприклад: *Скелі були ще стрімкішими, а небо ще світлішим і лагіднішим* (С. Процюк)⁴⁵; *Рідна література надто слабка, надто вторинна* (С. Процюк)⁴⁶; *Гнів був настільки*

35 *Ibidem*, с. 53.

36 *Ibidem*, с. 52.

37 *Ibidem*, с. 84.

38 *Ibidem*, с. 95.

39 *Ibidem*, с. 83.

40 *Ibidem*, с. 100.

41 *Ibidem*, с. 107.

42 *Ibidem*, с. 84.

43 *Ibidem*, с. 133.

44 *Ibidem*, с. 152.

45 *Ibidem*, с. 128.

46 *Ibidem*, с. 106.

сильний, що тобі заледве не відібрало мову (С. Процюк)⁴⁷; ...він **такий тихий, меланхолійний, такий добрий**... (С. Процюк)⁴⁸. Комунікативний акт заперечення увиразнюють префікс *не*, який входить до морфемної структури предикативно вжитого прикметника, чи частка *не*, що перебуває в позиції перед синтаксично вербалізованим ад'єктивом: *Лють була несамовитою* (С. Процюк)⁴⁹; *Я дуже часто не згодний з вами*... (С. Процюк)⁵⁰; *Тобі не смішні акторські викрутаси цього паяца* (С. Процюк)⁵¹; ...він **не винен**... *стіни буцегарні не винні теж*... (С. Процюк)⁵². Структури такого зразка традиційно зараховують до загальнозаперечних. Інтенсивність вираження негативної семантики збільшується за умови використання в межах предикатів якості формальних операторів *дуже, надто* та под., інших мовних одиниць із заперечним компонентом чи нечленованого речення *Ні*. На переконання М. Баган, „поєднання комунікативного й пропозиційного заперечень посилює акт негації”⁵³. Наприклад: *Багато людей дуже нещасливі*... (С. Процюк)⁵⁴; *Але його спокій ніколи не був природнім* (С. Процюк)⁵⁵; *Ні, ти не винен, що не кохаєш мене так, як я тебе* (С. Процюк)⁵⁶.

Чітким спрямуванням на реалізацію індивідуальних потреб суб'єкта комунікації розширити власні знання й досвід позначені висловлення, що репрезентують питальну модальність. Спільність аналізованих побудов із конструкціями розповідної та стверджувальної / заперечної модальності полягає в наявності спільних для них форм експлікації предикатних компонентів, структурованих прикметниками та зв'язками, які виконують роль граматичних засобів вираження категорій часу й числа, у теперішньому та майбутньому часі – ще й особи, а в минулому – роду. Водночас висловлення питальної модальності мають низку ознак, що відрізняють їх від усіх інших конструкцій. Мотиваційно-потребова сфера мовця

47 *Ibidem*, с. 217.

48 *Ibidem*, с. 136.

49 *Ibidem*, с. 106.

50 *Ibidem*, с. 172.

51 *Ibidem*, с. 233.

52 *Ibidem*, с. 49.

53 М. Баган, *Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви*, Київ 2012, с. 150.

54 С. Процюк, *op. cit.*, с. 99.

55 *Ibidem*, с. 70.

56 *Ibidem*, с. 92.

розширити власні знання про навколишній світ зумовлює появу специфічних виражальних засобів. В аналізованому творі таку функцію реалізує насамперед питальна інтонація, питальні компоненти (частки, займенники, прислівники), а також переміщене на початок речення слово, пов'язане з питанням. Наприклад: *Але **хіба** славетні письменники бувають такими нещасними?* (С. Процюк)⁵⁷; *Але **кто** тобі наймиліший зараз <...>, як не вона?* (С. Процюк)⁵⁸; ***Чому** для тебе дисбат став страшнішим за смерть?* (С. Процюк)⁵⁹; *А **зо мною** ти чесний, Володю?* (С. Процюк)⁶⁰. За деяких контекстуальних умов предикат якості, що експлікує об'єкт зацікавлення, стоїть у кінці речення, виділяючись на письмі переважно тире: *Ти – **амбітний**?* (С. Процюк)⁶¹. Як засвідчують подані приклади, висловлення питальної модальності структурують дві групи: 1) загальнопитальні, що спонукають співрозмовника на ствердну, заперечну відповіді чи їхні модифікації, репрезентовані часто нечленованими реченнями: *Хіба націонал-соціалістам з чорною свастикою потрібні дростичні рефлексії про людські вчинки й інстинкти якогось емігранта?* (С. Процюк)⁶²; 2) частковопитальні, функційне призначення яких полягає в тому, щоб домогтися від співрозмовника отримати ширшу інформацію, уточнити відомості про об'єкт зацікавлення. Таку відповідь експлікують членовані конструкції. Наприклад: – *Володю, **чого** ти такий **бездушний**?* (С. Процюк)⁶³.

Крім висловлень питальної модальності, проектуванням на діалогічне мовлення вирізняються побудови спонукальної модальності, для вивчення функційної спеціалізації яких релевантним вважаємо опис їхніх комунікативно-прагматичних та формальних ознак. З огляду на перший класифікаційний принцип структури з предикативними прикметниками маніфестують вольові стосунки між учасниками комунікативного акту, зокрема відбивають вплив мовця на співрозмовника з метою реалізації певного завдання, спонукають адресата відповідати бажаним для суб'єкта спілкування оцінкам моральності, бути носієм патріотичних, психічних, емоційних чи інших якостей. Виражаючи потенційний зміст, висловлення

57 *Ibidem*, с. 186.

58 *Ibidem*, с. 57.

59 *Ibidem*, с. 47.

60 *Ibidem*, с. 94.

61 *Ibidem*, с. 268.

62 *Ibidem*, с. 261.

63 *Ibidem*, с. 89.

з таким комунікативним навантаженням ірреальні, оскільки маркують бажання однієї особи домогтися від іншої виконання наказів з метою забезпечення відповідності між основним змістом спонукальної структури та дійсністю. Для побудов розгляданого зразка характерне специфічне граматичне оформлення предикатного компонента, змодельованого зв'язковим компонентом у формі наказового способу та прикметником. Як відомо, морфема-зв'язка, крім категорійного значення імперативності, експлікує також категорію особи та числа. У досліджуваному романі вказана мовна одиниця засвідчена у формі другої особи однини, наприклад: **Будь чесним із собою...** (С. Процюк)⁶⁴.

На відображенні гіпотетичної ірреальної семантики специалізовані конструкції умовної модальності. Порівню з питальними та спонукальними висловленнями в аналізованих структурах зв'язок із суб'єктом мовленням великою мірою нівельований. Побудови вказаного зразка експлікують ситуацію, що не існує і не може відбутися за будь-яких обставин через наявність певних об'єктивних причин, що склалися на момент мовлення. Реалізуючи специфічне функційно-прагматичне завдання, висловлення умовної модальності вирізняються й своєю структурою. Зазвичай такі синтаксичні одиниці складнопідрядні з підрядними умовними частинами, приєднуваними до головної за допомогою сполучників *якби, аби, коли б* і под. У романі С. Процюка *Маски опадають повільно* предикати якості моделюють підрядну частину, а в головній ужито дієслово умовного способу: **Якби ти, Володю, був марновірнішим, то прислухався б до тонких голосів твоїх степових – не саламандр, не сільфів чи гномів, – а таки світлих ельфів...** (С. Процюк)⁶⁵; **І якби ти був трішки лабільнішим – справа зрушила б з місця** (С. Процюк)⁶⁶; **Якби ти був вірним церкві, то сказав би:** – *Господи, змилуйся наді мною!* (С. Процюк)⁶⁷.

У проаналізованих вище висловленнях із синтаксично вербалізованими прикметниками формальна репрезентація модального значення великою мірою пов'язана з граматичними засобами. На відміну від них дещо інше, лексико-граматичне, оформлення притаманне побудовам, що маркують бажальну (оптативну) модальність. Комунікативно-прагматичне призначення таких конструкцій

64 *Ibidem*, с. 82.

65 *Ibidem*, с. 67.

66 *Ibidem*, с. 227.

67 *Ibidem*, с. 252.

полягає в нівеляції семантики наказовості й експлікації бажаних для мовця якісних станів, про які він повідомляє. В обраній джерельній базі оптативне модальне значення притаманне висловленням із предикатами, структурованими допоміжним модальним дієсловом *хотіти* в теперішньому часі (потенційно такі допоміжні компоненти можуть експлікувати різні темпоральні ознаки – теперішню, минулу й майбутню), інфінітивно представленою зв'язкою *бути* та прикметником, що виражає бажаний для суб'єкта якісний стан. Водночас важливо зацентувати на мобільності компонента *хотіти*, який, крім граматичних характеристик (часу, особи, числа), підкреслює домінування семантичних ознак у репрезентації оптативної модальності, оскільки йому притаманне значення 'мати бажання, охоту до чогось, відчувати потребу в чому-небудь'⁶⁸. Наприклад: *Я хочу бути чесним з собою* (С. Процюк)⁶⁹; *...ви конче хочете бути чесним з собою* (С. Процюк)⁷⁰.

Бажальна модальна семантика, крім лексико-граматичного, може мати й граматичний вияв, у такому разі предикатний компонент реалізують форми морфологічного бажального способу, зокрема такі аналітично представлені одиниці: „зв'язка-інфінітив + частка *б* (*би*) + прикметник”, „*хай*, *нехай* + зв'язка у формі умовного способу, що корелює з першою особою однини та множини + прикметник”. У корпусі дослідницького матеріалу синтаксичні одиниці із зазначеними граматичними показниками не виявлені, проте їх легко можна змоделювати: ***Стати б нам вільними; Хай би ми стали чесними***. У деяких реченневих побудовах оптативне модальне значення увиразнюють компоненти *коли б*, *хоча б*, *хоч би*, *якби*, *аби*: ***Якби ще те, що ви пишете, було відомим в літературі...*** (С. Процюк)⁷¹.

Модальну парадигму висловлень із предикатами якості доповнюють структури зі значенням необхідності. Діапазон формального вияву вказаного модального змісту пов'язаний із лексико-граматичними засобами, зокрема компонентами *потрібний*, *необхідний*, що, виконуючи роль синтаксичних дієслівних еквівалентів, структурують складений іменний присудок прикметникового різновиду: *...а йому потрібні нові враження, які Люся не може дати...*

68 Словник української мови: в 11 т., <http://sum.in.ua/s/khotity>

69 С. Процюк, *op. cit.*, с. 99.

70 *Ibidem*, с. 164.

71 *Ibidem*, с. 166.

(С. Процюк)⁷²; *Здоров'я потрібне йому не для самолюбівання, а заради вищого покликання* (С. Процюк)⁷³; *...її прихід необхідний кожному чоловікові* (С. Процюк)⁷⁴. Організаційним центром висловлень із модальним значенням необхідності може слугувати ускладнена модель іменного складеного присудка, експлікована допоміжним модальним модифікатором *повинен*, зв'язкою *бути* у формі інфінітива та прикметником: *Бо той, хто наважився, повинен бути готовий до всього* (С. Процюк)⁷⁵.

Спрямованістю до лексико-граматичного вираження модального змісту позначені побудови, які вказують на те, що ознака поки не притаманна предметові, але має здатність бути виявленою в ньому. З огляду на таку семантичну спеціалізацію розглядані синтаксичні одиниці варто кваліфікувати як висловлення потенційної модальності. У реалізації вказаного значення бере участь складений іменний присудок із прикметниковою основною частиною *здатний, здатен*: *Ти здатен до ірраціонального пароксизму* (С. Процюк)⁷⁶. У ролі його морфологічного варіанта засвідчена ускладнена модель складеного іменного присудка „*могти + бути (видаватися, здаватися та ін.) + прикметник*”. Граматичне завдання допоміжного дієслова *могти* полягає у вираженні низки категорійних параметрів, зокрема часу, виду, числа, а також у певних формах особи й роду. Наприклад: *Мама встала, пробувала метушитися, бо син може бути голодний з далекої дороги* (С. Процюк)⁷⁷; *Ти міг бути дрібним у малому* (С. Процюк)⁷⁸; *Місіонери завжди цілісні. Хоч можуть видаватися ущербними* (С. Процюк)⁷⁹.

Домінування лексичних ознак характерне для вираження вірогідного модального значення. У досліджуваному творі репертуар морфологічних засобів маркування ймовірності, сумніву, припущення мовця формують модальні модифікатори *вочевидь, здається, може, можливо, напевно, певно*, що корелюють із дієслівними предикатами на зразок *здаватися, припускати, сумніватися* згорненої головної частини складнопідрядного речення, пор.: *Здається, він*

72 *Ibidem*, с. 86.

73 *Ibidem*, с. 109.

74 *Ibidem*, с. 125.

75 *Ibidem*, с. 272.

76 *Ibidem*, с. 45.

77 *Ibidem*, с. 138.

78 *Ibidem*, с. 209.

79 *Ibidem*, с. 282.

[Коцюбинський. – Н. К.] *надто слабовольний* (С. Процюк)⁸⁰ і – *Нам здається, що ми подібні* (С. Процюк)⁸¹. Підтримуючи новітню в сучасній лінгвістиці теорію про другорядні члени речення, вважаємо за потрібне зауважити, що мовні одиниці, пов'язані з лексичним наповненням конструкцій вірогідної модальності, функціонують як синтаксично автономні компоненти, залежать від предикативної основи, а отже, виконують роль детермінантів. Пор. традиційну інтерпретацію вставних слів, згідно з якою вони позбавлені синтаксичної функції члена речення. Л. Кадомцева, розглядаючи вказані одиниці в межах синтаксично ізольованих частин реченневих побудов, постулює: „В рамках простого речення можуть виявлятися повнозначні частини висловлення, які, хоч і належать до речення за своїм змістом, синтаксично не пов'язуються з жодним членом даного речення і, таким чином, залишаються поза синтаксичними зв'язками між членами речення. Такі лексичні компоненти речення у вигляді окремих слів <...> не можуть бути віднесені до жодного з типів членів речення і тому взагалі не можуть вважатися членами речення”⁸². Наприклад: **Вочевидь**, [Марусина. – Н. К.] *була щира...* (С. Процюк)⁸³; *Одна частина душі – його бажання. Інша – його обов'язок. Одна частина – темна, **а може**, і світла. Друга частина душі, **напевно**, світла, **а може**, і потемніла* (С. Процюк)⁸⁴; **Можливо**, *сила ліпша від краси* (С. Процюк)⁸⁵.

Найпериферійнішу групу реченневих побудов щодо кількісного вияву становлять структури логічної модальності. Указане модальне значення увиразнюють компоненти, які функціонують задля логічного впорядкування висловлень, підкреслення висновку, зумовленого змістом попередніх думок: *Ти можеш багато і якісно писати – **значить**, ти молодий* (С. Процюк)⁸⁶. Подібно до конструкцій попереднього різновиду модальна семантика синтаксичних одиниць розгляданої групи підпорядкована насамперед лексичному наповненню детермінанта, а отже, такий різновид модального значення варто вважати лексико-граматичним.

80 *Ibidem*, с. 173.

81 *Ibidem*, с. 67.

82 *Сучасна...*, с. 224.

83 С. Процюк, *op. cit.*, с. 252.

84 *Ibidem*, с. 51.

85 *Ibidem*, с. 110.

86 *Ibidem*, с. 266.

У романі С. Процюка *Маски опадають повільно*, крім висловлень із чітко вираженим модальним змістом, наявні побудови, що містять контамінацію модальних значень. Модальну парадигму структурують одиниці, які засвідчують континуум достовірної та спонукальної модальності. Виразник першої – модальні синтаксеми *безперечно, безумовно, звичайно, звісно* та ін., другу експлікує прикметниковий різновид іменного складеного присудка у формі наказового способу: **Звісно, будь завжди чесна перед собою...** (С. Процюк)⁸⁷. Дихотомічний вияв модальності простежуємо й в інших конструкціях, зокрема можливе поєднання таких значень: потенційного й заперечного: **...ми не можемо бути вповні щасливими навіть без дитини** (С. Процюк)⁸⁸; імовірного та питального: **Може, вона добріша за матір?** (С. Процюк)⁸⁹; **Може, то ти винен, Володю?** (С. Процюк)⁹⁰; **Може, ти хворий?** (С. Процюк)⁹¹. Своєрідну модальну тріаду засвідчують висловлення з імовірним, питальним і заперечним змістом: **А може, Володю, ти несправедливий до цих людей?** (С. Процюк)⁹²; а також питальним, потенційним і заперечним значенням: **...хіба не можуть бути глухими щасливі народи?** (С. Процюк)⁹³.

Отже, у романі С. Процюка *Маски опадають повільно* висловлення з предикатами якості формують специфічну модальну парадигму, що має своїм опертям комунікативно-прагматичні наміри мовця вплинути на співрозмовника. Сукупність значеннево-формальних показників уможливила вирізнення конструкцій із такими модальними значеннями: розповідним, стверджувальним / заперечним, питальним, спонукальним, умовним, бажальним, необхідності, потенційним, вірогідним, логічним, які перебувають в опозиційних відношеннях. Виділений парадигматичний ряд очолюють побудови розповідної модальності, оскільки вони найбільш об'єктивно відбивають інформацію про якісну характеристику предмета, позбавлені виразно виявлених додаткових суб'єктивних конотацій і протиставлені іншим побудовам здатністю моделювати зазвичай реальний зміст, за винятком речень із предикатами

87 *Ibidem*, с. 102.

88 *Ibidem*, с. 70.

89 *Ibidem*, с. 148.

90 *Ibidem*, с. 149.

91 *Ibidem*, с. 213.

92 *Ibidem*, с. 278.

93 *Ibidem*, с. 228.

якості в майбутньому часі, що реалізують реально-ірреальну ознаку, про яку лише мислить мовець у процесі комунікації. Усім іншим складникам проаналізованої парадигматичної опозиції властиве ірреальне значення. Об'єднані в модальну парадигму висловлення із синтаксично вербалізованими прикметниками становлять бінарне протиставлення з огляду на вираження їхніх змістових параметрів граматичними засобами, з одного боку, та лексико-граматичними – з іншого. Граматичний вияв характерний для розповідного, стверджувального / заперечного, питального, спонукального, умовного модального значення. Маркування необхідності, потенційності, вірогідності, логічності пов'язане з лексико-граматичною експлікацією. Поєднання граматичних та лексико-граматичних засобів притаманне побудовам бажальної (оптативної) модальності.

ДЖЕРЕЛА

Процюк С., *Маски опадають повільно: роман про Володимира Винниченка*, Київ 2011.

ЛІТЕРАТУРА

Баган М., *Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви*, Київ 2012.

Вихованець І., *Грамматика української мови. Синтаксис*, Київ 1993.

Загнітко А., *Теоретична грамматика української мови: Синтаксис*, Донецьк 2001.

Іваницька Н., *Синтаксична структура двоскладного речення* [в:] „Мовознавство”, № 1, 1986, с. 36–41.

Кононенко І., *Прикметникові предикати в українській і польській мовах* [в:] *Тенденції розвитку української лексики та граматики*, частина I, за ред. І. Кононенко, І. Митнік, С. Романюк, Варшава – Івано-Франківськ 2014.

Костусяк Н., *Структура міжрівневих категорій*, Луцьк 2012.

Межов О., *Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць*, Луцьк 2012.

Словник української мови: в 11 т., <http://sum.in.ua>.

Сучасна українська літературна мова : синтаксис, за заг. ред. І. Білодіда, Київ 1972.

Modal paradigm of expressions with quality of predicates in the modern Ukrainian literary language

Expressions with predicates of quality form a specific modal paradigm, based on the pragmatic communicative intentions of the speaker to influence the interlocutor. A combination of semantic-formal indicators makes possible the selection of structures with modal values: narrative, affirmative / negative, interrogative, incentive, conditional, value to wish, necessity, potential, probability, logical that being in respect of alternatives. The selected paradigmatic oppositions are headed by constructing narrative modality that objectively reflects information about the qualitative characteristics of the subject, devoid of clearly identified

additional subjective connotations and opposed to other sentences to the ability to display mostly real, not unreal contents. Expressions that combine a modal paradigm with predicates of quality constitute binary contrasting, built on the means of expressing their semantic parameters: for narrative, affirmative / negative, interrogative, incentive, conditional modal value characteristic grammatical expression, and expression necessary potentiality, probability, logic connected with lexical and grammatical language tools. The combination of grammatical and lexical and grammatical means inherent constructs a wishing (optative) modality.

Key words: adjective, syntaxema, predicate of quality, modality, expression, paradigm.

ПРЕДИКАТ У КОНТЕКСТІ СЕМАНТИКИ ПОШИРЮВАЧІВ РЕЧЕННЯ

У моделюванні семантичної структури речення одну із ядерних ролей відіграє предикат, природний заряд якого програмує якісний та кількісний склад аргументів як облігаторного, так і факультативного плану. Процес творення загальної думки відбувається за супроводом асиметричності структури речення, яка “проявляється у відмові від регулярності та однотипності, у розбіжності плану змісту і плану вираження, причому кількість необхідних елементів не співпадає: перших виявляється більше ніж других, або навпаки”¹. Також асиметричні утворення ідентифікують як одиниці, що функціонують між предикативністю і пропозитивністю². За спостереженнями О. Кульбабської, якщо структура речення неоднозначно корелює з його семантикою, то формування семантичної структури речення зумовлюють такі основні чинники: 1) компонентний склад речення; 2) лексико-граматичні розряди слів у системі частин мови; 3) лексичний склад речення і характер семантики лексем; 4) актуальне членування речення; 5) прагматичні чинники реалізації речення-висловлення³.

У цьому контексті безпосереднє місце серед асиметричних компонентів синтаксису посідають поширювачі семантичної структури речення, які тісно взаємодіючи із предикатом, виступають як неординарний складник структурної моделі речення, якому притаманні як предикатні чи непередикатні характеристики, так і власне його ознаки, що проявляються під час входження семантичних

- 1 В. Гак, *Теоретическая грамматика французского языка*, Москва 2000, с. 26–27.
- 2 І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992, с. 47.
- 3 О. Кульбабська, *Вторинна предикація у простому реченні*, Чернівці 2011, с. 39.

компонентів у склад двоядерної предикативної системи та в залежності від валентної рамки предиката⁴.

Актуальність пропонованої наукової розвідки полягає у тому, що проблема взаємодії семантичних компонентів моделі речення та предиката в рамках формулювання смислу залишається відкритою, і реорганізація теоретичного осмислення думки щодо статусної ролі поширювачів набуває якісно нового значення.

Поширювачі, входячи у семантико-синтаксичну структуру речення, вступають у тісний взаємозв'язок власне із предикатом, оскільки "семантичне наповнення предиката настільки багатогранне й насичене, наскільки й слабке в силу його вербальної прив'язаності при одночасному втягуванні у сферу його впливу інших морфолого-синтаксичних засобів, виникнення на цій основі внутрішніх ускладнень у межах як самого предиката, так і в його відношеннях на рівні речення"⁵. Синтаксичний матеріал засвідчує, що у контекстуально визначених умовах семантичні комплекси і системи можуть виступати як один із багатьох компонентів речення ядерного плану, що має значне функціональне навантаження.

Приєднено-субстантивний комплекс (далі ПСК) – мінімальна синтаксична одиниця, що характеризується сукупністю і структурованою єдністю семантичного значення, яке випливає із синтезованої єдності обох компонентів, що взаємозумовлюють і доповнюють одне одного⁶.

Для семантико-синтаксичної структури речення із поширювачами характерним є позиціонування при оформленні субстанціальної та адвербіальної семантики у складі двоядерної предикативної системи, що складається із першого ядра, вираженого вербальним компонентом, та другого ядра, вираженого компонентом поширювального характеру. Також поширювачі можуть взаємодіяти з власне предикатом, не вступаючи у двоядерні предикативні відношення,

4 *Предикат у структурі речення*, за ред. В. Кононенка, Київ – Івано-Франківськ – Варшава 2010, с. 278; О. Воробець, *Приєднено-субстантивний комплекс у семантико-синтаксичній структурі речення*, автореф. дис. ... канд. філол. наук, Івано-Франківськ 2012, с. 6.

5 *Предикат у структурі речення ...*, с. 7.

6 *Предикат у структурі речення...*, с. 278; О. Воробець, *Синкретизм приєднено-субстантивного комплексу в семантико-синтаксичній структурі речення* [в:] „Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника”, Івано-Франківськ 2012, Вип. 36–37, с. 122.

оскільки залежать від валентної рамки компонента предикатного спрямування.

Семантика предиката як конститутивного компонента речення і непередикатних елементів, зумовлених валентністю предиката, пов'язана перш за все з його позиційним функціонуванням у семантико-синтаксичній структурі речення. Отже, предикат є тим конструктивним центром, навколо якого групуються як формально-синтаксичні, так і семантико-синтаксичні компоненти речення. Це носій активної валентності, оскільки він встановлює кількісний і якісний склад іменникових компонентів, що проєктують пасивну валентність та своєрідні семантико-синтаксичні відношення⁷. Класифікація предикатів, маючи загальний характер, апелює до конкретного мовного наповнення, оскільки предикатні значення засвідчують тісний зв'язок мовних функцій і поняттєвих категорій, що знаходять своє вираження в лексичній, морфологічній і синтаксичній системах.

За словами Г. Золотової, „комплексний розгляд якостей дієслівного предиката відкриває можливості побудови семантико-синтаксичної класифікації речення, що виявляє єдність форми і змісту в синтаксисі. Категорійно-граматичні типи предикатів і взаємозумовлені типи і форми предикованих суб'єктних компонентів – об'єктний критерій, який здатний конструювати єдину семантико-синтаксичну класифікацію речень”⁸.

Традиційно предикати поділяють на два класи – “дії” та “стану” або “процесу” і “стану”, що свідчить про антиномію динамічних (дія, процес) та статичних явищ (стан)⁹. Такий поділ, як відомо, пов'язаний із глибоким ієрархічним поділом дієслівної лексики: “У граматиках скрізь робиться спроба показати відмінність значень

7 О. Потебня, *Естетика і поетика слова*, Київ 1985, с. 34; Й. Андерш, *Типологія простих двоскладних речень у чеській мові в зіставленні з українською*, Київ 1987, с. 15; Ю. Степанов, *Имена, предикаты, предложения (семиологическая грамматика)*, Москва 2002, с. 312; А. Загнітко, *Теорія сучасного синтаксису*, Донецьк 2008, с. 122.

8 Г. Золотова, *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*, Москва 2007, с. 169.

9 І. Вихованець, *Семантико-синтаксична структура речення*, Київ 1983, с. 35; Ф. Бацевич, *Функционально-ономасиологическая типология русских предикатов [в:] Русское языкознание*, за ред. М. Карпенка, Київ 1991, Вып. 22, с. 9–16; І. Кучеренко, *Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія*, Вінниця 2000, с. 66.

дієслів, що виражають “дію”, від тих, що означають “стан” (механічного руху й стану, в якому може перебувати особа чи предмет)”¹⁰.

Заслуговує на увагу класифікація предикатів за семантичними різновидами Н. Арутюнової, яка розрізняє такі семантичні типи: таксономічний, реляційний і характеризувальний. Так, таксономічні предикати описують входження предмета до класу предметів, яким притаманна спільна ознака, реляційні предикати проектують відношення, що пов’язують предмети, характеризувальні предикати вказують на постійні і тимчасові ознаки об’єкта¹¹.

Фундаментальною щодо визначення варіативності предикатів є праця „Семантические типы предикатов” (1982), у якій О. Селиверстова визначає семантичні типи – предикати зі значенням: 1) дії; 2) процесу; 3) стану; 4) якості і набору якостей, об’єднаних у предметі; 5) знаходження в просторі; 6) потенційності; 7) класу і “зв’язку”; 8) результату і факту¹².

Досить часто типологія предикатів прямо залежна від ролі аргументів у семантико-синтаксичній структурі речення, причому одним із вирішальних чинників таксономії предикатних одиниць виступає характер суб’єкта – активний чи пасивний. У цьому аспекті американський учений У. Чейф, поділяючи предикати на чотири групи – предикати стану, процесу, дії і процесу-дії, – виокремлює з-поміж предикатів стану амбівалентний (всеохоплювальний) стан, а з-поміж предикатів дії – амбівалентну дію. Відповідно до чого:

1. предикат стану супроводжується іменником-носієм стану, пацієнтом;
2. предикат дії вимагає, щоб його супроводжував іменник із семантичною функцією діяча і щоб іменник стосувався назв істот;
3. предикат процесу має аргументом іменник, який змінює свій стан;
4. предикат процесу-дії виявляє подвійну сутність: як процес, він викликає зміну стану іменника-пацієнта, а як дія, він виражає, що робить хтось, його діяч, агенс¹³.

10 І. Кучеренко, *op. cit.*, с. 303–330.

11 Н. Арутюнова, *Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы*, Москва 2003.

12 *Семантические типы предикатов*, за ред. О. Селиверстовой, Москва 1982, с. 86–157.

13 У. Чейф, *Значение и структура языка*, Москва 2003, с. 114–121.

Подібно до цих поглядів Дж. Лайонз зазначає, що динамічна ситуація може бути моментальною або тривалою, з різними темпоральними контурами, але найголовніше – з ознакою контролю чи її відсутністю. Так, динамічну, протяжну в часі ситуацію дослідник кваліфікує як “процес” за умови, що вона не підпорядкована контролю суб’єкта. А якщо ж вона має агенса, то інтерпретується як “діяльність”. У свою чергу моментальну ситуацію без ознаки контролю дослідник визначає як “випадок”, а з ознакою контролю – як “вчинок”¹⁴.

В українському мовознавстві в основу класифікації семантики предикатів також покладено диференційні ознаки стану і дії. Так, на думку І. Вихованця, за своїми параметрами предикати слід поділяти на два найбільш узагальнені класи: предикати дії і предикати стану. Це основне семантичне протиставлення всередині предикатних знаків. Предикати дії пов’язуються з активним предметом (звичайно особою), діячем, від якого походить дія, а предикати стану – з пасивним предметом (як істотою, так і неістотою), носієм стану, якому належить стан, якому приписується відповідний стан¹⁵. А. Загнітко називає їх активними і статальними предикатами¹⁶. Також на предикати дії і предикати стану поділяє всі дієслівні предикати Ф. Бацевич¹⁷.

І. Вихованець, визначаючи предикатні синтаксеми як центральні компоненти семантично елементарного простого речення, що формують його структуру, пропонує розглядати шість типів предикатів:

1. предикати дії – це такі, що позначають діяльність, яка породжується суб’єктом-діячем і ним активно й безпосередньо стимулюється, причому позицію суб’єкта дії при дієслівних предикатах дії займають назви істот;
2. предикати процесу – це такі, що вказують на динамічну ситуацію, яка не передбачає активного виконавця, а стосується суб’єкта процесів, які ним не породжуються й активно та безпосередньо не стимулюються;

14 J. Lyons, *Semantics and grammar* [in:] “Semantics”, vol. 2, Cambridge 1979, p. 483.

15 І. Вихованець, *Семантико-синтаксична структура...*, с. 34.

16 А. Загнітко, *Теоретична граматики української мови: Синтаксис*, Донецьк 2001, с. 287–288.

17 Ф. Бацевич, *op. cit.*, с. 14–15.

3) предикати стану – це такі, що вказують на стани, які реалізуються у тому відрізкові часу, з яким вони співвідносяться, причому їх специфічність полягає у сполучуваності із суб'єктною синтаксевою, що виражає значення неактивності, пасивності;

4) предикати якості – це такі, що позначають постійну, внутрішню, у певному розумінні невід'ємну щодо предмета ознаку, і характеризуються цілісністю переміщення на часовій осі;

5) локативні предикати – це такі, що вказують на просторову семантику і поділяються на власне-локативні предикати, процесуально-локативні предикати та акціонально-локативні предикати;

6) предикати кількості – це такі, що інтерпретують кількісні властивості об'єкта і поділяються на предикати означено-кількісні та неозначено-кількісні¹⁸.

Власну класифікацію предикатів запропонував А. Загнітко, наголошуючи, що семантичний предикат як центральний компонент семантичної структури речення вказує на активну або статальну ознаку, перебіг подій простежується в часі та стосується предмета (суб'єктний) або ситуації (об'єктний), активний предикат характеризує предмет або ситуацію в кількісному бутті, статальний – у якісному. Визначаючи семантичну типологію предикатів, дослідник пропонує такі їх різновиди: 1) предикати фізичного, мовленнєво-мисленнєвого спрямування; 2) предикати дії; 3) процесуальні предикати; 4) предикати існування; 5) предикати стану; 6) предикати володіння, належності; 7) предикати сприймання; 8) предикати перебування, або статальної локації; 9) предикати кваліфікації; 10) предикати якісної характеристики (детермінації); 11) предикати тотожності; 12) предикати відношення; 13) предикати модального відношення¹⁹.

Однією із найновіших класифікацій предикатів є семантична класифікація предикатів на функціонально-когнітивній основі, спроєктована О. Бондарем, у якій автор зазначає, що при типологізації предикатів слід урахувувати диференційні змістові ознаки найвищого рангу – не лише дію та стан, а також подію, що дозволяє виділити три семантичні типи предикатів: 1) відповідно до акціональної референційної ситуації – предикати динамічної ознаки (не

18 І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису...*, *op. cit.*, с. 93–111; І. Вихованець *Грамматика української мови. Синтаксис*, Київ 1993, с. 250–258.

19 А. Загнітко, *Теоретична грамматика української...*, *op. cit.*, с. 287–288.

дії, бо цей термін традиційно пов'язують із наявністю активного діяча, протиставляючи його неактивному або безсуб'єктному процесу); 2) відповідно до референційної ситуації, пов'язаної з власне станом, – предикати статальної ознаки і 3) відповідно до подієвої ситуації – предикати події²⁰. Також лінгвіст зазначає, що “суб'єкт пізнання вибирає потрібний для нього аспект відображення когнітивної ситуації, яка стає, таким чином, референційною ситуацією і відображається в загальній сигніфікативній ситуації. Суб'єктомовець унаслідок предикації перетворює загальну сигніфікативну ситуацію в лінгвальну”²¹.

Новітнім здобутком українського мовознавства та й світового загалом стало монографічне дослідження із галузі семантичного синтаксису *Предикат у структурі речення* (2010 р.), у якому зроблена спроба, спираючись на вітчизняну й зарубіжну наукову традицію, ґрунтовні предикато-центричні теорії, відслідкувати можливості творення предикатних знаків в українському мовному континуумі. У цьому вимірі здійснений аналіз семантичної структури багатьох типових предикатних компонентів з урахуванням засобів їхньої репрезентації, зважаючи, що явище предикації може розглядатися розширено, як вияв взаємодії не одного, а кількох семантичних компонентів, що так чи так здійснюють характеристику предикатного центру²². Привертає увагу доволі ґрунтовна і всебічно розглянута типологія предикатів, у якій враховано як власне семантичні, так і формально-граматичні їх властивості, що дало змогу авторам при аналізі предикатних зв'язків показати валентні та інтенційні особливості предиката, у зв'язку з чим розглянутий вплив цієї синтаксеми на формування інших компонентів структурної моделі речення.

Окреслюючи центральну семантико-синтаксичну модель речення із поширювачами, розглядаємо семантичний компонент у складі конструктивної моделі, яка має такий вигляд: **S + P [P_r (V_r) + P_o (Praep + S_x)]**, де S – суб'єкт, P – предикативний комплекс, P_r – предикат, P_o – поширювач (Praep – прийменник

20 О. Бондар, *Семантична класифікація предикатів на функціонально-когнітивній основі* [в:] Мовознавство, 2009, № 3–4, с. 121.

21 О. Бондар, *Когнітивні ситуації і функціонально-семантичні категорії у зв'язку з проблемою типології предикатів* [в:] „Науковий вісник Чернівецького університету”, Чернівці 2007, вип. 321–322, с. 194.

22 *Предикат у структурі речення, op. cit.*, с. 8.

(препозитив), $S_1, S_2 \dots S_x$ – відмінкові форми субстантива²³. Відповідно до презентованої моделі речення детально проаналізуємо модель $S + P [P_1 (V_p) + P_2 (\text{на} + S_{4/6}) \text{ temp}]$ із темпоральною семантикою, якій притаманні варіаційні видозміни.

$S + P [P_r (V_p) + P_o (\text{на} + S_{4/6}) \text{ temp}]$: *На осінь* півтори тисячі наросте (В. Яворівський) – модель ПСК [на + S_4]; *Це трапилось на тринадцятому році* його життя, саме тоді, коли бажання це можуть рятуватися фантазією (І. Микитенко) – модель ПСК [на + Num₆ + S_6]; *Вогкий вітер з'їдав сніги, але на ранок* підмерзали шляхи, блискуча вода в колях бралася блискяковою плівкою (З. Тулуб) – модель ПСК [на + S_4]. Частота вживання: 232 констр. – 15,47 % від загальної кількості 1500 прикладів вибраного фактичного матеріалу із темпоральною семантикою (100 %).

Схарактеризуємо предикацію ПСК із темпоральною семантикою у складі двоядерної предикативної структури з первинним прийменником *на*, наприклад: ***На презентацію*** до затишної зали палацу Потоцьких прийшли однокласники, друзі, родичі Юрія Башмета (День. – 2009. – 5 червня) – модель ПСК [на + S_4] та *І тільки після цього візиту у нього можуть виникнути ідеї щодо формату їхнього представлення на тижні моди у Мілані* (День. – 2010. – 21 жовтня) – модель ПСК [на + S_6 + S_2]. Порівняємо вживання вторинного (похідного) еквівалента: *на завершення, на закінчення, на зламі, на кінець, на початку, на рубежі, на світанку, на стадії, на схилі, на час*, наприклад: *А що робилось на початку літа* – *огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте* (О. Довженко) – модель ПСК [на початку + S_2]; ***На схилі літ своїх***, маючи за плечима 65 років, раптом закохався він [Мазепа] у надзвичайно вродливу дівчину – *Мотрю* (День. – 2010. – 23 липня) – модель ПСК [на схилі + S_2 + Pron₂] та ін.

Розглянемо речення ***На презентацію*** до затишної зали палацу Потоцьких прийшли однокласники, друзі, родичі Юрія Башмета (День. – 2006. – 5 червня) – модель ПСК [на + S_4] (у момент t_0 А-и прийшли до Х). Семантичний комплекс, займаючи ініціальну позицію, фокусує потенційно основну темпоральну предикацію: *Проходила презентація* (потенційно основна предикація) + *До затишної зали палацу Потоцьких прийшли однокласники, друзі, родичі Юрія Башмета* (основна предикація) → *Коли*

23 О. Воробець, Синкретизм прийменниково-субстантивного комплексу..., *op. cit.*, с. 124.

проходила презентація, до затишної зали палацу Потоцьких прийшли однокласники, друзі, родичі Юрія Башмета.

Аналогічно у реченні *I тільки після цього візиту у нього можуть виникнути ідеї щодо формату їхнього представлення на тижні моди у Мілані* (День. – 2010. – 21 жовтня) – модель ПСК [на + S₆ + S₂] (у А-а виникли нові Y після моменту t₀) семантичний комплекс конденсує потенційно основну темпоральну предикацію: *I тільки після цього візиту у нього можуть виникнути ідеї щодо формату їхнього представлення* (основна предикація) + *Відбудеться тиждень моди у Мілані* (потенційно основна предикація) → *I тільки після цього візиту у нього можуть виникнути ідеї щодо формату їхнього представлення, коли відбудеться тиждень моди у Мілані*. Отже, семантичні комплекси на презентацію і на тижні моди включено до складу двоядерної предикативної системи P [P_r (V_r) + P_o (Праер + S_x)] у функції повноцінного компонента P₂ (Праер + S_x) поряд із вербальним складником P₁ (V_r).

Для моделі ПСК [на + S_{4/6}] (25 %) характерна одна із найбільш розгалужених, власне після системи субмоделей моделі речення S + P [P_r (V_r) + P_o (в / у + S_{4/6}) temp], систем субмоделейних одиниць із спільною семою 'час' і функціональною роллю 'темпоральна синтаксема', що налічує 10 одиниць:

1. S + P [P_r (V_r) + P_o (на завершення + S₂) temp]: **На завершення концерту** християнський бард Одісей Шерасов виконував власні пісні (День. – 2010. – 23 липня) – модель ПСК [на завершення + S₂] (А виконував свої X-и у момент t₀). Семантичний комплекс на завершення концерту, займаючи ініціальну позицію, фокусує потенційно основну темпоральну предикацію: *Завершувався концерт* (потенційно основна предикація) + *Християнський бард Одісей Шерасов виконував власні пісні* (основна предикація) → *Коли завершувався концерт, християнський бард Одісей Шерасов виконував власні пісні*.
2. S + P [P_r (V_r) + P_o (на закінчення + S₂) temp]: **На закінчення програми** співали Астрая, Ані Лорак, Максим Шевцов та інші зірки нашої естради (День. – 2009. – 5 червня) – модель ПСК [на закінчення + S₂] (А-и співали у момент t₀). ПСК на закінчення програми, обіймаючи ініціальну позицію, акумулює потенційно основну темпоральну предикацію: *Закінчувалась програма* (потенційно основна предикація) + *Співали Астрая, Ані Лорак, Максим Шевцов та інші зірки нашої естради* (основна

- предикація) → *Коли закінчувалась програма, співали Астрия, Ані Лорак, Максим Шевцов та інші зірки нашої естради.*
3. S + P [$P_r(V_r) + P_o$ (на зламі + S_2) temp]: *Нам всім випала доля жити **на зламі епох*** (День. – 2009. – 28 лютого) – модель ПСК [на зламі + S_2] (А-ам випав X у момент t_o). Складовий компонент *на зламі епох*, розташувавшись у абсолютному кінці речення, конденсує потенційно основну темпоральну предикацію: *Нам всім випала доля жити* (основна предикація) + *Приходить злам епох* (потенційно основна предикація) → *Нам всім випала доля жити, коли приходить злам епох.*
 4. S + P [$P_r(V_r) + P_o$ (на кінець + S_2) temp]: ***На кінець дня** понад сили тримаєшся* (О. Гончар) – модель ПСК [на кінець + S_2] (А діє у момент t_o). Семантичний комплекс *на кінець дня*, займаючи ініціальну позицію, зосереджує потенційно основну темпоральну предикацію: *Настає кінець дня* (потенційно основна предикація) + *Понад сили тримаєшся* (основна предикація) → *Коли настає кінець дня, понад сили тримаєшся.*
 5. S + P [$P_r(V_r) + P_o$ (на початку + S_2) temp]: ***На початку грудня** в Києві відбудеться “Балканфест”* (День. – 2009. – 12 листопада) – модель ПСК [на початку + S_2] (у момент t_o відбудеться X). ПСК *на початку грудня*, обіймаючи ініціальну позицію, фокусує потенційно основну темпоральну предикацію: *Почнеться грудень* (потенційно основна предикація) + *В Києві відбудеться “Балканфест”* (основна предикація) → *Коли почнеться грудень, в Києві відбудеться “Балканфест”.*
 6. S + P [$P_r(V_r) + P_o$ (на рубежі + S_2) temp]: ***На рубежі XVI-XVII століть** сатиричні стріли на адресу цієї верстви суспільства [панства] послав Іван Вишенський* (День. – 2011. – 12 березня) – модель ПСК [на рубежі + $Num_2 + S_2$] (А послав X-и у момент t_o). Складовий компонент *на рубежі XVI-XVII століть*, займаючи ініціальну позицію, акумулює потенційно основну темпоральну предикацію: *Наступив рубіж XVI-XVII століть* (потенційно основна предикація) + *Сатиричні стріли на адресу цієї верстви суспільства [панства] послав Іван Вишенський* (основна предикація) → *Коли наступив рубіж XVI-XVII століть, сатиричні стріли на адресу цієї верстви суспільства [панства] послав Іван Вишенський.*
 7. S + P [$P_r(V_r) + P_o$ (на світанку + S_2) temp]: ***На світанку нового дня** Андрій побачив таку картину* (І. Багрянний) – модель ПСК [на світанку + $Adj_2 + S_2$] (А побачив X у момент t_o). Семантичний

комплекс на світанку нового дня, розташувавшись у максимально сильній ініціальной позиції, конденсує потенційно основну темпоральну предикацію: *Настав світанок нового дня* (потенційно основна предикація) + *Андрій побачив таку картину* (основна предикація) → *Коли настав світанок нового дня, Андрій побачив таку картину.*

8. $S + P [P_r (V_r) + P_o \text{ (на стадії + } S_2) \text{ temp}]$: **На стадії підготовки** дуже важливим є дотримання формату і методології підготовки документа (День. – 2009. – 14 липня) – модель ПСК [на стадії + S_2] (важливим є дотримання X у момент t_0). ПСК на стадії підготовки, обіймаючи ініціальну позицію, зосереджує потенційно основну темпоральну предикацію: *Триває стадія підготовки* (потенційно основна предикація) + *Дуже важливим є дотримання формату і методології підготовки документа* (основна предикація) → *Коли триває стадія підготовки, дуже важливим є дотримання формату і методології підготовки документа.*
9. $S + P [P_r (V_r) + P_o \text{ (на схилі + } S_2) \text{ temp}]$: *Згадати буремні дні молодості сюди на схилі літ* приходять поодинокі колишні повстанці (День. – 2010. – 23 жовтня) – модель ПСК [на схилі + S_2] (A -и приходять до X у момент t_0). Складовий компонент на схилі літ, займаючи лівобічну позицію, фокусує потенційно основну темпоральну предикацію: *Згадати буремні дні молодості сюди приходять поодинокі колишні повстанці* (основна предикація) + *Настає схил літ* (потенційно основна предикація) → *Згадати буремні дні молодості сюди приходять поодинокі колишні повстанці, коли настає схил літ.*
10. $S + P [P_r (V_r) + P_o \text{ (на час + } S_2) \text{ temp}]$: *Він [Сулейман] навіть лишив Мехмеда-пашу великим візиром і назвав його своїм намісником у Стамбулі на час своєї відсутності* (П. Загребельний) – модель ПСК [на час + S_2] (A назвав X -а: X стає A -ом у момент t_0). Семантичний комплекс на час своєї відсутності, розташувавшись у кінці речення, акумулює потенційно основну темпоральну предикацію: *Він [Сулейман] навіть лишив Мехмеда-пашу великим візиром і назвав його своїм намісником у Стамбулі* (основна предикація) + *Він відсутній* (потенційно основна предикація) → *Він [Сулейман] навіть лишив Мехмеда-пашу великим візиром і назвав його своїм намісником у Стамбулі, коли він відсутній.*

Як бачимо, ПСК у ролі темпоративу, що входить до предикативного центру, виражає часові відношення між компонентами

семантико-синтаксичної структури речення, вказуючи на одночасність або різночасність подій, явищ і на їхні кількісно-часові вияви. Семантичні модифікації темпоральної синтаксеми ґрунтуються на протиставленні одночасність – різночасність дії і часового моменту, неозначена тривалість – означена тривалість дії чи стану, заповненість – незаповненість дією часового відрізка, обмеженість – необмеженість дії в часі і її повторюваність та неповторюваність.

Отже, предикат в контексті семантики поширювачів підкреслює своє визначальне місце у формуванні семантико-синтаксичної структури речень із ПСК, посідаючи місце конструктивного центра, навколо якого групуються семантичні компоненти речення, виступаючи носієм активної і пасивної валентності функціонально-семантичних відношень.

ЛІТЕРАТУРА

- Андерш Й., *Типологія простих двоскладних речень у чеській мові в зіставленні з українською*, Київ 1987.
- Арутюнова Н., *Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы*, Москва 2003.
- Бацевич Ф., *Функционально-ономасиологическая типология русских предикатов [в:] Русское языкознание*, за ред. М. Карпенка, вип. 22, Київ 1991.
- Бондар О., *Когнітивні ситуації і функціонально-семантичні категорії у зв'язку з проблемою типології предикатів [в:] „Науковий вісник Чернівецького університету”*, вип. 321–322, Чернівці 2007.
- Бондар О., *Семантична класифікація предикатів на функціонально-когнітивній основі [в:] „Мовознавство”*, № 3–4, 2009.
- Вихованець І., *Грамматика української мови. Синтаксис*, Київ 1993.
- Вихованець І., *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992.
- Вихованець І., *Семантико-синтаксична структура речення*, Київ 1983.
- Воробець О., *Прийменниково-субстантивний комплекс у семантико-синтаксичній структурі речення, автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Івано-Франківськ 2012.
- Воробець О., *Синкретизм прийменниково-субстантивного комплексу в семантико-синтаксичній структурі речення [в:] „Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника”*, вип. 36–37, Івано-Франківськ 2012.
- Гак В., *Теоретическая грамматика французского языка*, Москва 2000.
- Загнітко А., *Теоретична граматики української мови: Синтаксис*, Донецьк 2001.
- Загнітко А., *Теорія сучасного синтаксису*, Донецьк 2008.
- Золотова Г., *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*, Москва 2007.
- Кульбабська О., *Вторинна предикація у простому реченні*, Чернівці 2011.
- Кучеренко І., *Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія*, Вінниця 2000.
- Потебня О., *Эстетика і поетика слова*, Київ 1985.

Предикат у структурі речення, за ред. В. Кононенко, Київ – Івано-Франківськ – Варшава 2010.

Семантические типы предикатов, за ред. О. Селиверстовой, Москва 1982.

Степанов Ю., *Имена, предикаты, предложения (семиологическая грамматика)*, Москва 2002.

Чейф У., *Значение и структура языка*, Москва 2003.

Lyons J., *Semantics and grammar* [in:] *Semantics*, Vol 2, Cambridge 1979.

The predicate in the context of extenders' semantics in the sentence

This article continues a series of publications devoted to the study of extenders' linguistic status in the context of their relationship with the proper predicate. Interaction between the semantic components of the main sentence model is taken into consideration while formulating an expression's principal meaning. The functional and semantic potential of a prepositionally-substantive complex as one of the extenders is represented.

Key words: predicate, extender, semantics, the functional and semantic potential, expanded model, prepositionally-substantive complex, semantic structure of the sentence, dual-core predicative system.

ТЕНДЕНЦІЇ ОНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО ІДІОЛЕКТУ: МОДЕРНІ ПРОЗОВІ ТЕКСТИ

Формування сучасної мовно-естетичної парадигми відбувається під впливом різновекторних чинників, що ґрунтуються на переосмисленні традиційних засобів текстотворення, пошуках “свіжих” прийомів образотворення. У межах цих новітніх мовотворчих спрямувань виокремлюються напрями та школи, індивідуально-авторські стильові манери, однак загальний рух до зрушень у дискурсивному просторі простежуються доволі виразно на тлі тенденцій світового художнього мовомислення.

В українській модерній літературі останнього періоду, зокрема в прозі¹, визначилось як провідне тяжіння до сутнісного оновлення художнього ідіолекту, утвердження інноваційної лінгвопоетики на противагу напрацюванням народницької літератури з її розтягнутими описами, пейзажними експозиціями, застарілою системою метафоризації. Прикметно, скажімо, навести висловлення І. Карпи в “новомодному” стилі щодо літератури для масової жіночої аудиторії: “Жіноча проза. Попахує передменструальним синдромом. Знову напливи ненависті до власної статі. Бе... В голову пхається пейзажна лірика на купу з картинами міщанського побуту”. Водночас проходять процеси активної взаємодії інноваційної системи образотворення з текстотворенням традиційного красного письменства.

Помітною рисою модерних ідіолектів стає відмова від пафосності, “красивостей” стилю, зниження підвищеної тональності і як наслідок — уведення мовних елементів згрубілості, аж до вульгаризації, принаймні часткове усунення звичної метафоризації,

1 Див.: В. Кононенко, *Метаморфози сполучуваності в українських модерних поетичних текстах* [w:] „Studia Ucrainica Varsoviensia”, t. 2, Warszawa 2014, s. 75–86.

повсюдна розмовна інтонація. Відбуваються свідомі зміщення у творенні образу автора; попри відчутні претензії на нетрадиційність викладу часом створюється враження заданості, умисності новомодного письма, що аж ніяк не применшує ваги досягнень у новітньому структуруванні “мовно-естетичних знаків української культури”².

Утруднюється самий процес розрізнення авторських “голосів”. Р. Барт свого часу зазначав, що текст не є маніфестацією індивідуальності автора: “З точки зору лінгвістики, автор — це всього лише той, хто говорить “я”; мова знає “суб’єкта”, але не особистість”³. Тенденція до “деавторизації” текстів підтверджується висловленнями самих “адептів” нового мовостилю: “Насправді ж дедалі очевиднішим робиться факт, що всі ми і цей світ разом з нами, належимо іншому, значно більшому від нас Авторові і є його цілком випадковою вигадкою” (Ю. Андрухович).

Звернімося, приміром, до доволі типізованого тексту з характерним для модерної прози оповіді від першої особи: „А мене приваблювало обличчя Людмили, не так її обличчя, як очі. Обличчя конкретної суки з дворових дівок, що закінчують так, як тільки вам фантазія дозволяє уявити, але цього разу доля повинна дати збій — ця курва заарканила золотого хлопчика. Але, як я говорив, мене приваблювали її очі, красиві, скляні, що не бояться світла. Пройде п’ятнадцять хвилин щонайменше, коли рецептори у моєму мозку почнуть діяти: *зачхає, очі просльозяться, а, можливо, ще й закашляє*” (О. Ульяненко) (словесний портрет героїні створений за принципом антиномічного зіткнення: з одного боку, повторено, що *обличчя приваблювало, очі красиві*, з другого: *обличчя конкретної суки (конкретної — в сленговому значенні), курва заарканила, очі скляні; зачхає, очі просльозяться, закашляє*.

Визначились зміни у формах спілкування автора з читачем, спрямовані на заближення з “наратованим”, що знаходить вияв у презентації письменника як зацікавленого свідка, часом співучасника подій, наратора-Я⁴, що, в свою чергу, передбачає встановлення довірливих контактів зі “споживачем” тексту. Спрямування на активізацію участі автора в зображуваному, посилення впливу на читача,

2 С. Єрмоленко, *Мовно-естетичні знаки української культури*, Київ 2009, с. 7–8.

3 Див.: Т. Біленко, *Феномен слова в українських реаліях (філософський аспект)*, Київ 2003, с. 381–382.

4 Див.: О. Ткачук, *Наратологічний словник*, Тернопіль 2002, с. 85.

аж до використання можливостей маніпулювання його свідомістю⁵, вимагало пошуку інтонації дружнього звернення до співрозмовника, прагнення наблизитися до світовідчуття читача, передусім молодого, зробити його своїм приборчиком, зокрема через засоби інтимізації викладу (в трактуванні Л. Булаховського⁶).

Скажімо, звертаючись до співрозмовника, Ю. Андрухович настійно повторює імперативи на кшталт *уяви собі*, що робить читача ледве не співавтором тексту, принаймні розраховане на повне взаєморозуміння в системі “адресант-адресат”: *уяви собі — вічно загиджені коридори, сморід від сміттебаків; уяви собі — дванадцять дня, всі готові, всі — ветерани і молодняк — всі кудись розповзються; уяви собі, що за якусь мить я таки підводжусь* і т.д.

Один із поширених прийомів наблизитись до читача, мета якого — не лише висловити своє ставлення до зображеного, а й знизити “серйозність” оповіді, показати умовність, відносність свого ж таки опису, допомогти оцінити викладене, — авторське втручання в текст, нерідко з елементами глузування, самоіронії з приводу зовні далеко не сміхових ситуацій. Такі коментарі нерідко перетягують на себе основну увагу читача, стають стрижневими організаторами дискурсу, забезпечують його метафізичний сенс, утворюють інтертекст, який стає самодостатнім засобом вираження авторської позиції. Наприклад, розповівши про подружнє життя двох непривабливих персонажів, В. Шевчук вдається до такого мовно-ліричного “пасажу”:

„Оце така експозиція до цієї трохи смішної, але більше печальної історії. Бій почався. Виведено на плаца війська, розставлено, як належить: піхота, кавалерія та гармати. Гармати вдарили, і набой зі свистом розрізали повітря. У відповідь — тиша у ворожих рядах, ніби ряди були не з живих шерэг, а вирізані з дощок чи пап’є-маше”, де, з одного боку, дріб’язкові сімейні сварки дорівняні до військових баталій (*бій почався; виведено військо; гармати вдарили; набой розрізали повітря*), з другого боку, виявлено, що ніякі це не бойові сутички, а маскарадне дійство (*були не з живих шерэг, а вирізані з дощок чи пап’є-маше*). Іронічно-саркастична тональність викладу визначає гумористичне ставлення читача до відтворення подальших подій, чого й прагнув автор.

5 Див.: І. Шкіцька, *Маніпулятивні тактики позитиву: лінгвістичний аспект*, Київ 2012, с. 11–16.

6 Л. Булаховський, *Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка* [В:] *Вибрані праці в п’яти томах*, т. 2, Л.Булаховський, Українська мова, Київ 1977, с. 573–580.

Прийоми зниження тональності оповіді нерідко ґрунтуються на гіперболізації, що бере початок ледве не від прийомів гоголівського стилю; створюється враження, що в своїх намаганнях гумористично оцінити поведінку героїв автори виходять за межі характеристики зображуваних персонажів, переносячи свій сарказм на значно ширший контекст, аж до скепсису з приводу подій, явищ, світовідчуття. Виникає уявлення про свідоме прагнення представників “новомовлення” поглузувати і над читачем, і над власним дискурсом. Гротеск, фантазмагорії все потужніше витісняють реалістичну картину; елементи зображення, що йдуть від трилера, фільмів жахів, превалюють там, де, здавалося б, немає підстав для нагнітання емоцій. Порівняймо: “І тут якась *велетенська рука* взяла раптом від порога *віника*, і той *віник* дивно почав *виростати*, доки не став *висотою в людину*. І та незнана *велетенська рука* махнула тим *вирослим віником* — шалений вихор підхопив Івана, зі стуком розчипив двері і вижбурнув із них Івана *в болото*” (В. Шевчук). Конотації стилістичного зрушення (від *велетенської руки* до *віника* і *болота*) проймають текст з описом драматичних подій у житті героїв; однак “вертикальний контекст” дозволяє побачити за зниженим сумне, гірке.

“Вільне” поводження з сюжетом, награно-зневажливе оцінювання переживань і вчинків героїв, підкреслене небажання перейматися їхніми почуттями ставлять перед читачем запитання: а навіщо тоді описувати події, які сам автор сприймає як вигадані, нежиттєві, лише як “гру без правил”, “карнавалізацію”, “метафізику масок”, “буфонаду”⁷. Прикметна, скажімо, “гра” з сюжетом, до якої вдається А. Данькова (журнал „Дніпро”): розповівши зворушливу історію закоханих, автор передрікає два можливих її продовження (на вибір читача): перше — *вони більше не зустрічалися*, друге — *вони зустрінуться в тій самій послідовності*, й іронічно заключає: “Нам вирішувати: вірити в диво чи ні”; отож читач стає співучасником творення тексту. Постає проблема пошуку “глибинного смислу”, чи то на рівні розв’язання загадкового задуму, чи у пошуках “підсвідомого”; словесний ряд, однак, далеко не завжди “підказує” мету подібного експериментування.

У модерну прозу органічно входять прийоми газетно-публіцистичного стилю: наводяться газетні кліше, архівні матеріали,

7 Див.: Н. Кондратенко, *Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу*, Київ 2012.

протоколи, довідки, цитати. Наведемо характерне визнання: „Не під силу. Хіба — і тут, як мовиться в газетних об'явах, можливі варіанти — хіба відкупивши її своїм власним життям: помінявшись долею. Красенько дякую. В мене були щодо мого життя інші плани” (О. Забужко). Художнє мовлення нерідко підмінюється розміркуваннями; активно використовуються прийоми риторики. Звернімо увагу, наприклад, на виклад у формі запитань і відповідей на них: „Почнемо? Починай, але з самого початку. І коли все це почалося? Мені здається, восени 2003-го, два роки тому”; „Тобі було добре чи зле? Ніяк. Не хочу нічого домальовувати, додумувати, додавати якісь деталі. Все одно вони будуть вигадані. Але ти, звісно, пам'ятаєш моменти, коли було насправду добре? Багато років пізніше, улітку 1970-го” (Ю. Андрухович). Час від часу продовженням цього тексту стають графічні зображення запитань:???????? Заданість подібної інформативної манери викладу створює враження деякої примхливості, а відтак і штучності викладу.

Структурування “новомодних” прозових текстів набуває своєрідних інверсійних реалізацій, однак за спробами метаморфоз синтаксичних побудов простежується — при всій відмінності ідіосинильових манер — запрограмованість на незвичне слововживання, відходження від традиційних зразків. Одна з новаторських форм організації текстового матеріалу — констатація, перерахування назв подій і вчинків, нерідко без з'ясування психосоматичних чинників; дія відбувається з погляду нейтрального спостерігача, відстороненої, незангажованої особи. Скажімо, у фрагменті „Таня закурила сигарету і подивилася на птахів. Зараз Руді розумів, що її нічим не переконати. Він утомлено провів її поглядом, і йому стало холодно. День пройшов, і Таня заплющила очі, значить, усе верталося в старе русло” (О. Ульяненко) на мінімізованій площині тексту події й настрої героїв репрезентовані в пришвидченому авторському переказі.

Частина модерних текстів побудовано за західноєвропейською традицією “поточності свідомості”, відомої ще з часів Джойса: це поширені дискурси слабо пов'язаних між собою висловлень, нанизуваних одне на одне за асоціативним принципом, що являють собою, за висловом Ю. Шевельова, „переливання речення в речення”. Подібний стиль викладу знаходить реалізацію, наприклад, у суцільному тексті без заголовних літер і розділових знаків (за виключенням час від часу вжитого тире, що його, як відомо, О.М. Пешковський називав “знаком відчаю”), з умовним поділом

на подовжені абзаци; пор. зразок такої прози: “сьогодні має вийти — матушка стиха цілує мене в губи і я чую на них запах забороне-ної дії — карти сьогодні скажуть найправдивішу правду та їм сподобалася хоч зовсім з лиця негарна можеш не ховатися сьогодні багато хто негарним народжується і то не їхня вина — взагалі немає ніякої вини — візьми вина і пий поки не почувеш як у животі щось проростає — і бачу що хочеш бути гарною усміхаєшся більше але тобі усмішка не личить її треба замастити кедровою олією...” (Т. Малярчук) і т. д. без поділу на окремі речення ще на кілька сторінок тексту.

Подібне структурування оповіді має на меті відтворити внутрішній монолог героя, але сприймання такого тексту утруднено, послідовність викладу нерідко порушується, зрештою, це текст — експеримент, текст — манернювання. Перед читачем постає проблема його дешифрування, смислового поділу на інтонаційно закодовані відрізки. Прикметно, однак, що подібний стилізований виклад нерідко вирізняється орієнтацією на відтворення етнічних реалій нехай не провідним, але помітним “присмаком” національного мотивування. Як зазначає Т. Гундорова, “власне естетичний рух європейського модернізму зустрівся в окремих національних літературах із супротивом переважної частини культурної спільноти, яка була перейнята ідеями національно-культурної інтеграції”⁸. У цьому сенсі привертає увагу виконаний у постмодерністській манері художній дискурс О. Забужко, в якому елементи етнічності займають помітне місце:

„Перший *готовий* — кого не треба було вчити української мови, тябричити йому на побачення, виключно *аби розширити спільний внутрішній простір порозуміння, книжку за книжкою з власної бібліотеки (Липинський, Грушевський, і про Горську він також не чув, ані про Світличного, за ним були зовсім інші шістдесяті, добре, я тобі завтра принесу!)*, а в часі любосного воркотання мимобіжно згадавши *“На захист мрій — блаженний дім...”*, тут-таки запускатися в підгодинний коментар про життя і творчість автора — це знаєш був у тридцяті такий *поет на Західній Україні...*” і т. д. (*Польові дослідження з українського сексу*). Виклад у манері самовираження вирізняється словесною надлишковістю, експліцитністю; водночас усуваються елементи зашифрованості, обірваності,

8 Т. Гундорова, *Прославлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація*, Львів 1997, с. 10.

поспіху висловленого; текст — попри нагромадження асоціативних вставлень — стає більш прозорим.

Поширилась практика введення в художній дискурс інтертекстів, лише опосередковано пов'язаних з основним текстом за змістом словесним рядом і лінгвопоетикою загального викладу. Характеризуючи явище “тексту в тексті”, Ю. Лотман зазначав: „Передбачається, що читач розгорне ці зерна інших структурних конструкцій у тексті. Подібні включення можна читати і як однорідні з текстом, що їх обрамлює, і як різномірні з ним”⁹. Включений в оповідь текстовий фрагмент іншого спрямування стає засобом вираження авторської позиції; в модерних текстах — це зазвичай спроба заявити про себе на повний голос, виявити своє ставлення до описаних подій, нерідко з виявом негачії, з глузуванням щодо поведінки персонажів. У встановлених текстах часом змінюється стиль викладу, з'являються елементи ненормативного слововживання, наводяться вірші і т. д. Самостійність існування таких включень відносна, ступінь смислової відірваності від основної оповіді може бути доволі відчутним.

Звичними різновидами тексту в тексті є стилістично відмінні фрагменти, що їх автор включає як чуже мовлення; таке введення може набувати форми монолога; смисловий зв'язок з основним викладом визначається через контекст. Порівняймо, наприклад, вставлений в авторську оповідь лист юнака до коханої дівчини, що своєю сентиментальною тональністю різко дисгармоніє з загальним стильовим рядом:

„З трепетом приймав Віктор Линник від Мотрони Гнатівни лист, що повернувся з минулого. Він був надрукований на машинці.

„Вірі з вірою...

Пам'ять! Куди від неї дітися? Скажи, моє сонечко, що дає по весні життя спустошеному саду? Скажи.

Немає страшнішого болю, безнадійнішого болю, ніж викликаний Пам'яттю!” (курсив автора) (В. Піунов) — журн. “Вітчизна”. Набір конотацій на позначення емоційного піднесення, експресії викладу переповнює текст (*Вірі з вірою; куди від неї дітися?; моє сонечко; Пам'яттю з великої літери; спустошений сад; немає страшнішого болю; безнадійнішого болю*).

9 Ю. Лотман, *Текст у тексті* [в:] *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.*, за ред. М. Зубрицької, Львів 1996, с. 439.

Порівняймо, скажімо, текст з ліричними вставленнями на тлі манери мовлення “поганої дівчиськи”; один текст виглядає як сформований традиційно, що посилює ефект від словесних “покручів” іншого тексту:

„Пе, пе, ес для вразливих і спраглих оптимізму (то таки блощиці пахнуть віскі, а не навпаки!)“:

Ну як, невже не пам’ятаєш, кохана? Ти так і застала мене, застиглого, посеред чекальної зали, з півкокосом у руках, коли, нарешті, розібралась зі своїми незліченими валізами.

Пепс пес для невдоволених кінцівкою й прихильників т. зв. інтерактиву: karpairena@jahoo. com. (І. Карпа) (прикметне графічне виділення слів “від автора”; як наслідок, різко знижується лірична тональність слів закоханого: *ну як, невже не пам’ятаєш, кохана?*).

Вставлені тексти можуть набувати характеру паралельного викладу, зовні не пов’язаного з основною оповіддю, але введеного як коментар. Наприклад, в опис мандрів Сковороди В. Єшкілев уводить тексти, в яких відтворені події нашого часу (пор. початок розділу „Озеро Несамовите, серпень, наш час”: *“Та сама альтанка посеред чорно-білого “шахматного” поля. Істота у срібній масці дивиться на Вигилярного металевими очима”*; і далі: *“Альтанка зникла. “Відкрий очі!” — намагав голос Маски”* (курсив автора); (смісловий зв’язок з основним викладом — алюзійний, прихований, хоч і не безпідставний, оскільки Сковорода за основним викладом мандрує тими самими місцями. Текст у тексті дає змогу створити своєрідний палімпсест, де накладання одних фрагментів оповіді на інші мають являти асоціативність мовомислення, зміщення в сфері антиномій.

Приєм поєднання в одному тексті двох планів розповіді — одного з давніх часів, другого — з сучасності — нерідко стає ознакою нового стилю, втрачаючи, однак, внаслідок частотного використання, риси оригінальної манери викладу. В підґрунті подібних часопросторових перехрещень може бути покладений засіб міфологізації викладу, начебто це повернення до першоджерел творчості. Поєднуючи — більш чи менш вправно — оповідь про події, героями яких є персонажі давніх міфів і сучасники, автори зіштовхують в одному словесному ряду назви — міфологеми і номінації нашого часу; мовно-естетичний ефект від таких експериментів забезпечують конотації гротеску, іронії, пор., скажімо:

„Греки захвилювалися. Вони вже знали, що без цієї самої електрики не світяться навіть ящик зі смішними картинками. Телевізор вони сприймали саме як ящик, а не як вікно в інший світ. Ні Євмей, ні Одисей не вважали за потрібне пояснити одноплемінникам, що літаки, поїзди та довгоногі дівчата, які постійно користуються якимись тринажами, існують реально, за декілька днів від санаторію „Ім. ХХ партз'їзду” (М. Василенко, І. Василенко. —???? „Вітчизна”) (посьднано найменування, з одного боку, греки, Євмей, Одисей, одноплемінники, з другого, електрика, телевізор, літаки, поїзди, а в гумористично-глузливому сенсі додано — ящик, довгоногі дівчата, трипанси, санаторій „Ім. ХХ партз'їзду”).

Поява в сучасних текстах фантастичних істот — міфологем стає звичним прийомом написання в душі “модних” жанрів — феєрій, казок, притч (у Вал. Шевчука це “готично-притчева проза”, у Ю. Винничука “повість-казка”, у М. Василенка, Г. Василенка “роман-феєрія”, у Ю. Андруховича “замість роману”, у В. Єшкілева “апокриф”, у Г. Білоуса “окрушини” і под.), що надає авторам “неписаного” права викладати текст у вільному стилі, часом демонструючи виняткову винахідливість. На сторінках української прози беззастережливо з'являються казкові персонажі, велетні й карлики, дракони й відьми, носії інших потойбічних сил. А звідси — тональність насмішкватого викладу, часом неоковирне мовотворення (адже подібна істота не обмежена словесно у викладі своїх думок).

Як писав В. Шевчук, відстоюючи право письменника вдаватися до міфологічних образів, ці породження людської творчості цікавлять нас “як дивовижний і глибокопоетичний світ, художнє узагальнення, як витвори народної фантазії, і образи цього світу входять у нашу свідомість не як категорія реальна, а як категорія естетична”¹⁰. На практиці сучасні представники красного письменства далеко відійшли від традиційного опоетизованого зображення міфологічних істот у душі Лесі Українки; їхні фантастичні персонажі зазвичай схарактеризовані в гротескних барвах, у конотаціях глузування. Порівняйте: “Дракон ще й говорить не вмів, був наче мала дитина. Та голову мав тямущу і досить хутко навчився говорити по-людськи... Єдине, на що пустельник ніяк не хотів погодитись, це навчити дракона грамоти. — Не драконове це діло, книжку читати” (Ю. Винничук). Іронічно-саркастичний план оповіді очевидний.

10 В. Шевчук, *Мисленне дерево*, Київ 1989, с. 180.

Суттєві зміни охопили сферу модерного образотворення. Прикметне в цьому сенсі відходження від звичної метафоризації, що виявляється, по-перше, в різкому скороченні образних висловів, по-друге, у введенні в підґрунтя метафори несподіваних, асоціативно віддалених слів-понять, по-третє, в прагненні бути оригінальним, неповторним, хоч загальні підходи до такої системи образності об'єднують новомодних авторів в один доволі-таки однотипний ряд. Незвична, несподівана метафора стає свого роду спільною рисою модерного текстотворення (не можна не зауважити, що подібні спроби образотворення мають коріння в практиці літературної творчості українських авторів 20–30-их років минулого століття). Приклади подібних образних рішень численні:

„А замість неба висів помнутий, набряклий сіряк і трусив трусив краплями” (Вал. Шевчук) (*сіряк* виступає не засобом порівняння з осіннім небом, а визначенням неба — *замість неба*); „Під холодною зливою вона знайшла Едіка, який *скарлюченою лялькою* лежав під куцим деревом у калюжі” (О. Ульяненко) (примхливе власне ім'я *Едік* на тлі зниженої тональності сполук *під холодним небом, під куцим деревом, у калюжі* остаточно “розвінчується” порівнянням *скарлюченою лялькою*); “... чуб на голові в пустельника — скільки вже там було його — *заворушився, мов трава скарапуджена*” (Ю. Винничук) (*як трава* було б традиційне, *як трава скарапуджена* — модерно загострене); „... ми разом дивилися на низьке небо, на зупинку, на дзвона, що *горів* проти сонця *мельньким пророцтвом*” (О. Ульяненко) (зв'язок *дзвона з пророцтвом* побудований на доволі віддалених “сакральних” асоціаціях).

У систему естетично вагомих епітетів входять позначення, побудовані на несподіваних асоціаціях, осучаснених паралелях, принаймні таких, які б виключали прикрашування, підвищену емоційність. Експресія висловів нерідко досягається завдяки парадоксальному авторському світобаченню, яке зазвичай не узгоджене з читацьким. Порівняймо: „Тобто я відбув *інтермеційний сеанс* із вогнем, але замість *екстатичного спокою* почав відчувати, як те називаю, “*напівосінній смуток*”...” (Вал. Шевчук); „... і мокрі ліхтарі в *дрібно-голчастій срібній облямовці, й чорний маслянистий блиск* зустрічних калюж, — все злилося, навалюно помчало напередими, забиваючи дух” (О. Забужко) і под. (прикметне поєднання слів, з одного боку, наче позбавлених “естетичності”, з другого, — асоціативно визначених, індивідуально-авторських).

Процеси новітнього образотворення супроводжуються паралельною деметафоризацією, дешифруванням внутрішньої форми, трансформацією образних засобів у безобразні; як наслідок деметафоризований вислів розсуває свої межі, переміщується в смисловий центр оповіді. Форми і засоби перетворень у метафоричній сфері індивідуалізуються, однак в основі своїй підпорядковані тенденції більш чи менш помітної руйнації звичної образності, за цими новаціями стоїть прагнення, по-перше, досягти неповторності висловлення, по-друге, — зіронізувати, знизити високу тональність викладу.

Наприклад, спочатку автор пропонує такий текст: „Вітер війнув сильніше, і плесо вкрилося ряботинням. Деся зникли холодні вітражі дерев, неба, за мить вони знову з’являються. В куделі хмар, у кронах верб миготіли рибки, пуголовки” (Ю. Винничук). Використавши звичну образність (*в куделі хмар, у кронах верб, миготіли рибки, пуголовки*), автор далі “розвінчує” образний ряд тільки-но наведеної метафори: „Раніше я говорив: “... *в куделі хмар, у кронах дерев миготіли рибки, пуголовки...*”, а тепер я зрозумів, це все виглядало далеко не так спокійно — ці рибки, пуголовки, тритони й жучки *не просто миготять, а виконують якесь завдання, бо рухи їхні чіткі й синхронні. Кілька пуголовків непорушно завмерли при самій березі й стежать за мною...* Отже, виламую лозу і намагаюся *тих пуголовок розігнати*”. Отож образи, введені в текст, одержують нове авторське бачення: вони *оживають, стежать, їх розганяють* і т. д.

Розкладання метафоричного образу на складники, що має на меті створення іншого, переосмисленого, незвичного вислову, який викликає нові асоціативні зв’язки, стає ознакою новаторства, хоч і має в своєму підґрунті здавна відомі спроби зміщення метафорично-образного смислу. Посилаючись на І. Світличного, І. Качуровський, наприклад, відкидав звинувачення письменників у “непростоті й штучності” метафор й наводив Шевченкове слововживання на кшталт *небо невмите, заспані хвилі, море нікчемне* й под.¹¹ Інша річ, що в прозі новомодних авторів подібні зміщення в сфері метафоричності часом стають ледве не самоціллю; вони переповнюють тексти, витісняючи засоби образотворення, побудовані на традиційних асоціаціях.

11 І. Качуровський, *Променисті силуети: Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки*, Мюнхен 2002, с. 684.

Наприклад: „... вона тихо й розкітливо засміялася, і той сміх увійшов у мене також, як вода, жива чи мертва, а може, жива і мертва водночас” (В. Шевчук) (на ґрунті фразем *жива вода, мертва вода* утворено *жива і мертва водночас*); пор. у розгорнутому метафоризованому тексті: “*Дощ подумав*: десь далі впаду. *Сад подумав*: заснути, чи що? Озеро кумкало, кумкало, трава сюрчала-сюрчала”; „Впаду не тут, впаду зовсім-зовсім далеко, *думав дощ*, я не можу падати там, де *повертаються спогади*”; “*Дощ повертався назад і коли пролітав над її дахом, подумав*: мабуть, впаду я тут... *А сад відповів*: падай-падай, сюди вже нема дороги для спогадів” (Ю. Винничук) (образи *дощ подумав, сад подумав, сад відповів* і т. д. сприяють вираженню настрою, зображена в такий спосіб природа посилює враження повернення спогадів); пор. також: „Сутінок. *Плаче за вікном річка. Шумить* однотонно й байдуже. Мені ж *здається, що плаче*” (Вал. Шевчук) (*річка шумить, а чи плаче* — невідомо, лише *здається, що плаче*, як наслідок, право на метафору *річка плаче* поставлено під сумнів).

Суттєво розширилася сфера використання різного роду алюзійних висловів, антиномічних конструкцій, зашифрованих маніфестацій, побудованих на зіткненнях несполучуваних словесних утворень; прийоми метаморфоз слововираження здебільшого не викликають у сучасного читача застережень. При розмаїтті подібної словесної гри її реалізація нерідко нагадує спроби привернути увагу не стільки до змісту, скільки до форми подання тексту: “З глибини темного простору з’являється СТАРИЙ. Він *дуже старий. Або не дуже. А може, і зовсім не старий*” (О. Ірванець) (отож, мабуть, якісь прикмети *старого* — за віком чи за світовідчуттям — у персонажа таки виявляються; алюзійна паралель “старий — нестарий” наведена з використанням сленгового звертання *старий*).

Ознакою нової образності стає принцип нанизування : одні й ті самі або однокореневі назви нав’язливо повторюються; споглядальність, відстороненість від побаченого лягають в основу зображення. Для прикладу можна звернутися до тексту, де повторювані слова *бачу, бачення; видно привиди* створюють ефект одноманітності пейзажу й водночас — настрою заспокійливості, заколисування, зосередженості у внутрішніх переживаннях: “Чи то вікове, чи то особливість натури, але те, що я *бачу*, не є чистим тим, що я *бачу*. Сиджу на сходах і *бачу* більше, ніж належить. Я *бачу* маленький кусник світу, який є всім світом. *Бачу* сад, зарослий молодими яблунями, які розрослися і заслоняють собою щораз

більше світу... Цей сад страшенно змінив усі можливості бачення. Від хати ледь видно колію. З колії, з поїзда видно тепер лише дах хати. І я бачу силуети. Бачу те, що можна би було назвати *привидами*” (Т. Прохасько) (виявляється, все побачене зором потрібно було авторові, щоб углядіти невидиме — *привиди*).

Мова сучасних прозових текстів напрочуд розкута, сповнена широким діапазоном різностильових слів і висловів, не обмежена у виявах літературної ненормативності; можна навіть говорити про послідовне утвердження нової “нормативності” — пересічного нанизування номінацій високого й зниженого звучання, часом кічу. Прикладами нового слововживання наповнені не лише словесні партії персонажів, а й авторське мовлення. Порівняйте: „*Бред собачий*, рано чи пізно усім нам кінець”; „*Ти не пар мені калгана*” (О. Ульяновко); „*Ви наш новий бебі-сітер?*” — “*Ні, я ваш новий мазафакер*”; „*Знову докучають думки про те, з якого би фонду збити бабло...*”; „*Гранти, стипендії... як всьо впадо*” (І. Карпа) (вияви вульгаризації мовлення не наводимо).

Як повсюдна ознака нового мовостилю, його “візитівка” — введення в тексти численних сленгових, жаргонних елементів, росіянізмів, англіцизмів, діалектизмів з домішками ненормативної лексики. Мета таких новацій — не стільки наблизитися передусім до молодіжної аудиторії, скільки сама настанова на епатаж, виклик сучасному кодифікованому слововживанню, свого роду словесний протест проти нав’язуваного класичною літературою “гладкопису”. Вільне поводження зі словом, “розхристана” лексика, конструктивна розхитаність, накладання стилістично не сумісних елементів одне на одне кваліфікують сучасну модерну прозу як “знамення часу”.

Нарешті не можна не сказати про повсюдне і часом доволі винахідливе використання графічних засобів для виділення окремих фрагментів тексту, часом слабо пов’язаних з основним викладом, а часом вагомих з позицій автора оповіді. У межах цих прийомів на потребу афектації використовуються літери різного розміру, скупчення або відсутність пунктуаційних знаків, незвичне розміщення слів, наприклад, у стовпчик, використання курсиву і т. д. Як наслідок змінюється загальний малюнок надрукованого тексту: він сприймається як неоднорідний, яскравіший, неординарний. Подамо кілька взірців такої репрезентації тексту:

„А пар немає. І болить дуна чекати на якусь хоч трохи цікаву лекцію. Страшенно хотіти спати і думати інфінітивами:

страждати

чекати

втрачати

знову чекати

і

проживати”, пор.:

„Він (або я?) зайшов до хати й, подивившись у дзеркало, подумав:

“.....,.....?.....?..”

(І. Карпа)

Не відмовляючи авторам у їхньому прагненні досягнути стилістичної виразності подібними графічними “хитруваннями”, не можна не сказати про повторюваність цього прийому як в одного й того самого автора, так і в ідіюстилі багатьох представників “модерну”.

Звичайно, можна не помічати пошуки нового художнього мовостилю, репрезентованого творчим доробком численної групи українських авторів, незалежно від того, чи назвемо ми ці нововведення модерністськими, постмодерністськими чи якимось іншими, однак у дослідженнях поступу сучасної літературної мови ігнорувати спроби оновленого текстотворення навряд чи доцільно. Як зазначає Г. Півторак, „навіть дискусійні публікації спонукатимуть до роздумів та нових пошуків і сприятимуть дальшому науковому поступу”¹². Інноваційні процеси в мовно-естетичній сфері розглядаються в річищі загальних тенденцій оновлення сучасного літературного узусу. М. Гайдаггер писав: „Що чіткіше покаже себе мова у своїй своєрідності, то значущішим буде шлях до мови в дорозі для неї самої, то значніше зміниться сенс формули шляху. Вона позбудеться свого формального характеру, несподівано стане безгучним відголосом, що дасть нам змогу почути невеличку частку своєрідної мови”¹³ [курсив наш. — В.К.]. Кредо сучасних авторів модерного письма доволі відверто висловив І. Драч: „Художнику немає скутих норм. / Він — норма сам, він сам в своєму стилі”.

12 Г. Півторак, *Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі* [В:] „Мовознавство”, ч. 2–3, 2010, с. 29.

13 М. Гайдаггер, *Дорогою до мови*, Львів 2007, с. 205.

ЛІТЕРАТУРА

Біленко Т., *Феномен слова в українських реаліях (філософський аспект)*, Київ 2003, с. 381–382.

Булаховський Л., *Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка* [в:] *Вибрані твори в п'яти томах*, т. 2, Українська мова, Київ 1977, с. 573–580.

Гайдеггер М., *Дорогою до мови*, Львів 2007.

Гундорова Т., *Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація*, Львів 1997.

Єрмоленко С., *Мовно-естетичні знаки української культури*, Київ 2009.

Качуровський І., *Променисті сільвети: Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки*, Мюнхен 2002.

Кондратенко Н., *Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу*, Київ 2012.

Кононенко В., *Метаморфози сполучуваності в українських модерних поетичних текстах* [w:] „Studia Ucrainica Varsoviensia”, cz. 2, Warszawa 2014, s. 75–86.

Лотман Ю., *Текст у тексті* [в:] *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.*, за ред. М. Зубрицької, Львів 1996, с. 439.

Півторак Г., *Деякі методологічні проблеми дослідження етно-і глотогенезу східних слов'ян* [в:] „Мовознавство”, ч. 2–3, 2010.

Ткачук О., *Наратологічний словник*, Тернопіль 2002.

Шевчук В., *Мисленне дерево*, Київ 1989.

Шкіцька І., *Маніпулятивні тактики позитиву: лінгвістичний аспект*, Київ 2012, с. 11–16.

Trends in the updating of the Ukrainian artistic idiolect: modern prose texts

Processes of artistic idiolect updating based on material from modern Ukrainian texts are discussed in the article. The peculiarities of innovative linguo-poetics, the means of structuring the text, and changes in literary normativity are analysed. Tendencies in common modern language creation are shown.

Key words: text, discourse, idiolect, linguo-style, linguo-poetics, image, metaphor, text creation, image making, modern prose.

РІЗНОРАНГОВА СИНХРОННА ПЕРЕХІДНІСТЬ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Вивчення системного характеру мовних явищ неможливе без аналізу перехідних явищ, що репрезентують сполучні ланки діахронного і синхронного характеру. Концепція нашого дослідження враховує постулати теорії перехідності В. Кодухова¹ і В. Бабайцевої² та передбачає виокремлення перехідності стану мови (синхронної перехідності, синкретизму) і перехідності її історичного розвитку (діахронної). Створення динамічної кількопłaszcинної моделі категорії перехідності потребує уточнення векторів її реалізації: внутрішньорівнева // різнорівнева, внутрішньорангова // різнорангова, спільнокатегорійна // різнокатегорійна. Мета статті – представити типологію синхронної перехідності, описати різновиди різнорангового синкретизму.

На думку А. Загнітка, „синкретизм у внутрішньословосполученнєвій і внутрішньореченнєвій структурі відображає основні напрями, тенденції і закономірності внутрішньоярусних і між'ярусних переходів”³. Як універсальна властивість мовної системи синхронна перехідність передбачає наявність синкретичних утворень у межах певного мовного рівня й у міжрівнєвій площині. В аспекті внутрішньорівневого переходу синтаксичний ярус засвідчує наявність перехідних утворень у межах членів речення, семантико-синтаксичних відношень, різних типів складних речень тощо. Міжрівнєві переходи, що відображають системну взаємодію одиниць різних мовних ярусів, відбуваються в напрямку від вищого рівня до нижчого.

- 1 В. Кодухов, *Семантическая переходность как лингвистическое понятие* [в:] *Семантика переходности*, Ленинград 1977, с. 5–16.
- 2 В. Бабайцева, *Явление переходности в грамматике русского языка*, Москва 2000.
- 3 А. Загнітко, *Теорія сучасного синтаксису*, Донецьк 2007, с. 241.

Однак процес переходу необов'язково передбачає кінцевий результат: „щось у щось переходить, а перше зникає”⁴. Часто в міжрівневій площині функціують синкретичні утворення, для яких характерний синтез диференційних ознак одиниць вищого й нижчого ярусів. У зв'язку із цим слухним вважаємо зауваження К. Городенської про те, що „відношення похідності між синтаксичними одиницями різного рангу зумовлені здатністю одиниць вищого рангу трансформуватися в одиниці нижчого рангу”⁵, тобто речень у словосполучення, словосполучень у слова, підрядних частин у звороти тощо. Поняття синтаксичної похідності, витлумачене дослідницею як „семантичний і формальний зв'язок базової синтаксичної одиниці, у ролі якої виступає речення, рідше – словосполучення, й одиниць того самого або нижчого рангу”⁶, є центральним питанням синтаксичної деривації, що перебуває в полі синонімічної взаємодії з перехідністю. К. Городенська дослідила трансформацію складносурядних і складнопідрядних речень у прості ускладнені й у безсполучникові речення, простих речень – у словосполучення та синтаксеми.

У межах діахронної перехідності визнає існування між'ярусних трансформацій В. Мигирін, наводячи як приклад перехід речення або словосполучення у слово (у цьому випадку можна вбачати й різнорангову перехідність, оскільки слово є одиницею не тільки лексичного рівня, а й синтаксичного (синоніми: словоформа, синтаксема, мінімальна синтаксична одиниця тощо)), слова – у морфему. Можлива, на його думку, і через'ярусна трансформація: перехід словосполучення в морфему, обминувши слово⁷.

Напрямок діахронних трансформацій не завжди збігається з послідовністю виникнення моделей різних рівнів. Діахронна трансформація – це процес, що відбувається зверху вниз або по горизонталі, інакше кажучи, помітний рух від більш складного до більш простого, застосування ж моделі для створення одиниць – це процес, що відбувається знизу вгору, тут наявний рух від простого до більш складного, оскільки з поєднання більш простих елементів утворюються складніші⁸.

4 В. Бабайцева, *op. cit.*, с. 11.

5 К. Городенська, *Деривація синтаксичних одиниць*, Київ 1991, с. 179.

6 *Ibidem*, с. 3.

7 В. Мигирин, *Очерки по теории процессов переходности в русском языке: учеб. пособие для студентов*, Бельцы 1971, с. 195.

8 *Ibidem*, с. 195–196.

На можливості існування міжрівневих зв'язків і взаємодії наголошувала Н. Шведова: „У різних вчених по-різному, але у всіх наших вітчизняних класичних граматичних працях наявне розуміння мовної будови як неоднорівневої системи, усередині якої постійно й різноманітно здійснюються міжрівневі, внутрішньосистемні зв'язки і взаємодії”⁹. Факти міжрівневої перехідності мовних явищ зафіксовані в поширених складних термінах на зразок „лексико-граматичний”, „лексико-синтаксичний”, „морфолого-синтаксичний”. Вважаємо за доцільне послуговуватися термінами „внутрішньорівнева перехідність” і „різноманітна перехідність”, що, на нашу думку, чіткіше відображають сутність цієї категорії.

В. Бабайцева визнає міжрівневі переходи як у межах системи, так і в межах підсистеми. Для уникнення не виправданого ототожнення вважаємо прийнятнішою кваліфікацію останніх як різноманітних (або міжрангових) утворень, оскільки вони синтезують диференційні ознаки одиниць різних рангів у межах одного рівня, наприклад, у межах синтаксичного рівня відбувається різноманітна перехідність, результатом її є утворення спільносуб'єктної конструкції з кількома присудками, для якої характерні ознаки простого і складного речення – одиниць різного рангу синтаксичного рівня. Прикладом різноманітного синкретизму (між словом і словосполученням) називають також дієслівно-іменні словосполучення (аналітичні слова), у яких іменниковий компонент виконує функцію твірної основи, а дієслівний – словотвірної аналітичної морфемі¹⁰ тощо. Внутрішньорангова перехідність характеризує численні випадки синтезу диференційних ознак одиниць одного рангу, наприклад синкретизм членів речення, складнопідрядних речень тощо.

У лінгвістичних дослідженнях широкоживане поняття „міжкатегорійний перехід”, однак воно має дещо інше значення. Р. Гайсіна залучила цей термін до сфери лексикології, досліджуючи міжкатегорійний перехід поняття: „Оскільки лексична одиниця володіє матеріальною формою (рос. означающим), змістом (рос. означаемым), а також певною функцією, то міжкатегорійну взаємодію потрібно аналізувати за трьома лініями – за лінією форми, за лінією змісту,

9 Н. Шведова, *Русская научная описательная грамматика в русской Академии наук* [в:] „Вопросы языкознания”, № 6, 1974, с. 12.

10 В. Жирмунский, *О границах слова* [в:] *Морфологическая структура слова в языках различных типов*, Москва, Ленинград 1963, с. 6–33.

за лінією функції”¹¹. Явище міжкатегорійного переходу отримало розчленоване позначення спеціальною термінологією: субстантивація, ад’ективація тощо. Залучає поняття „внутрішньокатегорійний” і „міжкатегорійний” синкретизм у внутрішньочастиномовній сфері І. Данилюк (випадки, коли формальний, функційний або семантичний рівні синкретизму реалізуються в межах однакового набору графем у словоформах)¹².

Для маркування поєднаних властивостей мовних одиниць одного рангу, але різного ґатунку послуговуватимемося терміном „різнокатегорійна перехідність”, одного порядку – „спільнокатегорійна перехідність”. Ці терміни вважаємо вдалішими порівняно з іншими, зокрема з поняттями „різнопорядковий // однопорядковий”. Сполученням „різнопорядкові одиниці” оперує В. Кононенко, висловлюючи думку про наявність розвинутих зв’язків не тільки у сфері різнопорядкових одиниць синтаксису, а й між одиницями синтаксису та лексики, синтаксису і фразеології, синтаксису й морфології, синтаксису і словотвору¹³.

Спільнокатегорійну і різнокатегорійну перехідність ілюструють явища перехідності в системі лексико-граматичних класів. Перший різновид реалізований у межах однієї частини мови (наприклад, формальна тотожність флективних форм із різним граматичним значенням чи вираження флексією одночасно кількох граматичних значень), другий – на рівні цілої системи частин мови, коли взаємодіють одиниці різної частиномовної належності¹⁴.

У сфері складного речення внутрішньорівнева перехідність представлена такими синхронними перехідними ланками, які репрезентують проміжні й периферійні синтаксичні одиниці: у внутрішньоранговій спільнокатегорійній площині це синкретичні складнопідрядні речення, що демонструють формальний, значеннєвий та формально-значеннєвий синкретизм; синкретичні складносурядні речення; синкретичні безсполучникові складні речення, синкретичні складні речення із взаємозалежними частинами. Внутрішньоранговий різнокатегорійний синкретизм представляють

11 Р. Гайсіна, *Межкатегориальный переход понятия и обогащение лексики*, Уфа 1985, с. 3.

12 І. Данилюк, *Синкретизм у системі частин мови, дис... канд. філол. наук*, Донецьк 2006, с. 14.

13 В. Кононенко, *Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков*, Київ 1976, с. 6.

14 І. Данилюк, *op. cit.*, с. 42.

складні речення, перехідні між сурядністю й підрядністю; складні речення – репрезентанти опозиції „безсполучникове / сполучникове складне речення”, зокрема безсполучниково-сурядні, безсполучниково-підрядні, безсполучниково-сурядно-підрядні одиниці; багатокомпонентні складні речення з однорідною супідрядністю. У різноранговій площині явище синкретизму спроектоване у сферу конструкцій, перехідних між простим і складним реченнями та в царину перехідних між реченням і текстом утворень, а саме конструкцій із чужою мовою.

Різновиди синхронної перехідності наочно представлені в таблиці.

Таблиця 1

Типологія синхронної перехідності

Синхронна перехідність (синкретизм)			
Внутрішньорівнева			Різнорівнева
внутрішньорангова		різнорангова	
спільнокатегорійна	різнокатегорійна		

Різноранговий синкретизм найвиразніше характеризує сферу простого ускладненого речення, що являє собою особливий структурний тип, який поєднує ознаки простого і складного речень, тобто є монопредикативною структурою з явищами поліпредикації.

На підставі наявності додаткової предикативності в ускладнених простих реченнях констатуємо їхній перехідний статус загалом і виокремлюємо конструкції, перехідність яких позначена особливо виразно, а саме:

1. синкретичні компаративеми уподібнювального та зіставлявального типу, напр.: ... *в ній грає та особлива, осіння, жіноча молодість, що гірчить, **як останні меди, цвіте, як запізнілий сонях*** (Л. Голота); *Краще бути хворим, але багатим, **аніж бідним, але хворим*** (М. Богословський); *Про судно, про наміри того судна він знав не більше, **ніж його учні*** (О. Гончар);
2. односуб'єктні речення з кількома присудками, напр.: *Жінка **сходить** з дороги і **знімає** свої черевики, тихо **ступав** пружним*

шовковистим плетивом, мандруючи очима від полину до молодчаю, від пижма до сокирок... (Л. Голота) та конструкції з однорідними головними членами речення, напр.: **І здалось, примарилось мені, наче ти печальною ходою десь пройшла у білому вбранні** (В. Сосюра);

3. спільносуб'єктні цільові конструкції із залежним сполучниковим цільовим компонентом, напр.: **Довгий час я намагався не зиркати у її бік, щоб не псувати собі смаку** (Ю. Винничук);
4. перехідні утворення з підрядними сполучниками як структурно-семантичні компоненти простого речення, зокрема:
 - а) конструкції, у яких „підрядне” функціює в ролі присудка, напр.: **Щастя – це коли час зупиняється** (Ж. Сесброн); **Вони думали, що Українська держава – це коли всі заговорять українською, Дніпропетровськ перейменують на Січеслав, президента оберуть почесним гетьманом і т. д.** (Л. Костенко);
 - б) т.зв. речення неоднорідного складу (Г. Уханов), у яких підрядний компонент поєднується з однорідним йому членом речення, напр.: **Мене цікавив не сам факт, а що про це думають мої друзі** (З газети);
5. означально-описові конструкції, напр.: **Яків дивиться на kota – старого, облізлого, шерсть місцями позлипалася** (В. Лис);
6. речення зі вставними та вставленими конструкціями перехідного типу, напр.: **Втім, здається, що над дідовою хатою завжди були літо або зима, а в хаті тепло і спокій...** (Л. Голота); **І золотої, й дорогої мені, щоб знали ви, не жаль моєї долі молоді** (Т. Шевченко).

Аналізуючи явища синхронної перехідності в системі складного речення, ми не прагнемо їх категорично кваліфікувати, а, зважаючи на те, що не всім одиницям притаманна чітко виражена дискретність, деякі з них мають синкретичну природу, припускаємо існування різних поглядів на цю проблему, однак схилиємося до думки, що подібні утворення слід виокремлювати в традиційній класифікації й трактувати як самостійну одиницю, що посідає периферійну чи проміжну ланку в зоні перехідності. Ступінь вияву синтезованих ознак у несистемних явищах може бути різним залежно від їх розташування в зоні перехідності.

Отже, явища перехідності можуть бути предметом дослідження як із позицій діакронії, так і в проекції на синхронний зріз.

Їх доцільно вивчати з погляду синхронії, оскільки саме в межах синхронної перехідності між опозиційними центральними категоріями виникає зона синкретизму з периферійними й проміжними ланками. Ігнорування перехідних явищ у процесі дослідження неможливе створення докладної класифікації мовних фактів, тому що перехідність виконує унікальну функцію інтеграції та забезпечує цілісність мовних систем і підсистем.

ЛІТЕРАТУРА

- Бабайцева В., *Явление переходности в грамматике русского языка*, Москва 2000.
- Гайсина Р., *Межкатегориальный переход понятия и обогащение лексики*, Уфа 1985.
- Городенська К., *Деривація синтаксичних одиниць*, Київ 1991.
- Данилюк І., *Синкретизм у системі частин мови, дис.... анд. філол. наук*, Донецьк 2006.
- Жирмунский В., *О границах слова [в:] Морфологическая структура слова в языках различных типов*, Москва, Ленинград 1963, с. 6–33.
- Загнітко А., *Теорія сучасного синтаксису*, Донецьк 2007.
- Кодухов В., *Семантическая переходность как лингвистическое понятие*, Ленинград 1977.
- Кононенко В., *Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков*, Київ 1976.
- Мигирин В., *Очерки по теории процессов переходности в русском языке*, Бельцы 1971.
- Шведова Н., *Русская научная описательная грамматика в русской Академии наук [в:] „Вопросы языкознания”, № 6, 1974, с. 11–18.*

Synchronic transitivity of syntactic units of different classes

In the paper a typology of synchronic transitivity is presented and the expediency of separating its types on the basis of existing theoretical concepts of transitivity is motivated. The expediency of separating language state transitivity (synchronic transitivity, syncretism) and the transitivity of its historical development (diachronic transitivity) is substantiated. The phenomenon of synchronic transitivity is represented in a multifaceted description according to the following parameters: inner levels / different levels, inner classes / different classes, common categories / different categories. The types of syncretism in different classes are described.

Key words: transitivity, synchronic transitivity, diachronic transitivity, syncretism, transitivity of inner level, transitivity of different levels, transitivity of inner classes, transitivity of different classes, transitivity of common categories, transitivity of different categories.

ДИРЕКТИВНІ ВИСЛОВЛЮВАННЯ В ЕПІСТОЛЯРІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки додаткової актуальності набуває проблема вивчення прагматичних умов комунікації із встановленням закономірностей впливу позамовних чинників на жанрову організацію діалогічного мовлення. Специфіка функціонування директивних висловлень як особливого різновиду текстових одиниць, категорійний статус яких залишається дискусійним, дозволяє вважати епістолярний діалог однією з форм спілкування розрізнених у часі та просторі комунікантів.

У східнослов'янському мовознавстві директивні висловлення розглядалися Ф. Бацевичем, Л. Бережан, А. Ізотовим, Л. Михайловою, Н. Павлик, М. Перцовим, Л. Попович, С. Харченко, В. Шинкаруком та іншими лінгвістами, хоч переконливого однозначного вирішення проблеми ми не виявили. На нашу думку, неоднозначність тлумачення директивних висловлень пояснюється тим, що аналіз цих одиниць проводиться переважно з урахуванням їх граматичних та семантичних особливостей, унаслідок чого директивні висловлення переважно розглядаються як окремий функціональний тип речень за метою висловлювання – спонукальні речення¹. Такий підхід до директивних висловлень вважаємо неповним, оскільки він не враховує дихотомії речення / висловлення, а разом з тим і важливих позамовних компонентів комунікації – ситуації спілкування, мети спілкування, намірів мовця, стратегій і тактик ведення епістолярного діалогу тощо.

1 Л. Бережан, *Категорія спонукальності в сучасній українській мові, автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Івано-Франківськ 1997; М. Мірченко, *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2004; С. Харченко, *Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності, автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 2001.

Варто відзначити, що у вітчизняному мовознавстві спроби подолання протиріч у тлумаченні категорійного статусу спонукальних речень, здійснені Ф. Бацевичем, В. Шинкаруком, О. Почепцовим, сприяли актуалізації підходу до спонукальних речень як до одиниць реального спілкування, у функціонуванні яких важливу роль відіграє навколоріччя контекст. Тому вивчення директивних висловлень у жанрово-стильових різновидах мови залишається необхідним елементом наукових досліджень з лінгвістики тексту.

Що стосується специфіки директивних актів у епістолярії Лесі Українки, то отримані результати підтверджують доцільність детального аналізу категорії спонукальної (директивної) модальності, яка співвідноситься з іншими компонентами модального комплексу, наприклад, з одиницями плану волюнтаривної (характеристика ситуації з погляду її можливості (зовнішня деонтична можливість), необхідності, повинності) та оптативної модальності (вираження бажання мовця щодо здійснення / нездійснення вказаної дії). Пор.². Нагадаємо, що у науковій літературі спонукальну модальність визначають як функціонально-семантичну субкатегорію, яка відображає емоційно-вольові стосунки між комунікантами³ або як цільову установку мовця, що виражена в реченні певними формальними засобами граматичної категорії комунікативного типу речення за метою висловлювання⁴.

На, нашу думку, саме спонукальна модальність, реалізована відповідними текстовими одиницями, дозволяє кваліфікувати директивний мовленнєвий акт як специфічну одиницю епістолярію. Це дає можливість системно враховувати формально-граматичні та комунікативно-прагматичні особливості директивів у аналізованих епістолярних текстах під час виділення окремих прагмасемантичних груп *реквестивів* (*прохань, некатегоричних вимог*) та *адвісивів*

2 Н. Перцов, *К проблеме инварианта грамматического значения. II. (Императив в русском языке)* [в:] „Вопросы языкознания”, № 2, 1998, с. 92.; Н. Шепелева, *Побудительная модальность и способы ее выражения в современном эрзянском языке, автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Саранск, 2005, с. 72–73; Бирюлин Л., Корди Е., *Основные типы модальных значений, выделяемых в лингвистической литературе* [в:] *Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность*, Москва 1990, с. 67–68.

3 С. Харченко, *op. cit.*, с. 4.

4 И. Кобозева, *Иллокутивная функция высказывания и модальность предложения* [в:] „Вестник Московского университета. Серия 9. Филология”, № 5, 2004, с. 134.

(порад). Аналізуючи мовленнєві акти, ми використовували класифікації директивів, запропоновані О. Беляєвою та В. Богдановим, однак внесли деякі уточнення та доповнення, які стосуються специфіки формування та вираження спонукальної семантики у епістолярному дискурсі Лесі Українки. Так, до реквестивів було віднесено мовленнєві акти з диференційованою семантикою прохання та запрошення. Серед адвісивів виділено акти із значенням поради та застереження, а також поліллокутивні мовленнєві акти з основним значенням заборони або побажання та додатковим значенням прохання або поради.

При з'ясуванні особливостей функціонування реквестивів та адвісивів у епістолярії Лесі Українки враховувалися попередні умови успішності (прагматичні пресупозиції) мовленнєвих актів прохання, запрошення та поради, характер стосунків між адресантом і адресатом, їх зацікавленість у виконанні каузованої дії, пріоритетність позиції одного з мовців, специфіку комунікативного наміру (інтенції) адресанта, способи досягнення відповідного ефекту спілкування.

Як показало наше дослідження, ядерну зону реквестивів із семантикою прохання заповнюють спонукальні конструкції, у яких семантика волевиявлення експлікується імперативом – формою наказового способу дієслова 2-ї особи однини або множини. У прагмасемантичному плані ці одиниці виражають специфічний тип відношень між адресантом, адресатом та позамовною ситуацією епістолярного дискурсу, що встановлюється внаслідок спроби вербальної каузації дій чи вчинків адресата: *Подякуй за пам'ять про мене т-те і т-ле Койчу, а також т-ле Домні передай мій найкращий привіт. Кланяйся усім, хто мене пам'ятає* (Із листа до А. М. Драгоманової, 25 лютого 1899 р.); *Порадьте мені: оце хочу собі купити Біблію, та не знаю, яку краще: чи грецьку, чи слов'янську, – думаю, грецьку краще* (Із листа до М. П. Драгоманова, 2 січня 1892 р.). Відзначимо, що дружня тональність та некатегоричний характер припису зумовлюються вживанням у структурі реквестивів-прохань етикетних формул, що прямо вказують на іллокутивну мету мовленнєвого акту, а також вокативів, які виконують функцію індикаторів шанобливого ставлення до адресата: *Будь ласка, передай сього листа Корольову* (Із листа до О. П. Косач (сестри), 15 вересня (за ст. ст.) 1908 р.); *Мамочко, будь ласкава, знайди мої письма, що я просила тебе сховати, як виїздила із Колодяжного, і сховай їх [...]* (Із листа до О. П. Косач (матері), 15 травня 1897 р.).

Периферію реквестивів-прохань формують спонукальні конструкції з інфінітивом, що виражають некатегоричне волевиявлення адресанта внаслідок вживання у їх структурі етикетних формул: *Будьте ласкаві прислати мені Франка „В поті чола” і які лише є в книгарні його ж белетристичні прозаїчні твори на народні теми* (Із листа до К. Панькевича, 9 квітня 1903 р.); *Будьте ласкаві передати мамі посилку і листа до неї* (Із листа до М. В. Кривинюка, 12 липня 1912 р.), непрямі мовленнєві акти, що виникають в результаті функціональної транспозиції питальних речень (квесетивів) у ситуацію пом'якшеного спонукування і зазвичай містять маркери модального поля можливості: *Чи не можна б тепер звести рахунки з Степаненком за півріччя, може б, мені там щось капнуло? Була б дуже вдячна* (Із листа до О. П. Косач (матері), 16 липня 1911 р.); *Ну, а тепер, може, напишеш мені обіцяного листа, поки в Києві?* (Із листа до О. П. Косач (сестри), 10 січня 1902 р.).

На противагу реквестивам-проханням, мовленнєві акти запрошення в епістолярії Лесі Українки відзначаються неоднорідністю форм вираження директивної семантики, серед яких переважають іллокутивні комплекси, ускладнені перформативною формою, вокативами або лексичними інтенсифікаторами: *Ну, така от я пишу виразно: прошу Вас, дорогий Михайле, від свого і Кльониного ймення, приїхати до нас цього літа в гості і написати, „чи і коли” маємо Вас сподіватися* (Із листа до М. В. Кривинюка, 16 травня 1912 р.); *Приїздіть до нас хутчіш, аби я могла хоч розмовитися з Вами про все як слід* (Із листа до О. Ф. Франко, 21 травня 1891 р.), умовні конструкції зі значенням ситуативної обумовленості каузованої дії: *Пані Борецька добре б зробила, коли б приїхала тепер: чудова погода!* (Із листа до О. П. Косач (матері), 3 квітня 1898 р.), питальні (квеситивні) речення: *А чому се Ви ніколи не приїдете до нас?* (Із листа до Є. І. Драгоманової, початок січня 1889 р.), структури з модальними дієсловами: *... А тепер Ви мусите колись приїхати до мене, а не прожогом заскочити, як то звичайно* (Із листа до А. Ю. Кримського, 27 жовтня 1911 р.).

Спонукальну семантику ядерних адвісивів у досліджених текстах передають спеціалізовані заперечні кореляти імперативних форм дієслів недоконаного чи доконаного виду – прохібітиви зі значенням некатегоричної заборони або побажання та превентиви, які експлікують застереження адресата щодо невиконання дії: *Ти вже, любая, не бігай хоч по моїх справах, бо й так я думаю, що, може, ти через мене захорувала почасти з перевтоми, а то й заразившись у К-вих*

(Із листа до О. П. Косач (сестри), 8 березня 1907 р.); *Ти не гнівайся, що я після „многомого” листа не писала, але й ти не писав мені, що його одержав (я з твого львівського листа знаю про це)* (Із листа до М. П. Косача, після 25 березня 1891 р.); *Не загубить листа, бо такої чудної адреси неможливо запам’ятати, я сама її раз у раз забуваю* (Із листа до М. І. Павлика, 22 червня 1891 р.).

Серед периферійних одиниць адвєсивної семантики на окрему увагу заслуговують іллокутивні акти з предикатами – аналітичними формами дієслів 3-ї особи однини, що передають некатегоричний припис (прескрипцію) щодо виконання / невиконання каузованої дії особою, яка не бере участь у мовленнєвому акті: *Нехай Кох пригадає картинку з Олегом в „Руських людях”. Дуже стережусь я тепер цієї погані, цур їй! Нехай там і Кох стережеться і не дуже ноги росою вмиває* (Із листа до О. П. Косач (матері), 8 липня 1889 р.), модифіковані форми вираження директивної іллокуції з компонентами модального поля необхідності: *До нього [Гадяча] з Києва їхати не дуже далеко, годин з 10 (на російські простори, то се зовсім близько), і коштує недорого, а поїхати туди варто, бо там побачили б Ви справжні центральноукраїнські села і типи...* (Із листа до О. Ю. Кобилянської, 20 травня 1899 р.), а також мовленнєві акти поради з формами кон’юнктива, що ускладнюються додатковими семами умови та бажання: *Я була б дуже рада, якби ти покинула екзамені і поїхала б, наприклад, до тьоті Єлі на весну* (Із листа до О. П. Косач (сестри), 18 березня 1903 р.).

Проведений аналіз директивних актів епістолярію Лесі Українки переконливо засвідчив той факт, що їх вживання умотивовується специфікою двох основних типів ситуації спонування: 1) стимулювання адресата до зміни такого стану справ чи обставин об’єктивної дійсності, який не задовольняє інтереси адресанта; 2) застереження щодо виконання адресатом потенційних дій, які, на думку адресанта, можуть зашкодити його інтересам. Узагальнюючи наші спостереження, пропонуємо схематизувати структуру ситуації спонування, як це подано на рис. 1:

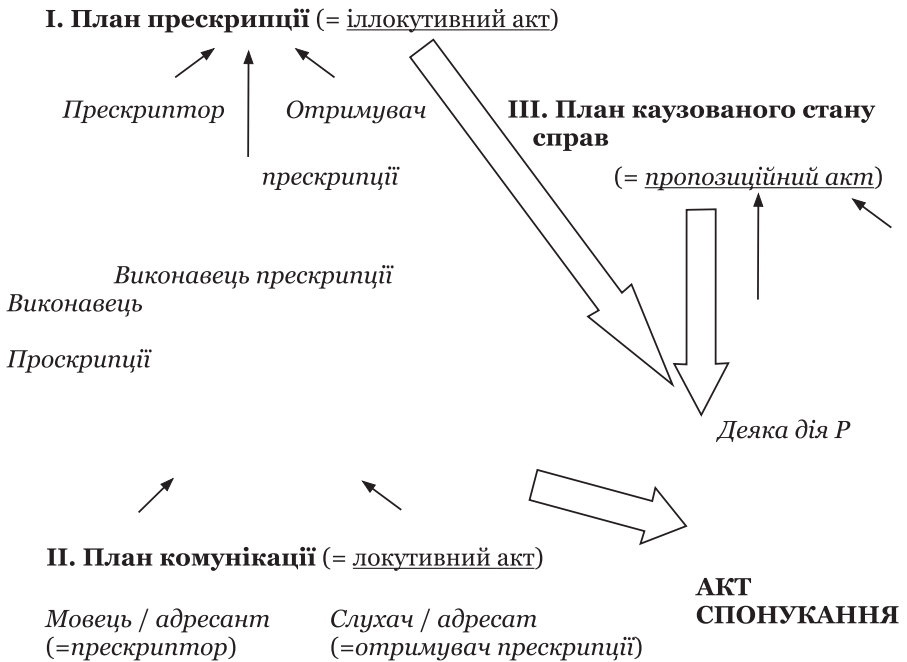

Рис. 1. Структура ситуації спонукання у епістолярному тексті

Це дає можливість визначити логіко-семантичну структуру ситуації спонукання епістолярію Лесі Українки з опертям на інтерпретацію прямої мовленнєвої каузації: (не) маючи бажання виконувати дію Р, яка на момент мовлення t або не виконується, або виконується, **Мовець** повідомляє **Слухачу**, хто (не) повинен бути **Виконувачем** дії Р, і намагається каузувати (не)виконання дії Р самим фактом цього повідомлення.

Подальший аналіз логіко-семантичної моделі ситуації спонукання переконує в доцільності виділення відповідних аспектів функціонування директивних мовленнєвих актів в епістолярії Лесі Українки:

а) семантичного (пропозиційний зміст висловлення); б) синтаксичного (формальний бік вираження інтенції: засоби вираження директивної іллокуції – прямий / непрямий, експліцитний / імпліцитний, конвенціональний / неконвенціональний тип мовленнєвого акту); в) прагматичного (характер комунікативних і соціальних ролей, міжособистісних стосунків мовців, їхнього ставлення до потенційної дії: уповноваженість / неуповноваженість на її

виконання, відповідність інтересам одного з комунікантів (бенефактивність дії), бажаність / небажаність виконання)⁵. Усі ці аспекти директиви у епістолярії Лесі Українки реалізуються за відповідних обставин успішної реалізації мовленнєвого акту: спроможності адресата змінити стан справ в інтересах партнера, істинності та щирості намірів комунікантів, націленості на реалізацію очікуваного ефекту спілкування тощо.

Отже, проведений аналіз семантичного, синтаксичного та прагматичного аспектів функціонування директивних висловлень у епістолярії Лесі Українки дозволяє зробити певні висновки щодо їх категорійної специфіки. Директивні висловлення у епістолярії геніальної української письменниці є комунікативними одиницями, що встановлюють зв'язок між інтенцією адресанта, вираженою у формі некатегоричного припису (прескрипції), діями та вчинками адресата щодо зміни стану справ у навколишній дійсності, а також пропозиційним змістом речення, яке реалізує прагматично диференційований тип спонукальної семантики.

5 Е. Беяева, *Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках*, Воронеж 1985, с. 11–13.; Е. Петрова, *Каталогизация побудительных речевых актов в лингвистической практике* [в:] „Вестник ВГУ. Сер.: Лингвистика и межкультурная коммуникация”, № 3, 2008, с. 124–125, http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/lingvo/2008/03/2008_03_24.pdf, [28.12.2014].

ЛІТЕРАТУРА

- Беляева Е.И., *Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках*, Воронеж 1985.
- Бережан Л.В., *Категорія спонукальності в сучасній українській мові? автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Івано-Франківськ 1997.
- Бирюлин Л., Корди Е., *Основные типы модальных значений, выделяемых в лингвистической литературе [в:] Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность*, Москва 1990, с. 67–71.
- Еремеев Я., Кашкин В., *О мотивированности действия, совершаемого вследствие директивных высказываний [в:] „Сфера языка и прагматика речевого общения: Междунар. сб. науч. тр. ”*, кн. 2., Краснодар 2003, с. 201–214.
- Кобозева И., *Иллокутивная функция высказывания и модальность предложения [в:] „Вестник Московского университета. Серия 9. Филология”*, № 5, 2004, с. 129–140.
- Мірченко М., *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2004.
- Перцов Н., *К проблеме инварианта грамматического значения. II. (Императив в русском языке) [в:] „Вопросы языкознания”*, № 2, 1998, с. 88–101.
- Петрова Е., *Каталогизация побудительных речевых актов в лингвистической практике [в:] „Вестник ВГУ. Сер.: Лингвистика и межкультурная коммуникация”*, № 3, 2008, с. 124–133, http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/lingvo/2008/03/2008_03_24.pdf, [28.12.2014].
- Харченко С., *Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності, автореф. ... дис. канд. філол. наук*, Київ 2001.
- Шепелева Н., *Побудительная модальность и способы ее выражения в современном эрзянском языке, автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Саранск 2005.

Directive propositions in Lesya Ukrainka's epistolary

In this article the main pragmasemantic types of directive propositions are analysed, the linguistic characteristics of inducement situations are set, and the specificities of modality peculiarities in the explored texts are denoted.

Key words: directive, epistolary, inducement sentences.

ПРО АВТОРІВ

Зоряна Василько – кандидат філологічних наук, доцент, кафедра українського прикладного мовознавства, Львівський національний університет імені Івана Франка

Святослав Вербич – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, відділ ономастики, Інститут української мови, Національна академія наук України

Олексій Воробець – кандидат філологічних наук, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Валентина Грещук – кандидат філологічних наук, доцент, кафедра української мови, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Василь Грещук – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Леся Дуда – кандидат філологічних наук, доцент, кафедра українського прикладного мовознавства, Львівський національний університет імені Івана Франка

Ірина Дудко – кандидат філологічних наук, професор, кафедра української мови, Інститут української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Анатолій Загнітко – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу інформатики Українського мовно-інформаційного фонду Національної академії наук України, член-кореспондент Національної академії наук України

Лариса Кислюк – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, відділ структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови, Національна академія наук України

Лариса Колібаба – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, відділ граматики, Інститут української мови, Національна академія наук України

Віталій Кононенко – доктор філологічних наук, професор, почесний ректор, завідувач кафедри загального і германського мовознавства, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Ірина Кононенко – доктор філологічних наук, ад'юнкт, кафедра україністики, Варшавський університет

Наталія Костусяк – доктор філологічних наук, професор, кафедра української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Людмила Кравченко – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри сучасної української мови, Інститут філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Зоряна Купчинська – кандидат філологічних наук, доцент, кафедра української мови, Львівський національний університет імені Івана Франка

Ірина Литовченко – кандидат філологічних наук, доцент, кафедра суспільно-гуманітарних наук ПВНЗ „Інститут ділового адміністрування”, Криворізький національний університет

Марія Личук – кандидат філологічних наук, професор, доцент, кафедра соціальних комунікацій та інформаційних технологій, Національна академія керівних кадрів культури та мистецтв

Петро Луньо – аспірант, кафедра українського прикладного мовознавства, Львівський національний університет імені Івана Франка

Ольга Мадяр (Хома) – кандидат філологічних наук, доцент, кафедра словацької філології, Ужгородський національний університет

Лариса Марчило – кандидат філологічних наук, доцент, кафедра української мови, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Олександр Межов – доктор філологічних наук, професор, кафедра української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Ірена Митнік – доктор філологічних наук, завідувач кафедри україністики, Варшавський університет

Любов Осташ – кандидат філологічних наук, доцент, кафедра слов'янської філології, Львівський національний університет імені Івана Франка

Роман Осташ – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, відділ мовознавства, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, Національна академія наук України

Марія Половинкіна – аспірантка, Інститут мовознавства імені О. О. Потебні, Національна академія наук України

Анатолій Поповський – доктор філологічних наук, професор, кафедра мовної підготовки, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Світлана Романюк – кандидат філологічних наук, ад'юнкт, кафедра україністики, Варшавський університет

Олена Слободзяник – кандидат філологічних наук, асистент, кафедра українського прикладного мовознавства, Львівський національний університет імені Івана Франка

Любов Струганець – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри методики викладання української мови і культури мовлення, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Валентина Фурса – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, відділ граматики, Інститут української мови, Національна академія наук України

Адріана Чучвара – кандидат філологічних наук, доцент, кафедра українського прикладного мовознавства, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Святослав Шевель – кандидат філологічних наук, асистент, кафедра сучасної української мови, Інститут філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Людмила Шитик – доктор філологічних наук, доцент, кафедра українського мовознавстві і прикладної лінгвістики, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Віктор Шульгач – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу ономастики, Інститут української мови, Національна академія наук України